

Handwritten signature

- - 1958

1957-1958 Ders yılı Ankara İmam-Hatip okulu ikinci devre ilk mezunlarına Cenabi Hak-tan muvaffakiyetler temenni-siyle bu kitap okulumuz tara-fından hediye edilmiştir.

Ankara İmam - Hatip O.
Müdürü
ZAKİR GÖVEN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARINDAN

XIII

BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI

HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

Dr. M. Fuad Sezgin

İstanbul Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları
Enstitüsü Doçenti

İBRAHİM HOROZ BASIMEVİ
İSTANBUL
1956

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V — IX
ENGLISH TRANSLATION OF THE PREFACE	XI—XVI
BİBLİYOGRAFYA ve KISALTMALAR	XVII—XXIX

BİRİNCİ KISIM

Hadislerin ilk yazılı kaynakları	3— 11
Hadislerin tedvini	11— 16
Hadislerin nakli (Taḥammul al-‘ilm)	17— 23
Buḥârî ve taḥammul al-‘ilm	37— 46
Buḥârî'nin kaynakları	47— 68
Buḥârî'nin, <i>Şaḥîḥ</i> 'inin bâblarının tasnifinde kendinden evvelki edebiyata tabi olması	69— 82
Buḥârî'nin ta'liqleri	83—108
Hadis edebiyatında ta'liqlerin istimali	108—114

İKİNCİ KISIM

Buḥârî'nin Qur'ân tefsiri ve Kaynakları	117—123
Buḥârî'nin filolojik kaynakları	124
Abû 'Ubayda ve Farrâ'nın Buḥârî üzerindeki te'siri	
Umumî mülâhazalar	127
Abû 'Ubayda'nın tesiri	131
Buḥârî'nin Abû 'Ubayda'den naklinin hususiyetleri	138
Abû 'Ubayda'nın itiraza uğrayan fikirlerinin alınmış olması	147
Farrâ'nın Buḥârî üzerindeki te'siri	156
Buḥârî'nin filolojik kaynaklarıyla münasebetine dair şârihlerin mütalâaları	158

ÜÇÜNCÜ KISIM

Al-Câmi' aş-şâhih'in rivayetleri	167—181
Al-Câmi' aş-şâhih'in, al-Yûnûnî tarafından meydana getirilen edisyonu	181
Şâhih'in metnine râvi ve müstensihlerin müdahalesi	188
Şâhih'in te'lifinin istinad ettiği prensipler (= şartlar)	193—194
Buhâri'nin tenkidi	195—199

DÖRDÜNCÜ KISIM

I. LÂHİKA

«Buhâri'nin kaynakları»	203—304
-------------------------------	---------

II. LÂHİKA

«Buhâri'nin Şâhih'iyle İmâm Mâlik'in <i>Muwatta'</i> ı arasındaki müşterek kısımlar»	305—317
--	---------

III. LÂHİKA

«Abû 'Ubayda'nin <i>Macaz al-Qur'ân</i> 'ından yapılan iktibaslar»	321
--	-----

IV. LÂHİKA

Farrâ'nın <i>Ma'âni'l-Qur'ân</i> 'ından yapılan iktibaslar	369—379
--	---------

İndeks I. (yalnız 1. ila 204. sahifeyi teşkil eden kısma tahsis olunmuştur. ....)	381—391
--	---------

İndeks II. «Birinci Lâhika (s. 205 — 304)'da <i>Buhâri'nin kaynakları</i> diye ayrılan kısma tahsis olunmuştur.»	392—404
---	---------

Düzeltilmeler	405—406
---------------------	---------

Ö N S Ö Z

Bundan altı sene kadar önce, arab filologlarından Abû 'Ubayda (öl. 210) 'nin *Macâz al-Qur'ân* adlı eserinin tenkidli neşrini hazırlarken, ehemmiyetli addedilebilecek bir kısmının Buḥârî tarafından iktibas edildiğini tesbit etmiştim. Mahiyeti tamamiyle filolojik olan bu iktibasların, Peygamber'in söz ve sünnetlerini toplamayı gaye edinen bir hadis kitabının bâbları arasına gelişi güzel serpilmiş bulunması keyfiyeti bende, Buḥârî'nin filolojik eserlerle münasebeti, metodu; eserinin -bu vasfıyla- mensub olduğu edebiyatın diğer musannefatına ne dereceye kadar benzediği, musannaf bir hadis kitabının sınırının dışına çıkıp çıkmadığı hususlarını araştırmak merakını uyandırmıştı. Buḥârî'nin filolojik kaynaklarını tetkik ederken, dolayısıyla, ilk asırlarda muhaddislerle filologlar arasındaki münasebetin bir kısmı da aydınlanmış olacaktı.

Bir hadis kitabının filolojik kaynaklarını veya umumî olarak kaynaklarını araştırmak meselesi, bidayette -bildiğime göre- daha evvelce üzerinde durulmamış olan ve neticesi tamamiyle meḡul bulunan bir mevzu idi. Mevzuu ele alırken, Buḥârî'nin kitabını asırlardanberi meydana getirilen şerhleri, teracim-i ahvâl ve hadis usûlü kitapları ve sair ilgili eserlerin verdiği bilgi muvacehesinde tetkik, daha evvelki filologlardan yaptığı iktibasları tesbit etmedi tasarlamıştım. Netice çok ümid verici olmasa bile, filolojik bakımdan Buḥârî'nin, *Macâz al-Qur'ân*'dan faydalandığı muhakkak gibi görünüyordu. Bu keyfiyet gerek *Macâz*'a başvurmak ve gerekse şârihlerin verdiği bilgiden faydalanmak suretiyle öğrenilebiliyordu.

Buḥârî ile diğer hadis kitap ve meselelerini muhtelif bakımlardan ele alan modern tetkikler, hadis musannefatının kaynaklarını ve hususiyle filolojik kaynaklarını tesbiti gaye edinen bir araştırmacı için, mesaisine yardım etmek şöyle dursun, cesaret kırıcı mahiyet arz ediyordu. Zira, altmış kadar sene önce, hadise ve islâmî rivayete dair, ortaya konan bir tetkikin neticeleri günümüze kadar hemen hemen hiç değişmemiş, Buḥârî'nin -diğer hadis musannaf-

ları gibi kendinden evvel mevcut bir literatürden faydalanmak imkânından mahrum kaldığı, İslâm ülkesinin muhtelif yerlerini bir bir dolaşıp hadis râvileriyle temas etmek suretiyle topladığı şifahî haberlerden *Şahîh*'ini te'lif ettiği şeklindeki kanaat hâkim bulunuyordu. Aynı araştırmacı -bu kanaatın tamamıyla aksine- hadislerin ilk yazılı kaynaklarını keşfetmiş olmak gibi bir şöhret kazanmıştı. Bazı selefleri gibi, hicrî birinci asırda, hadislerin bazı yazılı vesikaları bulunduğu dair kayıtlara rastlayarak, müslüman âlimlerin, yanlış olarak hadisleri tamamıyla şifahî malzemelerden ibaret addettikleri zehabına kapılmış; buna mukabil müteakip asırlarda meydana getirilen musannaf hadis kitaplarının -daha evvel bazı hadis vesikalarının mevcudiyetini kabul etmesine rağmen- malzemelerini hadis râvilerinin şifahî haberlerinden topladıkları neticesine varmıştı.

İşte, "*Buḥârî'nin kaynakları hakkında araştırmalar*," adlı tetkike asrımızda hâkim böyle bir anlayışın te'siri altında, Buḥârî'nin, şifahî malzeme yanında faydalandığı muhtemel birkaç filolojik kaynağının ortaya konulabileceği ümidiyle başlanmıştır. Böyle bir te'sirle bir müddet aksi istikametlere teveccüh eden araştırmamız ancak islâmî rivayetin diğer rivayetlere benzemeyip râviler zinciri altında yazılı kaynaklar ihtiva etmekten ibaret hususiyetinin dikkati çekmiş olmasından sonra verimli bir mecraya girmiştir. Bu sebeptendir ki, Buḥârî'nin filolojik kaynaklarının tesbitini gaye edinen tetkikin plân ve gayesi bilâhira değişmiş, Buḥârî'nin ve diğer hadis musannenefatının, hattâ kısmen İslâm tarihinin kaynaklarına umumî olarak temas etmek, hadislerin ilk tedvin ve tasnifi gibi meseleleri, mevzuumuzu aydınlatmağa yetecek kadar gözden geçirmek zarureti hasıl olmuştur.

Kitabın birinci kısmını teşkil eden bu meselelerin ele alınmasıyla yapılmak istenen şey, islâmî rivayetin gözden kaçırılan ve araştırmalarda yanlıtıcı neticelere götüren bir hususiyetinin izahıdır. Kitabın nihayetindeki I. ve II. lâhika lar bu izahın takviyesi maksadını istihdaf eder. I. lâhika bir hadis kitabının rivayetler zincirinden faydalanmak suretiyle yazılı kaynaklarını bulmak hususunda girişilen bir denemenin neticelerini ihtiva ediyor. Aynı lâhikaya ilâve olarak hazırlanan, Buḥârî'nin bilûmum râvilerinin indeksi, bazı teknik zaruretler yüzünden bu edisyondan çıkarılmıştır. Kanaatımızca, İslâmın II. ve III. asır müellefatındaki râvileri top-

layan indekslerin, islâmî edebiyatın kaynaklarını tesbit bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır. Râviler zincirindeki isimlerin, haberlerin takviyesi maksadıyla uydurulmuş rivayet halkaları olduğu şeklindeki bir mülâhazanın hilâfına, kaynakların ya sahipleri veya rivayet hakkını haiz salâhiyetli râvileri olarak değerlendirilmesi lâzımdır.

II. lâhika, Buḥârî'nin, kaynaklarının en başında mülâhaza edilebilecek İmâm Mâlik'in *Muwatta'*ı ile olan münasebetlerinin tesbitine tahsis edilmiş, kitabın hacminin büyümesi endişesi yüzünden iktibasların aynen verilmesinden vazgeçilerek Buḥârî ile *Muwatta'*ın sahifelerine işaret ile iktifa edilmiştir. Her halde, yalnız bu mukayese bile, Buḥârî'nin kendinden evvel mevcut bir yazılı edebiyattan faydalanmak imkânından mahrum olduğu şeklindeki bir hükmü red için tatminkâr bir delil olabilecektir.

Buḥârî'nin kaynakları, hadis edebiyatının anlayışına uygun bir şekilde mülâhaza edilirken, onun, diğer hadis külliyatından, biri takriben sekizde birini teşkil edip bilâhira «*ta'liq*» diye adlandırılan râviler zinciri bertaraf edilmiş hadis ve haberlerden, diğeri hadis ve bâblar arasında bol bol bulunan filolojik malzemededen ibaret iki mühim hususiyetiyle ayrıldığı görülmüştür. *Şahîh*'in her iki hususiyeti de tatminkâr bir zahtan mahrum kalmış ve ideal olarak tanınan VIII. ve IX. asır şerhlerinde, Buḥârî'nin filolojik kaynaklarıyla olan münasebetinin tayini bakımından vuzuhsuz olarak ele alınan meseleler modern tetkiklerin mevzuu olmamıştır.

Şahîh'in mühim ve bariz bir vasfını teşkil eden «*ta'liq*» tarzındaki haberlerin kaynaklarının izahında, hadis edebiyatının izahından ayrılan bir neticeye varılmıştır. Bu hususiyetin izahında, *Şahîh*'in bâblarının tasnifinde daha evvelki musannefatın bâblarına uyulmuş olması keyfiyetinden faydalanılmıştır. Buḥârî'nin kendinden evvel mevcut literatürün bâblarına tabi oluşu meselesi şârihler arasında zaman zaman bir münakaşa mevzuu olmuşsa da kanaatımızca kitabın ikinci derecede mühim diğer bazı müşkillерinin izahı bakımından kabûlü kaçınılmaz bir vakıdır.

Rivayetler zincirini bertaraf edip hadis ve haberleri «*qâla*», «*zakara*» (= «*dedi*, «*zikretti*») gibi tabirlerle kitabına geniş ölçüde almış olan Buḥârî, kanaatımıza göre, rivayetler zincirini Peygamber'e kadar yükselten müsned bir hadis kitabı meydana getirmek şeklindeki prensibe sadık kalmamış, ciddi bir şekil-

de, isnâdın otoritesini sarsan ilk kimse olmuştur. Devrinde, sayısı çoğalmış bulunan hadis külliyatının bir nevi hulâsasını yapmağa teşebbüs eden Buḥârî'nin, ilk asırlarda, bir zaruret neticesi olarak ortaya çıkan isnâdın ehemmiyetini ikinci dereceye indirmiş bulunmasını, hadis edebiyatında açılmış yeni bir çığır diye değerlendirmek lâzımdır. Bu hususiyeti gözönünde bulundurulunca, isnâdın ilk defa Buḥârî tarafından bir ilim haline getirildiği şeklinde, asrımızda mevcut bir kanaatin, *Şaḥîḥ*'i dikkatlice mütalâa etmeden, verilmiş acele bir hükmün mahsûlü olduğu kabul edilebilir.

Buḥârî'nin kaynakları hakkında umumî ve zarurî bir fikir elde edildikten sonra, *Şaḥîḥ*'in ihtiva ettiği filolojik malzemenin tetkikine geçilmiş, kitabın her yerinde bulunmakla beraber bu gibi malzemenin en kesif bir şekilde rastlandığı «*Kitâb at-tafsîr*» namıyla ayrılan kısım, neticeleri diğer fasıllara da şâmil olacak şekilde ele alınmıştır. Hususiyle Abû 'Ubayda ve Farrâ'dan Buḥârî'nin yaptığı iktibaslar bir araya toplanmış, bu malzemenin kaynaklarını, iktibas eden kitapla münasebetlerini mülâhaza etmeleri bakımından şârihlerin durumu gözden geçirilmiştir. Kaynaklara işaret hususunda diğer şârihlerle mukayese edilemeyecek bir mevkiye bulunan İbn Hâcar'e, Buḥârî'nin kaynaklarının tetkiki işinde çok şey borçlu olduğumuzu ifade etmeden geçemeyeceğiz.

Kitabın muhtelif bâblarında gelişi güzel bir şekilde mevcut filolojik malzemenin hemen hemen hepsine İbn Hâcar tarafından işaret edildiği, bir çok yerlerde, bazı şârihler, bazan da İbn Hâcar tarafından kitabın mevzuu ile ilgili bulunmadığı belirtildiği halde, *Şaḥîḥ*'in islâmî edebiyatta te'min ettiği şöhretin bu keyfiyet ile uygunluk derecesi üzerinde durulmamıştır. Kanaatımızca Buḥârî kendisinden evvel mevcut hadis edebiyatını hulâsa işinde muayyen bir plâna bağlı kalmamış, malzeme bolluğuna kavuşmuş olmakla beraber, meşhur hadis musannıfları arasında, kitabı muayyen bir sistemden en çok mahrum kalan kimse olmuştur. Bu hususiyet, hadis ve haberlerden ibaret kısımlarda mevcut olmakla beraber, en bariz şekilde filolojik malzemenin tetkiki sırasında müşahede olunmaktadır. Bu mülâhaza ile, mezkûr malzeme *Şaḥîḥ*'in bâblarındaki yerleri gösterebilmek suretiyle III ve IV numaralı lâhika larda aynen verilmektedir.

Buḥârî'nin umumî ve daha sonra filolojik mahiyetteki kaynaklarının izahından sonra *Şaḥîḥ*'in müteakip nesillere intikal eden

rivayetlerinin tetkikine geçilmiştir. Buḥârî'nin kitabı, rivayetleri bakımından pek alâka çekici bir tetkike mazhar olmuşsa da, metninde mevcut bir çok müşkillerin bidayette iyi intihab olunmamış ve fakat muhtelif kolları arasındaki ihtilâfları pek dakik bir surette işlenmiş bulunan Firabrî rivayetine râci olduğuna hükmedebilmek için bir çok sebepler mevcuttur. Mükemmeliyetini şerhlerde mahfuz bulunan kısımlarından öğrendiğimiz Nasafî rivayetine bağlanan bir nüsha ele geçirmek hususunda bütün aramalarımız maalesef neticesiz kalmıştır. Ele geçirildiği takdirde, Buḥârî'nin hal-i hazır metninde mevcut müşkillerden bir kısmının, her halde, halledilebileceğini ümid ediyoruz.

Buḥârî'nin kaynaklarını araştırmayı gaye edinen bu tetkik, her halde, şâmil olduğu meselelere nihaî şeklini vermiş olmaktan ziyade, meseleleri vaz' ve hal şekillerini arayan bir deneme mahiyetinde kabul edilmelidir. Aynı mevzuda şimdiye kadar örnek ittihaz edebileceğimiz her hangi bir tetkikin bulunmaması ve doğrudan doğruya kaynakların tetkikinden çıkarılmış neticelere istinad edilmiş olması bakımından, vukuu muhtemel hataların orijinal hususiyetine atfedileceğini umuyoruz. Şurasına da işaret edelim ki, tetkikin hitamından tab'ına kadar geçen kısa zaman fasılası zarfında ele geçen yeni malzeme karşısında bazı ilâve ve değişiklikler yapılması zarureti ve tesbit ettiğimiz hal şekillerine yeni deliller bulmak imkânı hasıl olmuştur. Devamlı bir mesainin ve yapılacak tenkidlerin yeni bir edisyonu icab ettireceğine kani bulunuyoruz.

Son söz olarak, bu tetkiki hazırlamam esnasında, hassaten Buḥârî'nin filolojik kaynaklarının tesbiti işinde, kıymetli vaktini esirgmeden, bana yardım eden arkadaşım Bekir Kütükoğlu'na ve bu önsüzü İngilizceye çevirmek lütfunda bulunan arkadaşım Martin Dickson'a teşekkür etmeyi zevkli bir vazife sayarım.

15 Ekim 1956

Fuad SEZGİN

English Translation of the Preface

About six years ago, while preparing a critical edition of the Arab philologist Abû 'Ubayda (d. 210 A. H.)'s *Macâz al-Qur'ân*, I established the fact that a rather considerable portion of that work had been quoted by Bukhari. The fact that these quotations in Bukhari, completely philological in nature as they were, were randomly scattered among the *bâb* of a book on *hadith* devoted to the compilation of the Prophet's words and *sunna*, provoked my interest to study Bukhari from the following points of view: (a) his relationship to philological works and his methodology; (b) the degree to which his work (in this philological respect) resembled other compilations in this type of literature; and (c) the determination of whether or not his work was outside the proper scope of a classified work on *hadith*. It was also felt that a study of Bukhari's philological sources would indirectly shed light on some of the relationships between *hadith*-compilers and philologists in the first centuries of the Hegira.

At the outset, I realized that the problem of investigating the philological sources of a book on *hadith*—or of its sources in general, was a subject which had not previously been dwelled upon and that the results of such a study were entirely unforeseeable. In taking up the subject, I had planned to study Bukhari's work on the basis of the various information given in the commentaries, biographies, book on *hadith* methodology and other pertinent works which have been produced for centuries, and to establish Bukhari's quotations from the earlier philologists. The results of such a procedure might not perhaps have seemed very promising: but we did know for certain that Bukhari had used the *Macâz al-Qur'ân* as a philological source. This fact could be ascertained by recourse to either the *Macâz* or to the information given us by the commentators.

Modern research undertaken from various viewpoints on the problems in Bukhari and the other books on *hadith*, was more a discouragement than an aid for the scholar who would establish the sources of the *hadith* compilations —particularly, their philological sources. I say this because the conclusions of a study made sixty years ago on the *hadith* and the Islamic *rivayet* have scarcely changed and the conviction still prevails that Bukhari, like the other *hadith* compilers, was denied the possibility of using the pre-existent literature, and that he compiled the *Ṣaḥīḥ* from oral reports collected from the *ravis* of the *hadith* whom he met in his travels through each of the various regions of the Islamic world. In contrast with this conviction is the fact that this same scholar did earn credit for having discovered the first written sources for the *hadith*, for, like some of his predecessors, he came across references to the effect that there were certain *hadith* documents in the first century of the Hegira. (He was, however, mistaken in his idea that Muslim scholars claimed that the *hadith* was entirely taken from oral materials.) The point is that although he accepts the existence of previous *hadith* documents, he nonetheless arrives at the conclusion that the material in the classified *hadith* works produced in the following centuries was gathered from the *ravis*' oral reports.

The present work, entitled *Studies on Bukhari's Sources*, was begun under the influence of these prevailing concepts of our age. It was hoped, however, that in addition to Bukhari's oral materials, some of the philological sources which he most likely used would also be exposed. Under this influence our research was, for a while, heading in misleading directions. Our course did not become productive until it finally struck our attention that the Islamic *rivayet* (tradition) does not resemble other *rivayets*: its special characteristic lies in the fact that the chain of *ravis* (authorities) contains *written sources*. With this new consideration in mind, the plan and purpose of this study, which was originally meant to establish Bukhari's philological sources, was ultimately changed. It accordingly became necessary to handle the sources for Bukhari and the other *hadith* compilations, and even to some extent the general sources for Islamic history. Similarly, for the proper illumination of our subject, sufficient cognizance had to be taken of

such problems as the first recording and systematization of the *hadith*.

These problems are taken up in the first part of our book where we attempt to explain this special feature of Islamic *rivayet* which has escaped attention and which has led to misleading conclusions in research. The first and second appendices at the end of this book are devoted to a bolstering of this thesis. The first appendix contains the results of an attempt undertaken to find the written sources for a book of *hadith* by using its *rivayet* chain. A general index of Bukhari's *ravis* was prepared as an addition to this appendix; however, owing to technical difficulties this index does not appear in this edition. We feel that indices compiled of the *ravis* mentioned in the writings of the second and third Islamic centuries are of great importance for establishing the sources of Islamic literature. Instead of considering the *rivayet* links as forgeries made to bolster the names and «reports» in the chain of *ravis*, we should rather evaluate the authors of the sources, or their authorized and competent *ravis*.

The second appendix has been devoted to establishing the relationship between Bukhari and Imâm Mâlik's *Muwaṭṭa*, which may be considered the major source. To avoid increasing the bulk of this volume unnecessarily, we have dispensed with repeating the verbatim citations and have deemed it sufficient to refer to the pages in Bukhari and the *Muwaṭṭa*. As a matter of fact, this comparison alone would be sufficient to refute any claim that Bukhari was denied the possibility of using the pre-existent written literature.

When we considered Bukhari's sources from the viewpoint of their conformity to the usual concept of *hadith* literature, a divergence from the other *hadith* collections was noted in two important ways: (1) the *hadith* and *haber* section, later called the *ta'liq*, is about 1/8 of the total; and (2) there is abundant philological matter found among the *hadith* and *bâb*. These two features of the *Ṣaḥîḥ* have not met with a satisfying explanation: the standard eighth and ninth century (A. H.) commentaries were obscure on the matter of fixing Bukhari's relationship to the philological sources; nor have these problems in any way been the object of modern scholarship.

In the explanation of the sources for the *haber* in the *ta'liq*

form — so important and prominent a quality of the *Ṣaḥīḥ* — a conclusion is reached which differs from the usual explanation in the *hadīth* literature. To explain this characteristic, we have used the fact that the arrangement of the *Ṣaḥīḥ's* *bābs* has been adapted to the *bābs* of previous compilations. Although the question of Bukhari's having followed the *bāb* in previously extant literature is a subject of dispute among the commentators, it must, in our opinion, be accepted if we are to explain other important, although secondary difficulties in the book.

Bukhari put aside the chain of *rivoyets* and included such expressions as «qāla» («he said») and «zakara» («he mentioned») on a large scale in his book. It can therefore be said that he did not remain faithful to his purpose of producing a book of *hadīth* based on the *isnāds* going back to the Prophet. He can, in fact, be regarded as the first person to seriously shake the authority of the *isnād*. He was trying to make a kind of summary of the *hadīth* collections which had so increased in his period, and reduced to a secondary degree the importance of the *isnād* which had come into being as a contingent necessity in the first centuries of the Hegira. He must therefore be appreciated for having opened a new method in *hadīth* literature. As long as we are discussing the subject, it may here be said that the conviction in our age that the *isnād* was first brought to a science by Bukhari, can only be accepted as a rash judgement made from reading the *Ṣaḥīḥ* without any great care.

After obtaining these general and compelling ideas on Bukhari's sources, we turned to the study of the philological matter contained in the *Ṣaḥīḥ*. We took up the separate section entitled the *Kitāb al-Tafsīr*, since, while this type of material is found everywhere in the work, it is met with in its most concentrated form here, and the conclusions would apply to the other chapters as well. We collected together Bukhari's quotations, particularly from Abū 'Ubayda and Farrā, and then examined the attitude of the commentators as to their ideas on the sources for this material and on the connections of this material with the *Ṣaḥīḥ*. While on the subject of pointing out the sources, we cannot pass without stating that we are greatly indebted to Ibn Ḥacar, who is incomparably superior to the other commentators.

The philological matter found scattered throughout the various *bâb* of the *Ṣaḥīḥ* were almost all signalized by Ibn Ḥacar, and it is clear that in many places several of the commentators, including sometimes Ibn Ḥacar, did not find this material pertinent to the subject of the book. Nonetheless, it must be stated that in view of this feature they did not sufficiently question the appropriateness of the fame the *Ṣaḥīḥ* has secured in Islamic literature. Bukhari, in his task of summarizing the pre-existent *hadith* literature, did not, in our opinion, remain bound to any specific plan of arrangement. He did handle a mass of the material, but he is, among his contemporaries, the one whose work is the most devoid of a specific system. This lack of system, although found as well in the *hadith* and *haber* portions, is best seen when the philological matter is studied. With this consideration in mind, the philological material is given verbatim in the third and fourth appendices where references are given to their location in the *bâbs* of the *Ṣaḥīḥ*.

After the exposition first of Bukhari's general sources and then of his philological sources, our study turned to the recensions (*riwayet*) of the *Ṣaḥīḥ* itself which were passed on to the succeeding generations. Bukhari's work, from the viewpoint of its recensions, has been the object of interesting study. There are several reasons for believing that some of the difficulties in the text relate to the Firabrî recension, and although the variants in the various readings have been carefully worked out, it must be said that this recension was ill-chosen in the first place. There is also the Nasafî recension, the superiority of which we know from its preserved portions in the commentaries. Despite all our efforts it has been impossible to secure a copy of the *Ṣaḥīḥ* based on this recension. If a copy were to be secured, we are sure that at least some of the problems found in the present text of Bukhari would be cleared.

This study which has as its aim the investigation of Bukhari's sources, rather than giving a final form to the problems involved, should be regarded as an essay which would pose the problems and seek their solutions. In this connection, we hope that the errors which probably exist will be attributed to the original nature of this study; for there has as yet been nothing which could have served as a guide, and we rely for our conclusions on the direct

study of the sources. To this we should also like to note that in the short time between the completion of this study and going to press, new material came to hand which obliged us to make certain additions and changes. These additions furnished new proofs for the solutions we had established. Continued efforts and the criticism which will be made, will, we are sure, make a new edition necessary.

It is now my pleasant duty to thank my good friend, Bekir Kütükoğlu, for not sparing his valuable time in his assistance to me during the course of preparing this study— particularly in the task of establishing Bukhari's philological sources. I should also like to thank my good friend, Martin Dickson, for being kind enough to translate this preface into English.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

VE

KISALTMALAR

Abû 'Ubayd, Ğarîb al-ḥadîs = Ğarîb al-ḥadîs liAbî 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm al-Harawî. Köprülü Ktb. nr. 455.

Abu'l-Walîd al-Bâcî, al-Carḥ wa't-ta'dîl = *Kitâb al-carḥ wa't-ta'dîl fi asmâ' ar-ricâl al-mazkûra fi Şaḥîḥ al-Buḥârî wa Muslim* liAbî'l-Walîd al-Bâcî. Nuruosmaniye Ktb. nr. 766.

Adab al-implâ = *Kitâb adab al-implâ wa'l-istimplâ*, ta'lîf 'Abdalkarîm b. Muḥammad as-Sam'ânî. Nşr. Max Weisweiler. Leiden, E. J. Brill 1952.

Ağânî = *Kitâb al-ağânî* li'l-İmâm Abî'l-Farac al-İşfahânî. Cuz' 1-21. (Bitaşîḥ Aḥmad aş-Şinqîfî). Mısır 1322-3.

Aḥâdîs al-Muwatta' = *Aḥâdîs al-Muwatta' wa ittifâq ar-ruwwât 'an Mâlik wa ihtilâfihim fihâ ziyâdatan wa naqşan*, ta'lîf... Abî'l-Ḥasan 'Alî b. 'Umar ad-Dâraquṭnî Wa yalîḥ *Kaşf al-Muğatta' fi faḍl al-Muwatta'*, ta'lîf Abî'l-Qâsim 'Alî b. al-Ḥasan al-Ḥâfîz b. 'Asâkir. Nşr. Muḥammad b. al-Ḥasan al-Kawşarî. Kahire 1946.

Ahlwardt = *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, von W. Ahlwardt. Bd. 1-10. Berlin 1887-99. (Die Handschriften-Verzeichnisse der Kgl. Bibliothek zu Berlin.)

'Alâ'î, Muşkil aş-şahîḥayn = *Muşkil aş-şahîḥayn* li's-Şayḥ Şalâḥaddîn Ḥalîl al-'Alâ'î. Süleymaniye Ktb. -Çelebi Abdulah kısmı nr. 476/2.

‘Aynî = ‘*Umdat al-qârî*’ fî şarh Şaḥîḥ al-Buḥârî, liBadraddîn Abî Muḥammad Maḥmûd b. Aḥmad al-‘Aynî. Cuz 1-11. İstanbul 1308-1309.

Bâcî: Bk. Abu'l-Walîd al-Bâcî.

Br. G². = *Geschichte der Arabischen Litteratur* von Carl Bröckelmann, zweite den supplementbaenden angepasste Auflage. Band 1-2. Leiden, E. J. Brill 1943-9.

Br. Suppl. = *Ayn. esr.*, Supplementband 1-3. Leiden 1937-42.

Buḥârî = Şaḥîḥ Abî ‘Abdallâh Muḥammad b. İsmâ‘îl b. al-Muḡîra b. Bardizbâh al-Buḥârî. Cuz² 1-9. Bulak, 1311-3.

Caetani, Annali = *L. Caetani, Annali dell’ Islam* (Milano 1905 v. dd.) Türkçe trc. *İslâm târihi*, mütercim Hüseyin Cahid İstanbul 1924 v. dd. (tercümenin bir kısmı tabolunmuştur.)

Câmi^c bayân al-‘ilm = *Câmi^c bayân al-‘ilm wa faḍlih wa mâ yanbaḡî fî riwâyatih wa ḥamalatih li’l-İmâm al-muḥaddis al-muctahid...* Abî ‘Umar Yûsuf b. ‘Abdalbarr an-Namarî, al-Qurtubî al-Andalûsî. Cuz² 1-2. Kahire, tarihsiz.

Câmi^c Ma^cmar b. Râşid (Ankara nüshası) = *Câmi^c Ma^cmar b. Râşid riwâyat Abî Muḥammad ‘Abdarrahmân b. Asad b. al-Munzir al-Fârisî al-Kâzarûnî ‘an Abî Yâ‘qûb b. İshâq b. İbrâhîm... ‘an ‘Abdarrazzâq b. Nâfi^c ‘an Ma^cmar b. Râşid.* Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Ktb. - İsmâil Sâib Sencer kısmı, nr. 2164.

— (Feyzullâh ef.) = *Kitâb al-Câmi^c li’Ma^cmar b. Râşid.* ‘Abdarrazzâq b. Ḥammâm’ın *Muşannaf’ı* ile birlikte Feyzullâh ef. Ktb. nr. 541 (92 a-213 a).

Charles Pellat, *Le milieu basrien* = Charles Pellat, *Le milieu basrien et la formation de Cahiz.* Paris 1953.

Damîrî, Ḥayât al-ḥayawân = *Ḥayât al-ḥayawân al-kubrâ*, ta’lif Muḥammad b. Mûsa’d-Damîrî. Cuz 1-2. Bulak, Abî'l-Faḍl 1275.

Ḍuḥa'l-islâm = *Ḍuḥa'l-islâm* ta'lif Aḥmad Amîn. Cuz 1-3. Kahire 1938.

E1 = *Encyclopédie de l'Islâm*.

Fath = *Fath al-bârî* (yalnız III. ve IV. lâhika larda bu şekilde kısaltılmıştır).

Fath al-bârî = *Fath al-bârî bişarḥ Şahîḥ al-İmâm Abi Abdallâh Muḥammad b. İsmâ'il al-Buḥârî li's-Şayḥ ... al-Şihâbdîn Aḥmad b. 'Alî b. Muḥ. b. Ḥacar al-Asqalânî aş-Şâfi'i*. Cuz' 1-13. Bulak 1300-1.

Fihris Dâr al-Kutub = *Fihris al-kutub al-arabiya'l-mawcûda bi'd-Dâr...* Cuz' 1-8. Kahire 1924-42.

Fihrist İbn Ḥayr = *Fihrist wa mâ rawâḥ 'an şuyûḥih min ad-dawâwîn al-muşannafa fi ḍurûb al-ilm wa anwâ' ma'ârif, Şayḥ...* Abû Bakr Muḥammad b. Ḥayr b. 'Umar b. Ḥalîfa al-İşbilî... Ed. Fd. Codera et J. Ribera Tarrago. Bibl. Hisp. IX, X. Caesraugustae 1894-5.

Fihrist aṭ-Ṭûsî = *Fihrist aṭ-Ṭûsî* (Abî Ca'far Muḥammad b. al-Ḥasan). Kalkutta 1853.

Goldziher, Muḥ. Stud. = *Muhammedanische Studien*, Theil 1-2. Halle 1889-90. (Bu kitabın hadise aid kısımları için, fransızca tercümesinden faydalanılmıştır. Tercümesinin kenarında aslın sayfalarına işaret edildiği için, elinde sadece almanca aslı bulunan okuyucuya kolaylık maksadiyle, aslının sayfalarına işaret edilmiştir. Tercümesi: *Etudes sur la tradition islamique*. Extraites du tome II des *Muhammedanische Studien*. Traduites par Léon Bercher. Paris 1952.)

Goldziher, Zahiriten = *Die Zāhiriten. Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beiträge zur Geschichte der Muhammedanischen Theologie*, von Dr. Ignaz Goldziher. Leipzig, 1884.

Guillaume, The Tradition of Islam = A. Guillaume, *The Tradition of Islam, an Introduction to the Hadith-Literature with Bibliography, Glossary and Index*. London 1924.

Hadyu's-sârî = *Hadyu's-sârî, li'Şahîh* Abî 'Abdallâh al-Buḥârî, li'Şayḥ al-İslâm... Abî'l-Faḍl Şihâbaddîn Aḥmad b. 'Alî b. Muḥammad b. Muḥammad b. Ḥacar al-'Asqalânî. Bulak 1301.

Ḥadîs 'Alî b. Ḥucr = *Ḥadîs 'Alî b. Ḥucr b. İyâs as-Sa'dî* 'an İsmâ'il b. Ca'far al-Madanî. Köprülü Ktb. nr. 428.

Ḥâkim Nîsâbüri, Ma'rifat 'ulûm al-ḥadîs = *Kitab ma'rifat 'ulûm al-ḥadîs*, taşnif al-İmâm al-Ḥâkim Abî 'Abdallâh al-Ḥâfiẓ an-Nîsâbüri. Nşr. Ḥusayn Difil. Kahire, Matba'at ad-Dâr al-Kutub al-Mişriya, 1937. (Dâ'irat al-Ma'ârif al-'Uş-mâniya-Haydarabâd neşriyatından.)

Ḥilyat al-awliyâ = *Ḥilyat al-awliyâ wa ṭabaqât al-aşfiyâ* li'l-Ḥâfiẓ Abî Nu'aym Aḥmad b. 'Abdallâh al-İşbahânî cüz' 1-10. Kahire 1932-1938.

Ḥaṭîb Bağdâdî, al-Asmâ' al-Mubhama = *al-Asmâ' al-mubhama fi'l-anbâ' al-muḥkama*, li Abî Bakr Aḥmad b. 'Alî b. Sâbit al-Bağdâdî, Feyzullâh efendi Ktb. nr. 497.

Ḥaṭṭâbî, Şarḥ al-Buḥârî = *Şarḥ Şahîh al-Buḥârî al-musammâ bi İlâm as-sunan*, Abî Sulaymân Ḥamd b. Muḥammad b. İbrâhîm al-Ḥaṭṭâbî Feyzullâh efendi Ktb. nr. 437.

Ḥizânat al-adab = *Ḥizânat al-adab wa lubb lubâb lisân al-'arab 'alâ şawâhid şarḥ al-kâfiya*... 'Abdalqâdir b. 'Umar al-Bağdâdî. Cüz' 1-4. Bulak, 1299.

Ḥuzâ'î, al-Fitan = *Kitâb al-fitan*, taşnif Nu'aym b. Ḥammâd al-Ḥuzâ'î. Atif efendi Ktb. nr. 602.

İbn 'Abdalbarr, al-İntiqâ = *al-İntiqâ fi fadâ'il as-salâsat al-a'immat al-fuqahâ Mâlik wa's-Şâfi'î wa Abî Ḥanîfa*

wa zikr 'uyûn min aḥbârihim wa aḥbâr aṣḥâbihim li't-ta'rif bicalâlat aqdârihim, li'l-Îmâm al-Ḥâfiẓ Abî 'Umar Yûsuf b. 'Abdalbarr an-Namarî al-Qurṭubi. Kahire 1350.

Taqasṣî = *Tacrîd ut-tamhîd limâ fi'l-Muwaṭṭa' min al-ma'anî wa'l-asânîd wa't-Taqasṣî li ḥadîs al-Muwaṭṭa' wa Şuyûḥ al-Îmâm Mâlik wa fi âhiriḥ mâ lam yuzkar fi'l-Muwaṭṭa' min riwâyat Yahyâ b. Yahyâ 'an al-Îmâm Mâlik...* li'l-Îmâm Abî 'Umar Yûsuf b. 'Abdalbarr an-Namarî. Kahire 1350.

İbn Ḥacar, Naẓm al-la'âlî = *Naẓm al-la'âlî bimî'at al-'awâli*, li Şihâbaddîn Aḥmad b. 'Alî b. Ḥacar al-'Asqalânî Koprülü Ktb. nr. 428₂ (136 a-217 b).

İbn Abî Ḥâtim âr-Râzî, al-Carḥ wa't-ta'dîl = *Kitâb al-Carḥ wa't-ta'dîl*, ta'lîf... Abî Muḥ. 'Abdarrahmân b. Abî Ḥâtim Muḥammad b. İdris b. al-Munzir at-Tamîmî ar-Râzî Cuz' 1-6. Haydarabad 1952.

İbn Ḥallikân = *Wafayât al-a'yân wa anbâ' abnâ' az-zamân* ta'lîf al-Qâḍî Aḥmad aṣ-Şahîr bi'bn Ḥallikân. Cuz 1-2. Bulak 1273.

İbn Mâca = *Sunan al-Îmâm...* Muḥammad b. Yazîd Abî 'Abdallâh b. Mâca'l-Qazwînî. Cuz' 1-2. Kahire 1313.

İbn Mâlik, Şawâhid at-tawḍîḥ = *Şawâhid at-tawḍîḥ wa't-taṣḥîḥ limuşkilât al-Câmi' aṣ-şahîḥ*, taṣnîf al-'Allâma... Camâladdîn Muḥammad b. 'Abdallâh b. 'Abdallâh b. Mâlik aṭ-Ṭâ'î. Haydarabad 1319.

İbn Sa'd, Ṭabaqât = *Kitâb aṭ-ṭabaqât al-kâbir. Biographien Muhammeds, seiner Gefaehrten und der spateren Traeger des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht.* Nşr. E. Sachau (Leiden 1904 v. dd.)

İbn an-Nadîm, al-Fihris = *Kitâb al-fihris.* Mit anmerkungen hrsg. von G. Fluegel. Leipzig 1871.

İbn aş-Şalâh = *‘Ulûm al-ḥadîs al-ma‘rûf bi Muqaddimat İbn aş-Şalâh* li'l-İmâm al-Ḥâfiẓ Abî ‘Amr ‘Usmân b. ‘Abdarrâh-mân al-maṣḥûr bi'bn aş-Şalâh *wa şarḥuh at-Taqqîd wa'l-îydâḥ ma uṭliqa wa uġliqa min muqaddimat İbn aş-Şalâh* li Şayh al-İslâm al-Ḥâfiẓ Zaynaddîn ‘Abdarrahîm b. al-Ḥusayn al-‘Irâqî wa ta'liqât ‘alayhi fi'z-zayl... *al-Miṣbâḥ ‘alâ muqaddimat İbn aş-Şalâh*. Haleb 1350.

İhyâ' al-‘ulûm = *İhyâ' al-‘ulûm* ta'lif al-İmâm Abî Ḥâmid Muḥammad al-Ġazzâlî. Cuz' 1.4. Kahire 1278.

‘Irâqî, at-Taqqîd = Bk. İbn aş-Şalâh.

İrşâd al-arîb = *Yaqut's Dictionary of Learned Men. Mocam al-odaba*. Nşr. Aḥmad Farid Rifâ'î. Cuz' 1-20. Kahire, senesiz.

İşlâḥ ḥaṭa' al-muḥaddiṣîn = *İslâḥ ḥaṭa al-muḥaddiṣîn* li'l-İmâm... Abî Sulaymân Ḥamd b. Muḥammad al-Ḥaṭṭabî. Nşr. Burhanaddîn Muḥammad ad-Dâġiştânî. Kahire 1355.

İtqân = *al-İtqân fi ‘ulûm al-Qur‘ân*, Calâladdîn as-Suyûtî. Cuz' 1-2. Bulak 1287.

Kalâbâzî = *al-İrşâd fi ma‘rifat ricâl al-Buḥârî*, Abî Naşr Aḥmad b. Muḥammad b. al-Ḥusayn al-Kalâbâzî Topkapu Saray Ktb. -III. Aḥmed kısmı nr. 2889.

Kaşf al-muġaṭṭâ = *Kaşf al-muġaṭṭâ* ta'lif Abî'l-Qâsim ‘Alî b. al-Ḥasan al-Ḥâfiẓ İbn ‘Asâkir. Bk. Aḥâdis al-Muwaṭṭa'.

Kaşf az-zunûn = *Kaşf az-zunûn*, Kâtib Çelebi. Şerefettin Yaltkaya ile Kilisli Rifat Bilge tarafından hazırlanmıştır. İstanbul 1941-3.

Kifâya = *Kitâb al-kifâya fi ‘ilm ar-riwâya*, taşnîf... Abî Bakr Aḥmad b. ‘Alî b. Şâbit al-ma‘rûf bi'l-Ḥaṭṭab al-Baġdâdî. Haydarabad 1357. (Dâ'irat al-Ma‘ârif al-‘Usmâniya neşriyatından).

Kirmânî = al-Buḥârî bişarḥ al-Kirmânî. Cuz' 1-25. Kahire 1935-1945.

Lisân al-‘arab = *Lisân al-‘arab* li'l-İmâm Abi'l-Faḍl Camâ-laddîn Muḥammad b. Mukarram b. Manẓûr. Cuz' 1-20. Bulak 1300-8.

Lisân al-mîzân = *Lisân al-mîzân* li'l-İmâm... Şihâbaddîn Abi'l-Faḍl Aḥmad b. ‘Alî b. Ḥacar al-‘Asqalânî. Cuz' 1-6. Haydarabad 1329-31.

Ma‘âni'l-Qur‘ân li'l-Farrâ = *Ma‘âni'l-Qur‘ân* li'Abî Zaka-riyâ Yahyâ b. Ziyâd al-Farrâ. Şüleymaniye Kütüphanesi - Bağdadlı Vehbî kısmı nr. 66.

Macâz = *Macâz al-Qur‘ân* (yalnız III. ve IV. lahikada bu şekil-
de kısaltılmıştır).

Macâz al-Qur‘ân = *Macâz al-Qur‘ân* şan‘at Abî ‘Ubayda Ma‘mar b. al-Muṣannâ at-Taymî... ‘Âraḍah bi uşûlih wa ‘al-
laq ‘alayh ad-Doktor Muḥammad Fuad Sezgin. I. Cuz' Kahi-
re 1954.

al-Maş‘ad al-aḥmad = *al-Maş‘ad al-aḥmad, fi ḥatm mus-
nad al-İmâm Aḥmad, li'l-Ḥâfiẓ Şamsaddîn b. al-Cazâri*. Ka-
hire 1949 (*Musnad* Aḥmad b. Ḥanbal'in birinci cildinin baş
tarafında basılmıştır. «Maş‘ad» kelimesinin «Muş‘ad» şeklinde
de okunması mümkündür.)

Maşâriq al-anwâr = *Maşâriq al-anwâr, ‘alâ şihâḥ al-âşâr,*
li'l-İmâm... al-Qâḍî Abi'l-Faḍl ‘İyâḍ b. Mûsâ b. ‘İyâḍ al-Yaḥ-
subî. Cuz' 1-2. Fas 1328-9.

————— (Kahire) = Cuz' 1. Maṭba‘at as-Sa‘âda
1332.

Mingana, an Important Manuscript of the Tradi-
tions of Buhâri = *An Important... Bukhari, with Nine
Facsimile Reproductions* by A. Mingana. Cambridge 1936.

Mu‘cam al-buldân = *Kitâb Mu‘cam al-buldân, ta’lif Şihâ-
baddîn Abî ‘Abdallâh Yâqût b. ‘Abdallâh al-Ḥamawî*. Nşr.
Wüstenfeld. Cuz' 1-6. Leipzig 1866.

Mu'cam ğarîb al-Qur'ân = *Mu'cam ğarîb al-Qur'an mustah-
racan min Şahîh al-Buĥârî* wa fih mâ warada 'an İbn 'Abbâs
min Târiq İbn Abî Tâlĥa ĥassatan... Muĥammad Fu'âd 'Ab-
dalbâqî. Kahire 1950.

Mudrac li'l-Ĥaĥîb al-Baĝdâdî = *Kitâb al-faşl li'l-waşl
al-mudrac fi'n-naql*, li Abî Bakr Aĥmad b. 'Alî b. Sâbit al-Ĥa-
ĥîb al-Baĝdâdî. Topkapu Saray Ktb. - III. Ahmed kısmı nr. 612.

Muĝnî fi tabaqât al-muĥaddişîn = *al-Muĝnî fi tabaqât
al-muĥaddişîn* = li Abî 'Abdallâh Muĥammad b. Aĥmad b.
'Uşmân az-Zahabî. Feyzullâh Efendi Ktb. Nr. 1528.

Muĥaddis al-fâşil = Bk. Râmahurmuzî.

Muqaddimat al-carĥ wa't-ta'dîl = *Taqdimat al-ma'rifa li
kitâb al-carĥ wa't-ta'dîl*, ta'lif al-İmâm... Abî Muĥammad
'Abdarrahmân b. 'Abî Ĥâtim Muĥammad b. İdrîs b. al-Munzir
at-Tamîmî al-Ĥanzalî ar-Râzî. Haydarabâd 1952.

Muslim = *al-Câmi' aş-şahîh*, ta'lif Abî'l-Ĥusayn Muslim al-Qu-
şayrî. Cuz' 1-8. İstanbul 1329-33.

Musnad Aĥmad İbn Ĥanbal = *al-Musnad li'l-İmâm Aĥ-
mad b. Muĥammad b. Ĥanbal*. Nşr. Aĥmad Muĥammad Şâ-
kir. Cuz' 1-10. Kahire, 1949-1951.

Muşannaf İbn Abî Şayba = *Muşannaf* Abî Bakr 'Abdal-
lâh b. Muĥammad b. İbrâhîm b. Abî Şayba. Köprülü Ktb.
Nr. 438.

Muşannaf 'Abdarrazzâq = *Muşannaf* 'Abdarrazzâq b.
Hammâm b. Nâfi' al-Ĥimyarî aş Şan'anî Cuz' 1-5. Murad Mol-
la Ktb. Nr. 596-600; 6. cuz' Feyzullâh efendi Ktb. nr. 541.

Mutawârî 'alâ tarâcim al-Buĥârî = *Kitâb al-mutawârî
'alâ tarâcim abwâb al-Buĥârî*, ta'lif al-Ĥâfiż Naşraddîn
Abî'l-'Abbâs Aĥmad b. Wacîhaddîn Muĥammad b. Mansûr

- b. Munîr Hâfîb al-İskandariya. Umumî Ktb. Nr. 1115.
- Muwaţţâ' = *al-Muwaţţâ'* li'l-İmâm Mâlik b. Anas. Tunus 1280.
- — — (Şaybânî rivayeti) = *al-Muwaţţâ'* li'l-İmâm Muḥammad raḥimahullâh ta'âlâ ma' a ta'liq al-mumaccad 'alâ *Muwaţţâ'* Muḥammad... min taşnîf mawlânâ Abî'l-Ḥasanât Muḥammad 'Abdalḥayy. Lokno 1898.
- Naḥḥâs, an-Nâsiḥ wa'l-mansûḥ = *Kitâb an-nâsiḥ wa'l-mansûḥ fi'l-Qur'ân al-karîm mimma uctumî'a 'alayh wa'htulifa fih 'an al-ulamâ min aşḥâb Rasulillâh...*, ta'lîf Abî Ca'far an-Naḥḥas. Kahire 1323.
- Nawawî, Şarḥ Muslim = *Şarḥ* al-İmâm an-Nawawî 'alâ Muslim. Cuz. 1-10. (Qaşallânî'nin kenarında).
- Nihâyâ = *an-Nihâya fi ğarîb al-ḥadîs wa'l-âşâr*, Abu's-Sa'âdat al-Mubârak b. Muḥammad b. al-Cazarî al-Ma'rûf bi'bn al-Aşîr. Cuz' 1-4. Kahire 1322.
- OLZ = *Orientalistische Literaturzeitung*.
- Qâdî 'Iyâd, al-İlmâ' = *Kitâb al-ilmâ ilâ ma'rifat uşûl ar-riwâya wa taqyîd as-sama' wa cumal min fağâ'il 'ilm al-ḥadîs wa ahlih wa nukat min adabi ḥamalatih wa naqlih*. Aya-sofya Ktb. Nr. 433.
- Qaşallânî = *İrşâd as-sârî li şarḥ Şaḥîḥ al-Buḥârî*, li'l-'allâma'l-Qaşallânî. Cuz' 1-10. Kahire 1307.
- Qût al-qulûb = *Kitâb qût al-qulûb fi mu'âmalât al-Maḥbûb wa waşf tarîq al-murîd ilâ maqâm at-tawhîd...* li Abî Ṭâlîb Muḥammad b. Abî'l-Ḥasan 'Alî b. 'Abbâs al-Makkî. Cuz' 1-2. Kahire 1310.
- Râmahurmuzî (Köpr.) = *al-Muhaddîs al-fâsil bayn ar-râwî wa'l-wâ'î* li Abî Muḥammad al-Ḥasan b. 'Abdarrahmân b. Ḥallâd ar-Râmahurmuzî. Köprülü Ktb. Nr. 397.

— — — — (Şehid Ali) = *al-Muhaddis al-fâşil bayn ar-râwî wa'l-wâ'î*. Şehid Ali Paşa Ktb. Nr. 531.

Ricâl aş-şahîhayn = *Kitâb al-cam' bayna kitabay Abî Naşr al-Kalâbâzî wa Abî Bakr al-İşbahânî... fî ricâl al-Buĥârî wa Muslim li'l-İmâm al-Ĥâfiż Abî'l-Faĥl Muĥammad b. Tâhir b. 'Alî al-Maqdisî yu'raf bi'bn al-Qaysarânî aş-Şaybânî*. Cuz' 1-2. Haydarabâd 1323.

Risâlat Abî Dâwûd as-Sicistânî fî waşf ta'lîfih li kitâb as-sunan = *Risâlat Abî Dâwûd as-Sicistânî fî waşf ta'lîfih li kitâb as-sunan* riwâyat Abî'l-Ĥusayn... b. 'Abdal'azîz al-Ĥâşimî. Nşr. Muĥammad Zâhid al-Kawşarî. Maţb. al-Anwâr, Kahire 1369.

Rs = *Ricâl aş-şahîhayn* (yalnız I. lâhika da bu şekilde kısaltılmıştır).

Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence = *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* by Joseph Schacht. Oxford 1950.

Su'âlât al-Acurrî = *al-Cuz' aş-sâlis min su'âlât Abî 'Ubayd Muĥammad b. 'Alî b. 'Uşmân al-Ācurrî şayĥah Abâ Dâwûd as-Sicistânî*. Köprülü Ktb. Nr. 292.

Sunan Abî Dâwûd = *Sunan Abî Dâwûd Sulaymân b. al-Aş'as as-Sicistânî al-Azdi*. Nşr. Muĥammad Muĥyaddîn 'Abdalĥamîd. Cuz' 1-2. Kahire 1950.

Sunan ad-Dârimî = *al-Câmi' aş-şahîĥ fî's-sunan al-maşĥûr biMusnad ad-Dârimî*. Haydarabad 1309.

Sa'labî, al-Kaşf wa'l-bayân = *al-Kaşf wa'l-bayan* liAbî İşĥâq Aĥmad b. Muĥammad aş-Şalabî. İstanbul Üniversite Ktb. A. Y. 1731.

Şaĝânî, Şuyûĥ al-Buĥârî = *Kitab fih asâmi şuyûĥ Abî 'Abdallâĥ Muĥammad b. İbrâĥîm b. al-Muĝîrat al-Buĥârî*, li'

Abi'l-Faḍâ'il al-Hasan b. Muḥammad b. al-Ḥasan aṣ-Şaġânî. Karaçelebizade (Süleymaniye Ktb. kısımlarından) nr. 68.

Şaḥîfat Hammâm b. Munahbih = *Aqdam tadwîn fi'l-ḥadîs an-nabawî Şaḥîfat Hammâm b. Munabbih*. Nşr. Muḥammad Ḥamîdullâh. (Maṭbu'ât al-Macma' al-İlmîyyî'l-ʿArabî bi-Dimaşq, 1953.)

Şaḥîḥ d'al-Buḥârî, nşr. L. Provençal = *Le Sahîh d'al-Buḥârî*. Reproduction en photocopie des manuscrits originaux de la recension occidentale dite recension d'Ibn Sa'ada. Publ. avec une introduction par E. Lévi-Provençal. Vol. I. Paris.

Şâfi'î, ar-Risâla = *ar-Risâla*, li'l-İmâm al-Muṭallabî Muḥammad b. İdrîs aṣ-Şafi'î. Nşr. Aḥmad Muḥammad Şâkir. Kahire 1309.

Şaraf aṣḥâb al-ḥadîs = *Şaraf aṣḥâb al-ḥadîs* li Aḥmad b. 'Alî b. Sâbit al-Ḥaṭîb al-Baġdâdî. Atif efendi Ktb. nr. 601.

Şarḥ Muslim = Bk. Nawawi, *Şarḥ Muslim*.

Şarḥ Nuḥbat al-fikar = *Şarḥ Nuḥbat al-fikar fi muşṭalaḥ ahl al-aşar*, ta'lîf Aḥmad b. 'Alî aṣ-şahîr bi'bn Ḥacar al-ʿAsqalânî. Kahire 1934.

Şarḥ at-Tirmizî = *Şaḥîḥ at-Tirmizî bişarḥ al-İmâm İbn al-ʿArabî al-Mâlikî*. Cuz' 1-13. Kahire 1931-1934.

Tâc al-ʿarûs = *Şarḥ al-Qâmûs al-musammâ Tâc al-ʿarûs min cawâhir al-Qâmûs*, li'l-İmâm al-Luġawî Muḥibbaddin as-Sayyid Muḥammad Murtaḍâ... az-Zabîdî. Cild 1-10. Kahire 1331-34.

Tafsîr ʿAbdarrazzâq = *Tafsîr ʿAbdarrazzâq b. Hammâm biriwâyatih ʿan Ma'mar b. Râşid*. Ankara Dil-Tarih ve Coġrafya Fakültesi Ktb. -İsmail Sâib kısmı nr. 4216.

Tazkira fi ricâl-al-ʿaşara = *Tazkirat ricâl-al-ʿaşara* li' Abi'l-Maḥâsin Muḥammad b. 'Alî b. al-Ḥasan al-Husaynî. Köprülü

Ktb. nr. 263. (Burada *Kutub sitta*'dan başka, Abû Hanîfa, Şâfi'î ve Aḥmad b. Hanbal'in *Musnad*'leri ve İmâm Mâlik'in *Muwattaʻî* mevzuu-bahs edilmiştir).

Tazkirat al-ḥuffâz = *Tazkirat al-ḥuffâz* taʻlif Şamsaddîn Abî Abdallâh az-Zahabî. 2. ci tabʻı. Cuzʻ 1-4. Haydarabad 1333-34.

Tafsîr aṭ-Ṭabarî = *Camiʻ al-bayân fi tafsîr al-Qurʻân*, Abû Caʻfar Muḥammad b. Carîr aṭ-Ṭabarî. Cuzʻ 1-30. al-Maṭbaʻat al-Maymaniya bi-Mıṣır 1321.

Tafsîr İbn Abî Hâtim = *Tafsîr* Abî Muḥammad Abdarraḥmân b. Abî Hâtim b. İdrîs ar-Râzî. II. Cuzʻ. Ayasofya Ktb. nr. 175. (Bu kitabın bize kadar intikal etmiş olan ve ikinci cildden ibaret bulunan nüshası baştan itibaren üç sûrenin tefsirini ihtiva etmektedir.)

Tahzîb at-tahzîb = *Tahzîb at-tahzîb* li'l- İmâm... Şihâbaddîn Abî'l-Faḍl Aḥmad b. Alî b. Ḥacar al-Asqalânî. Cuzʻ 1-12. Haydarabad 1325-27.

Taʻliqât as-Suyûṭî ʻala'l-Buḥârî = *at-Tawṣîḥ wa't-taʻliq ʻala'l-Câmiʻ aṣ-Şaḥîḥ* li Abdarraḥmân b. Abî Bakr as-Suyûṭî. Topkapu Saray Ktb. -Medine kısmı nr. 261.

Taʻliq at-taʻliq = *Taʻliq at-taʻliq* li Abî'l-Faḍl Aḥmad b. Muḥammad b. Ḥacar al-Asqalânî. Ayasofya Ktb. nr. 472.

Tanwîr al-ḥawâlik = *Tanwîr al-ḥawâlik şarḥ Muwattaʻ al-İmâm Mâlik*, taʻlif... Calâladdîn Abdarraḥmân as-Suyûṭî. Cuzʻ 1-2. Kahire, tarihsiz.

Taqyîd al-ʻilm *Tadyîd al-ʻilm* li'l-Ḥaṭîb al-Bağdâdî, Şaddarahu wa ḥaqqaqahu wa ʻallaqa ʻalayh Yûsuf al-Aṣṣ. Dimaşq 1949. (Institut françois de Damas neşriyatından).

Taqyîd al-muhmal li'l-Ğassânî = *Taqyîd al-muhmal wa tamyîz al-muşkil* li Abî Alî al-Ḥusayn b. Muḥammad b. Aḥmad al-Ğassânî al-Cayyânî. Umûmî ktb. nr. 1211.

Târîh Baġdâd = *Târîh Baġdâd aw Madinat as-salâm*, li'l-Hâfiẓ Abî Bakr Aġmad b. 'Alî al-Ĥaṭîb al-Baġdâdî, waḍa'ah fi azhâ 'uṣûr al-islâm munẓ ta'sîsihâ ilâ wafâtih 'am 463. Cuz' 1-14. Kahire 1931.

Târîh aṭ-Ṭabarî = *Annales Quos Scripsit*, Abû Ca'far Muḥammad b. Carîr aṭ-Ṭabarî. Ed. M. J. De Goeje. Cuz' 1-13. E. J. Brill, 1876-1901.

at-Târîḡ al-kâbir = *Kitâb at-târîḡ al-kabîr*, ta'lîf... Abî 'Abdallâh Muḥammad b. İsmâ'il b. İbrâhîm al-Cu'fî al-Buhârî. Cuz' 1-6. Haydarabad 1941-1945.

Ta'wîl muḥtalif al-ḥadîs = *Ta'wîl muḥtalif al-ḥadîs fi'r-radd ala 'da' ahl al-ḥadîs wa'l-cam' bayn al-aḡbâr allatî iddâ'û 'alayha't-tawaqquf wa'l-iḡtilâf wa'l-cawâb 'amma awradah min aṣ-ṣubah 'ala ba'd al-aḡbâr al-mutaṣabiha aw al-muškila badî'a'r-ra'y*, ta'lîf al-İmâm İbn Qutayba'd-Dînawarî Kahire 1326.

Tirmizî = *Şaḡîḡ* Abî 'Abdallâh Muḥammad b. 'İsâ b. Sahl at-Tirmizî. Cuz' 1-2. Bulak 1292.

Tt = *Tahzîb at tahzîb* (yalnız I. Lâhika da bu şekilde kısaltılmıştır).

Weisweiler = *Istanbul Handschriftenstudien zur Arabischen traditionsliteratur*, von Max Meisweiler. İstanbul 1937. (Bibliotheca Islamica neşriyatından).

Yûnînî, ar-Rumûz = *ar-Rumûz 'ala Şaḡîḡ al-Buhârî* li Abî'l-Ḥasan 'Abdallâh b. Muḥammad b. Aġmad b. 'Abdallâh al-Yûnînî. Nuṣṣat Maktabat Câmî' al-Azhar.

Z D G M = *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*.

Zurqânî = *Şarḡ*... Muḥammad az-Zurqânî 'alâ Şaḡîḡ al-Muwaṭṭa'... Mâlik b. Anas. Cuz' 1-4. Kahire 1310.

BİRİNCİ KISIM

HADİSLERİN İLK YAZILI KAYNAKLARI

Hadislerin tedvîn tarihi bakımından mebdée pek yakın sayılamıyacak bir devrenin mahsulü olan Buḥârî'nin *al-Câmi' aṣ-Şaḥîḥ*'inin veya bu mahiyette hadis mecmualarının kaynaklarının araştırılması, hadis edebiyatının birçok mes'elelerinin izahıyla sıkı sıkıya alâkalıdır. Hadislerin ilk defa yazı ile tesbiti, tesbit edilen malzemenin toplanması - veya kendine has tabiriyle «tedvîn» i- ve nihayet muayyen «bâb» lar halinde «taṣnîf» i, mevzuu bahs hadis mecmualarının teşekkülüne kadar geçen tekâmül safhalarını ifade eder. Kaynaklarının tesbiti bakımından Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'i, - ileride tafsil edileceği veçhile - aynı kategoriye dahil musannaflar için olduğundan daha ziyade, zikredilen merhalelere âid mes'elelerin izahına muhtaçtır.

Hadis edebiyatının kaynaklarıyla alâkalı ilk ve belki de en mühim mes'ele, hemen hemen hadisler kadar eski olup onların yazı ile tesbit edilmesine cevaz veya adem-i cevazın vârid olup olmadığı yolunda açılan münakaşalar ve bunların neticelerine âiddir.

Hadis'in yazıyla tesbitini yasak veya yazılmış hadislerin imhasını emreden¹, buna mukabil, hafızasının zayıflığından şikâyet edenlere: «sağ elinden faydalanmasını» tavsiye eden hadisler² in, bazan bizzat Peygamberden, bazan da aynı sahâbeden³ veya birçok sahâbeden nakledilmesi⁴ keyfiyeti veya kendine mahsus ifadesiyle «takyîd» in aleyhindeki rivâyetlerin mevcudiyetine rağmen, yazı ile tesbit faaliyetinin zarureti, daha nisbeten erken bir devirden itibaren mezkûr tezdâd ortadan kaldırmayı istihdaf eden te'vilci bir faaliyetin ortaya çıkmasına âmil olmuştur. Aynı

1. *Ta'wil muhtelif al-ḥadis* s. 365 ve *Taqyid al-ilm* 30-35.

2. *Tirmizî* II, 111; *Taqyid al-ilm* 62-68.

3. *Taqyid al-ilm* s. 93.

4. *Râmahurmazî* s. 67 a.

mevzu üzerinde birbirini nakzeder gibi görünen hadislerin arzettiği te'vil te'vil etmek maksadiyle müstakil bir eser meydana getiren İbn Qutayba (öl. 275)¹, 'Abû Sa'îd al-Ḥudrî'nin Peygamber'den naklen rivâyet ettiği: «*Qur'ân'dan başka benden bir şey yazmayınız; Qur'ân'dan gayrı benden bir şey yazan, yazdıklarını yok etsin*» şeklindeki hadis² ile bu husustaki müsaadekâr hadisler arasındaki tenakuzu, ya sünnet'in sünnet ile neshi veya yazıya vukufu yahut bilgi seviyeleri bakımından birbirinden farklı bulunan sahâbenin bâzısına bu hususta müsaade verildiği, bâzısının ise bundan mahrum bırakıldığı şeklinde te'vil eder³. Bu mes'eleyi -kitabının bir bâbında ele alan Râmahurmuzî (öl. 360)'nin te'vili⁴ bir tarafa bırakılırsa - ciddî bir tenkide tâbi tutup aşağı yukarı halleden ilk kimse, Ḥaṭîb Bağdâdî (öl. 463) olmuştur. O, mezkûr mes'elenin halline tahsis ettiği Taqyîd al-ilm adındaki eserinde⁵, birbirine mütenakız malzemeyi sistemli bir şekilde toplamış, leh ve aleyhdeki haberleri adetâ kronolojik bir tasnife tâbi tutarak hadislerin yazı ile tesbiti lehindeki tabii tekâmülün seyrini muvaffakiyetli bir şekilde çizebilmiştir. Ḥaṭîb Bağdâdî, bu husustaki haberleri sıralayıp okuyucuya kâfi bir fikir verdiğine kanaat getirdikten sonra, mes'elenin halline âid düşüncelerini şöyle ifade ediyor: «Demek ki islâmiyetin ilk devirlerinde, *Qur'ân'dan* gayrı şeylerin *Qur'ân'a* benzetilmemesi ve *Qur'ân* bırakılıp da başka şeylerle uğraşılması için, yazıyı hoş görmüyorlardı. Kadim kitaplardaki doğru ve yanlış taraflarla hak ile bâtilin tefriki kolay olmadığından bunlarla

¹ *Ta'wîl muḥtalif al-ḥadîṣ* adlı eseri için bk. Brock. *Supp.* I, 186.

² (لا تكتبوا عنى سوى القرآن ومن كتب عنى غير القرآن فليحبه) *Taqyîd al-ilm*, s. 93.

³ «Bunun iki mânası vardır. Evvelâ bu, sünnet'in sünnet ile neshi olabilir. Şöyle ki, Peygamber, önce sözlerinin yazılmasını yasak etmiş, sonra sünnet'in çoğalmakta olduğu ve hafızanın bunu tamamen saklıyamıyacağı tebeyyün edince, yazılması lâzım geldiğini beyan etmiştir. Saniyen, hadislerin yazılmasına âid müsaade 'Abdallâh b. 'Amr'a tahsis edilmiştir; zira o, kudemânın kitaplarını okumakta, süryanî ve arabî yazmakta idi. Birkaçı müstesna diğer sahâbe ümmî idi; yazıyı iyi ve doğru yazmak kendileri için mümkün olmadığından, yanlışlık yapmasınlar diye, hadisleri yazmaktan nehyolunmuşlardı; 'Abdallah b. 'Amr'a ise, bu hususta yanlışlık yapmayacağı bilindiği için, müsaade olunmuştu» (Ta'wîl muḥtalif al-ḥadîṣ 335-366).

⁴ *Râmahurmuzî*, 67 a.

⁵ *Taqyîd al-ilm*'in yazmaları için bk. Brock. *Suppl.* I, 563. Basması için bk. «Bibliyografya ve kısaltmalar».

iştilgal etmek yasak olunmuştu. *Qur'ân* zaten onlardan müstagni kılıyordu. İslâmın ilk devirlerinde hadislerin yazılması memnu idi; zira, hadis ve sünnet'in inceliğine vâkıf ulema (= «fukahâhâ») ile *Qur'ân* metnini sair elfazdan tefrik edebilecek seviyede kimseler azdı. Arapların çoğu «fakih» değildi ve «fukahâ» meclislerinde devamlı olarak bulunamıyorlardı; karşılıklarına çıkan alelâde yazıları *Qur'ân*'a sokup Allahın sözü zannetmek tehlikesinden uzak değildiler¹.

Haṭîb Bağdâdî ve muasırı İbn 'Abdalbarr (öl. 463)'in faaliyeti², bu mevzuda daha sonraki devirlerde iştilgalden müstagni kılmamış olmasına rağmen³, hadislerin kitabeti veya «taqyîd al-'ilm» mes'elesini kâfi derecede aydınlatmıştı.

Geçen asrın ortalarında hadislerin ilk yazılı vesikalarını araştıran Sprenger, her iki gurubun fikrini destekleyen bol malzeme toplamış ve Haṭîb Bağdâdî'nin adı geçen eserinden geniş çapta:

«وقد ثبت أن كراهة من كره الكتاب من الصدر الأول إنما هي لثلا يضاهي بكتاب الله تعالى 1 غيره أو يشتغل عن القرآن به، ونهى عن الكتب القديمة أن تتخذ لأنه لا يعرف حقها من باطلها وصحيتها من فاسدها مع أن القرآن كفى متباً وصار مهيمناً عليها ونهى عن كتب العلم في صدر السلام وجده لقللة الفقهاء في ذلك الوقت والمبشرين بن الوحي وغيره لأن أكثر الأعراب لم يكونوا فقهوا في الدين ولا جالسوا العلماء العارفين فلم يؤمن أن يلحقوا ما يجدون من الصحف بالقرآن ويعتقدوا أن ما اشتملت عليه كلام الرحمن. Taqyîd al-'ilm, s. 57 v. dh. bl. Meselâ, bizrat 'Abû Sa'îd al-Hudrî'nin, naklettiği ilk hadisi nesh eden diğer bir hadîs rivâyet ettiğine işaret olunarak şöyle denilmektedir:

'Abû Sa'îd al-Hudrî, kendisinden Peygamber'in «benden *Qur'ân*'dan başka bir şey yazmayınız; bu mahiyette benden herhangi bir şey yazan kimse, hemen yazdığını yok etsin» hadisi rivâyet olunan kimsedir; aynı zamanda «ashâb *Qur'ân*'ı ve Allah'ın birliğine âid sözleri yazıyorlardı» şeklindeki haberin de sahibidir. Bu haberde, daha önce ileri sürdüğümüz düşüncenin delili mevcuttur: Bîdâyetle Allah'ın kitabından ma'dud olmıyan şeyin kendisine benzetilmesinden ve *Qur'ân* ihmal edilip başka şeylerle uğraşılmasından endişe duyuluyordu. Bu endişe ortadan kalkıp hadislerin yazılmasına ihtiyaç hâsıl olunca, sahâbe nasıl Allah'ın birliğine âid sözlerin yazılmasında mahzur görmedilerse, hadislerin yazılması işini de nahoş karşılamadılar; zira bu iki keyfiyet arasında, *Qur'ân*'dan ma'dud olmama bakımından, bir fark yoktur. Ashâb, yazdığı şeyleri ancak ihtiyatlı olmak şartıyla yazarlardı; yazmayı hoş görmemeleri de ancak, ihtiyatlı olmak arzusundan ibaretti» (Taqyîd al-'ilm, s. 93—94).

² İbn 'Abdalbarr, *Câmî' bayân al-'ilm wa faḍlih* adlı eserinin bir kısmının (I, 44—47) bu hususa tahsis etmiştir. Mezkûr kitap için bk. Brock. G 12, 454; Suppl. I, 629 ve «Bibliyografya ve kısaltmalar».

³ *al-Qâdî 'Iyâd*'ın *al-'İlmâ'*'ı (40 a.43 b) ve İbn Cawzî'nin *Talbîs 'İblîs*'i (348—350); daha fazla bilgi için bk. Taqyîd al-'ilm s. 14, not.

faydalanmıştır¹. Onun bu tezini esas olarak ele alıp yeni bir çok malzeme ilâve eden Goldziher islâmî kaynakların noktai nazarını göz önüne almadan, bu mütekabil hadisleri «*aşhâb al-hadîs*» ile «*aşhâb ar-ra'y*» in faaliyetinin mahsulü olarak mülâhaza etmiştir. Ona göre eski «*ra'y*» mektebine mensup kimseler hukukun hür teşekkülünün önüne engel olarak çıkan yazılı emirleri ortadan kaldırmağa çalışmışlardı². Yazıyla tesbitin lehindeki hadislere mukabil diğer hadisleri bu mektebin mensupları vazetmişlerdi³. Ve ashâb ar-ra'y'dan olan 'Abû Dâvûd as-Sicistânî (öl. 277)⁴, *Sunan*'inde ara sıra yazılı notlardan faydalandığı için hadislerin yazıyla tesbitini yasak eden rivâyetlere işaret etmemiştir⁵.

Hañib Bağdâdî'nin yukarıda adı geçen eserinin nâşiri⁶ Goldziher'in bu görüşünü bir vehim olarak adlandırmakta ve okuyucuyu bu vehimden kurtarmağa çalışmaktadır⁷. Burada meselenin mevzuun dışında kalan münakaşasına iştirak edilmeden sadece, Buñârî'nin *Şahîh*'ine tekaddüm eden devrin veya onu ortaya koyan literatürün ilk safhalarının aydınlatılabilmesi için bu hususta bâzı misaller, bir çok benzerleri arasından seçilerek kendilerinden faydalanmağa çalışılacaktır.

Yazı ile tesbitin lehinde istişhad edilen birçok hadislere mukabil aleyhteki rivâyetlerin daha birkaç asır devamınca ileri sü-

¹ *The Origine and progress of writing* adıyla *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, XXV, 303—329 da neşretmiş olduğu etüdünden maalesef mezkûr mecmuanın İstanbul'da nüshası bulunmadığından doğrudan doğruya istifade mümkün olmamış Goldziher'in yaptığı nakillerden faydalanılmıştır. *Muh. Stud.* II, 6, 175, 198.

² *Muh. Stud.* II, 194—195.

³ *Muh. Stud.* II, 198.

⁴ Bk. Goldziher, *Zahiriten* s. 27.

⁵ *Muh. Stud.* II, 198, not 2. 'Abû Dâvûd as-Sicistânî'nin ara sıra yazılı notlardan istifade etmiş olması keyfiyeti Goldziher'in hadis kitaplarının kaynaklarına dair hususî fikridir. İleride izah edileceği veçhile, mevzuubahis kitapların bütün kaynakları yazılıdır.

⁶ Bu kitap 1949 da Şam'da Yûsuf al-^cAşş tarafından neşrolunmuştur. Bk. Bibliyografya ve kısaltmalar.

⁷ *Taqyîd al-^cilm*, mukaddime s. 16—17; naşirde biraz da Goldziher'in *Taqyîd al-^cilm*'in kıymetini azaltmış ve onu okuyuculara yanlış arzetmiş olmasından doğan bir gayret vardır. Hakikatte bu eseri notunda dolayısıyla mevzu bahsedenden Goldziher daha ziyade Sprenger'in malzemesinden faydalanmış görünmekte, *Taqyîd al-^cilm*'den bu hususta herhangi bir ibare nakletmemektedir. Bk. *Muh. Stud.* II, 198.

rülmesi, hattâ bunların bizzat hadisleri yazanlar tarafından tekrarlanıp durması keyfiyeti bize, kitabetten nehy işinin başka bir vechesini göstermektedir. İşaret edilen râviler, herhalde, elde ettikleri bilgiyi sadece kâğıtta bulundurup asla hafızalarına yerleştirmiyen kimselere karşı, bu kabil haberleri birer ihtar olarak ileri sürüyorlardı. Meselâ böyle bir ihtar, *al-Câmi^c al-kabîr* ve *al-Câmi^c aş-şâğîr* gibi musannaf kitap sahibi olan as-Sufyân as-Sawrî (öl. 161)¹ tarafından ileri sürülmüştü². Hattâ böyle bir endişenin sevkiyle bir çok kimseler, hadis ezberlemek için yazıdan faydalıyor ve tam olarak ezberlediklerine kani olduktan sonra, hafızalarındakinin günün birinde ihmaline sebebiyet vermemesi için yazılı metni imha ediyorlardı³. Yazdıklarını yok edenler arasında çok zaman yaptığına pişman olanlar⁴, ömürlerinin bir kısmında yazmayı hoş görmediklerine⁵, veyahut hiç yazmamış olmalarına nedamet duyanlar da bulunuyordu⁶. Ömürlerinin sonlarına doğru kitaplarını yok edenler veya kendinden sonra imhasını vasiyet edenler de az değildi. Bunu, kendilerinden sonra kitaplarına bir çok şeyler ilâve edilmesi veya bazı şeylerin düşürülmesi ve nihayet yanlışlıkların esas sahibine atfı endişesiyle yapıyorlardı⁷.

Yaziyle tesbite karşı mütereddit bir vaziyet takınan kimselerin yanında kitabeti, hadisin daha çok müstamel tabiriyle ilmin ilk şartı addedenler vardı. Daha, tâbi'in arasında yazılı olmayan ilmin ilim addedilemeyeceğini söyleyenlere raslamak mümkündür⁸. İmâm Mâlik'in kendisine vedaa gelmiş olan bir dostuna, sonuncu üç tavsîyesinden biri «hadisleri salâhiyetli zevattan yazmak» olmuştu⁹.

Hadislerin yazılmasının lehinde ortaya konabilecek bir çok

¹ İbn an Nadîm, *al-Fihrist* s. 225.

² Bu kabil haberler için bk. *Taqyîd al-^cilm* s. 58; *Sunan ad-Dârimî* I, 125.

³ Birçok misalleri için bk. *Taqyîd al-^cilm* s. 58—60; *Câmi^c bayân al-^cilm* I, 66 v. d.

⁴ Bk. *Taqyîd al-^cilm* 60; *Câmi^c bayân al-^cilm* I, 75.

⁵ *Taqyîd al-^cilm* s. 60.

⁶ *Tazkirat al-huffâz* I, 137.

⁷ *Taqyîd al-^cilm* s. 61; *Câmi^c bayân al-^cilm* I, 67.

⁸ *Sunan ad-Dârimî* böyle bir haberi tâbiinden Mu'aviya b. Qurra'dan nakletmektedir. «من لم يكتب علمه لم يعد علمه علمًا» (I, 126), aynı zamanda bk. *Taqyîd al-^cilm* s. 109 ve *Câmi^c bayân al-^cilm* I, 74.

⁹ *Câmi^c bayân al-^cilm* I, 74.

misallerin yanında, tâbiin zamanında ve hattâ daha sonraki devirlerde yazıyı ayıplıyanların bulunduğunu da görmek mümkündür. Fakat onlar herhalde ehemmiyetsiz bir azlık idiler. Onların muarızlarının red delilleri arasında Qur'ân'dan âyetler göstermek yolu da vardı. Kitabetin meşruiyetinin bir çok âyetlerle te'yid edildiğini, hattâ bunun bir «*sunnat-i ilâhiye*» olduğunu iddiya da imkân buluyorlardı¹.

Hadislerin yazılması karşısındaki zayıf mukavemet adetâ fan-tezist bir mahiyette ta altıncı asra kadar zaman zaman görüldü. Bu görüşün mensupları, kitabetin bekasının karşısına hâfızanın parlak misallerini vererek çıkıyorlar, bazan bu misallerini bir çok beyitlerle ifade ediyorlardı². Herhalde onların mukavemeti hadisin daha sahabe zamanında yazıyla tesbitine mâni olamamıştı. Geçen asırda Sprenger, islâmî kaynakların muhtelif vesilelerle mevzuu bahsettiği hadisin ilk yazılı vesikalarını araştırıp muhtelif «Şahîfa» lerin isimlerini bir araya toplamak imkânını buldu³ ve daha sonra Goldziher bunlara yeni isimler ilâve etti⁴. *Şahîfa* veya *Cuz'* diye adlanan bu ilk hadis vesikaları, ileride göreceğimiz vechile, ikinci ve üçüncü asırda meydana gelecek olan müssannaf külliyyatın, gerek doğrudan doğruya ve gerekse dolayısıyla, malzemelerinin bir kısmını teşkil etti⁵. Sahifeleriyle meşhur olan sahâbeden mervî hadislerin kontrolü ikinci ve üçüncü asırlarda, bu sahâbenin «sahife» lerinde bulunup bulunmadığı araştırılmak suretiyle yapılırdı⁶.

¹ *Taqyid al-İlm* s. 110.

² Bunun bir çok misalleri için bk. *Muh. Stud.* II, 200—201.

³ *Journal of Asiat. Soc. Of. Bengal*, 1856, s. 317 v.dd.

⁴ *Muh. Stud.* II, 8—11.

⁵ İleride mufassal olarak üzerinde duracağımız bu mesele için burada aydınlatıcı bir misal verelim : Muslim'in, Hammâm b. Munabbih'in Şahîfa'sinden bir çok hadis aldığını Şarih Nawawî vazih olarak ifade etmektedir. Esasen Muslim'ia bu gibi kaynaklardan nakl hususunda kendine has bir metodu vardı, bk. Nawawî, *Şarh Muslim* I, 34 ve *Muslim* I, 16, *Şarh Muslim* II, 259.

⁶ Burada iki misâl verelim : Ya'qub b. 'Aîâ babasının sahâbeden rivayet etmiş olduğu bir *şahîfayi*, onun esas râvilerinden başka yollarla dinlemiş olduğu hadislerle mukabele edince, *şahîfanin* bunların hepsini ihtiva etmediğini görmüştü. قیل لسفيان : انهم حکوا عنك أن زكريا بن اسحق قال أخرج الينا عطاء صحيفة : فقال سفيان : لا، انما أراى صحيفة عنه ماهى بالكبيرة فقال هذه اعطانيها يعقوب بن عطاء وقال : هذه التي سمع أبي من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فوجدت فيها أشياء سمعت من عمرو وغيره و أشياء قد سمعناها لم تكن في الصحيفة». *Maqaddimat al-Carh wa't-ta'dil* 39. Sufyân b. 'Uyayna (öl. 198)

«Şahîfa» siyle en çok meşhur olanların başında ‘Abdallâh b. ‘Amr gelmektedir. Hasseten onun sahifesi «aş-Şadiqa» diye adlanırdı¹. Kaynakların bize sakladığı malûmata göre, sahifeleriyle meşhur olan sahabe okur, dinleyiciler hadisleri kaydederdiler. Bu kayıt işi için lüzumlu kâğıt bulunmayınca bazan hadisler yalınlarına veya «alwâh» adı verilen muhtelif yassı maddeler üzerine yazılırdı². Meselâ Sa‘îd b. Cubayr’ın ‘Abdallâh b. ‘Abbas’ın şahîfasından zaptettikleri bu şekilde idi³. ‘Abdallâh b. ‘Abbâs’ın sadece hadisleri ihtiva eden kitabı değil, aynı zamanda bazı filolojik malûmatı havi Qur’ân tefsiri de «şahîfa» diye adlanıyordu⁴.

*
*
*

Sahâbenin bazılarına isnad edilen ve hadis musannıflarının elinde bir kaç asır kaynak vazifesi gören şahîfa ve cuz’ler bir tarafa bırakılacak olursa ‘Abdallâh b. ‘Abbâs’a nisbet edilen tefsir müstesna, kaynakların, muhtelif vesilelerle mübhem olarak haber verdiği kitaplar yığınından bize kadar muayyen isimler halinde herhangi bir şey intikal etmiş değildir. Meselâ hadisleri yazmış olması bakımından ‘Abdallâh b. ‘Amr’i, kendisine tercih ettiği söylenen ‘Abû Hurayra⁵’nin yanında Peygamber’in sözlerini ihtiva eden bir çok kitapların bulunduğu rivâyet edilir⁶. Hasan al-Başrî de, yanında bulunan bu mahiyette bir çok kitapları, meraklılarına zaman zaman arzedermiş⁷. Kaynaklarda bu kabil umumî mahiyetteki kitap haberlerine sık sık rastlamak mümkündür⁸.

da Câbir b. ‘Abdallâh’dan ravisi ‘Abû Sufyân’ın rivâyet ettiklerinin onun sahifesinin muhtevâsından ibaret olduğunu söylemişti. «حدثنا عبدالرحمن حدثنا أبو بكر بن أبي خزيمة (حدثنا عبدالرحمن حدثنا أبو بكر بن أبي خزيمة) فيها كتب إلى حدثنا أبي حدثنا سفيان بن عيينة قال حدثت أبي سفيان عن جابر إنما هي صحيفة) Muqaddimat al-Carh wa’l-ta’dil s. 46.

¹ İbn Qutayba, *K. al-ma‘arif* 156—157, *Taqyid al-‘ilm* s. 84—85; *Câmi‘ bayân al-‘ilm* I, 72.

² Bunun misâlleri için bk. *Taqyid al-‘ilm* s. 100—107.

³ *Taqyid al-‘ilm* s. 102.

⁴ Bu sahifenin mevzuu bahsedilen nüshası için bk. an-Nehhâs, *an-Nâsih wa’l-mansûh* s. 12 ve *Fath al-bârî* VIII, 332; filolojik malzeme ihtiva ettiğinin ileride göreceğiz.

⁵ *Câmi‘ bayân al-‘ilm* I, 70.

⁶ Aynı eser I, 74.

⁷ *Taqyid al-‘ilm* s. 102.

⁸ Meselâ *Câmi‘ bayân al-‘ilm* I, 70—77.

Mezkûr kitapları muayyen isimler altında meydana getirenlere, hadis râvilerini tabakalara ayıranlarca, umumiyetle tâbî'inin orta tabakası diye adlandırılan kimseler arasında rastlanmaktadır¹. Bu tabakanın başında zikredilen Hasan al-Başrî (öl. 110), Mucâhid (öl. 103) ve İkrîma (öl. 107) gibi bir çoklarının birer tefsir sahibi oldukları anlaşılmaktadır². Kaynaklarda zikri geçen bu tefsirlerin, daha sonraki asırların müfessirlerine, sahih rivâyetlerle intikal ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ aş Sa'labî (öl. 427), *al-Kaşf wa'l-bayân* adlı tefsirinin³ mukaddimesinde, bu gibi kitaplar hakkında oldukça kıymetli malûmat vermektedir. Onun vazıh olarak bildirdiği senedlerden anlaşıldığına göre, tefsirinin te'lifi esnasında, bu kabil kitaplardan bir çoğunun muhtelif rivâyetler halinde gelen nüshalarına müracaat etmek imkânına sahip bulunmuştur⁴. Tabarî (öl. 311)'nin kendisinden önceki literatürün büyük bir kısmını nakleden tefsirinin daha sonraki müellifler tarafından, rivâyetlerinin kaynakları olarak sayılan eserler arasında bu ilk devrin mahsulü bir çok tefsirler bulunmaktadır⁵. Bize kadar gelmemiş olmakla beraber, sahâbe ve tâbî'inin ilk ve ikinci tabakasına ait bir çok tefsir kitaplarının, *şahîh* ve *Sunan* musannaflarındaki hadisleri tahrir ederken şarihlerin bize dolayısıyla vermiş oldukları malûmattan ve aynı tip tefsirlerin, daha müteahhir olup bize kadar intikal etmiş bulunanlarından, muhtevalarının büyük bir kısmının hadislerden ibaret olduğunu öğreniyoruz. Tâbî'inin ikinci tabakasından bugün elimizde, bir kaç nüshasıyla bulunan, Hasan al-Başrî'nin, Mekke'nin şeref ve fazailine tahsis olunmuş risalesi⁶ nin muhtevası da aynı mahiyettedir.

Kaynakların daha ziyade kitap çokluğundan bahsettiği devir, tâbî'inin müteahhir devresini teşkil eden ve hasseten Zuhri-

¹ Burada daha ziyade Zahabî'nin *Tazkirat al-huffâz*'ının tabakalarına tabi olunacaktır. Onun *al-Mağni fî tabaqât al-muhaddisîn* adlı eseri (bk. Weisweiler nr. 84) taksim bakımından farklıdır.

² Mucâhid'in, tefsirini tilmizlerine imlâ ettirdiği, kitaplarının istinsahı için onları evine götürmeyi itiyad edindiği rivâyet edilir (*Taqqîd al-İlm* s. 105).

³ Brock G. 12, 429; *Suppl.* I, 592.

⁴ İbn an-Nadîm, Kâtib Çelebi ve terceme-i hâllerin zikri sırasında bir çok kaynaklar bu tefsirlerden bahsederler.

⁵ Bk. *İrşâd al-ʿarîb* XVIII, 64.

⁶ Nüshaları için bk. Brock. G. 12, 66, *Suppl.* I, 103.

(öl. 124)'yi içine alan safhadır¹. Bu safha umumiyetle kaynaklarda hadisin tedvin devri ve Zuhrî ilk müdevvin sayılır². Hadislerin çoğalmasında üzerindeki âmillerden sarf-ı nazar *şahîfa* ve *cuz*'ler halinde tesbiti üzerinde siyasi mülâhazalar veya mezheb mücadeleleri de rol oynuyordu. Meselâ şia mensupları kendi doktrinlerini takviye için vesika mahiyetinde olan yazılı kaynaklara sün- nîlerden daha çok ehemmiyet veriyorlardı³. Bir kısmı apokrif olmakla beraber, 'Abū Çâfar at-Ṭūsî (öl. 403)'nin *Fihrist*'i⁴, bu devre ait bir çok isimler saklamıştır. Buna mukabil sünni olan Zuhrî'nin de emevîler tarafından hadislerin cem'ine memur edildiğini biliyoruz⁵.

HADİSLERİN TEDVİNİ

Hadisin tedvini mevzuu bahs edildiği zaman umumiyetle Zuhrî ilk müdevvin olarak gösterilir⁶. Ve onun devrinin Emevî idaresinin 'Umar b. 'Abdal 'azîz'in hilâfetine raslayan safhası hadis tedvininin başlangıcı sayılır. Hadis edebiyatının, terceme-i haller münasebetiyle, hadislerin nakl kaidelerinin izahında (ta- hâmmul al-'ilm meselesinde), hulâsa muhtelif vesilelerle, yazılı kaynaklara ait verdiği haberler bu adı geçen devri böyle bir mebdede olmağa müsait gösteriyor. Hadislerin «*şahîfa*» adlı bir takım yazılı vesikalara dayandığını göstermek hususunda selefi Sprenger'in mesaisini devam ettiren Goldziher⁷, aksine islâmî kaynaklar tarafından gösterilen ilk tedvin çağını takriben bir

¹ *Tadkirat al-huffâz* I, 101 vdd.

² Bk. meselâ *Câmi' bayân al-'ilm* I, 73.

³ Goldziher, *Muh. Stud.* I, 10 ve bunun delilleri için bk. aynı müellifin *Beitrag zur Literatur geschichte des Schia* s. 55.

⁴ *Brock. Suppl.* I, 707.

⁵ *al-Muwattâ* (aş-Şaybânî rivayeti) s. 389 ve bk. Goldziher *Muh. Stud.* II, 39, müellif aynı zamanda *Journal of asiatic Society of Bengal*, 1856, s. 322, no. 71 e işaret ediyor.

⁶ *Câmi' bayân al-'ilm* I, 73, *Fath al-bârî* I, 147, *Tadrîb ar-râwî*, s. 25, *Tanwîr al-hawâlik* I, 4, *Zurqânî* I, 10.

⁷ *Muh. Stud.* II, 8-11.

asır kadar geç başlatmak ve bu devri Zuhri'den ilk musnad hadis kitaplarının meydana geldiği üçüncü asır başlarına kadar indirmek istiyor. Bu tedvin işinin başlangıcına, kitabında ayırmış olduğu kısım ehemmiyetli bir yer işgal eder¹. Hadislerin tedvin devrini değiştirmek veya bir asır kadar tehir etmek için takibettiği yol oldukça çetrefildir ve tezaatları bizzat kitabında mevcuttur. Nedenise bir defa tasavvur etmiş olduğu neticeye varmak için bazı garip izahları vardır. Bunun münakaşasına girişmeden evvel kaydedelim ki, Goldziher'in tezat olarak tasavvur ettiği ve dolayısıyla ortadan kaldırmağa çalıştığı iki ayrı menşe vardır. Bunlardan biri hadislerin tedvini, diğeri ise hadislerin tasnifidir. İslâmî kaynakların bu ikisi için ileri sürmüş oldukları tarif bariz şekilde birbirinden ayrıdır. Birincisi için «أول من دون الحديث» ('awwal man dawwana'l-ḥadîs)², ikincisi için «أول من صنف الكتب» ('awwal man şannafa'l-kutub)³ tâbirini kullanırlar. Birincisile hadislerin kitaplarda toplanmasını, ikincisi ile müdevven hadislerin muayyen bâblara göre tasnifini kasederler. İşte kaynakların bu iki mebde için mevzuu bahsettiği tarih ayrıdır ve şüpheşiz ki tedvin tasniften evveldir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş yani tedvin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısıyla islâmî kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezaatın mevcut olduğunu farzetmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine aid haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır. Onun sözü geçen münakaşa ve görüşlerini olduğu gibi nakle ve sonra münakaşasına çalışılacaktır. Şöyle demektedir:

«Müslüman müelliflerin, hadislerin cem'ine dair vermiş oldukları en eski haber, Muḥ. b. al-Ḥasan aş-Şaybânî vasıtasıyla Mâlik b. 'Anas'ten II. 'Umarın, 'Abû Bakr b. 'Amr b. Ḥazm'a "Peygamberin hadisini veya sünnetini veya 'Umar'ın ahbarına dair ne varsa topla ve bana yaz, ben ilmin silinip âlimlerin ortadan

¹ *Muh. Stad.* II, 208-211.

² *Câmi 'bayân al-ilm* 1,73; *Fath al-bâri* 1,174; *Tanwîr al-ḥawâlik* 1,6; *Zurqânî* 1,10.

³ Râmshurmuzî, *al-Muḥaddis al-fâsil* (Şehid Ali Ktb.), 126 b; *Tanwîr al-ḥawâlik* 1,7. Ayrıca, tadwîn ve tasnîf istilâhları arasındaki fark için bk. *Lisân al-ʿArab*, *Tac al-ʿarûs* (d, w, u ve ş, n, f madd.).

çekileceğinden korkuyorum,, şeklinde verdiği yazılı emirden ibaret olan rivâyettir. Bu haber çok zaman ele alınmış ve sık sık hadislerin yazılı mebdeini tesbit için kendisinden faydalanılmıştır. Modern edebiyat tarihi bir çok defa buna tarihî bir karakter atfetmiştir. Şüphesiz biz bununla daha ziyade II. 'Umar'ın, seleflerinin dine karşı lakaydilerini silmek ve İslâm idaresinde yeni bir devri başlatmak gayretinden ibaret bir hamiyetin mevzuu bahsedildiğini hatırlıyoruz. Bundan başka II. 'Umar'ın hadisleri yazdırma ve cemettirme arzusu ile beraber, bazı hadisleri bahuşus 'Amra bint 'Ubaydallâh b. Ka'b b. Mâlik (öl. 106) tarafından mahfuz sahifeleri istinsah ettirdiğini biliyoruz. Söylenildiğine göre, Halife, İbn Şihâb az-Zuhrî'ye hadislerin yazılması emrini vermiştir. (*Kitâb al-'awâ'il*'inde kadim otoritelere işaret eden) Suyûfî'ye göre bu mecmua, bu sahada yapılan ilk deneme olmuştur. Böylece, adı geçen Halifeye karşı hürmet ve takdirle dolu bir neslin, onun ismile hadis edebiyatı arasında sıkı bir münasebet kurabilmek için ne kadar gayret gösterdiğini ve aynı zamanda, onun, Peygamberin sahih hadislerinin bir kısmını ezberlemek hususundaki gayretinde, fukahadan geri kalmadığına inandıklarını görüyoruz.

Bununla beraber, muhtelif menşeden tedavüle çıkarılmış haberlerin arzettiği tezatlar yüzünden, hadislerin sistematik cem'ini 'Umar b. 'Abdal'azîz'in teşvikine hasreden Şaybânî'nin işaret ettiği tarihin bu edebiyatın mebdei olduğunu kabul etmiyoruz...» Bu husustaki haberlerin biraz daha münakaşasını yaptıktan sonra şöyle demektedir: «Fakat islâmî edebiyat tarihi, hadis edebiyatının mebdei ile ilgili daha çok müsbet diğer haberler vermektedir. Hattâ bu haberler dahi, göreceğimiz veçhile, ikinci asır litteratürünün erişmiş olduğu - hakikatte bir müddet sonra erişebileceği - mertebenin daha ileriye alınan vaktinin tayinine iştirak ederler.» O, bu söziyle de islâmî kaynaklarda ilk musannaf eserler için zikredilen tarihî bile bir hayli önce olması lâzım gelen ilk tedvin için caiz görmeyerek, nedense aynı şey olarak farzettiği tedvin ve tasnifin mebdeini bir asır kadar bu tarafa almak istiyor¹. Onun, bu tedvin ve tasnifin mebdei için islâmî kaynakların zikretmiş olduğu iki ayrı devri birbirine karıştırmış olduğu,

¹ Muh. Stud. II, 211.

ifadesinden vazıhan anlaşılıyor. Bu yüzdendir ki kaynakların haberlerini mütenakız buluyor. Hakikatte hiç bir kaynak hadislerin sistematik cem'ini 'Umar b. 'Abdal'azîz'in teşvikine hasretmiş ve hadislerin tasnifini onun devrine kadar götürmüş değildir. Kaynaklar sadece hadislerin tedvini ile onun arasında bir münasebet kurmağa çalışırlar. Emevî devletinin, hadisin kitabetine yabancı olmadığı, Zuhri'yi yazmağa zorladıkları ve bunun delilleri bizzat Goldziher'in kitabında zikredilmiştir¹. Diğer taraftan o, aynı şey için ileri sürülen iki tarihten birincisini ortadan kaldırmak için Muvaṭṭâ'ın Şaybânî rivâyetiyle gelen haberini zayıf buluyor² diğer kaynaklarla takviye edilmemiş olduğunu ifade etmek istiyor. Aynı haberi İbn Sa'd *K. at-Ṭabaqât al-kabir*'inde Buḥârî, *Şaḥih*'inin Kitâb al-İlm kısmında³ ve *at-Târîḥ aş-şagîr*'inde⁴, Dârimî, *Sunan*'inde⁵ ve daha sonraki bir çok kaynaklar zikretmişlerdir. Bununla beraber hiç biri 'Abû Bakr b. 'Umar b. Ḥazm'i (öl. 120) Goldziher'in iddiası hilâfına, ilk müdevvin kabul etmiş olmayıp sadece 'Umar b. 'Abdal'azîz'in ona bu hususta emir verdiğini, onun da bir kaç kitab meydana getirdiğini kaydederler⁶. İlk müdevvin olarak daima Zuhri gösterilir. Zuhri'nin devrinde, hadis kitablariyle, muhaddislerle ve hayatları ile ilgili rivâyetlerden de anlaşıldığı vechile, hafıza artık hadis naklinin tek vasıtası olmaktan çıkmış, fonksiyonu geniş ölçüde yazıya intikal etmiş bulunuyordu. Zuhri'ye hadis ihtiva eden kitablar getirilir, kendisinden rivâyet edilip edilemeyeceği sorulur ve böylece kitabın muhtevasını teşkil eden hadisler onun adını

1 *Muh. Stud.* II, 38; bu haber için bk. *al-Muvaṭṭâ* (Şaybânî rivâyeti) bâb-ı İktitâb al-İlm, s. 389.

2 *Ṭabaqât* II/2, 134, VIII, 353.

3 Buḥârî I, 31; *Faḥ al-bârî* I, 174; *Aynî* I, 526—527; Goldziher müteahhir kaynaklarda meselâ Zurqânî'de bunun Buḥârî tarafından da nakledildiğini görmüşse de yerini tesbit edemediğini söylemektedir (*Muh. Stud.* II, 210, not 1)

4 *at-Târîḥ aş-şagîr* s. 105.

5 *Sunan an-Darimî* I, 68.

6 İsmâ'îl Mâlik, Buḥârî ve Dârimî'nin rivâyetlerinde, 'Abû Bakr b. 'Umar b. Ḥazm'ın. bu emir üzerine bir kaç kitap meydana getirdiği ve 'Umar b. 'Abdal'azîz'in, bu kitaplar kendisine gönderilmeden vefat ettiği rivâyeti yoktur. Mezkûr rivâyet, dolayısıyla elde edilebilen bir rivâyettir (bk. *Tanwir al-ḥawalik* II, 6; Zurqânî I, 10).

isnâd silsilesine alan senedlerle rivâyet edilirdi ¹. Yahud bizzat o, elinde yazılı hadis mecmualarını, tilmizlerine kendinden rivâyet etmeleri maksadiyle verirdi ². Mamafih aynı devre ait haberler Zuhri'nin masırlarının da bir çok kitaplara sahib olduğunu göstermektedir. Hadisleri yazmağa Emevî halifeleri tarafından zorlandığını söyleyen Zuhri'nin ³ bilâhère yazmış olduğu hadislerin Halifa Walidin öldürülmesinden sonra saray kütüphanesinden nakledilirken bir kaç yük teşkil edecek kadar çoğalmıştı ⁴. Biraz daha genç muasırı Hişâm b. Hâssân (öl. 147), Hasan al-Başrî ve 'Aâtâ'nın ravisi Hawşab'ın bir çok kitaplarını ele geçirmişti ⁵. Diğer muasırı al-'Alâ b. 'Abdarrahmân (öl. 139) daha sonra İmâm Mâlik'in yanında bulunan «*Sahîfa*» sinden nakletmek isteyenler için «ya tamamını almalarını veya hiç almamalarını» şart koşardı ⁶. Mezkûr devrin kitablarına ait çoğaltılabilecek haberlerin belki de en enteresan olanı, Zuhri'nin karısının, kocasının etrafında daima gördüğü kitab yığınının, eve getirilecek olan diğer üç zevceden daha tahammül fersa olduğunu söylemiş olmasıdır ⁷.

*
*
*

Zuhri ve muasırları zamanında veya hicrî ikinci asrın başında kitapların artık mevzuu bahsolmağa başladığı zamanlarda hâlâ hadislerin bir kısmının şifahi nakl usuliyle rivâyet edildiği görülmüyor. Esasen hangi devirden sonra, hadis kitaplarının, malzemelerini tamamen yazılı kaynaklardan aldığı hususunda kat'i bir şey söylemek imkânından mahrum bulunuyoruz. Bununla bera-

1 «... سمعت يحيى بن معين يقول حدثنا أبو حمزة حدثنا عبيد الله بن عمر قال : كنت أرى الزهري ...» *al-Kifâya* s. 318. يوتى بالكتاب ما قرأ ولا قرئ عليه فيقال له : روى هذا عنك؟ فيقول نعم»

2 «... عن عبد الملك بن يحيى بن عباد بن عبد الله بن الزبير أن ابن شهاب الزهري دفع إلى بعض أصحابه أحاديث من أحاديثه في طومار فقال هذه أحاديثي خذها فحدث بها، فقبل ذلك منه» *Aynü eser*, s. 319.

3 «قال الزهري : كنا نكره الكتب حتى أكرهنا عليه السلطان فكرهنا أن نمنعه الناس» *Hilyat al-'awliyâ* III, 363

4 «... عبد الرزاق قال سمعت معمرًا يقول : كنا نرى أبا عبد الله عن الزهري حتى قتل الوليد فإذا ...» *Hilyat al-'awliyâ* III, 36 الدفاتر قد حملت على الدواب من خزائنه يقول من علم الزهري»

5 *Sû'âlât al-'Âcurrî* 2 b.

6 İbn Qutayba, *K. al-ma'ârif* s. 168.

7 İbn Hallikân, *al-Wafayât* I, 644.

ber, bize kadar gelmiş olan hadis müdevvenatında bulunan senedler zincirindeki râvilerin, ileride izah edileceği vechile, yapılacak mukayesesinden sonra, bu devrin tayininin, takribî bir şekilde mümkün olacağını tahmin ediyoruz. Muhakkak olan bir şey varsa, hadislerin menşeiinden uzaklaştıkça ve materyel çoğaldıkça, kitaplar, hadislerin muhafazasının inkâr kabul etmez bir vasıtası olduğunu, pek gecikmeden bir zaruret halinde ortaya koymuş bulunuyordu. Hâtîb Bağdâdî hadislerin kitaplar halindeki tedvininin tabîî gelişmesini şöyle izah etmektedir: «*Hadislerin yazılması işi, bir müddet nahış karşılandıktan sonra, geniş çapta tatbik sahası buldu ve hadislerin kitaplar halinde tedvinine başlandı, zira rivâyetler yayılmış ve isnâdlar uzamış, ricalin adları, künyelerini, nisbetleri çoğalmış ve senedlerin ifade tarzı muhtelif şekiller almış, hulâsa insan hafızası şu saydıklarımızı zaptedebilmekten aciz kalmış, (yazılı) hadis ilminin sadece hafızaya dayanan bir bilgiden daha sağlam olduğu hakikati ortaya çıkmıştı... ilh*»¹.

1 أما السع الناس في كتب العلم و عولوا على تدوينه في الصحف بعد الكراهة لذلك لأن الروايات انتشرت والأسانيد طالت واسماء الرجال وكنابهم و انما بهم كثرت والعبارات بالالفاظ اختلفت فمعجزت القلوب عن حفظ ما ذكرنا وصار علم الحديث في هذا الزمان أميت من علم الخافض... Taqyid al-'ilm 64.

HADİSLERİN NAKLİ

(Taḥammul al-^cilm)

Buhârî'nin *al-Câmi^c-aṣ-ṣaḥîḥ*'inin kaynaklarının etüdünü kolaylaştırmak maksadile mevzuu bahs ettiğimiz «kitâbat al-^cilm» meselesi kadar ve belki de daha çok mühim olan, hadislerin naklinin kanunlarından ibaret «taḥammul al-^cilm» meselesi vardır. Hadis edebiyatının bu iki meselesinden ikincisi başlangıç safhasında ehemmiyetini diğeri kadar isbat edememiş ise de hadis veya rivâyetlerin tesbiti üzerindeki faaliyetler bakımından daha mühim bir yer işgal etmektedir. Kitâbat al-^cilm veyahut hadislerin yazılması meselesi üzerindeki münakaşa, Emevî Devletinin sonlarına doğru hemen hemen ciddî olarak ehemmiyetini kaybetmiş, yahut hadislerin yazıyla tesbitine muhalefet pek zayıf bir gayretten ileri geçmemiş bulunmasına rağmen, ikincisi yani «taḥammul al-^cilm» muhaddisler arasında daha ziyade Emevî Devletinin hitamından üçüncü asrın¹ sonlarına kadar çok sıkı şartlara tâbi tutulmuştur.

Hadislerin ve haberlerin yahut kendine has eski ifadesile «^cilm» in şahısdan şahısa, dolayısıyla nesilden nesile intikali, esas kaynaktan uzaklaşıldıkça, gittikçe ehemmiyet kesbeden bir hâl alıyor, Peygamber'den ve eshabından devralınan hadislerin nakli etrafında, yeni şahıslar araya girdikçe yeni yeni meseleler ortaya çıkıyordu. Çok zaman geçmeden yazının bu işe ciddî bir şekilde iştirakile, tamamen İslâm camiasına has ve diğeri muhitlerle münasebeti bulunmayan bir müessese meydana geldi². Bunun esasını bir hadisi mümkün olduğu kadar ilk kaynağından çıktığı şekilde muhafaza etmek, bir şey ilâvesine yahut herhan-

¹ Mâlûm olduğu üzere bu asır «*al-kutub as-sitta*» nin ortaya konduğu devirden ibarettir.

² Bunun tamamen islâmî muhitin malî oluşu fikri için bk. Goldziher, *M. u. h. Stud.* 2 II, 188.

gi bir şeyin düşmesine mâni olmak arzu ve gayreti teşkil ediyordu. Bir râvi bir hadisi diğer bir râviden naklederken, rivâyeti ifade için hangi tâbiri kullanacaktı ve hatayı önlemek için en salim yol hangisi idi, hangisi caiz değildi ve rivâyeti matlub olan hadis bulunduğu yazılı kaynaktan nasıl nakledilebilecekti? İşte bu ve benzer meseleler «*muştaloḥ al-ḥadîs*» kitaplarında, birbirlerinden farklı kıymetler ifade eden sekiz kısım halinde incelenir¹. Teferruat bir tarafa bırakıldığı takdirde, bunlar, «*samâ^c, qıra²ât, icâza, munâwala, kitâba, veya mukâtaba, bir şeyhin tilmizine bir hadis veya kitabın diğer bir şahıstan kendine samâ^c yoluyla geldiğini ifade ile iktifası, fakat tilmizine kendisinden rivâyet için izin vermemiş olması hâli, waş'yya ve wicâda*» dan ibarettirler; kendi aralarında diğer bir çok tâli kısımlar ihtiva ederler. Biz burada sadece Buḥârî'nin, kendinden evvelkilerden ne şekilde aldığı aydınlatmağa yetecek kadar, pek muhtasar olarak ve en basit tarifleriyle mevzuu-bahsedeceğiz.

Samâ^c: Şeyhin hıfz veya kitabında bulunan hadisin tilmiz tarafından dinlenilmesidir. Burada şeyh kendisine «taḥammul al-ilm» in mutabar yollariyle, mevzû-bahs hadisin rivâyeti gelmiş olan kimsedir.

Qırâ²at: tilmizin veya diğer bir şahsın bir veya bir çok hadisi, kitaptan veya ezberden şeyhe okuyup şeyhin bunu, hıfzında bulunan ile veya elindeki nüshadan takib ederek dinlemesidir.

İcâza: Umumî olarak iki kısımdır. a) Rivâyet sahibinin, muayyen bir şeyin rivâyeti için izin vermesidir. Meselâ: «Sana, Buḥârî veyahut rivâyeti uhdemde bulunan kitapların rivâyet hakkını verdim» demesidir. b) Muayyen bir şahsa gayr-i muayyen bir şeyin icazetini vermesidir. Meselâ: «Sana bütün mesmuatımı veya bütün rivâyetlerimin icazet hakkını verdim» demiş olmasıdır ki, bu da rivâî bakımdan kıymeti gittikçe azalan dokuz kısım ihtiva eder.

Munâwala: Şeyhin tilmizine sema^cının aslını veya onun ile mukabele edilmiş bir nushasını verip: «bu benim filândan sema^cımdır veya rivâyetimdir, benden rivâyet et veya sana benden rivâyet etme hakkını verdim» diyerek bunları ona ya tamamen

¹ Meselâ bk. *Tadrîb ar-râwî* 129—149.

veya istinsah şartıyla vermesidir, veyahut tilmizin şeyhinin asıl nüshasına veya ondan istinsah ve mukabele edilmiş bir nüshasını şeyhine arz etmesi, şeyhin de bunu dikkatlice ve teemmül ederek gözden geçirmesi, tilmizine «bu benim hadisimdir veya rivâyetimdir, bunu benden rivâyet et» demesidir.

Kitâba veya mukâtaba: Şeyhin, mesmuunu veya mesmuu olan hadislerin bir kısmını, huzurunda veya uzakta bulunan bir kimseye kendi yazısıyla yazması veya yazdırmasıdır. Bu da iki şekilde, şeyhin ya «sana yazdıklarımın icazetini verdim» demesi veya böyle bir şeyi kaydetmemesi şeklinde olur.

«**Taḥammul al-‘ilm**» kaidelerinin altıncısı tarifinden de anlaşılacağı veçhile şeyhin tilmizine bir hadis veya kitabın samâ‘ yoluyla kendisine geldiğini söylemiş fakat «Bunu benden rivâyet et» kaydını tasrih etmemiş bulunmasıdır.

Wasiyya: Şeyhin vefatına yakın veya yolculuğa çıkacağı esnada, kitabının, herhangi bir kimse tarafından rivâyetini vasiyet etmiş olmasıdır.

Wicâda: Bir kimsenin, muasır olsun veya olmasın, rivâyet yoluyla kendisine gelmiş olmayan - kitabın son râvisinin el yazısıyla bulunan - hadislerin veya kitapların ele geçirilmiş olmasıdır.

Muhaddisler arasında birbirinden farklı değerler bulan hadis rivâyetinin bu muhtelif kısımları bir dereceye kadar nevi’lerine delâlet eden ifadeler kazanmışlardı. Bunun için hadis naklinin muhtelif aksamını mevzu-u-bahs eden kaynaklarda, bu kısımlarla birlikte «alfâz» diye bir ıstılâhın geniş bir yer işgal ettiği görülür. Bunlar hadislerin senedlerinde bulunup ilk ve son râvinin arasında geçen şahısların sayısına göre artıp azalan «حدثنا سمينا» «حدثنا» (sami’nâ, ḥaddaṣanâ, aḥbaranâ anba’nâ) ve bir demüfred şekillerinden ibaret tâbirlerdir. İstimâlleri çok zaman muhaddisin hususiyeti ve hadis naklindeki titizlik ve lâkaydisiyle sıkı sıkıya bağlıdır.

Hadis senedlerinin müşterek ifadesinden anlaşıldığına göre, ashâb, Peygamber’den «قال» (qâla) tâbiriyle naklediyordu. İlk tâbi’nin sahâbe’den nakilde hangi uslûbu kullandığını vazih olarak bilemiyoruz. Belki pek te müşterek bir uslûba sahib değildiler. Esasen bu tâbirin hadislerin menşesine nisbetle yeni şahıslar araya girdikçe ehemmiyeti artıyordu. Oldukça eski

kaynakların bize sakladığı mâlûmata göre hadisleri ilk defa isnâd eden Zuhrî (öl. 124) idi.¹ Fîlhakika ona tekaddüm eden devirden bize kadar kalan bir kaç risalenin ihtiva ettiği hadis ve ahbarın isnâddan ve isnâdın mezkûr elfazından mahrum olduğunu görüyoruz. Hasan al-Basrî (öl. 110)'ye aid *Faḍâ'il Makka*², 'Abîd b. Şariyyat al-Curhumî'ye nisbet edilen *Aḥbâr al-Yaman wa aş'âruhâ wa ansâbuhâ 'alâ'l-wafâ wa'l-kamâl*³ adlı risaleleri, Wahb b. Munabbih (öl. 114)'in İbn Hişâm (öl. 218) redaksiyonundaki «*Kitâb at-tîcân fî mulûk Himyar*⁴» inden mahfuz kısımları, Peygamber ve eshabından menkul hadis ve haberlerin ne aradaki râvilerini zikrederler ve ne de bunlar için devamlı bir şekilde kullandıkları tâbirler vardır. Hicretin 152 nci yılında ölen Ma'mar b. Râşid'in devrimize kadar intikal etmiş olan *al-Câmi'*inin ve İmâm Mâlik'in Muvaḥḫâ'ının ihtiva ettiği hadis senedlerindeki «alfâz» ilk isnâd işinin Zuhrî ile başladığı veyahut onun devrine raslandığı hususundaki haberleri te'yid eder mahiyettedir.

Zuhrî'yi takip eden veya ondan sonra gelen ilk muhaddisler tabakası, hadislerde isnâd işini ve râviler zincirini birbirine bağlayan «alfâz» ı hadisin sıhhati için şart koşuyorlardı. Hatta bu lafızları ihtiva etmeyen hadisler hiç bir ehemmiyeti haiz değildi. Şu'ba (öl. 160) «*كل حديث ليس فيه أخبرنا وحدثنا فهو خل وبقيل*» yani «senedinde ahbarânâ ve ḥaddaşânâ tâbirleri bulunmayan hadisler abur cuburdur» derdi⁵. Umumiyetle bu lafızlarla «taḥammul al-'ilm»'in muhtelif kısımları arasında münasebet kurulmağa çalışılır ve birbirlerinden farklı kıymetlerine adı geçen «alfâz»-dan münasib olanı kullanılmak suretiyle işaret edilir. Bunların, muhtelif asırlardaki istimalleri üzerinde yapılan tarihî bir tenkit, Muslim (öl. 261)'e tekaddüm eden muhaddisler arasında, henüz bir seyyahiyet ifade ettiğini gösteriyor. Buḥârî'nin kaynaklarını tenkit ederken, bu tâbirlerin istimalinde, sonraki nesiller tarafından ona izafe edilenlerin bir kısmının tahakkuktan uzak olduğunu göreceğiz.

1 «... سمعت مالك يقول: أول من أسند الحديث ابن شهاب» *Maqaddimat 'al-carḥ wa't-ta'dil* s. 20

2 Brock. G I², 67, *Suppl.* I, 103.

3 Brock. *Suppl.* I, 100.

4 Brock. *Suppl.* I, 101.

5 *al Ki'āya* s. 283.

Haṭîb Bağdâdî senedlerdeki elfâzın değer bakımından en yükseğinin «sam'itu» sonra «ḥaddaṣanâ» daha sonra «aḥbaranâ» ve «'anba'anâ ve nabba'anâ» olduğunu söyler. Daha sonraki usulcular buna itiraz ederler¹. Adı geçen lafızlar, ehemmiyetsiz denebilecek ihtilâftan ve devirlerin istimleri arasındaki değişikliklerden sarfı nazar edilecek olursa, umumiyet ile «samâ^c ve qira'ât» a delâlet ederler². Bir hadisin senedinde son râviye gelen «lafızlar» kendilerinde herhangi bir değişiklik yapılamıyacak kadar mutlak bir değer ifade ederdi. Meselâ «ḥaddaṣanâ fulân qâla ḥaddaṣanâ fulân» şeklindeki bir senedin lafızlarını «aḥbaranâ» veya «ḥaddaṣanâ» gibi küçük bir değişikliğe tâbi tutmak kat'iyen tecviz edilemezdi. Ancak bunu hadis rivâyetinde mânâyı esas tutan kimseler hoş görürdü³.

Umumiyetle ikinci asrın ikinci yarısında yaşayan muhaddisler hadis naklinin bir çok kısımlarına tatbik edilebilmesi bakımından «aḥbaranâ» yı tercih ediyorlardı. Buḥârî'nin şuyuhunun şeyhlerinden 'Abdallâh b. al-Mubarak (öl. 181) ve Huşaym b. Başîr (öl. 183), 'Ubaydallâh b. Mûsâ (öl. 213), 'Abdarrazzâq b. Hammâm (öl. 211) ve Yazîd b. Hârûn (öl. 212) bunu tercih ederlerdi⁴. Bazı muhaddisler bu tâbirlerini hiç değıştirmezlerdi. Hatta Buḥârî'nin şarihleri, bazan «ḥaddaṣanâ İshâq» şeklinde mübhem kalan yerlerde bu şahsın hangi İshâq olduğunu tesbit için müteakip lafza bakarlardı. Şayet bu lafz ḥaddaṣanâ ise onun 'İshâq b. Manşûr, «aḥbaranâ» ise 'İshâq b. Râhûya olduğunu anlardı. Zirâ ikincisinin, hadislerinde aslâ «ḥaddaṣanâ» ya kullanmadığını biliyorlardı⁵.

İmâm Şâfi'î (öl. 204)'ye göre, tilmizin şeyhine okuduğu hadisler için «aḥbaranâ», şeyhin tilmize okudukları için de «ḥaddaṣanâ» tâbirini kullanmak lâzımdı⁶. Bununla beraber bir çok

¹ *al-Kifâya* 283—284; *tadrib ar-râwî* s. 130.

² bk. meselâ *Tadrib ar-râwî* 132—133.

³ *al-Kifâya* s. 292.

⁴ *al-Kifâya* 284—285.

⁵ *Fath al-bâri* VIII, 197.

⁶ *al-Kifâya* s. 303. Meşhur muhaddislerin bu husustaki tercihleri hakkında Nawawî bize oldukça kıymetli malûmat vermekte ve Muslim'i kasdederek şöyle demektedir: «O, ikisini (yani ḥaddaṣanâ ile aḥbaranâ'yı) birbirinden ayırmakta idi. Ḥaddaṣanâ tâbirini ancak şeyhinden dinlemiş, «aḥbaranâ» yı şeyhe okumuş olduğu hadisler için kullanırdı. Bu Şâfi'î'nin ve arkadaşlarının, şarklı

meşhur muhaddisler nazarında, mezkûr elfazdan biri diğerinin yerine geçebilirdi. Sufyân b. 'Uyayna (öl. 186)'nin nazarında elfâzın hepsinin aynı değerde bulunduğunu Buḥârî rivayet eder¹. al Awzâ'î (157) «Senden pek çok şey yazdım, bunlar için hangi tâbiri kullanayım?» diyen tilmizine şöyle cevap vermişti: «Sana yalnız olarak okuduklarım için -ḥaddaşanî-, bir çok kimselerle beraber bulunduğun esnada okuduklarım için -ḥaddaşana-, senin, yalnız olarak bana okudukların için -aḥbaranî-, senin de aralarında bulunduğun bir çok kimselere okunanlar için -aḥbaranâ- tek başına sana icâzetini vermiş olduğum şeyler için -ḥabbaranî-sana diğer bir çok kimse ile birlikte icâzetini vermiş olduklarım için ise -ḥabbaranâ- tâbirini kullanırsın»².

Hadis naklinin, kısaca mevzûu-bahsettiğimiz şekillerinin bir kısmının oldukça erken bir devirde ele alındığı ve değerlendirildiği anlaşılıyor. Hattâ kaynaklar bize «samâ'» ve «Qirâat» in 'Alî b. 'Abî Tâlib ve 'İbn 'Abbâs zamanında bilindiğini, birincisinin, şeyhe okumak ile şeyhden dinlemeyi müsavi bulunduğunu, diğerinin, sâmi'lerine: «Benim size okumam ile sizin bana okumanız arasında bir fark yoktur» dediğini naklederler³. Tâbiînden olan bazı muhaddislerin de aynı mesele üzerinde muhtelif fikirlerini kaynaklar muhafaza etmektedirler. Ezcümle Zuhri bu hususta müsamahakâr davranır ve huzuruna getirilen bir kitabın kendisinden dinlenmemiş veya huzurunda okunmamış olmasına rağmen, şahsından rivayet etmelerine cevaz verirmiş⁴.

Muştalâḥ al-ḥadîs kitaplarında bir çok kollara ayrılan bu

(Mağrib mukabili olarak kullanılır) muhaddislerin ekserisinin, Muḥammad b. al-Hasan al-Cawharî al-Miṣrî ... İbn Curayc, al-'Awzâ'î, İbn Wahb ve an Nasa'î'nin mezhebidir. Ahl-i hadis arasında en çok yaygın ve maruf olan budur. Şeyhe okunanlar için «ḥaddaşanâ» ve «aḥbaranâ» tâbirini kullanmanın cevazına bir çok kimseler zahib olmuştur. Bu, Zuhri, Mâlik, Sufyân b. 'Uyayna, Yahyâ b. Sa'îd al-Qattan'ın ... Buḥârî'nin, Hiçâzlı ve Beşra'lı bir çok muhaddislerin mezhebidir (Şarḥ Muslim I, 33).

¹ Buḥârî I, 22.

² «... قال : قلت لأبي عمرو الأوزاعي : كتبت عنك حديثاً كثيراً فما أقول فيه؟ قال : ما قرأته عليك وحدك قل فيه حديثي، وما قرأته على جماعة أنت فيهم فقل فيه حديثنا، وما قرأته على وحدك قل فيه خبري، وما أجزته أخبرني وما قرئ على جماعة أنت فيهم فقل فيه أخبارنا، وما أجزته لك وحدثك قل فيه خبري، وما أجزته أخبرنا» *al-Kifâya* s. 302.

³ Râmahurmuzî, *al-Muḥaddiṣ al-fâsil* 76 b ve *Tadrib ar-râwi* s. 131; 'İbn 'Abbâs'dan rivâyet edilen için bk. Tirmizî II, 337.

⁴ *al-Kifâya* s. 318

Kısımların her biri sıhhatları bakımından birbirlerinden ayrı kıymetlere sahiptirler. Muhaddisler de kendi prensiplerine göre bir kısmını tercih, diğer bir kısmını terkederler. Umumiyetle usul kitapları, meşhur muhaddislerin, hangilerini muteber tanıdıklarını kaydeder.

Buhârî ve taḥammul al-°ilm :

Hadis naklinin, tâbir-i mahsusiyle «taḥammul al-°ilm» in muhtelif kısımlarından hangisini Buhârî'nin tercih ettiği hususunda oldukça mühim bir ihtilâf vardır. Bu ihtilâf gerek kitabının şerhinde ve gerekse *uṣûl al-ḥadîs* kitaplarının alâkalı bâblarında görülür. Büyük hadis kitaplarının değeriyle, tercih ettikleri nakil yolları arasında daima bir münasebet kurmağa çalışıldığı için, Buhârî'nin Şaḥîḥ'indeki bazı hususiyetlerin izahında, taḥammul al-°ilm'in Buhârî için tecviz edilmeyen kısımlarının izlerini arayanlarla, bu kitâbı en üstün şartların çerçevesinde mülâhaza eden şarihlerin tevilleri arasında oldukça mühim bir fark vardır. Biraz ileride mümkün mertebe mufassal bir şekilde izâhına çalışılacak olan bu mesele hakkında daha evvel şunu söyleyelim ki, Buhârî'nin, taḥammul al-°ilm adı verilen hadislerin nakli işinde takib ettiği yolun izahındaki ihtilâf, Şaḥîḥ'inin bir çok hususiyetlerine karşı gösterilen anlayışta da tebarüz etmektedir. Birincisinde esas neticeye varılmadığı için, bir çok hususiyeti de - biraz ileride göreceğimiz - veçhile vuzuhtan mahrum kalmıştır. Hadis edebiyatının bu en çok işlenen musannafının kaynaklarının izâhında aynı devirde yaşayan şârihlerinin anlayışları arasında, büyük teadlar bulunduğu, hattâ bir şârihin, Kitabın muhtelif yerlerinin şerhinde, aynı meselenin mükerrer izâhında bazen tenakuza düştüğünü göreceğiz.

Buhârî, Şaḥîḥ'inin «*Kitâb al-°ilm*» adını vermiş olduğu kısmında muhtelif bâblar hâlinde «taḥammul al-°ilm» in muhtelif şekillerini tesbite çalışmıştır. Fakat, kitabının mezkûr kısmında, mevzuu-bahs meselede daha evvelki bir çok muhaddislerin mezhebi hakkında ehemmiyetli denecek derecede bir bilgi bulunmasına rağmen kendi kitabında, neyi tercih ettiğini vazîh olarak öğrenmek kaabil değildir. Daha sonraki asırlarda onun taḥammul al-°ilm'deki mezhebinden bahsetmek isteyenler, Şaḥîḥ'inde vermiş olduğu materyelden vâzîh neticeler çıkaracak kadar faydalanamamışlardır. Umumiyetle m u s n e d hadisler

irâd etmesi lâzım gelen kitabında bol bol mu^callaq haberleri ileri süren Buḥârî'nin, «K. al-^cilm» diye ayırmış olduğu faslında geniş çapta, hocası al-Ḥumaydî'nin «Kitâb an-nawâdir»inden faydalandığı anlaşılmaktadır¹.

Buḥârî, kitabının mezkûr yerinde taḥammul al-^cilmin en müteber vasıtası olarak kabul edilen «samâ^c»ı yani şeyhin tilmizine okuduğu hadisleri adetâ izahtan müstağni addedip² diğer bâbları kısmen ele almaktadır. «Qırâ'a ve 'arḍ» in Ḥasan al Başrî, Sufyân aṣ-Şawrî ve İmâm Mâlik tarafından câiz görüldüğünü rivâyet ile adetâ kendisinin de aynı şeye kail olduğunu ifade etmektedir³. Sufyân aṣ-Şawrî'nin, tilmiz tarafından şeyhe okunan hadisler için «ḥaddaṣanî» tâbirini kullanmakta bir beis görmediğini, yine Sufyân ile Mâlik'in nazarında, şeyhin tilmize okumasıyla, tilmizin şeyhe okuması arasında bir fark bulunmadığını⁴, Sufyân b. 'Uyayna indinde «ḥaddaṣanâ, aḥbaranâ, anba'anâ» tâbirlerinin müsavi olduğunu, şeyhi Ḥumaydî'den nakleder⁵.

Taḥammul al-^cilm'in «qırâ'a ve 'arḍ» nev'inden sonra «munâwala» yi ele alır. Fakat Buḥârî'nin ifadesinde munâwala ile mukâtaba birleşmiş gibidir: «al-Munâwala wa kitâb 'ahl al-^cilm bi'l-^cilm ilâ'l-^cilm»⁶. Bu bâbın şerhi esnasında, İbn Ḥacar şöyle söylemektedir: «Musannıf samâ^c ve 'arḍ'dan fariğ olduktan sonra⁷ ekseriyet nazarında nakl işinin müteber diğer nev'ilerine: şeyhin, tilmizine⁸ kitabını: «Bu benim filân kimseden, se-

¹ Onun burada «Qâla» tâbirini müteakiben irâd ettiği hadislerden başka «واحتج بعضهم» veya «واحتج بعض أهل الخراج في المناولة» gibi, başkalarından aldığını sarıh olarak gösteren ibareler de vardır. İbn Ḥacar bize bu hususta Buḥârî'nin şeyhi al-Ḥumaydî'nin Kitâb an-nawâdir'inden aldığını söylemektedir (*Faḥ al bârî* I, 137). Onun ifadesinden anlaşıldığına göre kendinden evvel Buḥârî'nin, mezkûr eserle olan münasebetine işaret edenler varmış. Ve bk. ayn. esr. I, 142.

² Zira bir çok muhaddisler ancak bizzat şuyuttan dinledikleri hadislere itibar ediyorlar, şeyhe okunanları kabul etmiyorlardı. Bk. *Faḥ al-bârî* I, 137.

³ *Buḥârî* I, 22.

⁴ *Ayn. esr.* I, 23.

⁵ *Ayn. esr.* I 21.

⁶ *Ayn. esr.* I, 32.

⁷ İbn Ḥacar'in bu ifadesine rağmen, Buḥârî'nin «samâ^c» dan bahsetmediği ve taḥammul al-^cilm'in en müreccah nev'i oluşu sebebiyle zikrinden istiğna gösterdiği anlaşılmaktadır.

⁸ Burada tilmiz diye tesmiye edilen şahsın mobakkak şeyh ile doğrudan doğruya temasta bulunması gerekmez. Bunun, hadis talebinde bulunan herhangi bir şahıs olduğu da vakidir. Esas tâbiri «tâlib al-ḥadîs» tir.

mâ'im ve bu benim tasnifimdir, benden rivâyet et» diyerek vermesi demek olan «munâwala» ye ... ve şeyhin hadisini kendi eliyle yazması veya güvendiği bir kimseye yazdırması veya yazdırdıktan sonra isteyene göndermesi, kendisinden rivâyetine izin vermesi demek olan mukâtaba'ya geçmiş böylece her ikisini bir seviyede göstermiştir. Halbuki bir çok kimseler munâwala'yi diğerine tercih ederler¹.

Daha sonraki usul kitaplarında sekiz kısım hâlinde mülâhaza edilen «taḥammul al-^cilm» in, diğer nevilerini Buḥârî'nin saymamasından, bunları tecviz etmediği mânasını anlayanlar olmuştur. Meseîâ Şârih İbn Hâcar: «Musannıf, hadis naklinin muhtelif kısımlarından, munâwala'nın gayrı al-icâzat al-mucarrada 'an al-munâwala veyahut mukâtaba'yi, vicâda ve waşıyya'yi sıhhatlarına kail olmuyormuş gibi zikretmemiştir» demektedir². Hâfîb Bağdâdî, Buḥârî'nin adını hadisın, icâza yoluyla rivâyetini tecviz eden muhtelif tabakadan bir çok büyük muhaddislerle birlikte zikretmekte ise de³ İbn Hâcar, Buḥârî'yi icâza'nın cevâzına muhalif göstermekte ısrar etmektedir⁴. Fakat onun bu ısrarının, Kitâb'ın kaynaklarıyla olan münasebetlerinin tedkikinin doğurduğu netice ile bağdaşamayacağını biraz ileride göreceğiz.

Buḥârî'nin, Şâhiḥ'inde mukâtebeyi zikretmemiş olmasına rağmen, bazı tâbirlerinden buna kail olduğu neticesini çıkarmakta güçlük çekmemişlerdir. Bir hadisın senedi esnasında «kataba ilayya Muḥammad b. Başşâr (öl. 252)» kaydı için Suyûfî: «Buḥârî, şeyhlerinden, bundan başka hiç birinden mukâtaba yoluyla rivayet etmemiştir. Fakat gerek Buḥârî ve gerek Muslim'in hadislerinin senedlerinde aynı yollardan çıkarmış oldukları hadisler arasında mukâtaba ile gelmiş olanlar vardır» demektedir⁵. Buḥârî'nin mezkûr hadisini izah etmek mecburiyetinde kalan İbn Hâcar, ondan aynı zamanda mukâtabayı uzaklaştırmak istediği için: «Buḥârî, Muḥammad b. Başşâr'a çok itimâd etmemiş olsaydı on-

1 *Fath al-bârî* I, 142.

2 *Ayn. esr.* I, 143.

3 *al-Kifâya* s. 814.

4 *Fath al-bârî* I, 143.

5 *Tadrîb ar-râwî* s. 147. Bir hadisın senedinde mukâtaba alâmetlerinin bulunması şeyhin, veya şeyhin bir kaç tabaka ötedeki şeyhlerinin bu hadisı mukâtebe yoluyla almış olduklarını gösterir bir tabirin bulunması demektir.

dan mukâtaba yoluyla rivâyet etmezdi» demektedir¹. Hulâsa olarak burada şunu kaydedebiliriz ki, İbn Hacer, Buhârî'nin tahammul al-ilm'in muhtelif envâından «samâ^c», qırâ'a wa'arç, munâwala» ve bir dereceye kadar mukâtaba'yi tecviz, diğerlerini reddettiğini göstermeğe çalışmaktadır.

Yukarıda teferrüatını bir tarafa bırakarak izahına çalıştığımız, muhaddislerin istilâhınca «taḥammul al-ilm» adı verilen, hadis naklinin muhtelif nevilerinin tarifinden anlaşılıyor ki, üçüncü asrın mahsulü büyük hadis musannafatına tekaddüm eden asırda tamamiyle yazılı olan bir edebiyat ve bunun naklinin kanunları mevzuu-bahistir; ve «taḥammul al-ilm» adıyla anılan muhtelif kaideler, esasında yazılı bir hadisin nakil yollarının muhtelif şekilleridir. Fakat hadislerin ilk nakli sırasında, bazı «şihîfa» lerin varlığına rağmen, şifâhî rivâyetin de bir nakil vasıtası olması ve bir hadisin sıhhati için, onu Peygamber'den kimin duyduğunun tesbiti isnâd müessesesini meydana getirmişti. Kaynaklarda «Hadisleri ilk isnâd eden kimse Zuhri (öl. 124)'dir» şeklinde bir kayda² raslandığı zaman, isnâd zarûretinin daha ziyade, mebde'den uzaklaşıldıkça kendisini daha çok hissettirdiği anlaşılıyor. İkinci asırda, yazılı hadis edebiyatının ehemmiyetli bir surette yerleşmiş olduğu bir devirde bile hadislerin bir kitâbdan diğerine nakil esnasında râvilerin isimlerinin zikri işi kıymetinden herhangi bir şey kaybetmemişti. Muhaddisler, isnâdı hadis vaz'ının ehemmiyetli bir mâniası sayıyorlardı. Abdallâh b. al Mubarak (öl. 181), kitabında zanadıqa'dan ve hadis uydurmalarından bahsederken: «İsnâd dinin bir kısmıdır, eğer isnâd olmasaydı isteyen istediğini söylerdi» demişti³. Ona göre «dinini isnâdsız arayan kimse evinin damına merdivensiz çıkmağa çalışan kimse gibi idi⁴. İsnâdın zaruret

¹ Tahzib at-tahzib IX, 73.

² Muqaddimat âl-carḥ wa't-ta'dil s. 20. İbn Âbî Hâtim'in rivâyetine göre, Zuhri'yi isnâdın müessesisi olarak ifade eden bu hüküm İmâm Mâlik'e aittir. Tirmizî'nin de verdiği bir habere göre (Şarḥ at Tirmizî XIII, 328) Zuhri isnâdsız bir hadisi sakat bir vücuda benzetirmiş. Tirmizî'nin verdiği misale göre isnâdsız bir hadis, tâbiinden bir kimsenin «Qâla Rasulallâh .. ilh.» diyip aradaki râvileri açıklamadan nakl şeklinde olurdu.

³ Adab al-ımlâ s. 7.

⁴ Ayn. esr. s. 6.

ifâde eden bu izâhının yanında «râvinin, ismini Peygamber'in ismiyle birlikte aynı satırda yazılmış görmek¹» gibi fantezist bir arzunun müşahedesi de kabildir.

İsnâdın muhtelif âmillerle, hadis rivâyetinde birinci derecede bir unsur olarak ortaya çıkması, tabii vasıtası halinde bulunan yazıyı veya kitabın değerini âdeta ikinci dereceye indirmişti. Tahammul al-^cilm'in bütün nevilerinin tarif ve izahından anlaşılacağı vechile bir hadisin nakli için kitab kâfi değildi. Onun ihtivâ ettiği hadisi almak veya rivâyet edebilmek için, diğer bir şeyhten dinlemiş olan şeyhten bizzat dinlemiş olmak lâzımdı. Yâni bir taraftan kitabda mevcûd olan hadisi isnâd yoluyla rivâyet edebilmek için «filân kimseden dinledim» veya «filan kimse bana haber verdi.» diyebilmek lâzımdı. «Samâ^c» adı verilen bu şekil, hadis naklinin en muteber yoluydu. Daha sonra biraz genişletilerek, tilmizin, yazılı hadisi şeyhine veya, hadisin rivâyetini kendinde bulurduran bir kimse huzurunda okuması, bununla beraber tamamiyle aksine olarak «filân kimse bana haber verdi» diyebilmesi şekli ve diğer bir çok kolaylıklar ortaya çıkmıştı. Meselâ İmâm Mâlik sâdece «samâ^c»ı kabul eden kimselere tâbi olmaz, qırâat şeklini tercih ederdi. *Muwoffâ'ını* on yedi sene müddet ile hiç kimseye okumamış, tilmizleri onun huzurunda okumuş, rivâyet hakkını almışlardı².

Hadis naklinde, yazının, isnâd müessesesi arkasında bu garip saklanışını göz önünde bulundurmeyen kimseler için, hadis edebiyatının uslûbu biraz şaşırıcı olmuştur. Muhaddislerin kendi aralarında çok mârûf olan mezkûr uslûbun kitablardan nakli tazammun ettiğini bir kaç misâl ile izâh faydalı olacaktır. Zira bu an'anenin tam kavranmaması yüzünden ileride bahsedileceği üzere modern etüdlerde ehemmiyetli bazı yanlışlıklar meydana gelmiştir.

Rivâyet edildiğine göre, Başîr b Nahîk, ³Abû Hurayra'dan bir çok hadisleri bir kitab halinde yazmış, ayrıldığı, zaman, bu hadisleri ³Abû Hurayra'dan rivâyet edip edemeyeceğini sormuş, o da muvafakat etmişti³. İmâm Mâlik, kendisine arzolunan ki-

¹ İbn Hacer, *Naẓm al la'âlî* 137 b.

² *Fath al-bâri* I, 137.

³ *Taqyid al-^cilm* s. 101; ^cAbdallâh b. ^cAmr'dan mervî diğer bir haber için bk. *agn. esr.* s. 98.

tâbları tilmizlerinin «haddaşanî» tâbiriyle nakledip edemeyeceklerini sorduklarında: «Bir kimse diğer bir kimse huzurunda Qur'an'ı okuduğu halde: filân bana okuttu, ifâdesini kullanmıyor mu ki?» şeklinde cevap¹ vermişti. Âhmad b. Hanbal (öl. 241), Bu-ğârî'nin şeyhi al-Hakam b. Nâfi^c (öl. 222)'e, aş-Şu'ayb (öl. 162)'den «kitabları nasıl dinledin?» diye sormuş, o da şöyle cevap vermişti: «Bir kısmını huzurunda okudum, bir kısmını da o bana okudu, bir kısmını icâzet, bir kısmını da munâvele yoliyle verdi. Hepsini için: «hâbaranâ Şu'ayb tâbirini kullanırsın derdi»² Âhmad b. Hanbal'dan, oğlu şöyle rivâyet eder: «Haccâc b. Muḥammad (öl. 206)'in yanında Sunayd (öl. 226)'i gördüm. Haccâc b. Muḥammed, ona İbn Curayc (öl. 150)'in *Câmi'*ini «Uḥbirtu 'an az-Zuhrî wa uḥbirtu 'an Safwân... ilh.» diye okuyordu. Sunayd, ona şöyle diyordu: -Ey 'Abâ Muḥammad, İbn Curayc b ze Zuhri'den haber verdi, diyiver... ilh.»³

Bir kitâbın şeyhten dinlenmesi ile tilmizin şeyhe okuması esnasında aynı tâbirin kullanılması bir çok muhaddislerin âdem-i memnuniyetini mucib oluyordu. Bu farkı gösterecek bir uslûba ihtiyaç hissediyorlardı. İmâm Şâfi'î ve bazı muhaddisler tilmizin, şeyhine okudukları için de «hâbaranâ» tâbirini kâfi gürdükleri halde diğer bir çok muhaddisler «hâbaranâ» lafzına «qirâ'atan» ilâvesini, şayed şeyhin ve tilmizin yanında bu okuma işini diğer bir şahıs derûhde etmiş ise «quri'a wa'ana 'asma'cu» ibaresini zarurî buluyorlardı⁴. Zira, qirâat işini, bazan tilmizlerden biri üzerine alır veya, okuyan, şeyhin hususî râvisinden ibâret olurdu. Meselâ İmâm Şâfi'î'nin Risâla'sinin rivâyet hakkını önce Muḥammad b. al-Ḥasan aş-Şabbâḥ (öl. 257) almıştı. Âhmad b. Hanbal ve 'Abû Sawr gelip Şâfi'î'den kitâbını dinleyip rivâyet hakkını almak istedikleri zaman, huzurunda okuma işini, bu râvî temin etmişti⁵.

Hadislerin rivâyetinde, kitabın mevki ve ehemmiyeti inkâr kabul etmez bir vakıa olarak tahakkuk etmiş bulunmakla beraber, halâ hafızanın kıymeti sarsılmamıştı. Hafıza ile yazı ve nakilde sada-

¹ *al Kifâya* s. 308.

² *Tahzib at-tahzib* II, 442.

³ *Ayn. esr.* IV, 244.

⁴ *al-Kifâya* s. 297.

⁵ *Tahzib af-tahzib* II, 318.

kat ilmin üç zarurî unsuru addediliyordu¹. Ne sadece hıfz ne de sadece yazıya itimad kâfiydi. Bu ikisinin müşterek vazifesi etrafında zengin bir literatür teşekkül etmeğe başlamıştı. Hafızanın sakladıklarıyla, kitabın satırlarının tesbit ettikleri arasında bir fark görüldüğü zaman, tahkiki için başkasının kitap veya hıfzına başvurulurdu². Hafızası zayıf olup sadece kitabına güvenen bir kimseden rivâyet bir ihtilâf mevzuuydu; tecviz edenlerin yanında etmeyenler de vardı³. Çok zaman hadis kitapları evvelâ ezberlenir, sonra da rivâyeti alınırdı. Meselâ İmâm Şâfi'î (öl. 204) daha küçük yaşta, Muvaţţâ'ı ezberlemiş, sonra İmâm Mâlik'in bulunduğu yere gitmiş rivâyetini almıştı⁴.

Hadis naklinde, kitapların işgal ettiği mevkie, «ahbarânâ», «haddaşana» ve benzer lâfızların arkasında bu kitapların nasıl saklı kaldıklarına dâir sayısız misâllerin içinden ancak bir kaç tane-sini seçtik. Hadis edebiyatı, kitap ve hıfzın bu müşterek faaliyete, bhusus kitap ile naklin çok dakik ihtimallerine karşı ileri sürülmüş bir çok kaideleri muhafaza etmektedir. Biz burada, sadece kaynaklarını ele alacağımız Buḥârî'nin etüdünü kolaylaştırmağa yetecek kadar misâller almakla iktifa ettik. Bu bahsin tamamlanması için, bir kitabın bütün halinde rivâyetiyle, rivâyeti bütün halinde alınmış bir kitaptan bir veya bir kaç hadisin naklinin şeklini kısmen izah etmek için Haṭîb Bağdâdî'nin, bu hususta vermiş olduğu mühim bir haberi nakledeyim:

«*Aḥâb al-ḥadîs*'in bir çok meşhur nüshaları vardır. Bu nüshalar da bir çok hadisler ihtiva ederler ki, râvi ilk hadis metni ile birlikte nüshanın senedini, râviler zincirini verir. Nüshanın nihayetine kadar diğer hadisleri sıralar. Meselâ 'Abû 'l-Yamân al-Ḥakam b. Nâfi^c (öl. 222)'in, Şu'ayb b. Ḥamza - 'Abû 'z-Zinâd - al-'A'rac vasıtasıyla 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir nüsha ve yine 'Abû 'l-Yamân'ın Şu'ayb - Nâfi^c - İbn 'Umar'dan rivâyet ettiği diğer bir nüsha ve Yazîd b. Zuray^c (öl. 182)'in yanında Rawḥ b. al-Qâsim - al-'Alâ b. 'Abdarrahman ve babası vasıtasıyla 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir nüsha; 'Abdarrazzâq b. Hammâm

¹ *al-Kifâya* s. 230.

² *Ayn. esr.*, 216—217, 219—220.

³ *Ayn. esr.*, 226—229.

⁴ *Zurqânî* I, 6.

(öl. 211)'in, Ma'amar b. Râsîd - Hammâm b. Munabbih ve 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir, ve bundan başka, sayıldıkları takdirde fazlaca uzayacak olan diğer bir çok nüshalar vardır. Bunları bir şeyhten dinleyen kimsenin muhtevâsından istediği kadarını alıp birbirinden ayırması ve nüshanın başında bulunan ilk isnâd ile rivâyet etmesi câizdir. Zira bunlar birbirleriyle bağı bulunmayan iki hüküm ifade eden bir hadis mesâbesindedirler. Bir hadiste mevcut iki ayrı hüküm için nasıl iki isnâd câiz ise, bir metnin iki veya daha fazla parçaya bölünmesi de câizdir¹.

Demek ki bir rivâyet yoluyla gelmiş olan bir kitap hem bütün olarak, hem de münferid hadisler halinde, o kitabın baş tarafında bulunan rivâyet ile birlikte diğer bir kitaba alınabiliyordu. Meselâ Hañîb Bağdâdî'nin bahsettiği bu risalelerden, 'Abû 'z-Zinâd vasıtasıyla 'Abû Hurayra'dan mervî olanından Buñârî bir taraftan şeyhi 'Abû 'l-Yamân'dan rivâyet ile kitabına doğrudan doğruya sokuyor², diğer taraftan 'A'rac'in râvileri 'Abû 'z-Zinâd (öl. 130), Şâlih b. Kaysân (öl. 144), Sa'd b. İbrâhîm (öl. 125) ve Zayd b. 'Aslam (öl. 130)'den alan ve muhtelif yollar değiştiren rivâyetlerden temin ediyor. Bugün için bize kadar gelmiş olup 'Abû Hurayra'nın mezkûr hadislerini 'Abû 'z-Zinâd'dan alan Muwaññâ' mukabele ile ettiğimiz takdirde, Buñârî'nin yanında bulunduğu risâlenin muhtelif hadislerini diğer bir kaynaktan nasıl almış olduğunu görürüz. Buñârî, 'A'rac'in rivâyetinden Muwaññâ'a 'Abû 'z-Zinâd vasıtasıyla intikal etmiş bulunan hadisten yirmi yedisini almıştır³. Şeyhi 'Abû 'l-Yamân'ın rivâyetiyle mezkûr risaleden bilvasıta almış oldukları bu rakamdan çok daha azdır.

Hañîb Bağdâdî'nin bahsettiği risâlelerden, bize kadar intikal edip te, Hammâm b. Munabbih (öl. 313)'e âid olanının takri-

1 ولاصحاب الحديث نسخ مشهورة كل نسخة منها تشتمل على آحاد كثيرة يذكر الراوى استناد النسخة في المتن الأول منها ثم يقول فيها بعده و باستاده الى آخرها، فنها نسخة يرويها أبو اليمان الحكم بن باقع عن شعيب بن أبي حمزة عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة ونسخة أخرى عند أبي اليمان عن شعيب أيضا عن باقع عن ابن عمر ونسخة عند يزيد بن زريع عن روح بن القاسم عن العلاء بن عبد الرحمن عن أبيه عن أبي هريرة ونسخة عند عبد الرزاق بن همام عن معمر بن راشد عن همام بن منبه عن أبي هريرة وسوى هذا نسخ يطول ذكرها فيجوز لسامعها أن يفرد ماشاء منها بالاستناد المذكور في أول النسخة لأن ذلك بمنزلة الحديث الواحد المتضمن لحكمين لا تعلق لاحدهما بالآخر فالاستناد هو لكل واحد من الحكمين ولهذا جار بمنزلة الحديث الواحد المتضمن للمتن في بابن والاكثر على ما تقدم ذكرناه. *al-Kifâya* s. 214.

² Buñârî'nin bu şekilde al-'A'rac'dan mervî ilk hadisi için bk. *Buñârî* I, 12.

³ Burada, mukabele maksadiyle sadece bir kaç tanesine işaret edeceğim: *al-Muwaññâ'* s. 6, 10, 56, *al-Buñârî* I, 44, 45, 91.

ben üçte birini, doğrudan doğruya ilk kaynağı yerine, onları kitaplarına sokmuş olan muhtelif muhaddislerden almıştır. Zira Şaḥih'de bu hadisler pek değişik râvilerin isimleriyle bulunurlar¹. Buna mukabil mezkûr risâlenin, bütün halinde 'Ahmad b. Ḥanbal'in Musnad'inde, Ḥaṭîb Bağdâdî'nin zikretmiş olduğu yukarıdaki rivâyet senediyle bulunmaktadır.

Böylece hadisler herhangi bir kitaptan münferid veya gruplar halinde çıkar, diğer muhtelif kitaplarda yerleşirdi. Bir musannafın, bir hadisi çok eski kaynağından alması ile bilvasıta diğer kaynaklardan alması aynı şey demektir. Mühim olan ya bu kitabı müselsel bir rivâyet ile okumuş olmak veya onun cüz'lerini ihtiva eden diğer kitapların rivâyetini ele geçirmekti. Bir hadisin mevcut olması veya bilinmesi başka, onu rivâyet edebilme veya râvileri arasına girme daha başka bir şeydi. Emevî Halifesi 'Umar b. 'Abdal'azîz bir hadisi esas râvîsi 'Abû Sallâm al-Ḥabaşî'den dinlemiş olmak için onu oldukça uzak mesafelerden davet etmişti². İmâm Şâfi'î, ezberlemiş olduğu Muvaṭṭâ'ın rivâyetini alabilmek için İmâm Mâlik'in bulunduğu yere gitmeğe mecbur kalmıştı³. Buḥârî'nin şuyûhundan 'Ali b. al-Madîni (öl. 234) hacca, daha ziyade, orada bulunan Sufyân b. 'Uyayna (öl. 193)'den hadisleri doğrudan doğruya dinlemiş olmak için gitmişti⁴. Al-Mustaḥrac 'alâ 'ş-şâḥihayn adıyla her iki şâḥih'in noksanlarını tamamlamak isteyen 'Abû 'Abdallâh an-Nisâbûrî (öl. 404) Bağdâd'a gitmiş, bir kaç ay kalmış, 'Abû Bakr b. Mâlik'ten, İbn Ḥanbal'in Musnad'ini baştan sona kadar dinlemiş ve Mustaḥrac'inin hadisini Musnad'dan çıkarmıştı⁵. 'Ali b. al-Ca'd' (öl. 230)'in hadis kitâbının rivâyeti, Bağdâd'da, beşinci asırda inkitâ'a uğramıştı. Yani bunun rivâyetini uhdesinde bulunduran kimse kalmamıştı. Ancak 'Abû-l-Qâsım Hibatallâh aş-Şîrâzî (öl. 495) Musûl civarında Şarîfûn'a uğradığında bir mescide girmiş, orada imâmlık eden 'Abû Muhammad aş-Şarîfinî adında bir zattan, herhangi bir hadis rivâ-

¹ Hammâm b. Munabbih'in «Şaḥifa» siyle Buḥârî'nin Şaḥih'i arasındaki münaasebet için bk. M. Fuad Sezgin, *Hadis musannafatının mebdai ve Ma'amer b. Râşid'in Câmî'i, Tûrkiyat Mecmuası, c. XII, s. 115—134.*

² Tirmizî II, 72.

³ Zurqânî I, 6.

⁴ Tirmizî II, 196.

⁵ *al-Maṣ'ad al-ahmad s. 32.*

yetine sâhib bulunub bulunmadığını sormuş o da babasının onu bazı muhaddislere götürdüğünü, onlardan bir çok hadisler dinlediğini ve bunları halâ sakladığını söylemiş. 'Abû'l-Qâsım aş-Şirâzi'yi evine götürüp bir hadis yığını göstermiş, meğer bunlardan bir kısmı 'Alî b. al-Ca'd'ın hadisi imiş. 'Abû'l-Qâsım hemen 'Abû'Muhammad aş-Şarîfî'nin huzurunda okuyarak rivâyetini almış, sonra Bağdâdîlara yazmış, onlar da Şarîfûn'a gelmek suretiyle kitabı râvisinden okuyub rivâyet etmek ve böylece 'Alî b. al-Ca'd'ın hadislerinin rivâyet zincirini tekrar bağlamak imkânını buldılmışlardı¹.

«Tâlab al-‘ilm» veya «tâlab al-ḥadîs» diye islâmî edebiyatta mühim bir şey ifade eden faaliyet sadece hadislerin cem'inden ibâret bulunmayıp diğer taraftan cem' olunmuş veya malûm hadislerin rivâyet selâhiyetini ele geçirmeyi de hedef ediniyordu². Samâ' ve qirâ'at gibi taḥammul al-‘ilm'in doğrudan doğruya şeyh ile tilmizin temasını zarurî kılan kaidelerinin yanında, şeyh ile tilmizin birbirlerini görmeden, uzak mesafeler ötesinde birbirlerinden rivâyet edebilme imkânını veren icâza, mukâtaba ve sair nevilerin ortaya çıkmış olmasına rağmen anlaşılıyor ki, asırlar boyunca kitabların veya hadislerin rivâyetini esas râvisinden almaya karşı gösterilen rağbet aslâ zayıflamamıştı.

Birinci asra aid sâhib bulunduğumuz münferid bazı isimler bir tarafa bırakılacak olursa, ikinci asırda varlığına bâriz bir şekilde şahid olduğumuz kitabların çokluğu etrafında tekrarlanıp duran zengin bir literatür meydana gelmiştir. Hemen hemen her muhaddisin, kaynaklardaki hayat veya tercüme-i hâli esnasında bir veya bir çok kitab zikrine veya o muhaddisin kitabla olan alâkasına aid bir çok rivâyetlere raslamak mümkündür. İkinci asrın ortalarında, muayyen bir mevzuda veya bir araya gelen bir kaç mevzuda ortaya konmuş musannaf eserler müstesna tutulacak olursa, bu asrın hadis kitaplarının, her muhaddise kendi şeyhinden intikal eden hadislerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bir muhaddisin, kendinden evvel muteber otoritelerin hadislerini ihtivâ eden bir veya bir kaç şeyhin kitabından kendi ölçü ve

¹ *Mu'ca n al-buldân* III, 385.

² Bk. *Kâma urruzî, al-Muhaddîs al-fâşel* (Köprülü Ktb.) 4 b, 23 b, 24 a.

imkânlarına göre, yukarıda izahına çalışılan «taḥammul al-ʿilm» in muhtelif yollarından biriyle, hadisler almasıyla yeni bir hadis kitabı meydana gelirdi. Karakterlerini, kaynakların muhafaza ettiği bol malûmatla öğrenebildiğimiz bu tip eserlerin iyi bir örneği üzerinde bunu tesbit etmek imkânına mâlikiz. İmâm Malikin tilmizlerinden İsmâʿil b. Caʿfar b. ʾAbî Kaşîr (öl. 180)ʼ in ʿAlî b. al-Ḥucr rivayetiyle gelen hadisleri bunların iyi bir örneğini teşkil etmektedir¹. İsmâʿil b. Caʿfar, mezkûr kitabını bir kaç şeyhin hadislerinden seçmiştir. Anlaşılan bu hadis kitapları sadece ya «Kitâbu fulân» veya «Ḥadîsu-fulân» diye adlanıyordu. Burada, bu tip kitaplara ve hususiyetlerine ait toplamış olduğumuz bir çok misallerden bir kaçını, zikredeceğiz:

Buḥârî Yaḥyâ b. Bukayrʼdan şöyle rivâyet ediyor: «170 senesinde² İbn Lahîʿa (öl. 174)ʼnin kitaplarının yandığını ʿUşmân b. Şâlih as-Sahmî babasından rivayet etti, hepsinin değil sadece, tilmizleri tarafından kendisine okunanların bir kısmının yandığını söyledi... ilh. Ve yine onun için Buḥârîʼnin şeyhlerinden ʾAḥmad b. Şâlih (öl. 248)ʼin şöyle söylediğini rivâyet ederler: «ʿAbdallâh b. Lahîʿa sahih kitab sahibidir. Kitaplarını çıkarıp halka imlâ ettirmişti. Tilmizleri hadisleri imlâ suretiyle yazdılar. Titizlikle kaydedebilenlerin hadisleri mükemmel oldu. Yalnız o bu hususta dikkatli olmayanları da meclisinde hazır bulunduruyordu. Bundan sonra İbn Lahîʿa yanında aslâ kitap bulundurmamış ve kendisiyle birlikte hiç kitap görülmemişti. Kendisinden samâʿ yoluyla hadis nakletmek isteyenler evvelce imlâ ettirdiklerinden istinsah eder, getirir huzurunda okurlardı. Sahih bir nüsha ele geçirebilenlerin hadisi sahih olurdu. İyi zaptolunmamış bir nüshadan kopye edenin de hadisinde bir çok yanlışlıklar bulunurdu³.

¹ Bu nüs'ha Köprülü Ktb. nr 428 de bulunmaktadır Bk. Brock. *Suppl.* I, 256. Ayrıca, daha ufak hacimde olmakla beraber, Sufyân b. ʿUyayna (öl 198)ʼnin hadislerinin günümüze kadar mahfuz kalan bir kısmı da (Şehid Ali Ktb. nr. 546/1) bu tarzın diğer bir örneğini teşkil ediyor.

² *Tuhzib at-tahzib* V. 376.

³ *Ayn eser.* V, 376. Buḥârî ve Müslîm ve diğer bir çok muhaddisler, kitaplarında, bunun ismini tasrih etmemiştir. Kitaplarının naklindeki ihmâlden ve hadislerinin ihtiva ettiği bir çok münker ahvâlden ve rivâyetindeki müsâmahasından umumiyet ile ismi ihtiyatla karılanmıştır. Gerek Buḥârî gerekse Müslîm bir kaç defa onun rivâyetlerinden bahsetmek mecburiyetinde kaldıkları zaman muhaddislerin sonradan «maqrûn» diye tabir ettikleri tarzda kaydetmişlerdir. Bunun için Bk. *Fath al-bâri* VIII, 198, XIII, 32.

Eserlerinden bazıları bize kadar gelen 'Abdallah b. al-Mubâ-rak (öl. 131)¹ kitaplarla geçirilen vakti, Peygamber'in ashabiyle birlikte sohbet telâkki ederdi². Onun çok rağbet gören kitaplarını 'Abdallâh b. 'Usmân al-Marwazî (öl. 220) tek bir kalem ile istinsah etmişti³.

Buhârî, en yaşlı şeyhlerinden biri olan 'Abdallâh b. Mûsâ' l-'Absî (öl. 213) için Sufyân'ın Câmi'i onun yanında bulunuyordu, fakat o kitabı küçümserdi» demişti⁴.

İmâm Mâlik'in muasırı Lays (94--175)'e, bazı hadislerini kitabında bulamadıklarını söyledikleri zaman hıfzında bulunanların hepsini yazmanın mümkün olmadığını ifade etmişti⁵.

Aynı asırda, hadislerini herhangi bir kitapta toplamayıp başkalarının eserinden faydalanan ve kendisinden rivâyet istendiği zaman başkalarının kitabından imlâ ettiren muhaddisler de vardı. Hadislerini tesbit etmiyen Waki'⁶ (öl. 197)'in, şeyhi Sufyân aş-sawrî (öl. 156)'nin hadislerini diğer şeyhlerinin eserlerinden imlâ ettiğini gören bir tilmizi bir daha onun meclisine iştirak etmemiştir⁷.

Başkalarının kitaplarından okumak suretiyle geçinen Sa'îd b. Kusayyir b. 'Ufayr (öl. 228) de bu hareketi yüzünden muteber bir muhaddis addedilmiyordu⁸.

Buhârî'nin şeyhlerinden Muḥammad b. 'Abdallâh al-'Anşârî (120--213)'nin de, bazı kitaplarının kaybolması üzerine tilmizi 'Abû Ḥakîm'in kitaplarından rivâyet etmiş olması, hadislerine karşı gösterilen itimadı sarsmıştı⁹.

Qays b. Sa'd (öl. 119)'ın kitabını yanında bulunduran Ḥammâd b. Salama (öl. 176), muhtevasını ezberlemiş olduğu bu kitabı kaybedip sadece hıfzına isnâd ettirdiği ve yahut kitabını saklayıp, muhtevasını halka hıfziyle arzettiği için şayan-ı itimad olamamış-

¹ Bk. Brock. *Suppl.* I, 256.

² *Taqyîd al-'ilm* s. 126.

³ *Tahzîb at-tahzîb* V, 314.

⁴ *Ayn. esr.* VII, 53.

⁵ *Ayn. esr.* VIII, 463.

⁶ *Sû'âlât al-'Acurrî* 4 a.

⁷ *Ayn. esr.* 3 b.

⁸ *Tahzîb at-tahzîb* IV, 74.

⁹ *Ayn. esr.*, IX, 275.

tı¹. Bir muasırı, onu başkalarından kitap iare yoluyla hadis rivâyetinden şiddetle nehyetmişti.

Bir hadisin, kitabın satırlarında muntazam bir surette yazılı bulunmasıyla herhangi bir tarafına ilâvesi de tamamiyle ayrı kıymetleri haizdi. Zira kitabın zahrındaki bir hadisin, o kitabın şeyhten *samâ'* veya *qırâ'*atinden sonra herhangi bir yerden alınıp eklenmiş olması ihtimali vardı. 'Abû Salamat at-Tabûdaki (öl. 223), kitabının sadrında değil de zahrında bulunan bir hadisi şeyhinden dialeyip dinlemediği hususunda Yahyâ b. Ma'în (öl. 233) tarafından yemin ettirilmişti³.

Hadis kitabının çok zengin bir devrini teşkil eden bu ikinci asır için, kitapları her vesile ile zikreden ve bunların oldukça dakik kanunlara tâbi tutulduğunu gösteren bir çok haberleri bol bol, Haşîb Bağdâdî'nin *al-Kifâya*'sinde bulmak mümkündür. Önün kitabında muayyen bâblar halinde toplamış olduğu bu gibi meselelerden «Kitabının aslını yanında bulundurmadan, şeyhin, tilmizin nüshasından rivayetinin keraheti» bâbından bir haberi nakledeyim: «'Abû Bakr al-İsmâ'îlî adında bir muhaddise, başkasının kitabından hadis rivâyet eden bir muhaddisin durumu sorulmuştu. Ö da: Bunun kendi hadislerinden olduğunu biliyor ve kitabının muhtevasını ezberinde bulunduruyorsa caizdir, demiş veya buna benzer bir cevap vermişti. Şayet hadislerini ezberinde bulundurmuyor ve kendisine getirilen kitabı çok güvendiği birisi istinsah etmiş ise şeklindeki suale de benzer bir cevap vermişti: — fakat bazı şeylerin düşmesi ve farkında olmadan veya sehven bazı şeylerin metne girmesi tehlikesinden kurtulmuş olmadığına göre nasıl câiz olur, diye sorulunca cevap olarak: — Böyle bir kimse kendi kitabında da hata yapmaktan beri değildir, diye cevap vermiş, bu defa da: — İnsan kendi kitabında elinden geleni yaptıktan ve bütün gayretini sarfettikten sonra hatadan mazûr sayılır. Fakat başkasının hatası için bu mevzuubahs değildir, diye sorulunca, şeyh cevap vermemişti, fakat kâtibin dikkat ve sadakatinden emin olduktan sonra böyle bir kitaptan rivâyeti tecviz ediyordu⁴.

¹ *Tahzîb at-tahzîb* III, 14-15.

² *Sû'âlât al-'Acurrî* 15 a.

³ *Tahzîb at-tahzîb* X, 334.

⁴ *al-Kifâya* 257-278. Haşîb Bağdâdî bu bâbda ikinci asra âid bir çok misâller vermektedir. Buradâ aldığımız misâl müteakib asra âiddir.

Herhalde bu devirde, kitabın nail olduğu itibarın en bariz misâlini İmâm Şâfi'înin şu hükmü ifade edecektir. O: «Şahadetinde hatası çoğalanların şahadetini nasıl kabul etmiyorsak sahîh bir kitap sahibi olmayıp hatası çoğalan muhaddislerin hadislerini de öylece kabul etmeyiz» diyordu¹.

¹ *ar-Risâla* s. 332.

HADİSLERİN BÂBLARA GÖRE TASNİFİ¹

Başlangıçta, nisbeten gelişmiş güzel veya sübjektif bir kıymet ölçüsüne göre, isimsiz kitaplar halinde toplanan hadislerin nakl ve tenkidleri etrafında teşekkül eden kanunların zuhuruna hemen hemen muvazi olarak² önce nisbeten mahdud olup gittikçe gelişen sistematik eserlerin malzemelerini teşkil ettiğini görüyoruz. Ancak önceden teşekkül ve gittikçe inkişaf etmiş böyle zengin bir literatürün mahsulü olup üçüncü asırda ortaya konan «*al-Kutub as-sitta*» nin, hassaten Buḥârî'nin «*Şahih*» i tarafından temsil olunan hadis musannafatının kaynaklarının ve bir çok hususiyetlerinin izahı kendine takaddüm eden bu sistematik hadis kitaplarının bahsini zarurî kılıyor.

Bundan önce, hadisin ilk tedvininden, ve ilk tedvinin ilk tasniften tamamiyle farklı bir şey olduğundan bahsetmiş, nedense bu nüansı dikkatinden kaçırmış olan Goldziher'in arada bir tezadın varlığını gördüğünü ve bunu ortadan kaldırmak için islâmî kaynakların, tedvinin başlangıcı olarak zikrettiği haberleri zayıf sayıp, ancak «tasnifin menşei için gösterilen devri uygun bulunduğunu» görmüştük. Fakat onun mezkûr ikinci tarih hususunda da ileri sürdüğü şüpheler vardır. Onun bu fikri biraz daha sonra, Buḥârî'nin ve *al-Kutub as-sitta*'nin diğer musannafatının, kendilerinden önce mevcut bir yazılı edebiyatın mahsulü olmadıkları

¹ Hicretin 152. yılında vefat eden Ma'ṣmar b. Râşid'in, *al-câmi* adlı musannaf hadis kitabının nüshalarının ele geçmesi münasebetiyle hadis musannafatının mebdeni bir sene önce neşrolunan bir yazımızda hülâsaten mevzu bahis etmiştik. Bazı kısımlarını burada tekrarlamayı, mevzuu aydınlatmak bakımından zarurî bulduk. Bk. *Hadis musannafatının mebdai ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i Türkiyat Mecmuası*, cild XII, s. 115-134.

² İbn Hibbân'ın *K. as-siqât*'ında rivâyet edildiğine göre, muḥaddislerin yanlışlarından ve «du'afâ» dan ilk olarak korunmak mecburiyeti karşısında tedbir alan Şu'bat b. al-Ḥaccâc (öl. 160) olmuştu. Daha sonra 'Ahl al-'Irâq onun faaliyetini inkişaf ettirmişdi (*Tahzib at-tahzib* IV, 345).

şeklinde¹, bu tedkikin neticeleriyle tamamen zıd bir hükme vasıl olduğu, hadis sahasındaki modern mesaiye hemen hemen her zaman me'haz vazifesi gördüğü için² burada üzerinde biraz fazla durmadan geçemeyeceğiz.

O, ilk tedvin hususundaki haberleri reddettikten sonra şöyle söylüyor: «... Fakat islâmî edebiyat tarihi bize hadis edebiyatının menşeiyle ilgili daha müsbet haberler vermektedir. Bu haberler dahi göreceğimiz üzere - ikinci asır literatürünün erişmiş olduğu, hakikatte daha sonra vasıl olabileceği- tekâmülün derecesinin tayini hususunda acele ediyorlar. Şöyle ki, 'Aḥmad b. Ḥanbal'in, Ḥicâz'da 'Abdalmalik b. Curayc (öl. 150)'i, Sa'îd b. Abi 'Aruba (öl. 156)'yi İraq'ta mevcûd malzemeyi bâblara göre ilk tasnif eden kimseler olarak gösterdiği rivâyet olunuyor. Hemen hemen bütün müteahhir kaynakların, alâkalı kısımlarında raslayacağımız vechile, edebiyat tarihçileri bu haberdən, adı geçen muhaddislerin, hadisin musannaf eserlerinin mebdaini temsil ettikleri neticesini çıkarıyorlar. Halbuki 'Aḥmad b. Ḥanbal'in haberinin mefhumu bir yanlış anlayışa dayanıyor. Bu iki muhaddisin eserlerine sahib bulunuyoruz. Onların tarz ve üslûbları hakkında bir hükme varmayı mümkün kılacak metinlere istinad etmek mümkün değildir. Fakat ikinci asrın bu iki âliminin faaliyetlerinin bir hadis musannaftı olarak mevzuu bahsedilemeyeceği neticesini mümkün kılacak işaretlere sahip bulunuyoruz. Evvelâ, İbn 'Abî 'Arûba ile alâkalı olan haberi ele alalım. «Onun bir kitabı yoktu; hadisleri ezberlerdi»³. İşte, 'Aḥmad b. Ḥanbal'in haberinden çıkarılmak istenen tarihî kayd neticesi üzerinde haklı olarak şüpheyeye düşüren şey budur. Bu devirde sistematik eserlerden bahsedildiği takdirde mevzuu bahs olan hadis musannafatı değil, devrin anlayışına göre, hukukun muhtelif fasıllarına uygun olarak kaleme alınmış kanunî tedvinin ilk denemesini teşkil eden hukukî kitaplardır. Bu şekilde kaleme alınmış

¹ Muh. Stud. II, 180.

² Meselâ 'Aḥmad 'Amîn Duḥâ 'l-'islâm'da Goldziher'in fikirlerini adetâ tercüme edercesine almıştır. (Duḥâ 'l-'islâm II, 106-109. Goldziher'in kitabının hadisle alâkalı kısmını fransızcaya tercüme eden Leon Bercher, tercümenin önsözünde «aradan yarım asırdan fazla zaman geçtiği halde, islâmî edebiyatla uğraşan kimseler için kitabın kıymetinin azalmamış olduğunu» söylemektedir.

³ Tazkirat al-ḥuffâz I, 167; Tahzib at-tahzib IV, 63.

bir kitabın, ele alınan mevzularla alâkalı sünnet malzemesinden bol bol faydalanmaması mümkün değildi. Nâdir olmayan bu hukukî mahsûller denemesi «Sunan» diye adlanıyordu. Tarif edil diğleri zaman fikhın muhtelif maddelerine uygun bir şey anlaşıldığına işaret edilir. İbn ʿAbî ʿArûba'nın eserleri bu cinsten olmalıdır. Zira İbn an-Nadîm'in bize, bu hususta verdiği toplu malû mattan şüphe edilemez. Şu halde yukarıda adı geçen âlimlere, ʿAhmad b. Hanbal'in atfettiği mübeşşirlik bu gibi eserlerden ibaret olmalıdır. Bundan başka İbn an-Nadîm'in daha eski sunan kitaplarının, meselâ birine işaret edecek olursak Makhûl (öl. 116)'un *Kitab as-Sunan fî 'l-fikhının zikredildiğini görürüz*¹.

Bundan sonra Goldziher İmâm Mâlik'in *Muwattâ'*ını mevzuu bahsederek ilk hadis mecmuası kabul edilemeyeceğini, onun, daha ziyade sünnet ve icmâc cihetinden hareket ederek nazarı bir düsturun ihyasına çalıştığını söylüyor². Musannaf hadis edebiyatının mebdesine âid tam bir bilgi sahibi olunmadığını, daha yukarıda hatırlatıldığı vechile müslüman müelliflerin verdiği haberlerin pek şüpheli neviden olduğunu iddia ediyor ve ancak bu hususta üçüncü asırda, müsned kitapların, bâblara göre tasnife başlandığı devre âid müsbet işaretler ele geçirilebileceğini ileri sürüyor³. Daha sonra, musannaf kitapların doğuşundaki âmillerin ʿa ş h â b a l - h a d i s ile ʿa ş h â b a r - r a 'y'in mücadelesi olduğunu bu mücadelede ʿa ş h â b a l - h a d i s 'in, malzemelerini bâblara göre tasnif etmek mecburiyetinde kaldığını⁴, İslâm'da ilk musannaf kitap olarak, Buhârî'nin Şâhih'inin takdir edildiğini⁵ söylüyor.

Böylece, Goldziher, islâmî edebiyatta hadislerin tedvin ve tasnifi için ileri sürülen mebdeleri aynı gösterdikten sonra, bu kaynakların çok daha mufassal olarak ileri sürdüğü ilk musannaf kitaplara âid haberlerden yalnız birini ve belki de en muhtasarını ele alıp mütenakız buluyor. Onun ileri sürdüğü tenakuz, ʿAhmad b. Hanbal'in «*Kitapları ilk tasnif eden kimse İbn Curayc*

¹ *Muh. Stud.* II, 211—212. Müellif burada alâkalı kaynaklara işaret ediyor.

² *Ayn. esr.* II, 213—214.

³ *Ayn. esr.* II, 232,

⁴ *Ayn. esr.* II, 233—234. Onun isbat edilebilmekten çok uzak olan bu fikrini ʿAhmad ʿAmîn alıp kendine malediyor (bk. *Duḥa 'l-İslâm* II, 108,

⁵ *Muh. Stud.* II, 234,

(öl. 150) ile ²İbn 'Abî 'Arûba (öl. 154)'dir» ve «Onun bir kitabı yoktu, hâdisleri ezberlerdi» şeklindeki sözleri üzerindedir. İslâmî kaynakların hadislerin tasnifine dair çok daha eski ve mufassal olarak verdiği rivâyetler bir tarafa bırakılacak olursa, bizzat bu iki ibarede de bir tenakuz yoktur. Her iki ibareyi birbiri ardı sıra Sa'îd b. 'Abî 'Arûba'nın tercüme-i halinde وهو أول من صنف الأبواب بالصرة «¹» şeklinde nakleden Zâhabî herhangi bir tenakuz görmemiştir. Zira muhaddisler İbn Hânbâl'in, İbn 'Abî 'Arûba hakkındaki ifadesini, müşârunileyhin hafızasının kuvveti mânasına ve hadisleri ezberlediğine hamlediyordu. Yani hadislerini bizzat yazmamıştı. Fakat, daha önce bahsettiğimiz şekilde, devrinde mevcut olan hadis kitaplarından faydalanarak ve bunların bir kısmını alıp tasnif etme imkânına malikti. Hadis edebiyatında bunun misalleri çoktur. Hattâ hiç hadis yazmadığını söyleyen İmâm Mâlik² *Muwattâ'*nda kendinden evvel mevcut hadis müdevvenatından faydalanmıştı. Mamafih bu tarzın en aydınlatıcı misâlini 'Abû 'Arûba al-Ḥusayn b. Muḥ. b. Mawdûd (210-318)³ hakkında «yalnız şeyhlerin yazılı hadislerini tasnif suretiyle terkiib ederdî, bundan başka kitabı yoktu» şeklindeki haber⁴ teşkil eder. Aynı zamanda Goldziher, 'Aḥmad b. Hânbâl'in sözünden hiç kitap sahibi olmadığı neticesini çıkardığı İbn 'Abî 'Arûba'nın ve İbn Curacy'nin, İbn an-Nadîm tarafından zikredildiği için, yine yukarıda aldığımız parçada, «*Kitab as-Sunan fi'l-fıqh*» sahibi olabileceklerini söylüyor. Onun, başlangıçta, sunan ile hadise dair meydana getirilen eserleri ayrı şeyler kabul edişi ve bu bakımdan İmâm Mâlik'i de ilk musannıf tanımayıp, tasnifi üçüncü asırda, Buḥârî'ye kadar getirişine karşı itirazı biraz ileriye bırakarak islâmî kaynakların, hadislerin ilk tasnifi hususundaki rivayetinden bahsedeceğiz.

Buḥârî'nin genç muasırı Tirmizî (öl. 279), hadisin ilk tasnifini *al-Kutub as-Sitta* adı verilen hadis mecmuasının zuhurundan en aşağı bir asır öteye götürerek şöyle diyor: «*Hadislerin tas-*

¹ Goldziher de bu haber için aynı kaynağa işaret ediyor (bk. *Tazkirat al-ḥuffâz* I, 167 ve *Tahzîb at-Tahzîb* IV, 63, VI, 403—404.

² Bk. *al-Kifâya* s. 308. Bu hususta geniş malûmat için bk. Tirmizî II, 322 v. dv.

³ Hayatı için bk. *Tazkirat al-Ḥuffâz* 304.

⁴ İbn an-Nadim, *al-Fihrist* s. 230

nifine çalışıp bu hususta rehberlik eden bir çok muhaddis biliyoruz. Hişâm b. Hassan (öl. 147), ‘Abdalmalik b. ‘Abdal‘âzîz b. Curayc (öl. 150), Sâ‘id b. ‘Abî ‘Arûba (öl. 156) ve Mâlik b. ‘Anas (öl. 179), Hammâd b. Salama (öl. 176), ‘Abdallâh b. al-Mubâarak (öl. 181), Yahya b. Zakariyâ b. Abî Zâ‘ida (öl. 182), Wakî‘ b. al-Carrâh (öl. 196), ‘Abdarrahman b. Mahdî (öl. 198) ve bir çok ilim ve fazl ahli kimseler musannaf eserler meydana getirdi¹.

Muşalah al-hadis’e dair ilk eseri ortaya koyan Râmahurmuzî (öl. 360)², kitabının sonuna yerleştirmiş olduğu «al-Muşannifûn min ruwwat al-fiqh fi ‘l-‘amsâr» adlı bâbda, bize bu hususta daha geniş malûmat verip şöyle demektedir: *Bilindiğine göre hadisleri ilk tasnif edip bâblara ayıran kimse, Basra’da ar-Rabî‘ b. Şubayh (öl. 160), Sa‘id b. ‘Abî ‘Arûba (öl. 156), Yemen’de ‘Abd diye adlanan Hâlid b. Câmîl ve Ma‘mar b. Raşid (öl. 152), Mekke’de İbn Curayc (öl. 150) sonra Kûfe’de Sufyân as-Şawrî (öl. 161), Basra’da Hammâd b. Salama (öl. 176) ve yine Mekke’de Sufyân b. ‘Uyayâna (öl. 198), Şam’da al-Walid b. Muslim (öl. 194) ve Rây’de Carîr b. ‘Abdalhamîd (öl. 182), Horasan ve Marv’de ‘Abdallâh b. al-Mubarak (öl. 181), Wasit’te Huşaym b. Başîr (öl. 183) ve bu aşırdaki Kûfa’de İbn ‘Abî Zâ‘ida (öl. 182)³ İbn Fudayl (öl. 196)⁴ ve daha sonra Yemen’de ‘Abdarrazaq (öl. 211) ve ‘Abû Qurra Musâ b. Tariq⁵ olmuştur⁶.*

‘Abû Tâlib al-Makki (öl. 386) de hadislerin tasnif devrini mevzuu bahsederek şöyle söylemektedir: *Bu musannaf kitaplar 120 veya 130 senelerinden sonra ortaya çıkmıştır. İslâm’da ilk musannaf eserlerin İbn Curayc’in hadislere dair kitabı*

¹ Tirmizî II, 332 ve Şarh at Tirmizî XII, 304—305.

² Muşalah al-hadis’in tarihçesi için bk. Şarh muhbat al-fikar s. 4—5; Tadrîb ar-ravî s. 9.

³ İbn ‘Abî Zâ‘ida için Haşîb Bağdadî de «Kûfe’de hadisleri ilk tasnif eden kimsedir demektedir (Tarih Bağdâd XIV, 118).

⁴ İbn Hâcar, bunun bir çok musannaf kitapları bulunduğunu söylemektedir, (bk. Tahzîb at-tahzîb IX, 406).

⁵ İbn, Hâcar, müşarınileyhin tercüme-i halinde şöyle demektedir: Bâblara göre tasnif etmiş olduğu Kitâb as-sunan’ini bir cild halinde gördüm. Hadislerinde «Haddasanâ yerine zakara fulânun» diyordu... (Bk. Tahzîb at-tahzîb A, 350).

⁶ Râmahurmuzî (Şehid Ali Ktb.) 126 b-127 a.

ve Mekke'de tefsire dair meydana getirilmiş bazı kitapların olduğu söyleniyor. Sonra Yemen'de Ma'amar b. Râşid gerek gelişi güzel bir şekilde ve gerekse muayyen bâblar halinde bulunan sunani topladı Mâlik b. 'Anas, Muwâttâ'ını Medine'de, İbn 'Uyayna Kitâb al-Câmi'i, Qur'an ve hadise ait bir çok dağınık malzemeyi topladı. Sufyân aş Sawrî de musannafını bu devirde meydana getirdi¹.

Görülüyor ki hadis musannafatına ait oldukça eski ve yeni zamanda mühim bir çok rivâyetler vardır. Bu musannaf eserler hiç bir zaman İbn Curayc'a ve İbn 'Abî 'Arûba'ya inhisar ettirilmiş değildir. Hadisi muhtelif bâblar halinde toplayan bu kitapların büyük bir kısmının, musannıfları tarafından kendilerine verilmiş muayyen bir isimden mahrum buldukları anlaşılıyor². Onlar muhtelif şahıslar tarafından muhtelif devirlerde, «muşannaf», «câmi^c», «sunan fi'l-fıqh» gibi anonim isimlerden birile adlanıyordu³.

Diğer taraftan kaynaklar bir çok münasebetlerle, al-Kutub as-sitta devrine tekaddüm eden asırda mevdana getirilmiş olan muhtelif musannaf kitapların adını muhafaza etmektedir. İbn Hıyır al-İşbilî (öl. 585)'nin Endülüs'e girmiş olan kitaplardan, okuyup bize sahih rivâyetlerini verdikleri arasında *Muşannaf İbn al-Carrâh* (öl. 196)⁴, *Câmi Sufyân aş-Sawrî* (öl. 161)⁵, *Muşannaf Hammâd b. Salama* (öl. 168)⁶, *Muşannaf İbn 'Uyayna* (öl. 198)⁷, *Muşannaf Abdarrazzâq b. Hammâm* (öl. 211)⁸, *Muşannaf*

¹ *Qât al-qulûb* I. 350.

² Suyûfî kendinden evvelki müelliflerin birinden şunu nakleder: İmam Mâlik'ten önce kitabını *Muwâttâ* diye adlandıran olmamıştı. Onun devrinde bu gibi eserler telif edenler ya «Câmi» veya «muşannaf» ve bazısı da «mu'allaf» diye adlandırıyordu (*Tanwîr al-ḥawâlik* 1,7)

³ Bu eserlerin bir kısmını «sunan» maddesinde zikreden Kâtip Çelebi an-Nukat al-wafiyya adlı bir kitaptan şunu nakleder: *Sunan İbn Curayc huwa 'Abdalmalik b. 'Abdal'azîz (v. 150) wa Sunan li'bn İshâq ğayr as-Siyor allatî taqaddamat wa Sunan li'bn Qurra... wa Muşannaf 'Abdarrazzaq aş-Şan'ânî (211) wağayruhâ kazâ zakarahu şâḥib an-Nukat al-wafiyya (s. 1108-sunan madd.)*.

⁴ *Fihrist İbn Hıyır* s. 126.

⁵ *Ayn. esr.* s. 136—137.

⁶ *Ayn. esr.* s. 134.

⁷ *Ayn. esr.* s. 134.

⁸ *Ayn. esr.* s. 126.

‘Abî Bakr ‘Abdallâh b. ‘Abî Şayba (öl. 235)¹, *Muşannaf Sa‘îd b. Mansûr al-Balhî* (öl. 227)² vardır.

İmam Mâlik’in *Muwaţţâ*’ından başka bu muşannaf eserlerden bir kısmı bize kadar gelmiştir. Ma‘mar b. Raşid’in ‘*Câmi*’^c i bundan az bir zaman evvel ele geçen iki nüshasıyla oraya çıkmıştır³. ‘Abdallâh b. Wahb b. Muslim al-Quraşî (125-197)’nin *Câmi*’inden bir kısım müellifin hayatına çok yakın bir devrin yazısıyla pâpürüsler üzerine yazılı olarak bulunmuştur⁴. Kitab al-ansâb, k. aş şumt, k. al hâtim, k. as-salâm, k. ‘acnâs Banî İsrâ’îl gibi fasılları ihtiva etmektedir. Adı geçen muhaddis İbn. Wahb, bize kadar gelen *Câmi*’inden başka bir de *Muwaţţâ* meydana getirmişti⁵.

Buhârî tarafından, munker al-hadis tanınıp reddolunan Râbi‘ b. Hâbib al-Bısrî (ölm. 160)’nin⁶ hacimli ve bir çok fasıllar ihtiva eden *Câmi*’i⁷ ve ‘Abdarrâzâq b. Hammâm (öl. 211)’in hacimli *muşannaf*⁸, bir kaç nüshasıyla bize kadar intikal etmiş olan *Muşannaf* ‘Abdallâh b. ‘Abî Şayba (öl. 235)⁹ bunların arasındadır. Bütün bunlardan başka İbn an-Nadîm, *Fihrist*’inde bir çok isimleri muhafaza etmektedir¹⁰. İbn an-Nadîm’in verdiği malûmat, pek büyük bir kısmı kaybolmuş bulunan bu kitapların muhtevası hususunda da bizi aydınlatıcı mahiyettedir. Meselâ İbn Curayc (öl. 150) için *diğer kitab as-sunan’lar gibi onun da kitab at-tahâra, şiyâm, şalât... gibi kısımları ihtiva eden bir sunan kitabı vardır*¹¹ demektedir ve ‘Abû ‘Abdarrâhmân Muḥammad

¹ *Fihrist İbn-Ḥayr* s. 138.

² *Agn. esr.* s. 135.

³ Bk. *Türkiyat Mecmuası* Cild XII, s. 115-134.

⁴ Bk. Brock. G². I, 164, bu nüsha *Dar al-Kutub al-Misriyya*’da bulunmaktadır (Cild. I, s. 13 ilâve). David Weil tarafından F. A. O. C. (III. IV, 1942) de neşrolunmuştur.

⁵ İbn ‘Abdalbarr, *al-Intiqâ* s. 5.

⁶ Bk. *Tahzîb at-tahzîb* III, 241.

⁷ Brock. G. I, 163, *Suppl.* I, 259, 691, dört cild halinde Kahire’de 1349 da basılmıştır.

⁸ Nüshaları için bk. Brock. *Suppl.* I, 333, Weisweiler nr. 48. Bu müelliften bize bir de K. at-tafsir intikal etmiştir (Kahire 1,40).

⁹ Nüshaları için bk. Brock. *Suppl.* I, 215 ve İstanbuldaki nüshaları için bk. Weisweiller nr. 49.

¹⁰ *al-Fihrist* 225—232.

¹¹ *Agn. esr.* s. 226.

b. 'Abdarrâhman b. al-Muğira (öl. â59)'nin *Kitab as-sunan*¹ i hakkında da buna benzer bir malûmat vermektedir².

Muhtelif bâbli bu sunan kitaplarının yanında, münferit bâbli kitapların da meydana getirildiğini öğreniyoruz. Münferit ve muayyen bir bâbda toplamanın, mufassal sunan kitaplarına nisbetle daha kolay olmasına, filolojik sahada, muayyen cinslere ait küçük lûgatlerin arap diksiyonerini meydana getirmiş bulunmasına mukabil, hadis sahasındaki sistematik faaliyette müteaddit bâbli kitapların zaman bakımından diğerlerinden geri kalmadığı anlaşılmakta, gerek hadis tasnifinin ilk asrında ve gerekse üçüncü asrın meşhur musannafatı zamanında ve müteakip devirlerde her iki nev'in yan yana yaşadığı görülmektedir.

Kaynaklarda bu münferit bâbli hadis kitapları ve mahiyetleri hakkında da kâfi bir bilgi bulunmaktadır. Ezcümle, Sunan sahibi İbn Curayc (öl. 150) umumiyetle başkalarının kitabından dinleyicilerine hadis rivâyet ettiği halde hac mevsiminde kendi tasnifi «*K. al-manâsik*» i çıkarır hadislerini, dinleyicilerine mezkûr kitabından nakledermiş³. 'Abdallâh b. al-Mubarak (öl. 181) müteaddit bâbli musannafından başka, hadisin bir çok münferit bâblarında kitaplar meydana getirmişti⁴. Onun, bu münferit bâbli kitaplarından bazıları bize kadar intikal etmiştir⁵.

Buhârî, *Târih*'inde ara sıra bu gibi münferit bâbli kitapların adlarını zikreder. Umumiyetle bunları, muhaddisler tarafından çok meşhur olmalarına binaen müelliflerini zikre lüzum görmeden «*fi Kitâb al-îymân*⁶», «*Kitâb al-atiq*»⁷ şeklinde mevzuu bahseder. Kaynakların, isimlerini muhafaza ettiği bu kitaplardan 'Asad b. Mûsâ b. 'İbrahim al-'Umawî' (öl. 212)'nin *K. az-zuhd*⁸ ve nev'inin mühim örneklerinden birini teşkil eden, Nu'aym b.

¹ *al-Fihrist* s. 225.

² Goldziher'in, bu ikinci asır «*sunan*» kitaplarını fıkhıtan ibaret addetmesi, bugün bir kısmıyla doğrudan doğruya temasa geçilebilmesiyle, öğrendiğimiz muhtevaları karşısında, kendiliğinden ortadan kalkıyor. Goldziher'in bu fikri için bk. *Muh. Stud.* II, 212.

³ *al-Kifâya* s. 258.

⁴ *Tahzîb at-tahzîb* V, 386.

⁵ Brock, *Suppl.* I, 256.

⁶ *al-Târih al-kabir* II/1, 158.

⁷ *Ayn. esr.* II/1, 95, 303.

⁸ Brock, *Suppl.* I, 257.

Ḥammâd al-Ḥuzâ'î (öl. 228)'nin *K. al-ḥitan*'i¹ gibi, bir kaç, bize kadar intikal etmiştir. Aynı zamanda kendi çerçevesi dahilinde bir çok bâblara ayrılan bu kitapların tetkiki, oldukça mühim bir tekâmül devrini geçirdiklerini gösteriyor.

Zikri geçen musannaf kitapların yanında, üçüncü asrın başında meydana gelen, aynı zamanda kendi dahilinde de bir tasnife tâbi tutulan *musned*'lerin ortaya konusu², Zuhri (öl. 124), Şu'ba (öl. 160) Sufyan as-Şawri (öl. 161) ve İmam Mâlik (öl. 178) gibi bir çok mütekaddiminin yazılı hadislerinin yine, bu üçüncü asır muhaddisleri tarafından *musned*ler haline getirilişi³ hadis edebiyatının, burada mufassal izahından vazgeçeceğimiz ayrı bir faaliyet safhasını teşkil ediyordu.

Buraya kadar, kaynaklarını etüd edeceğimiz, Buḥârî'nin *Câmî*'nin hangi şartlar altında ortaya konduğunu izah maksadıyla, hadis edebiyatının çizmeğe çalıştığımız seyrinin, aynı edebiyatın müteahhir mümessillerinden birine âid olup cidden mühim bir hülâsasının nakli ile iktifa edelim:

«*Peygamberin sünnet ve hadisi sahabe ve tâbiünün ilk tabakası devrinde, câmi*^c adı verilen kitaplarda, iki sebepten dolayı toplanıp tasnif edilmemişti. Evvelâ, onlar, işin başlangıcında hadisleri Qur'an'la karıştırırlar diye yazmaktan nehyolunmuşlardı. Sanıyan, hafızaları çok genişti ve zihinleri müsatti. Çoğu yazı yazmasını bilmiyorlardı. Tâbiün devrinin sorularına doğru hadis ve sünnetin tedvini, haberlerin bâblara göre tevzii işi başladı. Artık muhtelif ülkelere hadis erbabı yayılmış, havâric, revâfız ve kaderi reddedenler ortaya çıkmıştı. Hadisleri ilk toplayıp tasnif edenler arasında ar-Rabî' b. Şubayḥ (öl. 160) ve Sa'îd b. 'Abî 'Arûba (öl. 156) zikredilebilir. Her bâbı birbirinden ayrı olarak tasnif ediyorlardı. Nihayet üçüncü tabakaya mensup olanlar ahkâmı tasnif ettiler. İmâm Mâlik, ehl-i Hicaz'ın şayan-ı itimat hadislerini toplamayı gaye edinerek ahabın sözlerini, tâbiünün fetvasıyla mezcederek, *Müwaḥḥa*'nı tasnif etti. 'Abû Muḥammad 'Abdalmalik b. 'Abdal'aziz b. Curayc, (öl. 150) Mekke'de, 'Abû

¹ Aynı yerde zikredilen Br. Mus. 9449 nüshasına, Atif Ef. Ktb. nr. 602 nüshasını ilâve edelim.

² Bk. *Hadyu's-sârî* s. 13.

³ Bk. *Fihrist İbn Ḥayr* 144-149. Bu gibi hadisleri musned kitaplar haline koymak hususunda an-Nasâ'î'nin büyük bir faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

‘Amr ‘Abdarrâhman b. ‘Amr al-Awza‘î (öl. 157) Dimişq’da, Sufyân aş-Sawrî (öl. 161) Kûfe’de, Hammâd b. Salama (öl. 168) Başra’da muşannaf kitaplar meydana getirdiler, sonra bunları yeni faaliyette bulunan diğerleri takip etti. Nihayet üçüncü asrın eşiğinde bazı muhaddisler, hassaten Peygamberin hadislerini diğerlerinden ayırmak işine teşebbüs ettiler. ‘Ubaydallâh b. Musâ‘l-‘Absî (öl. 213) Kûfe’de, ve ayrıca Musaddad b. Musarhad al-Bısrî (öl. 228), ‘Asad b. Mûsâ‘l-‘Umawî (öl. 212), Mısır’da mukim Nu‘aym b. Hammâd al-Huzâ‘î (öl. 228) birer musned meydana getirdiler. Bunun üzerine, hemen hemen bütün muhaddisler hadislerini musnedlere göre tasnif ettiler Meselâ ‘Ahmad b. Hanbal (öl. 241), ‘İshâq b. Râhûya (öl. 238), ‘Usmân b. ‘Abî Şayba (öl. 239) ve diğer bir çokları böyle yaptılar. Bir kısmı, meselâ ‘Abû Bâkr. b. ‘Abî Şayba (öl. 235)’nin yaptığı gibi aldıkları musnad hadisleri, aynı zamanda kendi aralarında bâb'lara ayırıyorlardı. Bu hâri bu musannafatı görüp rivâyetlerini aldıktan ve onlarla iyiden iyiye haşru neşr olduktan sonra, onları tasnif ederken, «sahih» gibi görünen bir çok zayıf malzemeyi de muhtevî bulunduğunu müşahede edip ancak şüpheden âzâde olan hadisleri bir araya getirmek arzusunu duydu. Hadisde ve fıkihta «‘Amîr al-mu‘minîn» diye tanınan üstadı ‘İshâq b. Râhûya da onun bu azmini kuvvetlendirdi. Zira bize... (sahih senetlerle) rivâyet edildiğine göre Bu hâri: ‘İshâq b. Râhûya’nın nezdinde bulunurken, bir defasında bizlere: Peygamber’in sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap meydana getirseniz, şeklinde bir arzu izhar etmişti. Bu temenni zihnimde yeretti ve al-Câmi aş-şahîh’i telife başladım¹.»

¹ İbn Hâcar, *Hadyu’s-sârî* 4—5; *Tadrîb ar-râwî* s. 24. Suyûfî’nin ifadesine göre İbn Hâcar’in yukarıda iktibas edilen ifadesi, Râmahurmuzî’nin al-Muhaddis-al-fâşıl’ındaki ve Hâtib Bağdâdî’nin al-Câmi ‘[li’ahkâm ar-râwî. .] ve İbn al-‘Aşîr’in Câmi‘ al-uşûl’undeki sözlerinin hülâsasından ibarettir (bk. *Tanwir al-hawâlik* s. 7), İbn Hâcar’in bu ifadesini Zurqânî (9—10) da kısmen iktibas etmiştir.

BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI

«Al-Kutub as-sitta» diye adlanan ve daha ziyade Buhârî'nin al-Câmi^c aş-şâhîh'i tarafından temsil olunan meşhur hadis musannefatına, yahut zaman ölçüsüyle ifade edilecek olursa üçüncü asır ortalarına kadar hadis edebiyatının seyrinin hülâsasına çalıştık. Hadislerin yazıyla tesbiti etrafında toplanan rivâyetleri, ve mevcut ihtilâfa rağmen hadislerin pek erken bir devirde yazılmaya başladığını, yine oldukça erken bir devirde, kısmen şifahî ve kısmen yazılı gelen dağınık hadislerin kitaplar halinde tedvin edildiğini, ve çok geç sayılmayacak bir devirde, ikinci asrın ortalarında, bu toplanmış olan materyelin muayyen bâblar halinde tasnife tâbi tutma yoluna girildiğini ve git-tikçe gelişen bir tasnif faaliyetinin ortaya çıktığını, üçüncü asrın, bu edebiyatın başı değil, kemal çoğu oldağını gördük. Ve yine gördük ki, bu edebiyatın tedvin ve tasnifi ile birlikte, müteakip nesillere intikalinin kanunları meydana gelmiştir. Hakikatte yazılı kaynaklardan naklin etrafında teşekkül eden bu kanunlar, zahirde, tamamiyle islâmî muhite has bir şekilde, birinci asırda, zarurî olarak, daha hadislerin tamamiyle şifahî yollardan kurtulmadığı bir devirde ortaya çıkan, fakat müteakip asırlarda da kıymetini kaybetmiyen isnâd müessesesinin bir rüknü gibi görünmüştür.

Hadis an'anesinin yaşadığı devrin pek tabii bir ifadesi olarak yazılı bir kaynaktan, ancak «taḥammul al-ilm» adını verdikleri kanunlar çerçevesi dahilinde almak veya yazılı bir kaynaktan alındığı halde, o kaynağın sahibinden şifahî bir nakl gibi حدثنا veya أخبرنى فلان veya أخبرنا veya أخبرنى فلان tâbirlerini kullanmak hadis edebiyatının yaşadığı devrin pek tabii bir ifadesi olduğu halde, bu an'enenin kaybolduğu asrımızda nisbeten garip ve aynı zamanda biraz da yanıltıcı olmuştur. Adı geçen devirden bize kadar intikal eden hadis kitaplarından veya «al-Kutub a's-sitta» musannefatından herhangi birini alıp her hadisin senedlerindeki أخبرنا، حدثنا، vesair tabirleri takip eden isnâdın

altında bir yazılı kaynak bulunduğunu düşünmek, işte bu kaybolan an'änenin esasını teşkil ediyor. Daha önce misalleri verilip izahına çalışılan bu mesele Buḥârî'nin al-Câmi' aş-şâhiḥ'ine tatbikinden sonra daha iyi anlaşılacaktır. Fakat sadece Buḥârî veya diğer hadis kitaplarında değil, islâmî edebiyatın diğer bir çok kollarında, bhusus ilk bir kaç asır zarfında meydana getirilen teliflerine, meselâ tarihî ve fiolojik sahada hâkim olan bu üslûbun zaman zaman yanlış anlaşılması modern etüdlerde doğurduğu bir çok yanlışlıklar vardır. Mezkûr yanlışlıklara bazı misâller vermeden evvel Buḥârî'nin kaynaklarıyla ilgili bu tetkikin, «Buḥârî'nin yazılı kaynakları» diye adlandırılıp aynı yanlış anlayışla başlanan bir araştırmanın mahsulü olduğunu söyleyelim. Biraz daha açıkça ifade edilecek olursa, ilk önce Buḥârî'de bazı yazılı kaynakların izleri aranmağa çalışılırken, kitabının baştan aşağı yazılı müdevvenattan yapılmış bir müntehap olduğu görülmüştür.

Hadislerin bir kısmının daha birinci asırda yazılı vesikalara dayandığı hususunda selefi Sprenger'in etüdünü devam ettirmiş olan Goldziher, hadis edebiyatındaki derin vukufuna rağmen, nasıl olmuşsa, muhaddislerin üslûbunun bugün bizim için yanlış olan tarafından kendini kurtaramamıştır. Bu vakaya kitabında sık sık raslayabiliyoruz. Burada onun vazih bir iki ifadesini nakledeyim: Hadislerin aranması (talab al-ḥadis) bahsinde şöyle diyor:

«Hukukî kanun musennefatı (Kutub-u sitte'yi kastediyor), musannıfları tarafından intihap olunmuş, tenkide ve bir metoda tâbi tutularak daha önce mevcut bir edebiyattan seçilmiş hadis müdevvenatı değildirler. Müellifleri tarafından kıymetli olduklarına, kendilerine has ölçülere göre hükmolunup seçilen hadisler ve binlerce hikemî sözler, bizzat bu müellifler tarafından uzun seyahatler neticesinde toplanmıştır. Buḥârî, İslâm âlemi'nin her tarafında bin kadar şeyh ile temasa gelmişti¹. Müteakiben bunların ve râvilerinin sıhhatini tahkike ve iyiyi kötüden tefrike mecbur kalmıştı. Hadis edebiyatının bu kabil diğе mu-

¹ Buḥârî'nin bin şeyhle temasa gelme meselesini de ilerde münakaşa edeceğiz, hakikatte Buḥârî'nin, Şâhiḥ'inde doğrudan doğruya kendilerinden hadis naklettiği son râvilerin sayısı mezkûr adedin dörtte biri kadardır.

sennefatını ortaya koyan diğer otoriteleri için de bu, aynıyle vâkî idi¹.

Goldziher, Muslim'in Şahîh'inden de bahsederken şöyle söylüyor: «Bu hadis mecmuası da İslâm âleminde Şahîh adıyla meşhur olmuştur, şayet biz Buḥârî'ninkiyle aynı sıhhatte olup yalnız diğer şifahî kaynaklardan gelen bu kitabı mukayese edecek olursak şekil bakımından diğer bir fark ile karşılaşırız².»

Goldziher'in fikirlerine hemen hemen istisnasız bir şekilde tâbi olan Ḥamad Ḥamîd de³ Duḥâ'l-İslâm adlı eserinde, Buḥârî ve diğer muhaddislerin kitaplarının kaynakları hususunda ayrı bir şey düşünmemektir. Ona göre de, Buḥârî on altı sene müddet ile bütün İslâm âlemini dolaşmış yüzlerce muhaddisi ziyaret etmiş ve hadislerini bir bir zaptetmiş, bunlardan kitabını meydana getirmiştir⁴.

¹ Muh. Stud. II, 180.

² Muh. Stud. II, 214, Goldziher'in bu anlayışına kitabının hemen her yerinde raslamak mümkündür, meselâ: II, 196 not 5 te Goldziher Muslim'in Muvaḥḥatâ'dan aldığı bir hadis hakkında, Muslim'in İmam Mâlik'ten, râvilerinden birisi vasıtasıyla bir hadis naklettiğini, İmam Mâlik'in bu hadisi Muvaḥḥatâ'da da rivayet ettiğini söyler. Yani Goldziher, Muslim'in bu hadisi diğer yüzlerce hadis gibi Muvaḥḥatâ'dan aldığı meselesini farketmemiş gibi görünüyor. Goldziher diğer bir yerde, bilmünasebe Ḥabû Dâvûd hakkında: «Yazılı notlardan sık sık Sunan için bir kaynak olarak faydalanan... (Muh. Stud. 2/198)» ifadesini kullanmak ile de aynı anlayışı göstermiştir. O bununla, Sunan Ḥabû Dâvûd'da zaman zaman yazılı kaynaklardan alındığını sarîh olarak gösteren rivayetleri kastediyor. Aynı mülâhazaya Schacht'in İslâm hukukunun menşesine tahsis etmiş olduğu eserinde de raslamak mümkündür. İmam Şâfi'i'nin «ومن كتاب عمر بن حبيب عن محمد بن اسحاق» şeklindeki ibaresini görünce, «İmam Şâfi'i'nin, rivayetlerinin hepsini şahsî bir kaynaktan almadığını, yazılı bir rivâyete de zaman zaman müracaat ettiğini» söylüyor. (The Origins of Muhammadan Jurisprudence s. 38, Şâfi'i'nin sözü için bk. İhtilâf al-ḥadîs VII, 359). Böylece Schacht, râviler silsilesiyle gelen haberlerin ancak bir kitaba delâlet ettiği takdirde yazılı bir kaynaktan geldiğini ifade etmek istiyor.

İlâhiyat Fakültesi Mecmuası (sene 1926, c. IV, s. 132—210)'ında «Dinî ve gayri dinî rivayetler» adıyla yazılan bir makalede de, Buḥârî'nin, isnâdlarını râvilerin hafızalarından aldığı, binnetice bunların doğruluğunun şüpheli olduğu şeklinde bir mülâhaza mevcuttur (Bk. aynı cild s. 196, s. 4—7).

³ Krş. Muh. Stud. II, 180 ile Duḥâ'l-İslâm II, 106—109).

⁴ Duḥâ'l-İslâm II, 108—111.

Bu anlayışın tesiri sadece hadis sahasına münhasır kalmıyor. Telifinde rivâf yollardan faydalanılan bütün eserlerin kaynaklarıyla olan münasebetleri hususunda yanlış neticelere götürüyor. Burada mezkûr anlayışın bir çok modern etüdlerdeki izlerinden bir bir bahsetmeyip¹, iki sene kadar evvel Fransa'da çıkan bir esere işaret edeceğim. Mevzuu Basra muhiti ve Câhız'ın formasyonundan ibaret olup müellifinin büyük bir gayret sarfettiğini gösteren bu etüdün, böyle bir anlayış yüzünden hemen hemen her faslında yanlış neticelere götürdüğü görülmektedir. Basra muhitini incelerken, yazılı mahsullerinde, islâmî rivayetin kendine has ifadesini gören müellif, bunların kaynaklarının sadece şifahî olduğunu anlıyor. Meselâ bu devirdeki Qur'ân tefsiri faaliyetinden bahsederken şöhretlerini öğrendiği âlimlerin bile Qur'ân'ı şifahî rivayetler vasıtasıyla tefsir ettiklerini bu halin Tabarî (öl. 310) zamanına kadar böyle olduğunu, daha önce mevcut yazılı kaynaklardan istifade mümkün olduğu halde, hâlâ üstaddan tilmize intikal suretiyle gelen şifahî haberlerden, diğer bir çok müfessirler gibi faydalandığını zannediyor². Fakat bilgilerini kitaplarda yazıyla tesbit ettiklerini tahmin ettiği I-II. asır Basra âlimlerinden müteakip asırlarda meydana gelen eserlere intikal eden rivayetlerin, tilmizleri tarafından alınıp şifahî olarak nakledildiğini ve böylece müteakip asırlara kadar şifahî şekilde intikal ettiğini anlıyor. Binnetice, etüdiyle meşgul olduğu Câhızın da eserlerindeki bu gibi rivayetlerin şifahî olarak alındığını ve bunların kendisi için kabulünün imkânsız olduğunu söylüyor³. Tabiatıyla, Câhız'ın eserlerinde geçen hadislerin de kaynağını mevzuu-bahsederken hep bu anlayış yüzünden çok garip şeyler söylüyor⁴.

¹ Bu gibi yanlışlıklara «*İslâm tarihinin kaynakları arasında hadisin ehemmiyeti*» adlı bir yazıda tafsilâtiyle işaret etmek istiyoruz.

² Charles Pellat, *Le milieu basrien et la formation de Cahiz* s. 82.

³ *Ayn. esr.* s. 83.

⁴ Bunların arasında daha çok garip mülâhazalar var, müteahhir müelliflerin, Câhız'ın kitaplarındaki hadislerin râvilerini tesbite çalışmış olmalarından onun bu hadisleri şifahî olarak aldığı ve şifahî olarak da kendi hesabına rivayet ettiği manâsına hamlettikleri neticesini çıkarmış olması da var. (*Ayn. esr.* s. 91—92).

Tenkidini gaye edinmiş olmadığımız mezkûr kitabın, hemen hemen her faslında bu gibi yanlışlıkları ihtiva ettiğini bir tarafa bırakarak islâmî edebiyattaki neticeleri üzerinde duracak olursak, meselâ otuz cildlik Tabarî tefsirinin « اخبرنا » v e « حدثنا » tâbirlerine hakarak, verdiği bütün malûmatın şifahî yollardan geldiğini kabul etmenin hem müellifin hem de eserin bizim için kıymetini azaltacağını tabîî olarak düşüneneğiz. Yazılı kaynakların sahih rivayet yoluyla müellifine kadar geldiğini ve bu kitapların rivayet hakkını aldığını ifade edebilmek için kullandığı tâbirleri şifahî nakle hamlelersek, yazılı kaynaklara hiç kıymet vermediğini, şifahî rivayetleri bunlara tercih ettiğini ortaya koymuş oluruz. Halbuki hadis ve ahbara dair kaynaklardan bu şartlarda alış şöyle dursun onun filolojik eserlerden bile «*huddistu*» (= حدثت) tâbiriyle naklettiğini, Buḥârî'nin ta'likleri bahsinde göreceğiz. Bu anlayışın meselâ *al-ʿAğânî* için de çok tehlikeli olduğunu görmek kabildir. Bilfarz, ʿAbû'l-Farac al-ʿİşfahânî'nin, «*haddaşanî*» veya «*aḥbaranî*» tabirlerini takiben râviler silsilesiyle, ʿAbu ʿUbayda, İbn al-ʿA'râbî, al-Madâ'inî gibi bir çok müelliflerden, eserleri dururken şifahî yollarla aldığını düşünmek çok gariptir. Gerek mezkûr kitap ve gerekse mensup olduğu edebiyat çok şey kaydeder.

*
*
*

Sunan ve tefsire dair eserleri bulunan ʿİşḫâq b. Râhûya (öl. 238)¹, devrinde şahit olduğu muazzam musannafat karşısında, aralarında Buḥârî'nin de bulunduğu tilmizlerine, bir gün *Peygamberin «sunen» ini cemedan muhtasar bir kitap meydana getirmelerinin çok iyi olacağını söylemiş, bundan mülhem olan Buḥârî, Şaḫîh'ini meydana getirmeğe başlamıştı*². Rivayet edil-

¹ İbn an-Nadîm, *al-Fihrist* s. 225

² An-Nawawî *Şarḫ al-Buḥârî* 7 a. ʿAbu'l-Walid al-Bâcî bunu al-Ḥâkim an-Nisâbüri'nin *Târiḫ*'inden biraz farklı bir şekilde rivayet etmektedir: Buḥârî'nin, «İşḫâq b. İbrahim (b. Râhûya)' nin kapısı önünde bulunuyordum. Arkadaşlarımın, sahih hadisleri ihtiva eden muhtasar bir *câmi* meydana getirilse de Peygamberin sünnet ve hadislerini öğrenebilsek, dediklerini duydum, bu kitabı meydana getirmeğe başladım» dediğini naklederler (al-Bâcî, *al-Carḫ wa't-ta'dîl* 9 a).

diğine göre on altı senede ikmal edip¹ al-«*Cami aş-şahîh al-muhtaşar min ʿumûr Rasûlillâh şallallâhu ʿalayhi wa sallam* diye adlandırdığı kitabı² kendinden bir asır kadar sonra İslâm âleminde Qurʾânʼdan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükselmişti³.

Buḥârî'nin, *Şahîh'ini*, kendinden evvelki musannaf ve gayr-i musannaf hadis müdevvenatından, hattâ biraz da uzak sahalardan nasıl intihap ettiğinin izahı aynı edebiyatın bize saklamakta bulunduğu bilginin ışığı altında pek güç olmayacaktır. Bunun için, usul-i hadis kitaplarının «*taḥammul al-ʿilm*» adı altında verdiği malûmattan ve bu malûmatın Buḥârî'nin hadislerine tatbikinden, hadislerin serdinde Buḥârî'nin şeyhleriyle münasebetlerini gösteren ifadelerinden, kitabının etrafında teşekkül eden literatürün muhafaza ettiği bilgiden ve kaynak olarak kullandığı eserlerin bugüne kadar intikal edenlerle mukayesesinden faydalanacağız.

Buḥârî'nin *al-Câmi aş-şahîh'i*, muhtevası bakımından umumiyetle iki kısımdan teşekkül eder. Bunlardan biri, isnâd bakımından muhtelif dereceler ifade eden hadisler, diğeri hadis edebiyatının hassaten Buḥârî için kullandığı tâbiriyle «*tarâcim*» den ibarettir⁴. Buḥârî, kitabının bu ikinci hususiyetiyle hadis musannıflarından bariz bir şekilde ayrılır. Bâbların isimleri ve muhtevalarının bir nevi hulâsası mahiyetinde olan tariflerden ibaret bulunan bu kısım, kitabında mühim bir yer işgal etmektedir⁵. Buḥârî'ye bir hadis musannıfından ziyade bir fakih üslûbu veren bu kısımlar⁶ bir bakımdan kitabının meziyetini bir bakımdan da zayıf tarafını teşkil eder. Onun bu hususiyeti bazı muhaddisleri Muslim'in *Câmi'*ini tercihe sevketmiştir⁷. Bir meziyet olarak kabul edenler, sayısı üç bin dört yüzü geçen bâbların⁸ isimleriyle ihtiva ettiği hadislerin münasebetlerini bulmak hususunda, büyük bir gayretin mahsulü

¹ al-Kalabâzî *Şuyûḥ al-Buḥârî* 2 b.

² an-Nawawî, *Şarḥ al-Buḥârî* 6 a — 6 b.

³ Qaşallânî I, 28.

⁴ Bu istilâh hakkında mufassal malûmat için bk. Hadyu's-sârî 11-12.

⁵ ʿAbu'l-Walîd al-Bâcî, Buḥârî'nin bu halini tenkid eder mufassal malûmat *al-Mutawâri ʿalâ tarâcim al-Buḥârî*'de bulunmaktadır 3 b.

⁶ *al-Mutawâri ʿalâ tarâcim al-Buḥârî* 3 a.

⁷ İbn aş-Salâḥ s. 14, al-ʿÎrâqî, *at-Taqqid wa'l-İrâq* s. 14.

⁸ Qaşallânî I, 27.

olan ayrı bir literatür meydana getirmişlerdir¹ Ekserisi kaybolan mezkûr eserlerin, bu etüd esnasında ele geçirilen mühim bir örneğinde² müelliflerinin katlandıkları zahmet, fakat «bâblar» ile «tarâcim» arasında çok zaman irtibat bulmaktan mahrum kaldıkları vuzuh ile görülüyor. Yine bu kitabda, «*فقہ البخاری فی تراجمه*» yani *Buhârî'nin fıkhu, kitabının bâbları arasında saklıdır*, şeklindeki hükümün de bir münakaşa mevzuu olduğu, ezcümle *Şâhih'in* hadis senetlerindeki râviler hakkında «*Carh*» ve «*ta'dil*» edici bir eser meydana getiren 'Abu'l-Walîd al-Bâcî (öl. 470)' nin, bâb ve tarâcim arasında böyle bir irtibatı kurmak hususunda lüzumsuz tevil ve tekellüfû gaye edinen kimselere³ karşı tariz ve tenkitleri gizlenmemektedir⁴.

Buhârî'nin *Şâhih'inin* büyük bir kısmını teşkil eden, bazan kendisi için erişilmez bir meziyyet bazan da tenkit vesilesi olan ve «tarâcim» adı verilen bu kısımlarda, hey'et-i umumiyesi itibariyle, bazan «*قول*» ve bazan «*قول غيره*» tâbirini takip eden muhtelif cümlelerden, bazan kaili zikrolunmamakla zahiren Buhârî'ninmiş gibi görünen bir çok fikirler vardır. Bâblarının arasına yayılan bu gibi fikirler kitabının hemen hemen her tarafında bol bol bulunmakta ise de en kesif bir şekilde «at-Tafsîr» kısmında göze çarpmaktadır. Kitabın muhtelif yerlerinden misaller vermekle beraber daha ziyade, ilerde, adı geçen fasıldakiler üzerinde durulacaktır.

*
**

Muhtevası bakımından gösterdiği bazı ayrılıklar müstesna, Buhârî'nin *Şâhih'i* aynı asırda meydana gelen diğer meşhur hadis musannefatı gibi, islâmî edebiyatın rivayet müessesesinin hususiyetini bilenlerce pek tabii olarak kendine zaman bakımından tekaddüm eden diğer hadis müdevvenatının bir mahsulü olarak kabul edilmiştir. Kendilerine «*taḥammul al-ilm*» in muhtelif neveleri suretiyle intikal etmiş olan eserlerden, kitapla-

¹ *Hadyu's-sâri* s. 12.

² *Kitâb al-mutawârî'alâ tarâ'cim al-Buhârî* ta'lif al-Hâfız Nâşiraddîn, 'Abî'l-'Abbâs Muḥ. b. Manşûr b. Munayyir Ḥaḫîb al-İskandariya, Umumlı ktp. nr. 1115.

³ *Hadyu's-sâri* s. 6.

⁴ al-Mutawârî 'alâ tarâ'cim al-Buhârî 2 b-3 a.

rının malzemelerini alan müellifler islâmî edebiyatın menşesine nisbetle oldukça müteahhir devirlere kadar, bizzat kullanmakta oldukları «أخبرنا»، «حدثنا» tâbirlerini veya benzerlerini hadis kitaplarında gördükleri zaman aslâ şifahî rivayete hamletmiyorlardı. Onlar bu hadis musennefatının etrafında sonradan meydana getirdikleri mütemmim kitaplarda hep aynı esastan yürüyorlardı. Bu tamamlayıcı kitaplardan şerh ve müstehrecat şeklinde bize kadar intikal etmiş olanların hemen hemen hepsinde, hadis kaynaklarına karşı aynı anlayış tarzını müşahede etmek mümkündür. Buḥârî'nin kaynakları için de, «taḥammul al-ʿilm» in yukarıda hülâsa halinde zikredilen nevilerini hatırlattıktan sonra hadis edebiyatında dolayısıyla mevzuu-bahsedilen bir kaç misali vereceğiz. Burada dolayısıyla kaydı suret-i mahsusuda kullanılmıştır. Zira «al-Kutub as-sitta» nin yazılı kaynakların mahsulü oluşu keyfiyeti ve onlardaki rivayet tâbirlerinin şifâhî nakle delâlet etmeyişi, üzerinde durulacak bir mesele değildir. Böylece hadis edebiyatında yazılı kaynakların tesbiti yerine, hadis müellifatının, daha ileride göreceğimiz üzere, ihtiva ettiği «ricâl» in tayini kaim olmuştu. Onlar için kitap sahibi bir «şeyh» in adı, eserini ifade ederdi. Şerh ve izahiyle meşgul oldukları bir kitaptaki herhangi bir hadisin kaynağına işaret etmek istedikleri zaman «أخرجه عن...» tâbirini kullanırlardı. Bu tâbirin yerine «taḥrîc» masdarının da kaim olduğu vakiydi. Burada, Buḥârî ile Muslim'in eserlerinin mukayesesine dair bir ibareyi, mezkûr tâbirleri ihtiva edişi bakımından aynen naklede-
 «ان الذين انفرد بهم البخاري ممن تكلم فيه لم يكثر من تكثير أحاديثهم وليس لواحد منهم نسخ كثيرة أخرجها كلها أو أكثرها الا ترجمة عكرمة عن ابن عباس بخلاف مسلم فإنه أخرج أكثر تلك النسخ كابن الزبير عن جابر وسهيل عن أبيه والعلاء بن عبد الرحمن عن أبيه وحماد بن سلمة عن ثابت وغير ذلك» (= Buḥârî, Muslim'den ayrı olarak
 şeyhleri arasında itiraza uğrayanlardan, hadis nakledeken ifrata varmış değildir. Bu tip hadislerden 'Ikrama'nın İbn 'Abbâs'dan topladıkları müstesna, baştan aşağı veya ekserisini almış olduğu bir çok nüsha yoktur. Bunun tamamıyla aksine olarak Muslim, meselâ Zubayr'in Câbir'den, Suhayl'in babasından, al-ʿAlâ b. 'Abdarrahmân'ın babasından ve Hammâd b. Salama'nın Şâbit'ten rivayet etmiş oldukları bir çok nüshanın büyük bir kısmını

almıştır¹. Mezkûr tâbiri ihtiva eden enteresan misallerden biri de, Muslim'in Buḥârî'den aldığı mânasına « وان مسلماً تينده و تخريجه » ifadesi² teşkil eder. Bununla *al-Câmi aş-şahîh*'inde, Buḥârî'den hiç hadis nakletmediğini bildikleri Muslim'in, hakikatte, başka râviler gösterdiği halde, hadisleri bazen Buḥârî'nin kitabından çıkardığını ifade ediyorlardı. Rivayete göre Buḥârî, kitabını altı yüz bin hadisten intihap ederek ortaya koymuştu. « وأخرجت الجامع الصحيح »³ şeklindeki ifadeden muhaddisler kendi aralarında da kullandıkları veçhile, haberlerinin mecmuu altı yüz bini bulan hadis kitap ve vesikalarının kastedildiğini anlıyorlardı. Onlar hadis kitaplarının tabii karakteri diye tanıdıkları bu nakilden başka, «*Buḥârî'nin, kitabını fikhî materyelden ve hikemî sözlerden de mahrum bırakmamak için kendi zevk ve anlayışına göre kaynaklardan bir çok malûmat çıkardığını, ve kitabının bâbları arasına münasebetlerini araştırarak dağıttığını...*» ilh. kabul ediyorlardı⁴. Muslim, kitabının, hadis edebiyatı bakımından büyük bir kıymet ifade eden mukaddimesinde bu «taḥrîc» kelimesini kullanarak⁵ yazılı kaynakları kasetmişti. Şarihler bu tâbiri, bir hadisin kaynağını görtermek istedikleri zaman kullandıklarında, bazan kaynağın adını açıklarlar bazan da bu çok maruf olduğu veya tayini mümkün olmadığı için zikretmezlerdi. Bunun zikrinin bariz misallerinden birini, Buḥârî'nin Barâ'a suresinin tefsirinde «حدثني اسحق قال قلت لأبي أسامة... الخ» senediyle iyrad ettiği bir hadisin şerhi esnasında, bu hadisin isnâdına râvilerden biri tarafından ilâve edilen söz hakkında, Şâriḥ İbn Hâcar'ın şu ifadesi teşkil etmektedir «هو كلام شقيق الراوى عن أبي مسعود بينه اسحق بن راهوية في مسنده وهو الذى اخرج البخارى عنه»⁶ (Bu Şaḳîq ar-Râwî'nin 'Abu Mas'ûd'dan rivayet ettiği ve 'İshâq b. Râhûya (öl. 238)'nin Musnad'inde belirtmiş olduğu bir sözdür ki, Buḥârî ondan almıştır.) Fakat umumiyet itibariyle şarihler eserin adını zikre her zaman lüzum hissetmezlerdi. Meselâ Sufyân'dan rivayet demek, eseri

¹ *Tadrîb ar-râwî* 25-26

² *Agn. esr.* s. 26.

³ *Şuyûh al-Buḥârî li'ş-Şagâni* 3 a.

⁴ *Hadyu' s-sârî* 5-6.

⁵ Muslim 1,3.

⁶ *Bk. Fath al-Bâri* VIII, 251.

«*al-Câmî*» den nakletmek demektir¹. Şarihler ondan menkul bir hadisin kaynağına işaret etmek istedikleri zaman böyle yaparlardı. Şayet herhangi bir eseriyle meşhur bir muhaddisin o eseri dışından bir şey nakledilmiş ise buna işaret ederlerdi. Meselâ ‘Abdallâh b. al-Walîd al-‘Adanî için «Sufyân’dan, *Câmî*’inden gayri garip hadisler nakletmiştir» denilmektedir².

Kaynaklarda, Buḥârî’nin kitaplarla olan münasebetine aid bir çok malûmat vardır. Ezcümle: Muslim’i Buḥârî’ye tercih edenler, Buḥârî’nin *Şahîh*’inde bazı hatalar bulunduğunu, bunun da «Ahl a’ş-Şâm» in kitaplarına itimat etmesinden ileri geldiğini söylemişlerdir³.

Buḥârî’nin kâtibi olan ‘Abû ‘Abdallâh’ın Firabr’da, üstadını, *Şahîh*’in *k. at-tafsir* kısmını tasnif ettiği bir sırada (kitaplardan) hadisler çıkarmakla çok yorulduğunu görünce: «Ey ‘Abâ ‘Abdallâh kendimi idrak ettiğim gündənberi hiç bir şeyi bilmeden ileri sürmedim, dediğini hatırlıyorum, bugünkü bitkinliğin ne? diye sorduğunu, Buḥârî’nin de: — Ne olur ne olmaz, başımıza bir felâket gelmeden şu boşluğu doldurmağa çalıştım, diye cevap verdiğini naklederler⁴.

Bizzat Buḥârî’nin kendi *Şahîh*’inde şeyhlerinin kitaplarına ait aydınlatıcı malûmat vardır. Meselâ, Muslim b. ‘İbrahim vasıtasıyla ‘Abdallâh b. al-Mubârak (öl. 181)’ den naklettiği bir hadisin sonunda şöyle demektedir: «هذا الحديث ليس بحراسان في كتاب ابن المبارك أمله عليهم بالبصرة»⁵. Şârih İbn Hâcar bunun şerhinde «İbn al-Mubârak hadislerini Horasan’da tasnif etmiş ve orada tilmizlerine okumuş sonra da kitaplarını, ailesi efradı taşımak üzere

¹ *Fath al-bârî* VIII, 140.

² (وقد روى عن الثوري غرائب غير الجامع... الخ) *Tahzib at-tahzib* VI, 70; *Hadju’s-sârî* s. 481.

³ (... قد يقع لمحمد بن اسماعيل اللط في اهل الشام وذاك أنه أخذ كتبهم فنظر الخ) *Târiḥ Bağdâd* XIII, 102.

⁴ *Ayn. esr.* II, 14. Aynı râvî’nin rivayetine göre Buḥârî geceleri on beş ilâ yirmişer defa kalkıp, eserlerden hadisler çıkarıp üzerlerine mürekkeple muhtelif işaretlerle vazedermiş (*Ayn. esr.* II, 13).

⁵ Buḥârî III, 130.

ondan almıştı, İbn al-Mubârak seyahatlerinde, kitaplarında bazı bulunmayanları da hafızasından, rivayet etmişti¹ demektedir.

Buhârî, *Şahîh*'nin bir yerinde şeyhi Musaddad b. Musarhad (öl. 228)'i medhederek, bir arkadaşının ona çok itimad ettiğini ve kitaplarının kendi yanında bulunmasıyla Musaddad'ın yanında bulunması arasında bir fark görmediğini nakleder². Böylece, bize hadis kitaplarının o devirdeki rağbetine ve diğer taraftan maruz bulunduğu tehlikeye de dolayısıyla işaret eder.

Buhârî'nin almış olduğu hadislerin, şeyhlerinin kitaplarındaki hususiyetlerini hiç değiştirmeden naklettiğini gösterdiği yerlerde de, kaynaklarıyla olan mânasebetleri zaman zaman bariz şekilde görülür. Meselâ (حدثنا عمرو بن عباس ، حدثنا محمد بن جعفر) senediyle irad etmiş olduğu bir hadiste³ bir kelimenin yerini boş bırakmış ve akabinde de (قال عمرو : في كتاب محمد بن جعفر بياض) demekle şeyhlerinin kitaplarından ne kadar titizlikle naklettiğini göstermiştir. Yalnız notun Buhârî'nin şeyhi 'Amr b. 'Abbas (öl. 235)'ın mı yoksa şeyhi Muhammed b. Ca'far (öl. 194)'in mi kitabında bulunduğu tahmin mümkün değildir. Zira 'Amr'in bunu rivayet ettiği kitaba not olarak ilâve etmiş bulunması da mümkündür⁴.

Diğer muhaddisler gibi Buhârî'nin de, *Şahîh*'indeki (أخبرنا) ، (حدثنا) ve (أخبرني) (حدثني) lâfızlarıyla almış olduğu hadislerin

(أن ابن المبارك صنف كتيبه بخراسان وحدث بها هناك ورحلها وحدث في أسفاره¹ بأحاديث من حفظه زائدة علي ما في كتيبه هذا منها) bir malûmat verdikten sonra, İbn al-Mubârak'ın Horasan'daki kitaplarında mezkûr hadislerin bulunmamasıyla bunları Horasan'da imlâ etmiş olmaması lâzım gelmez, diyerek Buhârî'yi, mülâhazasından dolayı tenkit etmiştir. (واعلم انه لا يلزم من كونه ليس في كتيبه التي حدث بها بخراسان أن لا يكون حدث به بخراسان فان نعيم بن حماد المروزي ممن حمل عنه بخراسان وقد حدث عنه بهذا الحديث)

قال أبو عبدالله البخاري : كان يقال هو مسدد كاسمه قال أبو عبدالله سمعت يحيى² ابن معين يقال سمعت يحيى بن سعيد يقول لو أن مسدداً أتيت في بيته فجددته لاستحق ذلك وما أبالي كتي كانت عندي أو عند مسدد) Buuhârî II, 145. Kaynaklarda bulunan bir çok malûmat o devirde telif edilen kitapların bazan gizli tutulduğunu, muhtevalarının intihal tehlikesine maruz bulunduğunu göstermektedir. Meselâ, sıhhati şüpheli olmakla beraber, Buhârî'nin, şeyhi 'Ali b. al-Madîni (öl. 234) nin *K. al-'ilâl*'ini, birgün evinde bulunmayışını fırsat bilerek oğlundan iareten aldığını ve hemen o gün istinsah ettirdiğini ve kitabı iade ettiğini ... naklederler (*Tahzib at-tahzib* IX, 54-55 Bu haber, İbn Hacer tarafından sıhhati şüpheli bulunarak reddedilmiş olmasına rağmen, devrinin bir âdetine işaret etmekten geri kalmamaktadır.

³ Buhârî VIII, 6.

⁴ Hadisin şerhi için bk. *Fath al-bârî* X, 351.

şifahî nakli değil, yazılı kaynakları ifade ettiğini gösterebilmek hususunda yukarıki misâllerle iktifa edilecektir. Esasen böyle bir gayret muhaddislerin ve hadis şarihlerinin çok iyi bildiği bir şeyi tekrarlamış olmaktan ibarettir. Meselâ Buḥârî'nin «haddasâ-nî» lâfziyle Muḥammad namındaki şeyhinden naklettiği bir hadisin şerhinde Şârih İbn Ḥacâr: «Abû 'Alî al-Ġassânî: o (Muḥammad) az-Zuhlî'dir. Mezkûr hâdisin Zuhri'nin *'Îlâl al-ḥadis'*inde bulunması da bunu teyid eder... Buḥârî çok zaman ondan faydalanır ve nisbetinin tasrihini ihmal eder»¹ demektedir. Hadis şarihlerinin en müteahhir kaynaklarından biri sayılan az-Zurqânî (öl. 1124) hadis musannafatındaki senedlerde adı geçen Mâlik'in *Muwattâ* yerine kaim olduğunu 'Aḥmad b. Ḥanbal'in, *Musnad* inde, *Muwattâ*'dan, İbn Mahdî; Buḥârî'nin, at-Tanaysî; Muslim'in Yaḥya b. Yaḥya; 'Abû Dawûd'un al-Qa'nabî ve an-Nasa'î'nin Qutayba b. Sa'îd rivayetiyle aldıklarını biliyordu². Esasen Buḥârî'nin kendinden evvelki kaynaklarla münasebetinin en bariz bir misâli olmak üzere, *Muwattâ*'dan aldıklarını bir arada toplu olarak bu etüde ekleyeceğiz. Bundan tek maksadımız Buḥârî'nin *Muwattâ*'dan aldığını isbat etmek değil, fakat kitabının tertibinde, kendisinden evvelki kaynaklardan hadisleri alırken bunların bâblarına ne kadar tabi kaldığını da göstermek hususunda faydalanacağız. Zira Buḥârî'nin, *Şaḥîḥ*'ini kendinden evvel mevcut bir yazılı edebiyattan çıkardığı hususunda, islâmî edebiyatın en küçük bir şüpheden uzak bilgisinin yanında, şüpheden âzade olmayan veya münakaşa mevzuu olan, kitabının bâblarının tanziminde, diğer bir deyişle kitabının muhtevasını işleyişinde şeyhlerinin eserlerinin taksim ve tertibine tâbi olup olmayışı meselesi vardır. Ve bununla alâkalı, fakat Buḥârî'nin kaynakları bakımından çok mühim olan, çok münakaşa edilmiş ve muhtelif cevaplar verilmiş olmasına

¹ (وقال أبو علي الفسائي هو (محمد) الذهلي وأيد ذلك أن هذا الحديث في عمل حديث الزهري.. *Fatḥ al-barî* VIII, 259. والبخاري يستمد منه كثيراً ويحمل نسبة غالباً)

² O daha evvelki müelliflerden naklettiği bu fikrin sonuna kendi fikirlerini de ilâve etmiş, bu hükmün umumî bir şey ifade ettiğini, esasında mezkûr musannıfların, *Muwattâ*'ı diğer rivayetlerinden de icabında faydalandıklarını biliyordu (bk. az-Zurqânî I, 330). Şarihler Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'inde *Muwattâ*'dan mücerred olarak değil İmam Mâlik'in, hadislerin isnadında ileri sürmüş olduğu şüpheleri de aldığını biliyorlardı (bk. al-Muwattâ, aş-Şaybânî rivayeti, s. 12; Buḥârî VI, 31; az-Zurqânî I, 320).

rağmen tam bir şekilde halledilmemiş, hattâ göreceğimiz vechile tezatlarla dolu kalan, Buḥârî'nin, hadis naklinin maruf elfazını istimal etmeden Şaḥîḥ'ine aldıklarının izahı meselesi vardır.

Meşhur hadis musannefatında, gerek «ḥadda sanâ, ahbaranâ» ve sair tâbirlerle irâd edilen ve gerekse bu lâfızların hazfiyle alınan merviyatın senedlerindeki şahısların tarifini hedef tutan bir literatür meydana gelmiştir ki, Buḥârî'nin Şaḥîḥ'inin her bakımdan olduğu gibi, bu bakımdan da diğerlerine nisbetle nasibi büyük olmuştur. Bu mevzuda, dördüncü asırda ad-Dâraqutnî (öl. 385) ve al-Kalâbâzî (öl. 396) tarafından meydana getirilen eserlerden sonra yakın asırlara kadar bazan müstakil, bazan da diğer muhaddislerin şeyhleriyle birlikte Buḥârî'nin şeyhlerinin tesbiti etrafında bir çok faaliyetler vardır¹. Bu eserlerde hadis musannefatının senedlerinin ihtiva ettiği bütün râviler ele alınır. Yahut senetlerin son halkasını teşkil eden sahabe² veya tâbiinin ve onları takip eden râvilerin³ veyahut da isnâdın ilk ve son halkalarının tesbiti esas tutulur. Sonuncular «aṭrâf al-ḥadîs» diye adlanır⁴. Fakat bunların hiç biri Buḥârî'nin isnadlarındaki râvilerin sonuncularını yani musannıfla temasta bulunanlarını müstakil olarak tesbit etmemişlerdir. Buna alâka göstermeyişlerinin bir sebebi vardır. Şöyle ki, bir hadis kitabında, isnadın ihtiva ettiği râviler ya o muhaddisin kitabına kaynak vazifesi gören diğer hadis kitabının sahibidir, hadisleri kendinden evvelki şeyhlerin kitaplarından toplayarak bir «câmi^c» meydana getirmiştir; veya onun böyle bir kitabı yoktur, sadece bir hadis kitabının rivayet hakkını almıştır; o kitabın mücerret râvisidir; bu kitap ta ya onun şeyhine âiddir veya şeyhi de yine bir kitabın sadece râvisidir. Demek ki bir hadis musannofundaki râviler iki şey ifade ediyor. Ya mücerred olarak bir kaç nesil öteden toplanmış bir hadis kitabının muhtelif halkalarıdır; veyahud bunların so-

¹ Bu tip eserler için bk. Weisweiler s. 128—153; Buḥârî ile alâkalı olanları için bk. Brock. *Suppl.* I, 264.

² Meselâ: *ar-Rigâd al-mustaṭâba fi cumlati man rawâ fi's-şahîḥayn min aş-şahâba* li'Abî Bakr al-Âmirî (öl. 893) için bk. Weisweiler nr. 107.

³ Meselâ *Zikr osmâ' at-tâbi'in wa man ba'dahum mimman şahḥat riwayatahu min aş-şiqât'ında Muḥammad b. 'İsmâ'il al-Buḥârî* li'd-Dâraqutnî (öl. 385) bk. Weisweiler nr. 92.

⁴ Bk. *Muh. Stud.* II, 266; Weisweiler s. 67—72.

nuncuları, doğrudan doğruya, musannıfın yanında bulunan kitabın şahididir. Umumiyet itibariyle, bir musannıfın, senetlerini irad ettiği bir hadisin, o musannıfın faydalandığı yazılı kaynağının isnaddaki hangi râviye âid olduğunu sadece o hadise bakmak suretiyle tayin imkânsızdır. Muhakkak ki, bir çok hadis kitaplarının kaybolmadığı bir devirde yaşayan muhaddisler bizden daha çok bilgiye sahip bulunuyordu. Senedlerdeki hangi isimlerin o kitabın kaynağı olduğunu umumiyetle biliyordu. Fakat bu bazan onlar için de güç oluyordu. Meselâ, Buḥârî'nin «Ḥaddāsanî İshâq ḥaddāsanâ Rawḥ ḥaddāsanâ Şibl 'an Mucâhid wa'l-lazîna yatawaffawna... 'alayha. Zu'ima zâlika 'an İbn 'Abî Naciḥ» şeklinde bir kısmını hazfettiğimiz uzun bir hadisin sonuna eklenen «zu'ima zâlikâ 'an Mucâhid» sözünün sahibini bulmak râvilerin haliyle ve eserleriyle sıkı sıkıya bağlı bir bilgiye mütevakıftır. Bunun kaili Buḥârî gibi Şibl veya İbn 'Abî Naciḥ da olabilir. Şayet kail Buḥârî değilse Mucâhid'in fikrini kitabına alıp sonradan buna tenkidini ilâve eden şahıs da olabilir. Acaba bu şahıs, haberin senedinde adı geçen hangi râvidir? Bu takdirde Buḥârî ile Mucâhid'in arasındaki üç râvinin şahsiyetleri ve eserleri hakkında tam bir bilgiye ihtiyaç hâsıl olur. Diğer taraftan Buḥârî'nin aynı mevzuda rivayet etmiş olduğu «aḥbâr» ı da göz önünde bulundurur ve bu gibi haberlerin muhtelif râviler vasıtasıyla Şibl'de birleştiğini görürsek, ayrıca bir tefsir sahibi olduğunu tesbit edebilirsek sözün kaili olduğu hususunda bir tahminde bulunabiliriz. Filhakika Şibl'in tefsirinin bir kaç asır tedavülde bulunduğunu öğrenebiliyoruz¹. Ayrıca muhaddisler arasında bu kailin tayini mevzuubahs olmuş Şibl'den ibaret bulunduğu neticesine varılmıştır².

Muhaddisler bazan rivayet zincirindeki râvilerin isimlerinden faydalanmak suretiyle kaynaklarını bulabiliyordu. Bu hususta oldukça eski bir haber nakledeceğiz.

'Abû Dâwûd as-Sicistânî (öl. 275) «'Alî b. al-Mubârak'ın yanında Yaḥya b. 'Abî Kaşîr (öl. 129) e³ âid Kitâbı samâ' ve Kitâb 'irsâl diye iki kitap vardı. 'Abbâs al-'Anbarî (öl. 246)'ye: «Kitab al-'irsâl'i nasıl tanıyacağız?» diye sordum: — Wakî'

¹ *as-Sa'labî al-Kaşf wa'l-bayan* I, 4 a.

² *Fatḥ al-bârî* VIII, 145.

³ Tabî'inden olduğu kaydedilen bu zatın hayatı için bk. *Tahzîb at-tahzîb* XI, 268.

in kitabında 'Alî-Yahya-İkrîma senediyle almış oldukları, *Kitâb al-İrsâl*'i gösterir. Halk *Kitâb as-samâ'* yazardı, cevabını verdi demektir¹.

Hadisin tedvin hattâ tasnifine nisbet ile oldukça müteahhir sayılan bir musannıf, meselâ Buḥârî herhangi bir hadisi bir çok şeyhinin kitabında bulabildiği gibi ayrıca rivayeti kendisine râviler silsilesiyle gelmiş ve şeyhlerinden daha önce yaşamış diğer bir muhaddisin de kitabından alabilirdi. Buḥârî'nin kaynaklarının böyle bir zaviyeden araştırılması, onun bu iki tip arasında bir tefrik gözetmediği neticesini ortaya koyuyor. Herhangi bir kaynaktan menkul bir haberi diğer bir kaynaktan bulurken sonuncusuyla iktifa edip birincisine müracaat etmediği anlaşılıyor. Meselâ Sufyân as-Şawrî (öl. 161)'nin «al-Câmi» inde bulunan bir hadisi mühim bir fark ile mütevassıt iki kaynaktan kitabının ayrı ayrı bâblarına ve ayrı münasebetlerle alırken bu mühim farkın izalesi için hadisin bir evvelki kaynağına müracaat etmemiştir. Burada misal olarak mevzuubahs edilen hadis «*Haccat al-vadâ'*» da nazil olan meşhur âyetin, nüzul gününün, rivayetlerin birinde cuma olup olmadığında izhar edilen şüpheyi diğer bir yerde Sufyân'dan ayrı bir kanal ile rivayet olunup ihtiva etmiyen hadistir. Buḥârî, kitabının bâblarını meydana getirirken, mezkûr hadisi, ayrı ayrı kaynaklardan nakletmiş, nedense bu aradaki farka işaret etmemiştir².

Buḥârî'nin muhtelif isnâdlarla almış olduğu hadisler için, hangi yazılı kaynağa müracaat ettiğini tayin bu gün bizim için çok güç, bazan da imkânsız olmakla beraber, onun hadisleri hakkında şarihlerinin verdiği malûmat ile devamlı temasa gelmenin temin ettiği bir nevi tecrübeye dayanarak bazı tahminlerde bulunmak kabildir. Meselâ Buḥârî'de iki veya daha ziyade râvi tarafından ayrı ayrı aynı şahıstan rivayet edilen bir hadis görürsek bu hadisin Buḥârî yanında bulunan yazılı kaynağının o iki râvi değil, müştereken rivayet ettikleri şahsın kitabı olduğuna kanaat getireceğiz. Buḥârî o eseri en aşağı iki râviden dinlemiş

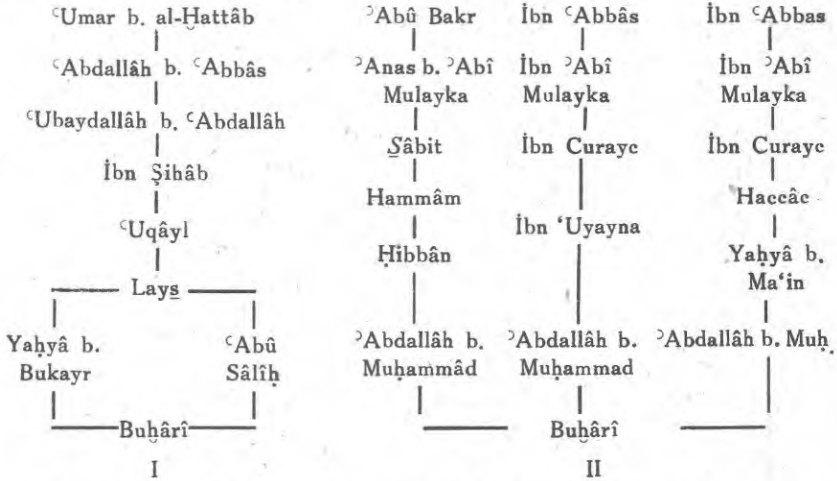
(كان عند علي بن المبارك كتابان عن يحيى بن كثير: كتاب سماع وكتاب ارسال فقالت¹ لعباس المنبري كيف تعرف كتاب ارسال؟ فقال: الذي عند وكيع عن علي عن يحيى عن عكرمة قال هذا كتاب الارسال قال وكان الناس يكتبون كتاب السماع) Su'âlât al-'Acurrî 15 b, Tahzîb at-tahzîb VII, 376.

² Hadis için bk. *Buḥârî* I, 18, V, 177, VI, 50, *Fath al-bârî* I, 97, VIII, 83, 203.

demektir. Meselâ, (حدثنا يحيى بن بكير حدثنا عن الليث عن عقيل) ve (وقال حدثني الليث حدثني عقيل ... الخ) senediyle rivayet edilmiş olan hadisin kaynağının Lays'in kitabı olduğuna hükmedeceğiz. Esasen Buḥârî'nin bu (غيره) şeklinde müphem bıraktığı şahsın Lays'in kâtibi ʿAbû Şâlih olduğunu yani sadece kitabın râvisi bulunduğunu şarihler göstermişlerdir¹.

Yukarıdaki şekilden ayrı olmak üzere, Buḥârî'nin Şaḫîh'inde bir mevzu etrafında, bir râviden bir kaç hadis rivayet edildiğini, senedlerinin ikinci derecede râvilerinin ayrı ayrı şahıslardan ibaret olduklarını gördüğümüz zaman Buḥârî'nin elinde bulunan kitabın sonuncu râviye âid olduğuna hükmedeceğiz. Meselâ, Kitâb at-tafsîr'de aynı mevzuda ʿAbdallâh b. Muḥammad al-Musnadî'den ardı ardına naklolunan üç rivayete bakarak Buḥârî'nin onun kitabından aldığına hükmedeceğiz². Misâl olarak zikri geçen her iki nakli aşağıdaki şemalarla gösterebiliriz:

Bir kitabın muhtelif rivayet zincirlerinde bulunan râvi isimlerinin tekerrüyle o kitabın kaynakları arasında bir münasebet bulunduğuna delâlet eden bu münferid misâllerden faydalanarak kaynaklarının bütünü hakkında daha geniş bir bilgiyi temin edecek bir metoda ihtiyaç hâsıl oluyor. Kaynakları araştırılan hadis kitabının veya aynı mahiyette malzemeye sahip diğer bir eserin,

¹ Buḥârî VI, 68, *Fatḥ al-bârî* VIII, 254.

² Buḥârî VI, 66, *Fatḥ al-barî* VIII, 245, 246.

müellifi ile temas ifade eden sonuncu râvilerinin hey'eti umumiyesinin bir arada mülâhazası bu hususta çok verimli bir neticeye götürecektir gibi görünüyor. Şöyle ki, kaynakları araştırılmak istenen kitabın bütün rivayet zincirleri ayrı ayrı fişlenip müellife zaman bakımından en yakın isimleri sonuncu râvi olarak ihtiva eden rivayetler bir araya toplanacak, bu suretle elde edilen müşterek sonuncu râvilerden hadisin mebdesine doğru çıkıp diğer müşterek noktalar aranacaktır. Şayet iştirak sadece sonuncu râvilerde ise ve müteakip râviler dağılıyorsa sonuncu râvinin, üzerinde durduğumuz kitabın kaynağının müellifi olduğunu ve ondan sonraki râviler dağılımının da o kitabın malzemelerinin muhtelif kaynaklardan alınmış bulunduğunu ifade eder. Bunun aksine şayet râviler ikinci, üçüncü hattâ daha yukarı kademelerde iştirak ediyorsa, onları müellifin yanında bulunan kaynağın rivayet zincirini müteakib nesillere ulaştıran râviler ve ancak dağılımdan bir evvelki ismi, bulmağa çalıştığımız kaynağın sahibi olarak düşüneceğiz.

Nazarî olarak bu metod yani rivayetlerdeki müşterek noktalardan bir kitabın kaynaklarını elde etme işi çok verimli görünüyor. Fakat tatbikatta bir çok müşküllerden hâli bulunmuyor. Meselâ kaynağını araştırdığımız kitabda, sonuncu râvi vasıtasıyla gelen tek bir rivayet bulunduğu takdirde maddeten râvilerde iştirak noktası aramak imkânı kalmıyor demektir. O isim, araştırdığımız kaynaklardan birinin sahibine olduğu kadar kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran bir râviye de delâlet edebilir.

Diğer taraftan yalnız sonuncu râvileri müşterek olan bir çok rivayetler bulduğumuz takdirde bu sonuncu râvi, kaynaklarını araştırdığımız kitabın müellifine hem kendi kitaplarının, hem de üstadlarının kitaplarının rivayetini vermiş olabilir. Birden fazla üstadının kitap rivayetini o müellife vermiş, o da eserinde hepsinden faydalanmışsa rivayet zincirleri haliyle dağılım gösterecek, bu metottan faydalanılarak kaynakları hususunda kat'i bir şey söylenemeyecektir. Bu gibi hallerde diğer hadis kitaplarına müracaat ederek o râvilerin rivayet zincirlerindeki durumlarına bakmak, muhaddisler arasında kendisine bir müellif olarak mı, yoksa kitap râvisi olarak mı itibar edildiğini araştırmak zarureti hâsıl olur. Bu da meşhur hadis kitapları üzerinde aynı ameliyenin yapılmasına ve ileride 1 numaralı lâhika da izah edileceği veçhi-

le râviler indeksinin yapılmasına bağlı kalacaktır. Gerek İslâmî edebiyatın, büyük bir kısmı kaybolmuş kaynaklarının izlerinin tesbiti ve gerekse hadisin ve islâm tarihinin modern çalışmalarında rivayet zincirlerindeki isimlerin sonradan uydurulmuş kronolojik halkalar olduğu şeklinde pek müteammim yanlış bir fikrin¹ giderilmesi için zarurîdir.

Kısaca izahına çalıştığımız deneme Buḥârî'nin kaynaklarını araştırma işine tatbik edilince onun, kitabını geniş bir literatürden meydana getirdiği, bu yüzden râvilerinin pek geniş bir dağılım gösterdiği neticesini ortaya koymuştur. Son râvilerin müşterek mülâhazası esasına dayanan bu denemeye göre kaynaklarının büyük bir kısmı bariz şekilde ortaya çıkmakla beraber diğer bir kısmı halen diğer hadis kitaplarına aynı ameliyenin tatbikine bağlı kalmaktadır. «1» numaralı L â h i k a d a Buḥârî'nin bütün şeyhleriyle olan münasebetleri yani onlardan ne kadar hadis aldığı ve şeyhlerinden sonra rivâyetlerin dağılımı gösterilecektir. Orada müşahade edileceği üzere, vazolunan şemalar Buḥârî'nin kaynaklarının bir kısmına dair bize vazih bir bilgi verememektedir. Diğer hadis kitaplarının da kaynakları aynı şekilde tesbit edilmeden bunlar hakkında şimdilik kat'i bir şey söylenemeyecektir.

Burada iki ayrı hadis kitabının râviler zincirinden faydalanmak suretiyle muayyen bir rivayetin o iki kitabın müellifleri elinde bulunan yazılı kaynağı hususunda nasıl bir tahminde bulunabileceğini bir kaç misâlle, göstermeğe çalışacağız. Bu misâller birbirine muasır Buḥârî ve Muslim'in «Şahîh» lerinin Kitâb al-'îmân adlı fasıllarındaki, metinleri müşterek olan hadisleri arasından seçilmiştir.

Buḥârî²

حدثنا عبدالله بن محمد قال حدثنا ابو عامر
المقدى قال حدثنا سليمان بن بلال عن
عبدالله بن دينار عن أبي صالح عن أبي
هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه
وسلم قال الايمان بضع وستون شعبة ... الخ

Muslim

حدثنا عبيدالله بن سعيد وعبد بن حميد
قالا حدثنا أبو عامر المقدى حدثنا سليمان
ابن بلال عن عبدالله بن دينار عن أبي
هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال
الايمان بضع وستون شعبة ... الخ

¹ Bk. Meselâ Caetanî, Annali dell 'Islam I, 19 (türkçe trc. I, 86—87).

² Buḥârî I, 11.

³ Muslim I, 46.

Hadisin senedinde aranılan iştirak noktası ikinci râvi olan 'Abû 'Âmir al-'Aqadî (öl. 204)⁴ den itibaren başlıyor.

Buḥârî¹

Muslim²

حدثنا مسدد قال حدثنا اسماعيل بن ابراهيم أخبرنا أبو حيان التميمي عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال كان النبي صلى الله عليه وسلم بارزاً يوماً للناس فأماه جبريل فقال ما الايمان ... الخ .

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وزهير بن حرب جميعاً عن ابن عليه قال زهير حدثنا اسماعيل بن ابراهيم عن أبي حيان عن أبي زرعة بن عمرو بن جرير عن أبي هريرة قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً بارزاً للناس فأماه ... الخ .

Bu hadiste iştirak 'Isma'il b. 'Ibrahim (öl. 194) den itibaren başlıyor,

Buḥârî³

Muslim⁴

حدثنا محمد بن المثني قال حدثنا عبد الوهاب الثقفي قال حدثنا أيوب عن أبي قلابة عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثلاث من كن فيه وجد حلوة...

حدثنا اسحق بن ابراهيم ومحمد بن يحيى بن أبي عمر ومحمد بن بشار جميعاً عن الثقفي قال ابن أبي عمر حدثنا عبد الوهاب عن أيوب عن أبي قلابة عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثلاث من كن... الخ .

Bu hadiste iştirak 'Abd alvahhāb as-Saqafī (öl. 194)⁵ den itibaren başlıyor.

Şayed Buḥârî ve Muslim, senedlerinde bu sonuncu râvilerin bir kısmından vazih bir fikir verecek kadar hadis almamışlarsa ve faydalanılan kaynağın sahibi olduğu hususunda bir netice elde edilemiyorsa yukarıdaki mukabeleden faydalanarak ve bunu diğer fasillara da tatbik ederek onların kitap râvileri olduğunu, esas

¹ Buḥârî I, 19.

² Tahzib at-tahzib I, 275.

³ Buḥârî I, 12.

⁴ Muslim I, 48.

⁵ Tahzib at-tahzib VI, 449.

kaynağın sahibinin, senedde onları takib eden muhaddisten ibare bulunduğunu düşüneceğiz¹.

Kaynakları araştırma işinin sonuncu râvilerden hareket esasından başka diğer bir şekli de mevzuubahs olabilir. O da bir hadis kitabının rivayetlerinin ikinci ve üçüncü kademelerinde bulunup kitap sahibi olduğunu bildiğimiz bir râvinin ismini ihtiva eden bütün hadisleri bir araya toplama, kaynağını araştırdığımız eserin müellifine kadar olan râvilerinin dağılımını tesbit etme şeklinden ibarettir. Yalnız bu şekil, bir kitabın kaynaklarını ortaya koymaktan ziyade rivayet zincirinde ismi bulunup kaynaklardan biri olduğu tahmin edilen bir muhaddisin durumunun tayini için mevzuubahstir. Şöyle ki Buḥârî tarafından alınmış olup meselâ, İmâm Mâlik'in adını ihtiva eden altı yüz kadar hadis, (tekrarlariyle birlikte) ilk bakışta Muwaṭṭâ'dan iktibas edilmiş gibi görünüyor. Filhakika şarihlerin de zaman zaman yaptıkları vechile bir mukabeleyle başvurulduğu taktirde hadislerin büyük bir kısmının *Muwaṭṭâ* da bulunduğu görülmektedir². Fakat bu keyfiyet «Mâlik» ismini ihtiva eden bütün hadislerin Buḥârî tarafından doğrudan doğruya *Muwaṭṭâ*'dan alındığını göstermiyor. Zira «Mâlik» ismini havi bütün hadisler cem olunup bir araya getirildiği taktirde arada bulunması zarurî tek bir râviden değil de otuz kadar râviden faydalanıldığı görülmektedir. (Bk. «5» numaralı şema). Buḥârî'nin *Muwaṭṭâ*'ı ayrı ayrı otuz râviden okuduğunu ve her defasında bunlardan birinin rivayetinden faydalanıp iktibasta bulunduğunu tasavvur etme yerine, Buḥârî'nin bazen doğrudan doğruya *Muwaṭṭâ*'dan faydalanmış çok zaman ondan istifade etmiş bulunan diğer üstadlarının kitaplarına baş vurmuş olması ihtimali daha uygun görünüyor. Esasen Buḥârî'nin kaynaklarının büyük bir kısmını bir kaç nesil ötedeki muhaddislerin musannaf kitapları değil de kendilerine mü-

¹ Muslim'in ve diğer hadis kitaplarının râviler indeksi henüz yapılmamış olduğundan Buḥârî'nin kaynaklarını tesbite çalışırken kat'i bir neticeye ulaşamadığımız rivayetleri için diğer kitapların senetlerine müracaat işinden faydalanamadık. Yukarıdaki misaller sadece bir kitabın kaynağını tayin ederken diğer bir kitaptan nasıl faydalanılacağını göstermek için zikredilmiştir. İnfihab esnasında aynı isimli bâblardaki müşterek metin müşterek senedli hadislere dikkat edilmiştir. Oysa ki sonuncu üç râvinin (ʿAbdallâh b. Muḥammad al-Cuʿfî, Musaddad, Muḥammad b. al-Muṣannâ) Buḥârî'nin ileri gelen şeyhlerinden bulunduğu, kitaplarını doğrudan doğruya kaynak olarak kullandığı vazih olarak anlaşmıştır. (Bk. 1. numaralı lâhika)

² Bk. «1» numaralı lâhika.

(272) *	‘Abdallâh b. Yûsuf
(146)	İsmâ‘îl b. Abî Uways
(101)	‘Abdallâh b. Maslama
(20)	Qutayba b. Sa‘îd
(14)	Yahyâ b. Qaza‘a
(8)	‘Abdal‘azîz b. ‘Abdallâh
(5)	Yahyâ b. Bukayr
(5)	Abû Nu‘aym al-Fa‘îl
(4)	Abû ‘Aşim ađ-Daħħâk
(1)	Abu'l-Walîd Hişâm
(1)	Hallâd b. Yayhâ
(1)	Qâla Rawh ‘an Mâlik
(5)	Qâla Mâlik

B

3. Buĥârî'yi İmâm M

(*) Parantez içindeki rakamlar Buĥârî'nin, yukarıda işaret edilen râvile biri vasıtasıyla İmâm Mâlik'ten almış olduğu hadislerin sayısını göst

(**) Rivayetlerin dağılışları ve râviler hakkındaki malûmat için bk. I. L (s. 205—304) ve İndeks II (s. 392—404).

(1)	Abû Aḥmad Marrâr	Muḥ. b. Yaḥyâ Abû Gassân
(1)	Yaḥyâ b. Sulaymân	ʿAbdallâh b. Wahb
(1)	Muḥ. b. al-Muḡannâ	ʿAbdarrahmân b. Mahdî
(1)	ʿAmr b. ʿAlî	ʿAbdarrahmân b. Mahdî
(1)	al-Munzîr b. al-Walîd	Abû Qutaybat al-Cârûdî
(1)	al-Ḥumaydî ʿAbdallâh b. az-Zubayr	Sufyân b. ʿUyâyna
(2)	Şadaqa b. al-Faḍl	ʿAbdarrahmân b. Mahdî
(2)	Musaddad b. Musarhad	Yaḥyâ b. Saʿîd
(2)	Yaḥyâ b. Sulaymân	ʿAbdallâh b. Wahb
(3)	ʿAlî b. ʿAbdallâh al-Madîni	ʿAbdarrahmân b. Mahdî Maʿn b. ʿÎsâ
(5)	ʿAbdallâh b. Muḥ. b. Asmâ	Cuwayriya b. Asmâ
(5)	İbrâhîm b. al-Munzîr	Maʿn b. ʿÎsâ (**)

lâki olduğu en yakın neslin daha evvelki faaliyetinden faydalana-
rak meydana getirdiği kısmen müteaddit kısmen de münferid bâb-
lı eserlerinin teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Bu neticeye götüren bir deneme son zamanlarda iki nüshası eli-
mize geçmiş bulunan Ma'amar b. Râşid (öl. 152) 'in *Câmi'* 'i ile Buḥârî
nin ve Muslim'in *Şaḥîḥ*'leri arasındaki münasebete dair taratımız-
dan yapılmıştı¹. Muslim'in doğrudan doğruya adı geçen esere mü-
racaat etmiş olmasına mukabil Buḥârî'nin yirmi kadar şeyhi vası-
tasiyle faydalandığı, onların kitaplarına ayrı ayrı baş vurduğu gö-
rül müştü.

Ayrıca aynı ameliye, tâbî'inden Hammâm b. munabbih (öl.
101) 'in son zamanlarda bulunup neşrolunan *Şaḥîfa* 'sinden Bu-
ḥârî'ye intikal eden hadislere tatbik edilince Nâşirin tahmini hilâ-
fına ilk kaynaktan değil de mütevassıtlardan faydalandığı anlaşı-
lıyor².

Mevzuubahs eserlerin büyük bir kısmının kaybolduğu bu de-
virde, kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, Buḥâ-
rî'nin kendi şeyhlerinin dahi bütün eserlerinden faydalanamadığını,
Şaḥîḥ'ini mümkün mertebe elde edebildiği irili ufaklı eserlerden
hulâseten meydana getirdiğini tahmin ediyoruz. Meselâ o, Muslim'-
in 1540 kadar³, « حدیثی أبو بکر بن أبی شیبہ » diyerek hemen hemen
kitabının her faslına naklettiği 'Abdallâh b. 'Abî Şayba (öl. 235)-
nin bir kaç cildlik hacimli musannafından, yaptığımız mukabeleye
göre rivayet zincirini açıklayarak⁴ tek bir hadis nakletmemiştir.
« حدثنا عبدالله بن أبی شیبہ » ifadesiyle serdettiği hadisleri⁵ onun diğer
muhtelif kitaplarından⁶ aldığını zannediyoruz. Bu taktirde Buḥârî
nin, üstadının büyük musannaf kitabının rivayet hakkını alamamış
olması icab etmektedir.

¹ Türkiyat Mecmuası Cild XII, s. 116-134

² Ayn. esr. s, 121 i takibeden «1» numaralı şema (Buḥârî'yi Hammâm b.
Munabbih'e bağlayan rivâyet zinciri).

³ Bk. *Tahzîb at-tahzîb* VI, 6.

⁴ Rivayet zincirini göstermeden adı geçen kitaptan faydalandığını zannedi-
yoruz. Bu hususu «Buḥârî'nin ta'liqleri» bahsinde göreceğiz.

⁵ Bk. «3» numaralı lâhika.

⁶ 'Abdallâh b. 'Abî Şayba'nın müteaddid eserleri için bk. İbn an-Nadîm,
al-Fihrist s. 225.

Buḥârî'nin kaynaklarına dair bu umumî mülâhazadan sonra, malzemeleri gibi fasıl ve bâblariyle birlikte kendinden evvelki edebiyatın mahsulü olup olmadığı meselesi üzerinde duracağız, Buḥârî'nin henüz halledilemiyen bir çok müşküllerinin, bu hususiyetinin izahına bağlı olduğuna kani bulunuyoruz.

BUHÂRÎ'NİN, ŞAHH'İNİN BÂBLARININ TASNİFİNDE KENDİNDEN EVVELKİ EDEBİYATA TABİ OLMASI

Umumiyetle Buhârî'nin evvelâ kitabının bâblarını meydana getirdiği ve bundan sonra hadislerini yerleştirdiği, bazı bâblara uygun hadisler bulunmadığı için ileride doldurulmak üzere veya şartına göre uygun hadis bulunmadığını göstermek maksadile boş bıraktığı¹ iddia edilir. Yüze yakın fasıl ve üç bin dört yüzü müteceviz bâbı ihtiva eden bir kitap² için böyle bir şemayı önceden hazırlamanın maddeten imkânsızlığından başka Şahîh'in hususiyetlerinin bütün halindeki mülâhazasının neticesile asla bağdaşamayacak olan bu iddianın Goldziher tarafından da kolaylıkla benimsendiği³ görülmektedir. Buhârî'nin diğer hadis musannıflarında bulunmayan bir çok hususiyetleri gibi, bâbları, bâblarla ihtiva ettikleri malumatın münasebetinin tayini şarihleri uzun uzadıya meşgul etmiştir. Onların bu meselelerin halli veya izahında müsterek bir neticeye vasil olmadıkları muayyen bir asır şarihlerinin mütenakız izahlarından kolaylıkla anlaşılır. Hatta, muayyen bir şarihin, kitabın mükerrer bir bâbının izahındaki fikirlerinin birbirine uymadığı da vakidir. Çok zaman bu gibi izahlar kitabın müşkiline kül halinde cevap vermekten ziyade daha evvelkiyle irtibatı ihmal edilmiş olup mevzîî olarak kalır. Tabiatile Buhârî'nin, bâblarının ve kitabının şemasını önceden meydana getirip getirmemiş olmasile bu bâbları doldurmak hususunda kendi inisiyativinin rolü, aksi takdirde evvelce mevcut musannaf bir edebiyatın bâblarında bulunan hadisleri kendi ölçüsüne göre almış olması arasında bir irtibat vardır.

Buhârî'nin bâblarının tanziminde ve muhtevalarının tasnifinde şeyhlerine tabî olduğunu sık sık ve en vazih bir şekilde şarihlerinden al-Kirmânî (öl. 787) iddia etmiştir. Şârih, Buhârî'nin Şahîh-

¹ Bk. Hadyu's-sârî s. 6.

² Bk. Qastallâni, I, 27.

³ Muh. Stud. II, 235.

ini şerhi¹ esnasında bir hadis kitabında bulunmaması lâzım gelen şeylerle sık sık karşılaşınca kendisini sert bir tenkidden geri alamamış, hatta müteakip şarihlerin hayretini mucib olacak şekilde şiddetli bir dil kullanmıştır². Kanaatımızca onun, müteakib şarihlerin reddine rağmen, bu itirazları, *Şahîh*'in hususiyetlerinin küll halinde göz önüne alınışının bir ifadesidir. Buḥârî'nin, kitabının bâblarının tanziminde ve muhtevalarında şeyhlerine tabi oluşu keyfiyetinin, meziyetlerini azaltacağına inanan şarihler, hassaten İbn Hâcar bu gibi iddiaların reddini her şeye rağmen ifâya çalışmıştır.

Kirmânî, mezkûr iddialarını ilk olarak Buḥârî'nin *K. al-ilm*'de bir hadisi, birbirini takib eden farklı iki bâbda iki şeyhinden ayrı ayrı almış olduğunu görünce ileri sürüyor: «*Bâblar ve münasebetler değişiyor, Buḥârî'nin Qutayba (öl. 240)'den gelen rivayeti hadis naklinin manâsı beyanında Hâlid b. Maḥlid (öl. 213)'den gelen rivayeti ise şeyhin meseleyi tilmizlerine arzı beyanındadır. Bunun için de Buḥârî bu hadisi, şeyhi hangi mesele için rivayet etmiş ise o meseleye aid bâbda rivayet etmiştir... ilh*³ demektedir. 'Aynî'nin bu hususta tasdik edici vaziyetine mukabil⁴ İbn Hâcar: *Kirmânî'nin, bunu şeyhlerinin musannafatındaki bâblara tâbi oluşunun bir neticesi... göstermesi şayan-ı itibar değildir, Buḥârî'nin halini, ilminin vüs'atini bilenlerden hiç bir kimsenin, onun, kitabının bâblarında şeyhlerini taklid ettiğini söylediğini bilmiyoruz. Eğer vaziyet böyle olsaydı başkalarına nisbet ile bir meziyeti olmaması lâzım gelirdi. Halbuki muhaddislerin bir çoğunun nazarında Buḥârî'nin Şahîh'inin meziyetlerinden birini «taracim» ve bâblarındaki inisiyativinin teşkil ettiğine dair bir çok rivayetler bize kadar gelmiştir. Kirmânî'nin, Buḥârî'nin şeyhlerini taklid etmiş olduğu şeklindeki iddiası ise, onu böyle bir meziyetten mahrum kılar. Aynı zamanda Qutayba ve Hâlid b. Maḥlid'den her hangi birinin, bu incelik mertebesine varmış olmaları şöyle dursun bâblara göre tasnif edilmiş eserlere sahib buldukları, onların hayat ve ahvalinden bahseden hiç kimse tarafından iddia edilmemiştir. Kirmânî*

¹ Bk. *Brock. Suppl.* I, 262.

² Bk. 'Aynî VIII, 677.

³ 'Aynî I, 395—6.

⁴ *Ayn. esr.* I, 396.

bunu kitabının muhtelif yerlerinde iddia etmektedir. Bu hususta bir selefi bulunduğunu da bilmiyoruz» demektedir¹.

Kirmânî diğer bir yerde: «O buroda Sahl'in hadisini serdetmedi. Zira daha evvel zikretmişti. Ya evvelki zikrile iktifa etmiştir veya şeyhi bu bâbın izahında zikretmediği için böyle hareket etmiştir, demiş. İbn Hâcar: «İkinci ihtimal çok zayıftır, Buḥârî'nin, bâblarının izahında şeyhlerinin mesaisinden faydalandığını kimserin iddia ettiğini görmedik, bilâkis ekseriyet onun bâblarının tafsilâtının kendine has mesaisinin mahsulü olduğunu söylemişlerdir. Böyle bir ihtimale yol yoktur. Kirmânî bunu bir kaç kere tekrarlarmış durmuştur. Her hangi bir kıymeti haiz değildir» şeklinde itiraz etmiştir².

¹ *Fath al-bârî* I, 136 İbn Hâcar'ın bunların musannaf eserlerine aid her hangi bir bilgiye sahip olmadığı şeklindeki iddiası pek sağlam değildir. Zira bu gibi haberler umumiyet ile çok şöhret sahibi olanlar hakkında veya her hangi vesilelerle bize kadar gelmektedir. Bundan başka Qutayba b. Sa'îd'in «*Hadise aid enteresan bir kitab sahibi olduğunu, şeyhlerinin isimleri üzerine muhtelif renkli işaretler koyduğunu*» bizzat İbn Hâcar nakletmektedir (*Tahzîb at-tahzîb* VIII, 360). Zuhabî de onun üç tabakadan hadis yazdığını kaydetmektedir *Tazkirat al-Huffâz* II, 30). Aynı zamanda Buḥârî Ondan 308, Müslim ise 680 hadis nakletmiştir (*Tahzîb at-tahzîb* VIII, 361). «1» numaralı *Lâhika*'da görüleceği veçhile Qutayba'nın hadisleri geniş bir dağılım arz etmektedir. Bu keyfiyet onun, Buḥârî'nin doğrudan doğruya faydalandığı eserlerden birinin sahibi olduğunu göstermektedir. Hâlid b. Maḥlid'e gelince, onun, Buḥârî'nin faydalandığı kitabın sahibi değil değil râvisi olduğu anlaşılmaktadır. «1» numaralı *Lâhika*'da görüleceği üzere Buḥârî 28 hadisın sonuncu râvisi olarak onun ismini zikretmektedir. Bu hadislerin 26 sında Sulaymân b. Bilâl ikinci râvî olarak geçmekte mütebaki iki hadisın de ikinci râvisini Muḥîrat b. Abdarrahmân ile Âlî b. Mushir teşkil etmektedir. Bunlardan Buḥârî'nin Hâlid b. Maḥlid vasıtasıyla üç kitaptan faydalandığını zannediyoruz.

Esasen yukarıda adı geçen Kirmânî'de Buḥârî'nin, eserlerinin bâblarına tabi olduğu şeyhlerin isimlerini tasrih etmemiştir.

«قال الكرمانى : لم يسق حديث سهل هنا لأنه ساقه قبل وبعد اكتفاء بذكره او² لأن شيخه لم يروده في سياق هذه الترجمة، والثاني بعيد جداً فله أجد من قال أن البخاري يتقيد في تراجم كتابه بما يترجم به مشايخه بل الذي صرح به الجمهور أن غالب تراجمه من تصرفه فلا وجه لهذا الاحتمال وقد لهج الكرمانى به في مواضع وليس بشيء»
Fath al-bârî IX, 100, İbn Hâcar bir defa da İmâm Şâfi'î'nin, bâblarının hadislerinde başkalarına tabi oluşu iddiası karşısında: «Şâfi'î bu bâbları telifinde başkalarına tabi olmak derecesine düşmekten çok uzaktır» demişti (*Fath al-bârî* IV, 328).

Buhârî'nin bâblarına, Kirmânî'nin ileri sürdüğü itirazlardan biri karşısında İbn Hâcâr bize Şâhih'in, kaynaklarıyla olan münasebetlerine dair ehemmiyetli bir bilgi de vermektedir: «*Bu ve bundan sonraki bâbların wuğû bâbına mükerreren idhalinin sebebi bazıları için biraz güç anlaşılıyor ... bâbların birbirleriyle olan münasebetlerinin inceliği Kirmânî tarafından anlaşılmalıdır: Bu bâblar arasındaki tertibin esası nedir?... Buhârî tertibde güzelliğe ehemmiyet vermiyor, esas maksadı sadece hadislerin nakli ve onların sıhhatlerine müteallik şeylerdir, diyerek kendisi için tatminkâr bir cevap veriyor. Kitâb at-tafsîr'de Buhârî'nin, bazı kelimelerin izahında ileri sürdüğü fikirleri münakaşa ederken: Buhârî eğer bunu terketseydi iyi olurdu. Bu onun kitabının mevzuu değildir sözüyle bizzat kendi iddiasını çürütmüştür. Buhârî'nin sözlerinin esasını anlamadığı bazı yerlerde bu gibi iddialarda bulunmuştur. Halbuki Buhârî garib kelimelerin izahına dair, kitabında zikrettiklerini bu ilmin mensublarından 'Abû 'Ubayda (öl. 210), an-Naçr b. Şumayl (öl. 203) ve Farrâ (öl. 215)'dan ve diğer bir çoklarından almıştır. Fikhî meselelerin ekserisini Şâfi'î'den, 'Abû 'Ubayd (öl. 221) ve benzerlerinden, kelâmî meseleleri al-Karâbîsi (öl. 245) ve İbn Kullâb ve emsalinden almıştır. Kirmânî'nin, Buhârî hakkında: O bâbları arasında tertibte güzelliği esas tutmuyor, sözü ne kadar garibdir. Bununla beraber o, kitabını bâblara göre tasnif eden hiç bir musannıfın Buhârî'den başka bununla uğraştığını gösterememektedir. Diğer taraftan muhaddislerin çoğu «Buhârî'nin fikhî bâbları arasında bulunmaktadır, demiştir»¹.*

Buhârî'nin bâblarının «tarâcim» yani isimlerle bu bâbların muhtevasını umumiyet ile mukabele edip aradaki münasebetin vazih olup olmadığını tesbite çalışan fakat çok zaman böyle bir münasebeti bulmaktan mahrum kalan Şarih 'Aynî bir defasında «Buhârî'yi taklidin afetine tutulmuş olmakla» itham etmiştir².

Her şeye rağmen, bâblarının muhteva ve tertibinde Buhârî'yi, şeyhlerinin kitaplarına tâbi olmak iddiasına karşı müdafaa edip

¹ *Fath al-bârî* I, 212-213. İbn Manda'nın nakline göre Buhârî «Lafzî bi'l-Qur'ân mañlûqun» meselesini kendisine arkadaşlık ettiği al-Karâbîsi'den almıştır (bk. *Tahzîb at-tahzîb* II, 362).

² 'Aynî VIII, 677, Kirmânî'nin bu hususta serdettiği çok ağır hükümleri de ileride göreceğiz.

bir izah ve çıkar yol bulmağa çalışanlar bazan da hiç bir şey yapamıyorlardı. Buhârî'nin Şahîh'inin en başında «*bad' al-wahy*» faslına idhal etmiş olduğu hadisin, bulunduğu fasl ile aralarında her hangi bir münasebetin mevcut olduğunu tesbit edememişlerdi. İlk şarihleri ve *Şahîhayn*'den «*mustahrac*» adı altında müntahab eserler meydana getiren bazı kimseler, mezkûr hadisi bulunduğu bâbın dışına çıkarmak mecburiyetinde kalmıştı¹. Müteahhir şerhlere bakılınca şarihlerin çok garip te'viller ileri sürdükleri göze çarpar. Onlar çok zaman müellifin asla hatırından geçmiş olması ihtimali bulunmayan münasebetleri ileri sürerler.

Buhârî'nin yine kitabının başında aynı şeyhten yani Humaydi (öl. 219)'den nakletmiş olduğu ikinci hadis de şarihleri bir hayli hayrete düşürmüştür. O şeyhinin bâblara göre tasnif edilmiş musnad'inde tam olarak bulunan bir hadisi hiç caiz olmayacak bir şekilde yarım nakletmiştir. Buhârî'nin, bunu belki de şeyhinin hıfzından aldığı veya hıfzen zabtettiği böylece hatırında yarım kaldığı ihtimalinden bahseden kimseye karşı, bunun yani hıfzen hadis naklinin ve şeyhlerinden bu şekilde almanın hadis musannıflarının adeti olmadığı ileri sürülerek itiraz edilmiş, diğer bazı şarihler de Buhârî'yi mazur gösterecek bir sebep olmadığını ifade etmişlerdir. Buhârî'nin bu yarım olarak iyrad ettiği hadisi şeyhinin kitabında arayan ve hatada ona tabi olup olmadığını tesbite çalışanlar ve böylece Buhârî'nin şeyhlerine tabi bulunduğunu normal bir şey düşünenler arasında Haţţâbî (öl. 388)² ve 'Abû Bakr b. al-'Arabî (öl. 543) gibi, dokuzuncu asrın meşhur şarihlerine nisbetle erken bir devirde yaşamış olanlar da vardı³. Her halde Buhârî'nin geniş şemalı ve zengin bâbli kitabı, şarihleri muhtelif cihetlere sevkeden bir takım hususiyetleri ihtiva ediyordu. Bir kısmı: Kitap yarım kalmış, Buhârî tarafından tebyiz edilmiş, bir kısmı: Buhârî bâblarını tanzim edememiş, demiş, diğer bir kısmı bunları cahil müstensihlerin tahriflerine atfetmiş, bir kısmı hayret verici tevillere girişmiş, 'Abû'l-Walîd al-Bâcî gibi bazıları da Buhârî'nin, sahasının dışına çıkmakla bütün bu garebeti celbettiğini ve onun bâblarıyla muhtevası arasında tezadlar bulunduğunu, Buhârî'nin, hadis değil de fıkhıdaki selâhiyetini kabul edemi-

¹ *Şarh al-Haţţâbî* 5 a. *Fath al-bârî* I, 7-8.

² Bk. *Haţţâbî*, *Şarh al-Buhârî* 8 a.

³ Bk. *Fath al-bârî* I, 13-14; *Qasf allâni* I, 54-55.

yeceğini, bâblarla muhtevası arasında gösterilmeğe çalışılan mütebakatın çok zaman tasannu'dan ibaret olduğunu... söylemiş bulunuyordu¹. Kitabının bâbları arasına «*acaba bu mümkün müdür ?*» gibi bir takım sualler doldurması² 'Abû'l-Walid al-Bâcî 'ye göre, *Şahîh*'e, aynı zamanda, vuku bulması muhtemel fakat asla ortaya çıkmamış meselelerle dolu bir fıkıh kitabı manzarası vermişti. Tabiatile böylece bazı yanlışlıklar yapmak tehlikesile karşı karşıya gelmişti. Halbuki İmâm Mâlik vuku bulmamış meselelere cevap vermekten şiddetle kaçınmıştı³.

Buḥârî'nin, bâbları bakımından oldukça erken bir devirde tenkide uğradığını öğreniyoruz. Kendinden önce yapılmış olan tenkid ve ta'iyibleri, tevilleri ile önlemek isteyen 'Abû'l-İşba' 'İsâ b. Sahl al-'Asadî (öl. 486)⁴ nin bu işte muvaffak olmadığını, tenkidlerinde pek çekingen İbn Hâcar bile, bu tip müdafaayı bizzat bir hayli yaptıktan sonra, itraf mecburiyetinde kalmıştı⁵.

Bâblarla muhtevalarının arasında bulunması lâzım gelen münasebetin sık sık kayboluş sebebinin zaman zaman, Buḥârî'nin üstadlarının bâblarına tabi oluşunda aramış olmalarına rağmen, yukarıda iktibas ettiğimiz parçalarda görüldüğü gibi, bu mesele bir ihtilâf mevzuu olmaktan kurtulmamıştır. Zaman zaman kitabın şerhlerinde, meselenin izahıyla ilgili, raslanılan delillerden başka, Buḥârî'den daha evvelki devre aid mevcut malzemedeki faydalanmak suretiyle yapılacak bir mukayeseye ihtiyaç vardır.

Bu malzemeyi esas itibariyle biri rivâî diğeri de filolojik olmak üzere iki kısma ayıracağız. Rivâî malzeme ile Buḥârî'nin *Şahîh*'inden daha önce telif edilmiş olup nüshaları devrimize kadar mahfuz kalmış bulunan «*muşannaaf*» hadis kitaplarını kasdediyoruz ki, bunların büyük bir kısmını hukukî malzeme teşkil eder. «*Muşannaaf*» kaydı, malzemelerini bâblara göre değil de hadisleri Peygamber'den nakleden ilk râvilerine göre tertip eden «*Musnad*» kitaplardan tefrik zaruretinden doğuyor. Kanaatımızca Buḥârî, kitabının kaynağı olarak gerek münferid, gerekse mü-

¹ Bu, hülâsaten *al-Mutawâri 'alâ tarâcim al-Buḥârî*'den alınmıştır (1b 2a).

² *Hadyu's-sârî* 11-12.

³ *al-Mutawâri 'alâ tarâcim al-Buḥârî* 3b.

⁴ Eseri bize kadar gelmemiştir.

⁵ *Fatḥ al-bârî* VIII, 274-275.

teaddid bâblı muşannaflara müracâat etmiş esas itibariyle aynı malzemeyi havi olup onları bâblara göre tertip etmemiş, bulunan musnadleri bir tarafa bırakmıştır. Bu kanaat, *Şahîh*'teki hadislerin kaynaklarına sık sık işaret eden şerhlerin devamlı mütalâasından hasıl olmuştur.

Daha evvelki *muşannaflar* hadis kitapları bahsine gelince, Buḥârî uzak nesillerden ziyade kendilerine mülâki olduğu muhaddislerin kitaplarından faydalanmıştır. Bu netice — «1» numaralı *lâhika* da görüleceği üzere — *Şahîh*'in senedlerinin müşterek mülâhazasından doğuyor. Bu bakımdan Buḥârî'nin kendinden evvelki edebiyatın bâblarının tasnifine tâbi oluşunu göstermeğe çalışırken bu tip kaynaklara başvurmak daha verimli olurdu. Meselâ Buḥârî'nin otuz kadar yerde «حدثنا عبدالله بن أبي شيبة» diye serdettiği hadislerine, İbn 'Abî Şayba'nın bir kaç nüshası mahfuz kalmış *Muşannaflar*'ın ilgili bâbında hemen raslanacağı ümid edilirdi. Bu maksatla, adı geçen esere müracaat edilince «عبدالله بن أبي شيبة» rivâyetiyle *Şahîh*'te bulunan hadisleri ihtiva etmediği, ancak Buḥârî'nin senedlerini hazfetmek suretiyle aldığı «mu'allaq» hadislerden bir kısmının, ilgili bâblarda bulunduğu şârihlerin ifadesinden¹ faydalanmak suretiyle öğrenilmiştir. «حدثنا عبدالله بن أبي شيبة» kaydiyle serdettiği hadislerin muhtemel kaynakları ise adı geçen müellife âid, İbn an-Nadîm tarafından kaydedilen² diğer musannaf hadis kitaplarıdır.

Bu iş için işaret edilen evsafa bir kaç hadis kitabı, ezcümle Buḥârî'n üstadlarından al-Ḥumaydî (öl. 219)'nin Haydarabâd'da bir hususî kütüphanede nüshasının varlığı haber verilen «*Muşannaflar*»³ ele geçirilinceye kadar, mukayese işinde daha evvelki nesillerin mahfuz kalmış kitaplarından faydalanmak zarureti vardır. Bu hususta en müsaid kaynak, İmâm Mâlik'in al-Muwattâ'idir. «2» numaralı *lâhika* 'da görüleceği üzere, Buḥârî takriben hadislerinin onda birini Muwatâtâ'da mevcut olanlardan intihab etmiştir. *Şahîh*-ine gerek doğrudan doğruya gerekse üstadlarının kitapları vasıtasıyla almış olduğu hadislerin çok zaman aynı bâblara idhali, bâblarına İmâm Mâlik'in bâb başlarında serdettiği hadisleri alarak

¹ *Hadyyu's-Sâri* s. 14, 20, 21, 29, 39, 41, 53.

² *al-Fihrist* s. 225

³ Bu malûmatı Prof. Dr. M. Hamidullâh'a borçluyum.

yerleştirmesi, bu bâbların taksimatında da aynı unvanları, kendilerini takip eden hadislerle birlikte almış bulunması «*mevcud hadis edebiyatının tasnifinden faydalanmış olduğu*» na kaail şarihlerin lehine, hassaten İbn Hacer'in reddi aleyhine kuvvetli deliller olarak ortaya çıkmaktadır. *Muwattâ'*'dan alınmış olan hadisler arasında böyle bir münasebeti ifade eden misâllerden bir kaçını ayırarak gözden geçirelim.

Meselâ: *Muwattâ'*'ın «*İstihâda*» bahsindeki iki hadisin aynı isimle alınması¹ ve *Muwattâ'*'ın «*ar-ruḥṣa fi' ş-şalât fi' ş-şawb al-wâhid*» adlı bâbının ihtiva ettiği hadisile birlikte alınması² «*mâ câ'a fi' ş-şalât*»³ ve «*al-mascid*»⁴, «*sutrat al-muṣallî*»⁵ «*faḍl şalât al-camâ'a*»⁶ ve bunların en bariz misallerinden olmak üzere «*Muwattâ'*»daki «*kusûf*» bâbını teşkil eden dört aynı hadisin faslın bâbları içine alınmış olması⁷ bu kabildendir.

Muwattâ'

العمل في صلاة كسوف الشمس
1. Hadis مالك عن هشام بن عمرو عن أبيه عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم أنها قالت خسفت الشمس في عهد رسول الله ... الخ .

2. Hadis مالك عن زيد بن أسلم عن عطاء بن يسار عن عبد الله بن عباس أنه قال خسفت الشمس ... الخ .

Buhârî

باب الصدقة في الكسوف
حدثنا عبد الله بن مسلمة عن مالك عن هشام بن عمرو عن أبيه عن عائشة أنها قالت خسفت الشمس في عهد رسول الله ... الخ .

باب صلاة الكسوف جماعة ...
حدثنا عبد الله بن مسلمة عن مالك عن زيد بن أسلم عن عطاء بن يسار عن عبد الله بن عباس قال انحسفت الشمس ... الخ .

1	Buhârî I, 68, st. 20 ve I, 69, st. 3	=	<i>Muwattâ'</i> s. 19.
2	" I, 81, st. 6	=	" s. 47.
3	" I, 89, st. 17 ve I, 99, st. 5	=	" s. 66.
4	" I, 1, st. 12	=	" s. 56.
5	" I, 105, st. 1	=	" s. 52.
6	" I, 131, st. 7	=	" s. 42.
7	" II, 34, st. 14	=	" s. 62.
	" II, 36, st. 9	=	" s. 63.
	" II, 37, st. 3	=	" s. 62.
	" II, 37, st. 14	=	" s. 63.
	" II, 38, st. 5	=	" s. 63.

Muwattâ²

3. Hadis مالك عن يحيى بن سعيد عن عمرة بنت عبد الرحمن عن عائشة زوج النبي صلى عليه وسلم أن يهودية جاءت.. الخ.

ما جاء في صلاة الكسوف

4. Hadis مالك عن هشام بن عروة عن فاطمة بنت المنذر عن أسماء بنت أبي بكر الصديق أنها قالت أتيت عائشة... الخ.

Buḥârî

باب التموذ من عذاب القبر في الكسوف حدثنا عبدالله بن مسلمة عن مالك عن يحيى بن سعيد عن عمرة بنت عبد الرحمن عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم أن يهودية جاءت.. الخ.

باب صلاة النساء مع الرجال في الكسوف

حدثنا عبدالله بن يوسف قال أخبرنا مالك عن هشام بن عروة عن امرأته فاطمة بنت المنذر عن أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنها أنها قالت أتيت عائشة... الخ.

Bu hususta enteresan misallerden biri olarak İmâm Mâlik'in *Muwattâ*'nın aş-Şaybânî rivayetinden almış bulunduğu bir kısma işaret edeceğiz. Buḥârî *Şahîh*'inin *Kitâb al-ilm*'ini meydana getirirken hemen hemen her fasılda gerek doğrudan doğruya gerekse bilvasıta faydalandığı rivayetlerinde bulamadığı «*iktitâb al-ilm*» bâbı için diğer bir rivayete müracaat etmişti. Fakat *Muwattâ*'ı mahtaç olduğu bâbın rivayetini yanında bulunduran râvisinden dinlememiş veya râvisi huzurunda okumamış olduğundan «Aḫberna» veya «Ḥadna» tabirini kullanamamış, aşağıdaki iktibasda görüldüğü gibi, haberi isnâdsız bırakmıştı :

باب ٤ كيف يقبض العلم وكتب عمر بن عبدالعزيز الى أبي بكر بن جزم انظر ما كان من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم فاكتبه فاني خفت دروس العلم وذهاب العلماء ولا تقبل الا حديث النبي صلى الله عليه وسلم ولتفشو العلم ولتجلسوا حتى يعلم من لا يعلم فان العلم لا يهلك حتى يكون سراً¹.

Buḥârî'nin kendinden evvelki hadis musannefatının bâbları ile olan bu münasebetinin tayini hususunda hayli verimli olan diğer bir mukayese Ma'ṣmar b. Râşid (öl. 152)'in «*Câmi*» inden *Şahîh*'in ilgili bâblarına, rivayetlerinde Ma'ṣmar adını bulunduran hadislerinin tesbiti ile ortaya çıkıyor. Bu mukayesenin daha enteresan olan tarafı Ma'ṣmar b. Râşid'in tilmizi Abdarrazzâq b. Hammâm (öl. 210)'ın devrimize kadar intikal etmiş olan *Muşannaf*'ının aynı bâblarında tatbik imkânında görülüyor. Burada sadece adı geçen mukayesenin tafsilâtını havi yazımıza işaretle iktifa edeceğiz² İbn Hacer'in, *Şahîh*'deki fıkhi malzemenin kaynağı olarak İmâm Şâfi'i

¹ *Muwattâ* (aş-Şaybânî rivâyeti) s. 389; Buḥârî I, 31.

² *Türkiyat Mecmuası*, XII, s. 115-134.

(öl. 204) ve 'Abû Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (öl. 221)'i göstermiş olmasına rağmen¹ bu tesir bakımından İmâm Mâlik birinci derecede gelmektedir. Esâsen İmâm Şâfi'nin adı Buḥârî tarafından sadece iki yerde² İbn İdrîs diye zikredilmiştir. Şarihler, Buḥârî'nin, bunları Şâfi'nin *Kitâb al-ʿUmm*'undan aldığını tesbit etmişlerdir³. Fakat o, anlaşılan Şâfi'nin kitabının rivayetini elde edememiş olması yüzünden, bâblarının muhtevasının tanziminde fazlaca faydalanamamış olduğu için sarih bir rivayete delâlet edecek tabirleri kullanamamıştır. *Şaḥîḥ*'inin bir yerinde İmâm Mâlik, 'Abû Ḥanîfa ve Şâfi'nin fikirlerini bir araya getirip adeta bir nevi mukayesesini yaparken, kitabı bir hadis mecmuası karakterini tamamen kaybetmektedir⁴ 'Abû Ḥanîfâ'nin adını neden tasrihten kaçınıp kitâbında ilk olarak garip bir kinâya ile «وقال بعض الناس» tabirini kullandığı bilinmemektedir⁵.

'Abû Ubayd b. Sallâm'ın bir kaç cepheli olan tesirinin fikhî tarafı *Kitâb al-ʿamwâl*'ine aid bulunmaktadır. *Şaḥîḥ*'in hassaten «buyûʿ» a aid olan kısmındaki bâblarının tanziminde *K. al-ʿamwâl*'den ciddi bir şekilde faydalanılmıştır⁶. Buḥârî, İmâm Mâlik'in bazı hadislerini, esas me'hazi olan Muwṭṭâ'a rücu etmeden 'Abû Ubayd'in *K. al-ʿamwâl*'inden almıştır⁷.

Buḥârî'nin, evvelce mevcut kitapların bâb ve muhtevalarına tabi olduğunu göstermek hususunda faydalanacağımız ikinci yani filolojik malzemeyi daha geniş bir şekilde tetkik etmek maksadıyla bu kitabın ikinci kısmına bırakarak, burada şarihlerin, izahları meyanında bize verdikleri ipuçlarının bir kısmını tesbite çalışalım.

¹ *Fath al-bâri* I, 213.

² *Buḥârî* II, 129, III, 75 ; bk. *Qastallânî* I, 35.

³ *Fath al-bâri* III, 83, III, 288.

⁴ *Buḥârî* II, 129.

⁵ *Buḥârî* II, 129 ; *Fath al-bâri* III, 288 ; *Hadyu's-sâri* s. 32.

⁶ «Bâb mâ yustahrac min al-baḥr min al-ʿanbar» de «wa qâla'l-Hasan fî'l-ʿanbar wa'l-lu'lu al-ḥumus» sözünün 'Abû Ubayd'in *K. al-ʿamwâl*'inin «Bâb al-ḥumus fîmâ yuḥracu min al-baḥr min al-ʿanbar» bâbından hadislerin senedleri atılarak alınmıştır (bk. *K. al-ʿamwâl* 336-340) ve bu hususta şarihlerin verdiği bilgi için bk. *Fath al-bâri* III, 287-288).

⁷ *K. al-ʿamwâl*'in «al-ḥumus fî'l-maʿâdîn wa'r-rikâz» adlı bâbından bir çok kısımları, Buḥârî, kitabının ar-rikâz wa'l-ḥumus adlı bâbına nakletmiştir (*K. al-ʿamwâl* 336-340) ve bk. *Fath al-bâri* III, 288.

Şahîh'in ilk şarihi Haţfâbî: «Bu kitabdaki garib lugatlere geline, ben sadece kelimelerin iştikaklarıyla uğraşan, ve izahları için bir takım delil ve misaller getiren filologların takib ettiği yolda yürümeden ve onlar kadar işin derinliğine varmadan, hadis ehlinin naklettiği bilgiler için zarurî olanile, şerhi uzatmıyalım diyiz, iktifa edeceğim. Arayan, bınların esas menşe'ini 'Abû 'Ubayd'in Garîb al-ĥadîş'ile benzer kaynaklarda bulur» demekle Buĥârî'nin, muhaddislere lazım olduğundan çok fazla bir ölçüde filolojik kaynaklara istinad ettiğine, kitabının ilk şarihi Haţfâbî şerhin en başında işaret etmişti¹.

Buĥârî'nin üzerinde şeyhlerinin kitaplarına mevzuubahs tesirinin mevcudiyetini tasavvur veya iddia etmeyi şerhile uğraştığı kitabın meziyetlerini azaltır endişesile redde çalışan İbn Hacıcar bizi bu hususta dolayısıyla aydınlatanların başında gelmektedir. Onun, şerhinde verdiği malûmattan başka *Ta'liq at-ta'liq* adlı eserini Buĥârî'nin bir nevi, kaynaklarının tetkiki addedebiliriz. *Şahîh*'de beşte bire yakın bir yer işgal eden mu'allaq hadislerin tahrici esnasında, bu hadislerin iysal edilmiş olduğu kaynaklardan, zaman bakımından Buĥârî'ninkine tekaddüm edenlerin zikri hadis edebiyatının kaybolmuş bulunan kısmı hakkında geniş bir bilgi vermekte, diğer taraftan Kirmânî'nin, Buĥârî'yi kendinden evvelki edebiyatın bâblarına tâbi olmuş göstermesi hûsusunda reddettiği fikrinin kendi aleyhindeki delillerini ortaya koymaktadır. Hattâ onun, Buĥârî şerhi bu tip delilleri, reddiyle birlikte, yan yana muhafaza etmektedir. Tefsir faslında en bariz misallerini göreceğimiz bu tip münasebetlerden, kitabın diğer fasıllarına aid bir kaçını burada zikrederim:

İbn Hacıcar, Buĥârî'nin k. al-İmân'da mu'allaq olarak bıraktığı bir hadisin 'Abdarraĥmân b. 'Umar az-Zuhrî (öl. 246) 'nin *K. al-İmân*'ında iysal edildiğini söylemektedir¹. Ve yine İbn Hacıcar *K. al-İlm*'de «*taĥammul al-İlm*» in muhtelif meseleleri için şeyhi al-Ĥumaydî'yi tabii bir kaynak olarak gösterip isminin tekrardan kaçınarak «*واحتج بعضهم*» veya «*واحتج بعض أهل الحجاز*» şeklinde kullandığı tabirlerle şeyhi Ĥumaydî'yi kasedidib *Kitâb an-na-*

¹ Haţfâbî, *Şarĥ al-Buĥârî* 3b.

² *Hadyu's-sârî* s. 17.

wâdir'inden naklettiğini söylemektedir¹. Onun ayrıca malzemeleri bâb esasına göre tasnif olunmuş *Musned*'ini de Buḥârî'nin bir çok bâblarının kaynakları arasında göstermektedir². İbn Hâcar'ın Buḥârî'nin *Faḍâ'il al-Qur'ân*'ı kısmındaki malzemelerini 'Abû 'Ubayd (öl. 221)'in *Faḍail al-Qur'ân* ile mukayesesi daha vazihtir. Meselâ o, Buḥârî'nin iyrad etmiş olduğu hadislerin farklarını *Faḍâ'il al-Qur'ân*'dakilerle karşılaştırarak gösterir³. Çoğu kaybolup ta bize kadar gelmemiş olan *Faḍail al-Qur'ân* unvanlı müellefattan sadece 'Abû 'Ubayd'e aid olanla Buḥârî'nin alâkalı bâb unvanlarının mukabelesi bize kâfi bir fikir verecektir⁴. Bununla beraber Buḥârî'nin *Şaḥih*'in bâblarını meydana getirirken aynı mevzuda bir tek kitaba değil bir çoklarına müracaat ile bir sentez yaptığı anlaşılıyor. Esasen onun işini bu sentezdeki muvaffakiyetle ölçmek lazımdır. Yoksa kendinden evvelki hadis literatüründen muhtasar bir «*Câmi'*» meydana getirmeğe kalkışırken (3400) kadar bâbını bizzat ortaya koymayıp şeyhlerinin eserlerine tâbi olduğunu söylemek elbette meziyetini azaltmak demek değildir. Buḥârî'nin şeyhi 'Abû Bakr b. 'Abî Şayba (öl. 235) ve şeyhinin şeyhi 'Abdarrazâq b. Hammâm (öl. 211), in bize kadar gelen musannaf kitablari hatta 'Abû Nu'aym al-Huzâ'î (öl. 228) nin, tek mevzudaki *Fitâb al-fitan*'i⁵ Buḥârî ile müşterek olduğu meseleler ve bunlara aid bâblar üzerinde hakikaten *Şaḥih*'in kendinden evvelki musannaf hadis edebiyatına nisbetle muhtasar olduğunu göstermektedir. Muhtelif nevilere aid yüz musannaf kitap meydana getirdiğini bizzat Buḥârî'den naklettikleri, şeyhi 'Alî b. al-Madîni (öl. 234) nin⁶ kitab-

¹ *Faḥ al-bârî* I, 137-142. İbn. Hâcar birincisinde «Onun Buḥârî'nin şeyhi al-Humaydi olduğu mütelâasını kitabın mukaddimesinde ileri sürerken benden öncekilerden birinin fikrine tabi olmuşum, sonra aksine kani oldum...» demektedir. Buna rağmen, işaret edilen diğer bir yerde benzer bir meselenin yine al-Humaydi'nin *Kitab an-nawâdir*'inden alınmış olduğunu söylemektedir. Filhakika bu kitabın bâbları hakkında vazih bir şey bilmiyorsak ta Buḥârî'nin bir kaç kere daha aynı mevzuda ondan «ta'liq» yoluyla almış olması, mezkûr *K. an-nawâdir*'in «taḥammul al-'ilm'e aid bâblar ihtiva ettiğini göstermektedir. Buḥârî'nin ta'liqlerinin kaynak ifade ettiğini ileride göreceğiz.

² bk. *Hadyu's s-sâri* s. 28, 34, 46, 51, 65, 70.

³ *Faḥ al-bârî* IX, 17, 28, 56, 57, 62, 74, 86, 87, 88.

⁴ *Faḍâ'il al-Qur'ân*'ın bâblarının fihristi için bk. Ahlwardt I, nr. 451.

⁵ Bk. Brock. *Suppl.* I, 257; zikredilen yegâne nüshaya Atıf Ef. Nr. 602deki kıymetli nüshayı da ilâve etmelidir.

⁶ *Tahzib an-Nawâwî* II, 132.

larından *Şahîh*'ine 303 hadis alırken¹ elbette bâblarından da faydalanmıştı. Yine Buḥârî «benzerini görmedim» diyerek medhettiği² bu şeyhinin muhtelif mevzulu musannaf kitaplarının bâblarını benimsemişti. Buna mukabil hocası 'Aḥmad b. Ḥanbal (öl. 234)'in musannaf olmayan muazzam hacimli *Musnad*'inden tek bir hadis nakletmek imkânını bulmuştu³. Esasen Buḥârî'nin kendinden evvelki edebiyattan bu şekilde faydalanışı devrinin bir adiydi. Şeyhlerinden bir kısmının hayatta bulunduğu bir sırada, eserlerinden alarak kitabının bâblarına yerleştirmesi gizli yapılmış bir şey değildi. Hatta *Şahîh*'in bazı rivayetlerinde «Bu bâbda hac bahsinde *Mâlik'in İbn Şihâb'dan aldığı hadisi naklederler. Fakat ben tekrarlamış olmak endişesiyle almıyorum*» şeklinde, Buḥârî'nin, kendinden evvel meydana getirilmiş kitabların bâblarile olan münasebetini en açık bir tarzda gösteren bir ibare de vardır⁴.

Daha evvelki edebiyatın bâblarına tabi olma keyfiyeti «*al-Kutub as-sitta*» nin hepsinde müşahade olunmaktadır. Meselâ İbn Mâca'nin hemen hemen her bâbını 'Abû Bakr. b. 'Abî Şayba (öl. 235)'den almış olduğunu görmek hadis musannıflarının kendilerinden evvelki musannefattan ne kadar çok faydalandıkları ve kitaplarının bâblarını meydana getirirken daha evvel mevcut olan bâblardan ne kadar çok şey aldıkları hususunda kâfi bir bilgi vermektedir.

Hatta «*al-Kutub as-sitta*» diye meşhur olan hadis musannefatına, evvelce mevzulara göre tasnif edilmiş malzemenin, hulâsa şeklinde, yeni bir tertibi nazariyle bakmak bizzat musannıflarının te'lif maksatlarına uygun bir hareket tarzı olacaktır. Bu hususta Buḥârî'nin *Şahîh*'ine dair zikrettiğimiz delillerden başka 'Abû Dâwud as-Sicistânî'nin, *Sunan*'ini te'lif maksat ve metotlarından bahseden *Risâla*'sinde bizim için çok aydınlatıcı olan bir ibare vardır. O kaynaklara dair hayli enteresan malûmat verdikten sonra: «*Sunan'da sadece ahkâmı tasnif ettim, zuhd kitaplarını, fazâil-i âmâl ve sair mevzularla ilgili kitapları tasnif etmedim. Buradaki*

¹ *Tahzib at-Tahzib* VII, 357.

² Bunu müstakil kitabı *Raf' al-yadayn*'da söylemişti, bk. *Tahzib at-tahzib* VII, 356.

³ *Ricâl aş-şahîhayn* I, 5.

⁴ *Hadya's-sârî* s. 13

*hadislerin hepsi ahkâma dair olup dört bin sekiz yüz kadardır*¹ demektedir.

Buḥârî'nin, kendinden evvelki edebiyata tabi olduğunu, ve Şaḥîḥ'inin bâblarını tanzim ederken kendine tekaddüm eden tasnif faaliyetine uyduğunu söylemekle her halde, onu şahsî tasarruftan mahrum bir duruma düşürmüş olmuyoruz. O kendi intihab kabiliyetini ve bunların te'lifindeki muvaffakiyetini her hadis alışında gösterebiliyordu. Meselâ, *Muwâḥḩâ*'ın pek te baş taraflarına isabet etmiyen «*Mâ câ'a fi'l-Qur'ân*» bâbındaki bir çok hadis en uygununu seçerek kitabının «*bad'al-waḩy*» adlı ilk bâbına geçirmekle kendi tasarrufunu da göstermiştir². Burada şimdiden söyleyelim ki Buḥârî'nin, bu bâblardan intihab ederken kendi sübjektivitesini hakim kıldığı mesele sıhhat bakımından hadislerin tefriki meselesiydi.

(ولم اصنف في كتاب السنن الا الأحكام ولم اصنف كتب الزهد وفضائل الأعمال¹ وغيرها فهذه الأربعة الآلاف والثلثمائة كلها في الأحكام) *Risâlat 'Abi Dawûd as-Si-cistânî fi waḩf ta'lifih likitâb as-sunan s. 8.*

² *Muwâḩḩâ s. 68, Buḥârî I, 6. st. 8.*

BUHÂRÎ'NİN TA'LİQLERİ

Buhârî'nin *al-Câmi aş-şahîh*'inin diğer hadis kitaplarına nisbetle 'en garib tarafını «ta'liq» diye adlandırılan isnadsız haberler teşkil eder. «Aḥbarânâ» ve «ḥaddasânâ» tabirleriyle serd edilen hadislerin yanında «ذکر», «روی», «قل» gibi tabirlerle isnadsız olarak alınan hadislerin hükmünün ne olduğu ve Buhârî'nin «اخبرنا», «حدثنا» tabirlerinin yanında diğer muhaddislerce hemen hemen hiç baş vurulmayan diğer tabirleri sık sık kullanmış olmasının sebebi, hususiyetleri, müteakip asırlarda izafe edilen şartlara uygun olup olmadığı gibi sualler Buhârî'nin *Şahîh*'inin tasnifinden takriben bir asır sonra hadis edebiyatının, üzerinde bir hayli münakaşa edilen mevzuu olmuş, aradan bir hayli zaman geçmiş, ve Buhârî'nin kitabı etrafında toplanan geniş faaliyetlere rağmen, tatminkâr bir cevap verilememiştir. Bu isnadsız haberler, (7397) kadar isnâdlı hadise mukabil (1341) gibi bir rakamla¹ kitabın büyük bir kısmını teşkil eder, ve bunlar aynı uslûbla serd edilip Peygamberin zamanına kadar çıkmayarak sahabede kalan «mawqûf», tâbî'inde duran «maqṭû'» lardan haricidir; kitabın takriben beşte birini teşkil eder. Aralarına, diğer muhaddislerin hilâfına, Buhârî'nin bazı filologlardan aldıkları da girer.

Kaynakların verdiği malûmattan anlaşıldığına göre, *Şahîh*' de mevcut bu gibi meriviyatı ilk defa ciddî bir şekilde göz önüne alıp «ta'liq» diye adlandıran kimse, Buhârî ve Muslim'i ilk ciddî tenkide tabi tutmuş olan 'Abû'l-Ḥasan ad-Dâraquṭnî (öl. 285)², daha sonra, aynı isimle, *al-Cam' bayna's-şahîhayn*'inde mevzuubah-

¹ Buhârî'nin bu hadisleri, muhtelif ta'dada göre bir takım ihtilâflar arzeder. Bu rakam İbn Ḥacar'ın tadadının neticesidir. Mükerrerler dahildir ve kendinden evvelkilerin tadadına 129 hadis daha ilâve etmiştir. İbn aş-Şalâh'm ve an-Nawawî'nin teşbitine göre mükerrerlerle birlikte Buhârî'de 7275 hadis vardır. Mükerrerler çıkarılınca 4 bine iner (bk. *Hadyu's-sârî* s. 465, 468.

² Bk. *Hadyu's-sârî* s. 344

eden 'Abû 'Abdallâh al-Ĥumaydî (öl. 420) olmuştur¹. Bu tabire Buhârî'nin, *'Î l'âm al-muhaddis* adıyla *Şahîh*'in ilk şarihi al-Ĥaţţâbî (öl. 388) tarafından meydana getirilen şerhde² raslanamamaktadır. Hatta Buhârî'nin *Şahîh*'inin bu hususiyeti onun yanında, daha sonraki şarihler arasında olduğu kadar alâka bulamamıştır. Hasaten Ĥumaydî'nin faaliyetinden sonra muştalaĥ al-ĥadis kitaplarının bâbları arasında yer alan «ta^cliq» lere, İbn Ĥacar (öl 852)-ifadesinden anlaşıldığına göre- ilk defa olarak müstakil bir kitab tahsis etmiştir³. Onun *Ta^cliq at-ta^cliq* adlı eseri⁴ Buhârî'nin kaynakları bakımından bizim için zengin malûmat ihtiva etmesine rağmen, «ta^cliq» lerin sebep ve izahları hususunda kendinden evvel ileri sürülen görüşlerin vuzuhsuzluğunu giderememiştir.

İbn Ĥacar, bir hadis istilahı haline gelen, haddi zatında Buhârî'nin *Şahîh*'inin bir hususiyetinden ibâret bulunan «ta^cliq» i şöyle tarif eder:

«Ta^cliq şeyhten sa m â^c yoluyla alındığını göstermeyecek, (meselâ قال , روى , زاد , ذكر , روى , يذكر , ve قال gibi,) kat'i veya yarı kat'i bir ifade ile isnâddan bir veya daha fazla şahıs hazfetmektir. Eğer kat'i bir ifade kullanılırsa (قال , روى gibi) kendinden alınan sîhhatine delâlet eder. Yalnız (onun hazfolunan senedinin) râvileri üzerinde düşünmek icab eder: Eğer bunlar siqâttan iseler ta'liqlerindeki sebep bu hadisin, kitabda bir yerde daha, veya manasının o bâbda, diğeri bir vasıta ile bile olsa bulunmuş olmasıdır ki ihtisaren ona bir nevi işaret edilmiştir veyahud bu «ta^cliq, muhaddisin şeyhinden sa m â^c yoluyla alındığını fakat bu şeyhin tedlis le tanındığını (yani mülâki olmadığı bir muasırından mülâki olmuş gibi rivayet eden kimselerden olduğunu) veyahud hadisin mevquf bulunduğunu yani hadisin ancak sahabe ye kadar çıkabildiğini müsned olmadığını gösterir ki mawquf'da bu kitabın *Şahîh*'in mevzuuna dahil değildir (Çünkü Peygamber'e kadar çıkan hadisleri toplamayı gaye edinmiştir). Veyahut ta bunun râvileri arasında haddi zatında siqat'dan olmakla beraber ha-

¹ İbn aş-Şalâĥ s. 72 ; al-İrâqî, *at-Taqqîd wâ'l-İdâĥ* s. 72 ; *ta^cliq at-ta^cliq* 2a ; *Tadrib ar-râvî* 75-76.

² Bk. Brock. *Suppl.* I, 261.

³ *Hadyu's-sârî* s. 17.

⁴ Brock. G. II, 81, *Suppl.* II, 73.

disin zabt ve naklinde Müellif 'Abû 'Abdallâh al-Buhârî'nin kitabında şart koştuğu dereceye yükselmiyenler vardır. Müellif hadisini bazen doğrudan doğruya ta'liqan yani senedini kısaltarak alır. bazan da, *mütaba'at* yoluyla alır. Bu da yukarıdaki muhtelif sebeplerden birile «*cazm*» (yani kat'i, meselâ: qâla fulânun, ra-wâ fulânun) sigasıyla yapılır... Musanif, şayed tamrîd (yani kati olmayan meselâ: yuqâlu, yurwa) sigasıyla bir hadis almışsa bu takdirde hadisin isnâdında, ta'liq de zikrettiği şahsa kadar zayıf bulduğu bir şahıs var demektir. Yalnız bazen bu zayıflık başkalarının seneddeki illeti görmemiş olmasından veya mühimsememelerinden dolayı sahih kabul edecekleri kadar ehemmiyetsiz derecede de olabilir. Bu tarzda, muallak olarak alınmış bulunan hadisin birinci kategoride olduğu gibi senedinde teemmüle şayan şüb-heli bir taraf var demektir.

İşte kitabdaki bütün ta'liqlerin hükmü budur. Kendilerinden hadis dinlemiş olduğu şeyhlerinden yaptığı ta'liqlere gelince: İmâm 'Abû 'Amr b. aş-Salâh (öl. 643)'ın zikrettiği vechile, burada «qâla» «'an» hükmündedir, bu da senedde ittisal mahiyetindedir, demektedir. Buhârî'nin, al-Qa'nabî gibi şeyhlerinden aldıklarını aynı kategoride göstermiştir. Hakikatte Buhârî'nin, şeyhlerinden yaptığı ta'liqlerin de diğerleri gibi olduğu meselesi tesliminden kaçınılmayacak bir hakikattir. Şu kadar var ki, şayed Buhârî *cazm* sigasıyla kaydettiği ta'liqlerinde hadislerin ve senedlerinin sahih olduğunu ifade ediyorsa bu takdirde onun, *hadisi ta'liqan rivayet ettiği şeyhinden dinlememiş olduğu* ihtimali ortaya çıkar. Bunun delili de kitabında ta'liq yoluyla zikrettiği bazı hadisleri, diğer bir yerinde şeyhiyle kendi arasında diğer şahıslar vasıtasile rivayet etmiş olmasıdır... Târîh'inde şeyhlerinden bazı hadisleri ta'liqan alıp ondan duymadığını tasrih ettiğine muhtalidim. Mu'âwiya'nın terceme-i halinde: قال إبراهيم بن موسى فيما حدثوني عن هشام بن يوسف diyip bir hadis zikretmiştir. Şayed sen: Bu, Buhârî'nin müdellis olmasını iktiza eder,, dersin, 'Abû 'Abdallâh İbn manda'den başka hiç kimse Buhârî'yi tedlisle itham etmemiştir, onun bu ithamı merduddur... Buhârî'nin «qâla lanâ» veya «qâla lî,, yahud zâdanâ veya zâdanî, «zakara lanâ,, «zakara lî» tabirlerine gelince, hadisleri «a t r a f» adlı kitaplarda toplayanlardan biri, bunları ta'liqler sınıfına idhal etmiş ise de, mu'allaq

değildirler. ³Abû Ca'far b. Hâmdân'ın: Bunlar 'arḫ ve munâwala'yi ifade eder, demiş olmasına rağmen senedde sarih bir ittisal ifade etmektedirler. İbn Manda de benzer bir şekilde: Bunlar icâza ifade ediyor, demişti. Eğer söyledikleri tahakkuk etse bile yine umumun fikrine göre bu tarzda alınan hadisler senedde ittisal ifade eder. Ayrıca bazı muhaddisler: Bunlar Buḫârî'nin şeyhlerinden müzakere esnasında naklettikleridir, demişlerdir. Hakikatte bütün bunlar indî hükümlerden ibarettir. Buḫârî'nin bu ve diğer tabirleri kullanımında muayyen bir maksadı vardır, ve bu tabiri sadece "mütaba'at,, ve "şawâhid,, olarak getirilen veya "mawqûf,, olan hadisler için kullanıyor. Şaḫîḫ'inde "qâla lanâ,, tabirini kullandığı bir çok şeyler vardır ki, bunları diğer eserlerinde حدثنا lafziyle kullandığını ve bunun aksini yaptığını (yani eserlerinde قال tabirile aldıklarından bazılarını Şaḫîḫ'inde «ḥaddaşanâ» tabirile iyrad ettiğini) da gördüm. Eğer bunlar onun yanında "icâza,, yahud "munâwala,, veya "mukâtaba,, ifade etmiş olsaydı Buḫârî bunlara işaret etmeden « حدثنا » tabirini kullanmazdı. Eğer bizim, cazm (kat'î, meselâ qâla) ve tamrîd (pek kat'î olmayan) tabirlerinin hükmüne dair ileri sürdüklerimize, Buḫârî'nin ancak tek senede malik olan hadislerinden kitabına sokduğu ve bunlar arasında râvileri üzerinde şüpheler vaki olduğu halde bunlar için de cezm ifadesi kullanmış olması ileri sürülerek itiraz edilecek olursa o zaman cevabımız şundan ibaret olacaktır: Buḫârî, bu ilimde Allahın, kendisini yükseltmiş olduğu bir mertebededir. O, "carḫ ve ta'dîl" de otorite sahibi muhaddislerden biridir. Başkası tarafından carḫ ve ta'dîlde şüphe izhar edilmeyen bir şahsı "siqa,, dan kabul ederse diğer bir şahsın sözü onun hükmü aleyhinde bir delil teşkil etmez. Çünkü o müctehid bir muhaddistir. Bununla beraber "cazm,, sigasiyle ta'liq ettiği hadislerin, Şaḫîḫ'indeki ideal şartlarına muhakkak surette uyması lâzım geldiğini söylemiyoruz. Her kim bu taḫrîc'i (hadislerin senedle iyrad edilen kaynaklarını tesbit eden bu kitabı) dikkatle okuyacak olursa "cazm,, sigasiyle mu'allaq olarak alınmış hadisler arasında sadece zayıf senedli bir hadis bulamayacağını hatta merfû hadisler arasında da böylesinin olmadığını görür. Esasen büyük muhaddislerden hiç biri de bunu tecviz etmemiştir. Şayed: "tamrîd,, sigasiyle kitabında bazı hadisler iyrad ve sonradan diğer yerlerde isnâd

etmiştir ve bunlar isnâd edilmediği halde onun şartlarına göre veya başkalarının şartlarına göre sahih olabilirler, denilecek olursa o zaman da şöyle cevap verilir: Buḥârî, kitabına bu şekilde hadis aldığı takdirde, ya muallaq hadisleri ihtisar etmiş, veya hıfzından manasını rivayet etmiştir. Hadislerin bu iki tarzda rivayetinin cevabında ihtilaf bulunduğu için cezmedip kat'i bir siga kullanmıyor; bu, kitabının diğer yerlerinde isnâd ettikleri için ileri sürülebilir. Kitabının diğer yerlerinde isnâd etmemiş olduklarını ise, gizli illetleri bulunduğu, meselâ, inçitâ ve ihtilâflı veya zayıf buldukları için... böyle nakletmiş olması muhtemeldir. "T a m r î d", siygasının sahih hadisler için de kullanıldığı söyleniyor, fakat benim anladığıma göre, Buḥârî sadece bir illeti bulunan hadisler için «t a m r î d» siygasını kullanmıştır. Her ne kadar bu illetler pek kuvvetli olmasalar da...

Şayed sen: Buḥârî'nin «cazm» siygasıyla muallaq olarak aldığı hadislerin tamamen sahih olduklarını ikrar ettiğine göre bu kitabda onların senedlerini ortaya koymağa teşebbüs külfetine katlanmaktaki maksadın nedir?», diye soracak olursan, bu, sözlerinin delillerini ortaya koymak, muhalefet iddialarını reddetmek içindir; muhalif, Buḥârî'nin ta'liken almış ve sonradan isnâd etmemiş olduğunu görürse, bunun senedlerinin munkati olduğuna hükmeder ve hassaten Buḥârî'nin şeyhinin şeyhlerinden ve daha uzak tabakalardaki râvîlerden taliken almış olduğu hadisler için böyle bir hükme varır¹.

İşte Buḥârî'nin sonradan «ta'liq» adı verilen kısımları için İbn Hâcar'ın ileri sürdüğü izah budur. Bu, kendinden evvelki izahları ihtiva etmesi bakımından mühimdir. Buḥârî'nin *Şahîh*'inin şerhi için en uygun asrın mahsullerinden birini teşkil ettiği halde, daha evvelkilerin «ta'liq» diye adlandırdığı meselenin izahında hiç bir terakki kaydetmediği, hatta daha çetrefil bir hale sokduğu görülüyor. İbn Hâcar kendinden evvelkilerin kısa ve basit izahlarına mukabil muhtelif cepheli ve kompleks bir hal şekli ileri sürmeğe çalışıyor. Fakat tam olarak halledemediğini anlamış olmalı ki kendi kendine bazı sualler sorup «Her halde Buḥârî'nin bir maksadı vardı», diyerek bazan da münakaşayı, Buḥârî'nin mertebesinin yüksekliğine havale etmek suretile işin içinden çıkmağa

¹ İbn Hâcar, *Ta'liq at-ta'liq* 2a—8a.

çalışıyor. Şerhinin mukaddimesinde de aynı vuzuhsuzluğu hatta biraz daha ileri safhada muhafaza etmektedir. O kendinden evvel ileri sürülen bir çok ihtimalleri redde çalışırken bazan da tezada düşmektedir¹.

Muştalâh al-ḥadîş kitablarında, bu mesele bir kaç yerde, Buḥârî ve Muslim'in muttasıl isnâdlarla rivayet ettiği hadisler bahsinde, ta'liq için ayrılmış olan müstakil bâbda ve «taḥammul al-ilm» in muhtelif bâblarında² dağınık olarak ele alınır. al-İrâqî muhtelif bâblarda, meselenin dağınık bir şekilde bulunan izahlarını bir araya toplamak suretiyle okuyucunun işini kolaylaştırmıştır³.

Dâraquṭnî (öl. 385) ve Ḥumaydî (öl. 388) tarafından «ta'liq» diye adlandırılıp munkati senedler hükmünde bulunan ve diğer tam senedli hadislerle aynı derecede addedilmeyen bu tip merviyyatın daha sonraki müellifler arasında zahiri şekilleri göz önüne alınarak bir kaç kısım altında mülâhaza edilmiştir. Onlara göre bütün şekillerin istimâlinde Buḥârî'nin ayrı bir maksadı vardır.

Dârakuṭnî'nin muasırlarından 'Abû 'Abdallâh b. Manda (öl. 395) meşhur muhaddislerin, «qıra'a't, samâ', munâwala, ve icâza» husundaki ihtilâflarına dâir telif etmiş olduğu eserinde, Buḥârî'nin «qâla lānâ» tabirile naklettiklerinin «icâza», «قال فلان» tabirlerinin, kendilerinden dinlememiş olduğu şeyhlerden dinlemiş gibi gösterdiği manasına «tadlîs» ifade ettiğini söylemişti⁴. Fakat ona bu fikrinde tabi olmayıp Buḥârî'nin mudellis olduğu iddiasını şiddetle reddetmişlerdi⁵. İbn aş-Şalâh (öl. 643) 'ın verdiği malûmata göre daha önce 'Abû Ca'far b. Ḥamdân an-Nisâbüri, Buḥârî'deki «وقال لي فلان» tabirinin 'arḍ ve munâwala olduğunu söylemişti⁶. Fakat bu izah tarzı Buḥârî'nin Şaḥîḥ'inin diğer bir çok yerlerinde benzer hadislerin senedlerle iyrad edilmiş olduğu haklı olarak şarihler tarafından ileri sürülerek reddedilmişti.

¹ Bk. *Hadju's-sârî* 12-17.

² Maselâ bk. İbn aş-Şalâh 20-26, 72-78, 167-169; *Tadrîb ar-râwî* 35-37, 75-76, 128-131.

³ Bu hususta Suyûfî'nin hükmü için bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 76.

⁴ al-İrâqî, *at-Taqqîd wa'l-İdâh* s. 74; *ta'liq at-ta'liq* 2b, *Tadrîb ar-râwî* s. 130.

⁵ aynı yerler.

⁶ İbn aş-Şalâh s. 76, ve *Tadrîb ar-râwî* s. 145.

İbn Hâcar'ın yukarıda nakledilen ifadesinden anlaşılacağı üzere, her halde usulcuların, Buḥârî'nin kitabının bu hususiyeti üzerinde ileri sürdüğü fikirler, içinden çıkılması imkânsız bir labirent manzarası arz etmektedir. Zira onlar bir taraftan «qâla», «rawâ» ve «zakara» diğer taraftan «qâla lanâ», «zakara lanâ», «ravâ lanâ», «zâdanâ» ve öbür taraftan «qıla», «yurwâ», «yuzkaru» tabirleri için ayrı ayrı sebep ve hükümler düşünüyorlar ve bunların biri veya bir kısmı için kitabın bir yerinde ileri sürmüş oldukları ihtimal ve tevilleri diğer yerindekilere tatbik edemiyorlardı. Esasen öncekilerin sadece «ta'liq», diye adlandırdığı bu nevi sonradan «qâla» ve benzerleri için, «taliq maczûm», ve mechul siygasiyle olanlar için ise «ta'liq ğayr maczûm» tabiri kullanılmak suretiyle ikiye ayrılmıştı¹. Dokuzuncu asrın şarihleri yanında bu sonuncunun «ta'liq bişîğat at-tamrîd», diye bir unvan kazandığını görüyoruz². Hatta bu tabir o kadar yeni idi ki Şârih 'Aynî istimalinden evvel onu tarif etmek mecburiyetinde kalmıştı³.

İzah ve gösterilen sebeplerin tatminden uzak oluşu bir tarafa bırakılacak olursa, Buḥârî'nin kitabında bu üslûbla bulunanları senedlerle zikredilmiş olanlarla aynı hükümde tutmak ekseriyetin temayülüne daha uygundu. Çünkü içinde bulunan her şeyin doğru olduğuna dair edilen yeminin cevazı teslim olunan bir kitabın⁴, böylece büyük bir kısmını menfi bir hükümle mahkûm etmekten korkuyorlardı. Bu gibi bazı hadislerin münkati olduğu iddiasından istifade edebilen İbn Hâzım aḡ-Zâhîrî (öl. 452) bazı şeyleri reddetmek ve bazen de kendi görüşüne göre uygun deliller çıkarmak imkânını bulmuştu. Meselâ Buḥârî'nin Mâlik'den taliken aldığı bir hadisin müknaati olduğunu iddia ve dolayısıyla redde çalışmıştı. Bunu yersiz bulan 'Aynî, hadisin, şöhretinden dolayı böyle münkati bırakıldığını söylemişti. Filhakika hadisin muhtelif kaynaklarda isnadının bulunmuş olması İbn Hâzım'ın iddiasını tamamen mesnedsiz kılyorsa da 'Aynî'nin de izahı Buḥârî'nin taliqlerinin, bütün halinde göz önüne alınmadan ileri sürülen mevzî bir izahı olmaktan ileri geçmemektedir⁵. Buḥârî'nin taliqlerine dair müstakil bir eser meydana

¹ al-'İraqî, *at-Taqqîd wa'l-İdâh* s. 77.

² Bu tabiri İbn Hâcar bol bol kullanmıştır (*Ta'liq at-ta'liq* 2b—3b).

³ 'Aynî I, 321.

⁴ İbn aḡ-Şalâh s. 26, 'İraqî, *at-Taqqîd wa'l-İdâh* s. 26.

⁵ 'Aynî I, 291.

na getirmiş olan İbn Hâcar ise müşkili halletmekten uzak bazı fikirleri sıralamak ile iktifa edip hiç bir şey söylemiyor¹ Hadis kitaplarında bu gibi delilleri toplamakta biraz aceleci olan İbn Hâzım bir defasında Buḥârî'nin kitabının diğer bir yerinde isnâd edilmiş olan bir mu^callaḳ hadis hakkında: munkati'dir, sahih hükümünde değildir, diyerek oldukça mühim bir hükme varmıştı. Fakat muhalifleri Şaḫîḥ'de bir defa da isnâd edilmiş olduğunu tesbit ederek red imkânını bulabilmişlerdi². İbn Hâcar, Buḥârî'nin bu ta'likini sadece diğer bir yerde zikredilmiş olmasına hamletmişti³.

İşte muṣṭalaḥ al-ḥâdiṣ kitaplarının ilk defa olarak ortaya konduğu⁴ devirden itibaren, Buḥârî ve Muslim'in hadislerinin tenkide tabi tutulup muhaddislerin «ḥaddaṣanâ» ve aḥḫaranâ» gibi meşhur lafızları hilâfına «qâla» ile iyrad edilmiş olanlarının ta'liq diye adlandırılan neveleri üzerinde bir kaç asır ileri sürülen ihtilâflı görüşler bir taraftan münakaşa edilip dururken diğer taraftan aynı kitapların bâbları ve «taḥammul al-^cilm» in kısımları arasında «vicâda» diye diğer bir nevi'n, tarif ve izah edildiğini görüyoruz. Bundan evvel, *hadislerin nakli* meselesinde, muhtasar bir şekilde göz önüne aldığımız, fakat şimdi Buḥârî'nin asırlardanberi münakaşa edildiği halde bir türlü halledilemeyen müşkiline tatbik edeceğimiz bu nevi'n, «qâla» tabiriyle rivayet edilen hadisleri mu^callaḳ diye ilk olarak adlandıran Dâraquṭnî (öl. 385) 'nin devrinde ilk *muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ* kitabının müellifi Râmḫurmuzî (öl. 360)'nin *al-Muḥaddiṣ al-fâsil bayn ar-râwî wa'l-wâ'î* adlı kitabında maruf olduğunu görüyoruz. Fakat nedense asırlarca bu iki nevi daima birbirinden ayrı mülâhaza edilmiştir.

Muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ kitaplarının «vicâda» hakkındaki tarifini şimdi gözden geçirip «ta'liq» diye adlandırılan şekilde alınan hadislere ne dereceye kadar tatbik edilebileceğini görelim:

«Vicâda» bedevî arablar tarafından kullanılmış olmayıp وجد kökünden, sonradan yapılmış bir masdardır. Bir şahsın, diğer bir

¹ *Fath al-bârî* I, 91.

² Buḥârî VII, 107, İbn aş-Şalâḥ s. 73.

³ *Fath al-bârî* X, 45.

⁴ Bu mevzuda ilk eserin ar-Râmḫurmuzî tarafından meydana getirildiğine daha evvel işaret etmiştik, ayrıca bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 9, Râmḫurmuzî (Köprülü Ktb.) nr. 94a-96b.

şahıs tarafından rivayet edilen hadisleri muhtevi ve bu ikinci şahsın bizzat el yazısile olan bir kitabını bulması, fakat onun bu kitap sahibine mülâki olmamış bulunması, şayed mülâki olmuş ise muhtevasını ondan dinlememiş olmasıdır ki bu takdirde, وجدت بخط و یا قرأت بخط فلان و یا حدثت عن فلان veya حدثت عن فلان demesi, şeyhini zikr, isnâd ve metnini olduğu gibi nakletmiş bulunması veya, قرأت بخط فلان و حدثت, yahut حدثت عن فلان demek, isnâdın mütebaki kısmını saymasıdır. Eskiden ve şimdi normal olarak takib edilen yol budur. Bu tarzda alınan hadisler m u n q a t i' ve mursal bâbına dahil sayılır. Şu kadar var ki وجدت و قرأت بخط şeklinde alınanlar bir nevi muttasıl sened gibi görünür. Bazıları lâkaydi göstererek bu gibi nakiller için حدثنا ve أخبرنا tabirini kullanmış ve bu yüzden tenkid olunmuşlardır.

Bir muhaddisin, kendi yazısından gayri bir yazıyla bir kitabı bulunduğu takdirde, bunun için « ذکر فلان » veya « قال فلان » veya « ذكر فلان عن فلان » demiş olması lazımdır. Bu tamamiyle munkati bir rivayettir, ittisal ifade etmez. Bütün bunlar, naklolan haberin, adı zikrolunan râvinin yazı ve kitabından alınmış olduğu (yani yazı ve kitabından nakledilmiş bulunduğu) hususunda hiç bir şüphe bulunmadığı zaman mevzuubahistir. Aksi takdirde بلغنى عن فلان veya ذكر فلان عن فلان veya veyahud benzer ifadelerden birini kullanmak lazımdır... Bir musannıfa atfedilen bir kitaptan nakletmek istenildiği zaman ancak nüshanın sıhhatından emin olduğu, bu nüsha, faydalanmak isteyen kimse veya başkaları tarafından diğer bir kaç nüsha ile mukabele edildiği takdirde قال فلان tabiri kullanılmalıdır. Bu mümkün olmadığı takdirde بلغنى عن فلان demeli veya benzer ibareler kullanılmalıdır. Fakat asrımızda bir çok kimseler, esaslı surette araştırıp soruşturmadan bunlar için geliş güzel bir şekilde kat'i sigayı yani « قال » tabirini kullanıyorlar... Meselâ her hangi bir musannıfa atfolunan bir nüsha görüp sıhhatinden kat'i surette emin olunmadan « قال فلان » ... tabirini kullanıyorlar ... Böyle bir nüsha ile karşılaşan kimse şayed bütün melhuz hataları gözden kaçırmayacak kadar dikkatli bir âlim ise bu tabiri kullanmasının caiz olacağını ümid ederiz. Başkalarının kitabından nakleden bir çok musannıf böyle bir esastan yürüyerek kolaylığa kavuştu. İşte w i c â d a suretile hadis naklinin mahiyeti. Kendisile amelini cevazına gelince, mâlikîlerden birinin rivayetine göre, Mâ-

lik ve diğeri bir çok muhaddisler bununla ameli tecviz etmiyorlar. İmâm Şâfiî'nin ve ileri gelen arkadaşlarının büyük bir kısmının bunu tecviz ettikleri rivayet olunuyor¹.

İşte «taḥammul al-ilm» in «wicâda» bâbında islâmî rivayetini, bir şeyhten dinlemeden veya şeyhe dinletmeden veya her hangi bir şekilde icâzeti alınmamış olan bir kitaptan naklin cevazını ve teferruat bir tarafa bırakıldığı takdirde bunun için «qâla» ve benzeri tabirlerin kullanıldığını ve bunu İmâm Şâfiî gibi büyük muhaddislerin tecviz ettiğini ve dolayısıyla bu nev'in daha ikinci asırda muteber ve maruf olduğunu öğreniyoruz. Aca-ba Buḥârî'nin «وَل» tabiriyle aldıklarının, her nasılsa wicâda nev'ini hatırlamayıp ta'liq diye adlandıran Darâquṭnî (öl. 385) ye tabi oldukları için mi, izahında bu bâbdan faydalanmamışlardı?, yoksa kitabının bir yerinde şeyhi 'Abû Bakr b. 'Abî Şayba (öl. 235) 'nin (*Muşannaf*'ından) senedindeki «wicâda» yi gösteren hadisler nakletmiş olması bakımından tenkide uğrayan Muslim² gibi Buḥârî için de bunu tecviz mi etmiyorlardı?; Fakat Buḥârî bu hadisleri «ḥaddaşanâ» veya «aḥbaranâ» tabirile değil «qâla» lafziyle naklediyordu, bu takdirde Muslim'in tenkide uğrayan hadisleri nev'ine değil de tamamiyle Şâfiî'nin tecviz ettiği «wicâda» ye uymuyor muydu? bundan başka, o bu tabiri bol bol, hiç bir şekilde şeyhlerinden addedilemiyen ve kendilerinden her hangi bir şey dinlemiş olmadığı filologların kitabları için kullanıyordu, bununla açıkça «wicâda» yi tecviz etmiş sayılmaz mıydı?³.

Her halde muhaddisler, Buḥârî'nin şarihleri bunları düşünmüş-tü. Nitekim mevzuu-bahs tabirlerle, Buḥârî'nin naklettiği haberlerin hepsinin «'arḍ» ve «icâza» ifade ettiğini düşünenler

¹ İbn aş-Şalâh 168-169; *Tadrîb ar-râwî* 148-149.

² *Tadrîb ar-râwî* s. 149.

³ Misâl olmak üzere takriben aldığı şu ibareyi zikrelelim:

ولكل جعلنا مولى مما ترك الوالدان والاقربون الآية وقال معمر: مولى اولياء ورثة عاقدت هو مولى اليمين وهو الحليف والمولى ايضاً ابن العم والمول المعق والمولى المليك والمولى مولى فى الدين. Buḥârî'nin ayni . Misâl, Buḥârî'nin ayni tarzda almış olduğu yüzlerce ibareden biridir. « قال معمر » tabiriyle 'Abû Ubayda ma'mar b. muşannâ'nın *Macâz al-Qur'ân*'ından almış olduğu, gerek şarihlerin ifadesinden gerekse adı geçen kitaba müracaattan anlaşılıyor (Bk. *macâz al-Qur'ân* I, 124 ve *Fatḥa'l-bârî* VIII, 186, 'Ayni, VIII, 547, Qastallâni VI, 77).

olmuştu¹. Fakat bu sonuncu kaideler nasıl Buḥârî'nin «qâla» ve benzer tabirlerle aldığı bütün haberlere tatbik edilemiyorsa² «wicâda» için de aynı imkânsızlık ortaya çıkıyordu. Çünkü ilk nazarda Buḥârî'nin bu tabirleri başka başka hükümler ifade ediyordu; Bunun için de şarihler bir çok sebepler düşünmek ve muhtelif hal yolları bulmak mecburiyetinde kalmıştı. «Qâla» tabirile alınmış olan bir hadisın *Şaḥîḥ*'de diğer bir bâbda «ḥaddaşanâ» veya «aḥbaranâ» lafzıyla serdedildiği vakiydi, ve nadir değildi. *Şaḥîḥ*'de birinci tabirle alınmış olan bir hadis, müellifin diğer müstakil bir kitabında «aḥbaranâ» veya ḥaddaşanâ» lafızlarıyla da nakledilmiş bulunabiliyordu. Bunun tamamen aksi de variddi. Şu halde «qâla» veya benzer tabirlerle alınanlara «wicâda» yani muttasıl bir rivayet yoluyla değil de rivayetsiz kitaplardan menkuldur, diye hükmetsek aynı hadislerin diğer tarafta «ḥaddaşanâ» gibi tabirlerle alınıp rivayetin her hangi bir şekline delâlet etmesi bu hükmü tamamen ortadan kaldırıyordu.

Buḥârî'nin kitabının telifinden bir asır kadar sonra münakaşasına başlanıp üzerinde her hangi bir neticeye varılamıyan ve zaman zaman esas sebebinin izah edilemeyeceği söylenen bu müşkilinin hallini, *Şaḥîḥ*'in kaynaklarıyla olan münsebetlerinin bir hususiyetinde arayacağız. Öyle zannediyoruz ki, onun bu hususiyetine dayanılarak, kitabının «ta'liq» diye adlanan kısımlarından başka diğer bir çok müşkilleri de halledilecektir. Meselâ, tekrarlarının sebepleri, niçin bazı bâbları tamamen boş veya isimlerden ibaret bıraktığı, neden bazı hadisleri hiç de teçviz edilmeyen bir şekilde yarım olarak naklettiği, ve kitabındaki «mutaba'at» ve «şawâhid» hadislerinin hükmü anlaşılacaktır. Hatta, bizzat Buḥârî «müdeellis» yani kendisini, hadis dinlememiş olduğu bir muasırından dinlemiş gibi göstermiş olma iddiasından kurtulacaktır.

Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'inin bu muhtelif müşkillerinin düğüm noktasını teşkil eden hususiyeti, acizâne görüşümüze göre, bâblarının tanziminde kendinden evvelki musannaf edebiyatın bâblarına tabi oluşu meselesidir. Kanaatımızca, daha evvel izahına çalışıldığı veçhile, Buḥârî'nin, *Şaḥîḥ*'inin bâblarını tanzimde kendinden evvel

¹ İbn aş-Şalâḥ s. 76.

² *Ta'liq at-ta'liq* 2 b.

mevcud edebiyata tabi oluşunun kabulü, kitabın bütün karakterlerinin vazih bir şekilde ortaya koyduğu kaçınılmaz bir hakikattir. Mamafih, bu kendinden evvel mevcut bir musannaf hadis edebiyatından faydalanan diğer muhaddislerin ve onun muasırlarının ve binnetice haleflerinin pek tabii bir hususiyetiydi. Yalnız hadis edebiyatının bu müşterek vafında da Buḥârî'nin şahsının ileride göreceğimiz üzere diğerlerinin sahasını aşan bir tarafı vardır.

Mevzuu bahs hususiyetle şunu kastediyoruz: Buḥârî'den evvel zengin bir yazılı edebiyat vardı. Bunların büyük bir kısmı bâblara göre tasnif edilmiş bir haldeydi. Bir kısmı da muayyen ve mahdud bir kaç bâb veya sadece bir bâb ihtiva ediyordu. Bâblara göre tasnif edilmiş kitabların yanında malzemeleri umumiyetle hadislerden ibaret olan tefsirler, hadisleri bâblarına göre isnâd eden, ve etmeyen müsnedler, oldukça eski devirden kalma hadis mecmuaları, *saḥîfa* ve *cuz*'ler vardı. Hadisler gibi bu kitabları da râvilerinden veya musannıflarından okumuş olmak veya şeyhlere okumak veyahut ta «*taḥammul al-ilm*'in muteber şekilleriyle rivayet hakkını almış olmak lazımdı. Ancak bu rivayetlerle gelen kitablardan faydalamp «*ḥaddaşanâ*» ve «*aḥbaranâ*» gibi lafızlarla hadis nakledilirdi. Rivayeti temin olunmuş kitablardan nakl, ancak «*vicâda*» nev'inde tecviz edilen tabirlerle, hassaten «*qâla*» ile olurdu. Hadis edebiyatının yazılı mahsulleri çoğaldıkça ve İslâm aleminin muhtelif köşelerine dağıldıkça bir insanın, bütün kitabların rivayetini almış olması maddeten imkânsızdı. Zira bu rivayetleri alabilmek için zaman imkânsızlığından başka, kitabların muayyen râvilerini gidip bulmak gibi mekânî bir imkânsızlık ta vardı. Hatta bu mülâhaza ile «*icâza*» yoluyla nakl gibi bir kolaylık bulunmuştu. Yani tilmiz şeyhinden dinlemeden veya ona dinletmeden icazetini almış olmakla bir kitabı veya hadisi *أخبرنا اجازة* diye nakledebiliyordu. İşte, böylece zengin bir edebiyatın hülâsasına kalkışan Buḥârî'nin istifade sahasında her hangi bir şekilde «*samâc*» ve «*Kıra'at*» yoluyla rivayetini almamış olduğu kitablar vardı. Bunlardan faydalanmıştı. Bunları bâblar halinde hulâsa ederken, rivayeti kendisine kadar ulaşmış kitablardan «*ḥaddaşanâ*» ve «*aḥbaranâ*» lafızları ile, rivayetine sahib olmadığı kitablardan «*qâla*» tabiriyle alıyordu. *Şaḥîḥ*'inin diğer bâblarını meydana getirirken, sonradan karşısına, önce «*qâla*» lafzıyla aldığı bir hadis, «*Samâc*» ve «*Kıra'at*» yoluyla gelen bir

kitabın bâbları içinde bulunarak çıkıyordu, veyahut önce «ahbâranâ» veya «haddaşanâ» lafzıyla almış olduğu bir hadis, hayli zaman, belki seneler geçtikten sonra, diğer bâbı meydana getirirken kendisine rivayet yoluyla gelmemiş olan bir kitabın alâkalı bâbında karşısına çıkınca «qâla tabiriyle alıyordu. İbn Hâcar, Buḥârî'nin böyle muallak bıraktığı hadislerin en az bir senede malik olduğunu ortaya koymak için *Ta'liq at-ta'lik* adıyla meydana getirmiş olduğu müstakil kitabında Buḥârî'nin, *Şahîh*'in diğer bir yerinde isnâdlı olarak zikrettiği, *Şahîh*'inde isnadsız bıraktığı halde diğer kitaplarda isnad ettiği, ne *Şahîh*'inde ve ne de diğer kitaplarda senedini verdiği fakat başka muhaddislerin eserlerinde isnâdları bulunan hadisler diye üçe ayırmakta olduğu ta'liqlerin¹ izahından bunu açıkça istidlâl etmek mümkündür. *Şahîh*'te bol bol raslanacak olan misaller den bir kaçını burada gözden geçirelim.

Kitâb al-îymân'ın ilk bâbı² bir çok hususiyetleri ihtiva etmesi bakımından bizim için iyi bir misal teşkil etmektedir. Şarihler bize bu bâbda meydana getirilen müstakil kitaplardan başka, Buḥârî'den, evvelki bir çok musannıfların kitaplarının bu bâbı ihtiva ettiğini bildirmektedir³. Onların bildirdiklerine göre, Abdarraḥmân b. Umar b. Yazîd b. Rusta (188—245)'nin müstakil *Kitâb al-îymân*'ının, *Şahîh*'in aynı isimli fasl (kitab)'ındaki muallaq hadislerin hepsini ihtiva etmektedir. Bir kısmının 'Abû Bakr b. 'Abî Şayba (öl. 235)'nin musannaf kitabının aynı bâbında bulunmasına rağmen, *Şahîh*'in mevzuubahs ta'liqleri'nin, hem bâbı takib eden sözlerini hem de arka arkaya gelen ta'liqlerini aynen birincisinde bulabilmişlerdi⁴.

كتاب الايمان باب الايمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم بنى الاسلام على خمس وهو قول وفضل يزيد وينقص قال الله تعالى ليزدادوا ايمانا مع ايمانهم وزدناهم هدى ويزيد الله الذين اهتدوا هدى والذين اهتدوا زادهم هدى وآتاهم تقواهم ويزداد الذين آمنوا ايماناً وقوله أياكم زادته هذه ايماناً فاما الذين آمنوا فزادتهم ايماناً وقوله جل ذكره فاخشوهم فزادهم

¹ Bk. *Hadyu's-sâri* s. 71.

² Buḥârî I, 12, st. 11.

³ Bk. meselâ al-Qasṣallânî I, 84, o misal olarak İbn. 'Uyayna, Sufyân as-Sawrî, İbn. Curayc... İlh. gibi bir çoklarının musannafatının bâbları arasında bu bâbı bulundurduklarını söylemektedir.

⁴ *Fatḥ al-bârî* I, 42—46, 'Aynî I, 127—134.

إيماناً وقوله تعالى وما زادهم الا إيماناً وتسليماً والحب في الله والبغض في الله من الايمان وكتب عمر بن عبدالعزيز الى عدى بن عدى ان للايمان فرائض وشرائع وحدوداً وسنناً فمن استكملها استكمل الايمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الايمان فان أعش فسا بينها لكم حتى تعملوا بها وان أمت فأنا على صحبتكم بحريص وقال ابراهيم ولكن ايظمن قلبي وقل معاذ اجلس بنا نومن ساعة وقال ابن مسعود اليقين الايمان كله وقال ابن عمر لا يبلغ العبد حقيقة التقوى حتى يدع ما حاك في الصدر وقال مجاهد شرع لكم أوصيائكم يا محمد واياهم ديناً واحداً وقال ابن عباس شرعة ومنهاجا سبيلا وسنة .

Kitabın diğer bir faslından her hangi bir misal alalım :

باب في الر كاز الخمس وقال مالك وابن ادريس الر كاز دفن الجاهلية في قبليه وكثيره الخمس وليس الممدن بر كاز وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم في الممدن جبار وفي الر كاز الخمس وأخذ عمر بن عبدالعزيز من المعادين من كل مائتين خمسة وقال الحسن ما كان من ر كاز في أرض الحرب ففيه الخمس وما كان من أرض السلم ففيه الزكاة وان وجدت اللقطة في أرض العدو فرفرها وان كانت من العدو ففيها الخمس وقال بعض الناس الممدن كاز مثل دفن الجاهلية لانه يقال أركز الممدن اذا خرج منه شيء قيل له قديقال لمن وهب له شيء أوربح ربها كثيرا أوكثر ثمه أركزت ثم ناقض وقال لا بأس أن يكتمه فلا يودي الخمس .

Bu bâbda ¹ fıkhn muhtelif imâmlarının fikirlerini bir araya getiren ta'liqlerin çoğunu şarihlerin ifadesine göre, 'Abû 'Ubayd'in *Kitâb al-²amwâl*'inden almıştır. 'Abû 'Ubayd'in bize kadar gelen mezkûr kitabında Buḥârî'nin ta'liken aldığı kısımlar hususunda şarihlerin verdiği bilgiyi tahkik etmek imkânına sahip bulunuyoruz ³. Buḥârî daha evvelki misâlde olduğu gibi burada da yine 'Abû 'Ubayd'in kitabından 'Umar b. 'Abdâ'azîz'e aid almış olduğu haberi ta'liq suretiyle, diğer almış olduklarıyla bir araya getirerek tek bir senedli hadis iyradından müstağni kalıyor. Yine *Şaḥîḥ*'de *Kitâb al-buyû*'un bir meselesi üzerinde onun muhtelif mezhepleri gösterir şu ta'liqleri ⁴ mühimdir :

باب تفسير المرايا وقال مالك العربية أن يمرى الرجل النخلة ثم يتأذى بدخوله عليه فرخس له أن يشتريها تمر بتمر وقال ابن ادريس العربية لا تكون الا بالكيل من التمر يداً بيد لا يكون بالجزاف ومما يقويه قول سهل بن أبي حشمة بالاوسق الموسقة وقال ابن اسحق في حديثه عن

¹ Buḥârî II, 129.

² *Fatḥ al-bârî* III, 288 ; ³ *Aynî* IV, 453.

³ 'Abû 'Ubayd, *K. al-²amwâl* 336-340.

⁴ Buḥârî III, 76.

نافع عن ابن عمر رضي الله عنهما كانت العرايا أن يعرى الرجل في ماله النخلة والتخلتين وقال
يزيد عن سفيان بن حسين العرايا نخل كانت توهب للمساكين فلا يستطيعون أن ينتظروا بها
رخص لهم أن يبيعوها بما شاؤا من التمر حدثنا ... الخ»

Buḥârî, *Şahîh*'ine yerleştirmiş olduğu bu bâbda *Muwattâ*'ın, yanında bulunan rivayetlerinde aradığı malzemeye raslayamayınca diğer rivayetlerinden faydalanmağa mecbur kalmıştı. *Muwattâ*'ın Yahyâ b. Yahyâ rivayetinden farklı kısımlarını toplayan İbn. 'Abdallbarr, Buḥârî'nin Mâlik'den almış olduğu bu «mu'allaq» haberin İbn Wahb rivayetile yanında bulunan redaksiyonundan geldiğini tesbit etmişti¹. Fakat *Şahîh*'in yukarıdaki diğer ta'liqlerinin kaynaklarını bulmak hususunda şarihler bir hayli güçlük çekmiştir. Buḥârî'nin bunları muayyen bir kitabın bir bâbından mı naklen aldığı, yoksa ta'liqlerinde isimlerini izhar ettiği muhtelif şahısların eserlerinden mi alıp bir araya getirdiği hususunu kaynakların çoğunun kaybolduğu bu günde tahkik mümkün değildir.

*
*
*

Buḥârî metninde mücerred «qâla» ve «zakara» ve benzer tabirlerden başka pek sık olmamakla beraber bir de «qâla lî» veya «qâla lanâ» veya «zâdanâ» tabirlerinin kullanıldığı görülüyor. Muştalah al-ḥadîs kitaplarının ve Buḥârî şarihlerinin ifadesine göre, bu tabirde bir muhaddisin «müzakara» suretiyle vâki samâ' neticesinde almış olduğu hadisler için kullanılmaktadır². Yani Buḥârî, bu hadisi ihtiva eden kitap, şeyhi ve tilmizleri ile birlikte müzakere suretiyle okunurken yalnız onu şeyhinden dinlemek imkânını bulmuştu. Diğer bir ifadeye göre, Buḥârî'nin bu ta'liqleri «*ard ve munawala*»³; Buḥârî'nin kitabındaki «qâla» lerî tedlis olarak vasıflandıran 'Abdallâh b. Mandâ'ye göre ise «qâla lî» ve benzer tabirler *icâza* ifade eder⁴. Buḥârî'nin münhasıran bu tabiri, kitaplarının rivayetini almamış olduğu fakat kendileriyle bir müddet temasta bulunduğu şeyhlerinin kitaplarından nakletmek istediği zaman kullandığını, yakın bir temas gösteren bir zamirin «qâla» ye ilâvesiyle, kendisiyle bu şeyh arasında vaktile bu hadisi ihti-

¹ *Fath al-bârî* IV, 325-327, 'Aynî V, 547-549.

² *Tadrîb ar-râwî* s. 130.

³ *Ayn. esr.* s. 146.

⁴ *Ayn. esr.* s. 146.

va eden kitap üzerinde bir nevi müzakere vuku bulduğuna işaret etmek istediğini anlamak mümkündür.

«Qâla lî» ve «qâla lanâ» veya «zâdanâ» gibi, *Şaḥîḥ*'de pek sık bir şekilde geçmeyen bu tabirlerin, hassaten Buḥârî'nin hocası 'Aḥmad b. Ḥanbal (öl. 242) için iki defa; bir defasında «qâla lanâ 'Aḥmad¹ diğ er defasında «wa zâdanî 'Aḥmad»² şeklinde kullanıldığı görülüyor. 'Aḥmad b. Ḥanbal'in rivayetini almadığını bildiğimiz *Musnad*'inden³ senedlerle nakletmek istediği zaman kitabın ravisi 'Aḥmad b. al-Ḥasan (öl. 250) vasıtasıyla rivayet etmişti⁴.

Buḥârî'nin yine bu tabiri, kendisiyle temasta bulunduğu halde kitabının rivayetini almamış olduğu, *musnad* ve diğ er bir çok kitap sahibi Ḥalifat b. Ḥayyâṭ al-^cUşfurî (öl. 240) için kullandığı görülmektedir⁵. Buḥârî on kadar hadisi bazan «qala li» tabiriyle bazan da bir râvinin ismini hafzedip bir üst derecedeki râvinin ismini bırakarak Şaḥîḥ'ine almıştır⁶. Gerek İbn Ḥanbal'den ve gerekse Ḥalifat b. Ḥayyâṭ'tan alınan bu tip ta'liqlerin hepsi onun Şaḥîḥ'inin bazı fasıllarının ya baş veya son taraflarında mevcut bir hadisin takviyesi veya küçük bir rivayet farkının gösterilmesi sadedinde şahit olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Buḥârî ta'liqlerinin diğ er muhaddisler arasında raslanılmayan hususiyetlerinden birisi de şeyhlerinden ve muasırlarından yapılmış olanlarında görülmektedir. Umumî olarak talîq nevi üzerinde şarihlerin yanlış esasa isnâd ettirdikleri görüşleri muhtelif neveleri üzerinde de aynı tesirini göstermektedir. Buḥârî'nin bu tip ta'liqleri, kitabında çokça «ḥaddaşanâ» ve «aḥba ranâ» lafızlarıyla muttasılan râvilerini izhar ettiği şeyhlerinin büyük bir kısmından diğ er yerlerde senedlerini hafzederek almış olması veyahut muasırlarından sa-

¹ Buḥârî VII, 10; *Fatḥ al-bârî* XI, 132.

² Buḥârî VII, 158.

³ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 116.

⁴ Buḥârî VI, 17.

⁵ Ayn. esr. VI, 18; VIII, 68; IX, 157, 160; *Fatḥ al-bârî* XI, 82.

⁶ ^cAyn VIII, 461; *Tahzîb at-tahzîb* III, 161.

dece ta'liqan alıp hiç isnâd etmedikleridir¹. Onun ta'liqlerinin diğer bir nev'i de kendine muasır bazı muhaddislerden, ta'liqan aldığı hadislerin bir kısmının kitabının diğer yerlerinde bir vasıta ile zikredilmiş olanlarıdır. «Qâla» tabiriyle Buhârî'nin, şeyhinden rivayetini almamış olduğunu göstermek şeklindeki maksadı yukarıda izah edilen sebeplerle anlayamadığı için «müdeellis» addedilmiş², yani muasırından bir hadisi dinlememiş olduğu halde kendini, dinlemiş gibi gösterdiği iddia edilmiştir. Buhârî'nin bu ta'liqi için *Şahîh*'inin *K. al-canâ'iz* kısmında³ Haccâc b. al-Minhâl (öl. 217) 'dan «qâla» lafziyle almış olduğu halde «'ahâdiş al-'anbiyâ» kısmında⁴ «haddaşanâ» Muḥammad, haddaşanâ Haccâc b. al-Minhâl şeklinde rivayet ettiği hadisi misal olarak gösterirler. İbn Manda (öl. 396) tarafından «tadlîs» e hamledilip⁵ usulcular tarafından, vazıh bir şey söylenemeyeceği aşağı yukarı beyan olunmuş⁶, İbn Hâcar tarafından isnâdın muhtasar ve mufassal şekli diye ifadeye çalışılmış⁷ olan bu gibi ta'liqleri de Buhârî'nin, muasırlarından, kitaplarını doğrudan doğruya değil de râvisinden dinlemiş olduğu hadisler için kullandığı şekilde anlamak mümkündür. Buhârî, muasırlarının, kendilerinden dinlemek imkânını bulamamış olduğu kitaplarını, hayatta buldukları halde, diğer râvilerinden rivayetini bazan tecviz ediyor, bazen de râvilerinin adını hafız ederek muallak bir ifade ile alıyordu. 'Aḥmad b. Ḥanbal'in *musnad*'i için de durum aynı idi. O, mü-

¹ Bunun en iyi misallerinden birini, Buhârî'nin şeylerinden 'Abû'l — Yamân (öl. 221, meselâ bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 214, 'Aynî VIII, 595) ve Âdam b. 'Abî İyâs (öl. 220, bk. 'Aynî VIII, 671) 'dan yapılan ta'liqler teşkil etmektedir. Diğer bir misali, Zuhri'nin hadislerini toplayıp az-Zuhriyât diye adlandıran Muḥ. b. Yahyâ z-Zuhlî (öl. 256) 'den yapmış olduğu ta'liqlerdir. İbn Hâcar Hadyu's-sârî'de (s. 23, 24, 26, 28, 29, 31, 35, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 62, 64, 66, 67) Buhârî'nin muallak bıraktığı bir çok hadislerin az-Zuhriyât'ta iysâl edildiğini söylemektedir. Buhârî, müşarûn ileyhın ismini tam olarak hiç bir yerde tasrih etmemiş, sadece bazen «haddaşanâ Muḥammad» ve bazan da «Muḥammad b. Hâlid» diye zikriyle iktifa etmiştir. *Şahîh*'de «Muḥammad b. Yahyâ» şeklinde tam telaffuzuna asla raslanmamaktadır (bk. *Tahzîb at-tahzîb* IX, 512).

² 'İrâqî, *at-Taḥzîb wa'l-'idâh* s. 74, *Ta'liq at-ta'liq* 2 b.

³ Buhârî II, 96; *Fatḥ al-bârî* III, 180; 'Aynî IV, 212.

⁴ Buhârî IV, 170-171; *Fatḥ al-bârî* VI, 362.

⁵ *Ta'liq at-ta'liq* 2 b.

⁶ 'İrâqî, *at-Taḥzîb wa'l-'idâh* s. 74-75.

⁷ *Fatḥ al-bârî* III, 180.

elliflerinden dinleyememiş olduğu bu kitaptan¹ bir defa râvisi vasıtasıyla, iki defa da ta'liqan nakletmişti².

Buḥârî, kendi şeyhlerinden araya birer râvi koyarak iki yüz kadar hadis rivayet etmişti. Bunların dördü Muslim ile müşterek hadisleri teşkil ediyordu ki, Muslim bunları şeyhlerinden doğrudan doğruya naklettiği halde Buḥârî râviler vasıtası ile almıştı³. Hassaten Muslim'in 161 hadis rivayet edebildiği 'Ubaydal-lâh b. Mu'âz (öl. 238) 'dan ancak tilmizleri 'Aḥmad ve Muḥammad vasıtasıyla rivayete mecbur kalmıştı⁴.

Buḥârî'nin mechul fiillerle, kaydettiği, sonradan müteahhir şarihleri tarafından «tamrîd» diye adlandırılan ta'liqlerin izahı da, sebebinin isnâdların hususiyetinde aranmasından mütevellid yanlışlıklardan kurtulamamıştır. Usulcuların Buḥârî'yi bu gibi ta'liqleri yapmaya, senedlerindeki illetlerin sevkettiği şeklindeki izahları *Şâḥîḥ*'de mevcut aynı mahiyetteki malzemenin hey'et-i umumiyesinin bir arada mülâhazasının verdiği netice ile bağdaşamamaktadır. Bunun nakzedici delillerinden biri, isnâdı muallak bırakılan bir hadisin, kitabın bir bâbında «cazm» diğerk bir bâbında «yuzkaru» şeklinde «tamrîd» sigasıyla kaydedilmiş olmasıdır. Filhakika bu tenakuza müteahhir muhaddislerin bazıları tarafından da işaret edilmiştir⁵. *Şâḥîḥ*'te «tamrîd» sigasıyla bulunan bir hadisin bizzat Buḥârî tarafından, *al-Adab al-mufrad* adlı kitabında isnâd edilmiş olması⁶ karşısında, şarihlerin, senedlerin illetli buldukları takdirde «tamrîd» sigasının kullanıldığı şeklindeki iddiası tamamen çürümektedir. Esasen yukarıdaki tenakuz iddiası karşısında şarihlerin makul bir cevap veremedikleri görülüyor. Buḥârî'nin, *Şâḥîḥ*'inde arasıra muayyen bir şahıstan yaptığı bu iki tarz «ta'liq» in diğerk kaynaklarda şarihler tarafından tesbit edilen senedleri de bunun nakzedici delillerinden birini teşkil etmektedir. Meselâ onlar «qâla İbn 'Abbas», «wa yuzkaru 'an İbn 'Abbâs» şeklinde gelen iki tarz ta'liq'in senedlerini tesbite çalışırken her ikisi için de aynı ve sahih senedi

¹ *Al-Mas'ad al-'aḥmad* 30-31.

² Bk. Buḥârî VII, 10, 158; *Fath al-bârî* VIII, 116; 'Aynî VIII, 457; *Tahzîb at-tahzîb* I, 24.

³ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 116.

⁴ Bk. *Tahzîb at-tahzîb* VII, 48, *Fath al-bârî* VIII, 21; 'Aynî VIII, 627.

⁵ Bk. Buḥârî I, 26; *Fath al-bârî* I, 159, 'Aynî I, 474.

⁶ *Qasf allânî* I, 174.

buluyorlar¹. Bu takdirde «*tamriğ*» sigasıyla yapılan ta'liq'lerin illetli olması iddiası da çürümektedir.

»Ta'liq» in «*tamriğ*» adı verilen tarzı hakkında ileri sürebileceğimiz izah diğer tarzda olduğu gibi, Buḥârî'nin, rivayetini elde edememiş olduğu kitablara için bu tabiri seçmiş bulunmasıdır. Onun arasına bu meçhul sigayı kullanmış olması ise, o hadis veya haberin, kitabının alâkalı bâbında serdedişindeki ehemmiyetini veya tesir derecesini tahfif maksadına müstenid olmalıdır. Onun, hassaten filolojik tefsirleri nakl esnasında biraz daha fazla kullandığı bu tabiri takip eden sözün kendinden evvel ve sonrakilerle mukayesesini bu intibayı uyandırıyor. Yahud Buḥârî bu tabirleri te'kid mahiyetinde kullandığı haber veya hadisleri, kaynaklardan muhtasar veya sadece manasını naklederken yapmıştı. Sahih senedli haber veya hadislerin iyradı esnasında bu tabirin kullanıldığını gören şârih 'Aynîde aynı neticeye vasil olmuş, Buḥârî'nin bu tabiri hassaten senedlerin illetli olduğu esnada kullanmadığını söylemişti².

Buḥârî'nin rivayetini almamış olduğu kitaplardan yaptığı nakiller için «qâla» ve benzer tabirler kullandığını mülâhaza ettikten sonra bu tabirleri takip eden isimle Buḥârî'yle, o haber için kaynak vazifesi gören hadis kitabının münasebeti üzerinde pek kısa bir şekilde durmak gerekiyor. Zira kaynaklarının tedkiki ile meşgul olduğumuz *Şahîh*'de «ta'liq» adı verilen nev'e delalet eden laflardan sonra gelen şahıs isimleri her zaman için, alınan hadisin kaynağını teşkil etmemektedir. Bu gibi «ta'liq» lerin hemen akabinde şarihlerin verdiği malûmatın mülâhazasından çıkan neticeye göre, bazen ta'liken alınan bir rivayette sadece son râvi hazf ve diğer râviler ibka edilmektedir. Meselâ *Şahîh*'in «Kitâb at-tafsîr» kısmında «Yûsuf» sûresinin başında³ «qâla» Fuḍayl'an Ḥuşayn'an Mucâhid» şeklindeki ta'likde, sadece, kendisiyle adı geçen «Fuḍayl» arasında bir râvi hazfedilmiştir. Burada Buḥârî'nin yanında bulunan yazılı kaynak ya Fuḍayl b. 'İyâd (öl. 187) veyahut onun ile Buḥârî arasında ismi hazfolunan râviye ait

¹ «Wa yuzkaru 'an İbn 'Abbâs» tabiri için bk. *Fath al-bârî* VIII, 192. «wa qâla İbn 'Abbâs» için *Fath al-bârî* VIII, 199.

² 'Aynî I, 321.

³ Buḥârî VI, 75.

olabilir. Bunun tayini için râvilerin kitapları hakkında tamamlayıcı bilgiye ihtiyaç vardır. Fuḍayl'in kitapları hakkında vazih bir bilgiye sahip bulunmamamıza mukabil kendisinden rivayet edenler arasında Buḥârî'nin şeyhi Musaddad b. Musarhad (öl. 228) 'in en az bir *Musnad* sahibi olduğunu¹ biliyoruz. Şarihler bu muallak haberden başka² Buḥârî'nin aynı tarzda alınmış diğer bir çok muallak haberlerini onun *Musnad*'inde muttasıl senedli olarak bulmuşlardır³.

Diğer bir misal: Buḥârî'nin «qâla Zayd b. 'Aslam» tabiriyle almış olduğu muallak bir haberin⁴, diğer kaynaklardaki, meselâ Ṭabarî tefsirindeki⁵ isnâdı şayet «ḥaddaşanâ'l-Muşannâ «qâla» ḥaddaşanâ İshâq, qâla ḥaddaşanâ 'Abdallâh b. az-Zubayr 'an İbn 'Uyayna 'an Zayd b. 'Aslam» şeklinde ise Buḥârî'nin muasırı Muşannâ (öl. 240) bir tarafa bırakılacak olursa, mücerred olarak isnâdın şahıslarına bakıp Buḥârî'nin bunu hangi yazılı kaynaktan aldığına hükmetmek güçtür. Bu şahıslar ve onların birbirleriyle olan münasebetleri ve eserleri hakkında mütemmim bilgi sahibi olmayı gerektirir. Zira Buḥârî'nin kitabının bir kül halindeki tetkiki, kendisine rivayeti ulaştırmış olan haberi «wa qâla» tabiriyle kitabına sokarken bunu, onun ister ilk kaynağından ister rivayet silsilesinde bulunan her hangi bir şahsın eserinden almış olsun, sadece isnâdın son şahsına işaret ettiğini göstermektedir. Meselâ mevzuu-bahs ta'liki İbn 'Uyayna'nın tefsirinden almıştır. Bunu, tefsiri bizzat görmek imkânını bulan İbn Hıcar haber vermektedir⁶.

Buḥârî'nin diğer bir çok taliklerinin ise bir kaç kaynaktan birden alınmış olma ihtimali vardır. Meselâ 'Aṭâ (öl. 114)'dan muallak olarak nakledilen bir tefsirin, Buḥârî'nin yanında bulunan yazılı kaynağı bizzat 'Aṭâ'dan başka, onun bu tefsirini kitaplarına nakleden bir çok muhaddisler olabilir. Şarihler bunu 'Abdarrazzâq b. Hammâm (öl. 210) ve İbn Curayc (öl. 150) kanalıyla vasletmişlerdir⁷. Mevzuu bahs haberin adı zikredilmeyen kaynağı bize

¹ Bk. *Tazkirat al-ḥuffâz* II, 9.

² *Faḥ al-bârî* VIII, 270.

³ *Hadgu's-sâri* s. 35, 36, 40, 41, 45, 47, 48, 53, 63.

⁴ Buḥârî VI, 72.

⁵ *Tafsîr at-Ṭabarî* XI, 52.

⁶ *Faḥ al-bârî* VIII, 260.

⁷ *Faḥ al-bârî* VIII, 134.

kadar iki nüshası gelmiş olan ¹Abdarrazzâq tefsiridir¹. Ve yine yukarıdaki haberi takiben, Buḥârî'nin Ḥasan al-Başrî ve İbrâhîm an-Naḥâ'î'den serdettiği talikler² için de vaziyet böyledir. Bunu, şarihlerin mevsul olarak buldukları³ 'Abd b. Ḥumayd (öl. 249)'in tefsirinden başka bir çok kaynaklardan almış olabilir.

Hassaten *Şahîh*'inde geniş bir yer tutan talikleri bakımından diğer muhaddislerden bariz bir şekilde ayrılan Buḥârî'nin «mutaba'at» hadisleri de diğerlerinkine benzememektedir. Veyahut onun «mutaba'at» ları usulcuların tarifine⁴ uymamaktadır. Zira onun mutaba'at hadislerinin, hemen hemen her zaman, senetlerini şarihler veya muḥarricler bulabilmişlerdir. Hatta bunların bir çoğu bizzat Buḥârî tarafından kitabının diğer bâblarında isnâd edilmiştir. Bir misâl olmak üzere Kitâb at-tafsîr'de «Barâ'a» suresinin sonunda, 'Uṣmân b. 'Amr ve Lays'in mütaba'at hadislerini zikre-delim⁵: Birincisinin 'Aḥmad b. Ḥanbal'in ve 'İshâq b. Râhûya'nın *Musnad*'lerinde, ikincisinin bizzat Buḥârî tarafından *Faḍâ'il al-Qur'an*'da ve *Kitâb al-tawḥîd*'de mevsul olarak iyrad edildiği görülmektedir⁶. Buḥârî'ye mütaba'at diye izafe olunan nev'i, kendisine vicâda yoluyla gelmiş bulunan müellefattan, son râvileri hazfederek kitabına aldığı ta'likler olarak kabul edeceğiz.

Buraya kadar, Buḥârî'nin, kitabını hangi maksatla ve nasıl bir edebî muhit içinde meydana getirdiğini mümkün mertebe belirtmeğe çalıştık. Buḥârî'nin *Şahîh*'inin her hangi bir bakımdan başlangıç teşkil etmediğini, kendinden evvel mevcut zengin bir yazılı hadis edebiyatının içinden, bu edebiyatın bir nevi hülâsası

¹ Tafsîr 'Abdarrazzâq 'an ma'amar, Bk. bibliyografya.

² Buḥârî VI, 31.

³ *Fatḥ al-bârî* VIII, 134; 'Aynî VIII, 484.

⁴ Râvilerden biri tarafından rivayet edilen bir hadisin kendisinden başka bir râvi tarafından rivayet edildiğinin araştırılması ve bu râvinin şeyhinden o hadisi diğer bir râvinin rivayet edip etmediğinin tesbiti «İ'tibâr» diye addolunur. Bu bulunmadığı takdirde, mevzuu-bahs hadisi, son rivayet halkasında tek kalan râvinin şeyhinin şeyhinden dinliyen diğer bir râvi, bu bulunmadığı takdirde rivayetin ilk kademelerine ikinci bir râvi araştırıp bulmak «mutaba'at», diye adlanır. Bu şekilde delil mahiyetinde gelmiş olan hadis de «mutaba'at», hadisidir. Bu da mümkün olmadığı takdirde, o manada diğer bir hadis aranır ve buna şahid denir. Şahidi bulunmayan bir hadis «fard», diye adlanır (Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 85).

⁵ Buḥârî VI, 71-72.

⁶ *Fatḥ al-bârî* VIII, 260.

mahiyetinde ortaya çıktığını gördük. Hadis edebiyatının da umumî manzarası şöyle idi: Birinci asırda hadislerin bir kısmı yazılı vesikalara dayanmakla beraber şifahî rivayet te revaçta idi, hadislerin bir kısmı şifahî rivayet ediliyordu. Hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başında veyahut tâbiînin orta tabakası zamanında isnâd müessesesi ortaya çıkmıştı. İkinci asırda artık hadislerin yazılması işi hadis naklinin hakim vasıtası haline geldiği halde, «isnâd», hadislerin râvilerinin zikri adeti ortadan kalkmamış, zayıflamamış bilâkis kuvvetlenmişti. Bir takım kaidelerle tesbit edilmişti. Yani ortada kitapların rivayeti meselesi vardı. Bu kitapların muhtevasını şeyhten dinlemek, veya hiç olmazsa huzurunda okuyarak ona dinletmek ve ancak böylece rivayet edebilmek mümkün oluyordu. Bu takdirde, ikinci asrın sonuna doğru, kaynaklardan öğrenebildiğimize göre hemen hemen her muhaddis tarafından bir veya bir kaç ortaya konmak suretiyle teşekkül eden muazzam bir kitap yığınının büyük bir kısmından, her muhaddis için faydalanmak imkânı yoktu. Hepsini râvilerine ayrı ayrı okumak veya onlardan dinlemek veya İslâm aleminin muhtelif yerlerinde yaşayan râvilerle bir bir temasa gelmek mümkün değildi. «İcâza», «Munâwâla», «mukâtaba» gibi, rivayetin kolaylığı için ileri sürülen çareler bile bütün güçlükleri ortadan kaldıramamıştı. Sıhhatından emin olunan kitaptan rivayet hakkı alınmamış olsa dahi faydalanmak lâzımdı. Onların «wicâda» diye adlandırdıkları bu yoldan faydalanmak bir münakaşa mevzuu idi. Muslim, kitabına almış olduğu bir hadisin senedinde bulunan râvilerin bir kaç böyle bir nakilden faydalanmış mahiyette görüldüğünden, tâyib edilmişti¹. Fakat Buḥârî, kendinden evvel mevcut hadis edebiyatını hülâsaya teşebbüs ederken böyle müşkil bir durum karşısındaydı. Ya kendisine rivayeti gelmiş olan kitapların muhtevasıyla iktifa ve diğerlerini feda edecekti. Veya bu zengin edebiyattan faydalanıp sıhhatlarından emin olduğu kitapların, ayrıca rivayetini almış olmaya takılıp kalmayacaktı. Filhakika, Buḥârî geniş çapta ikinci şikkî tercih etmiş, tabir caizse, o, kitapların tamamen yerleştiği bir devirde, rivayetin artık fantazi ifade eden otoritesini parçalamak istemişti. Anlaşılan böyle bir harekete, *Şahîḥ*'ini te'lîfe teşebbüsüyle mecbur kalmıştı. Zira *at-Târîḥ al-kabîr*'i bir tarafa

¹ *Tadrib ar-râwî* s. 149.

brakılacak olursa diğer küçük hacimli kitapları isnâd ve rivayet müessesesine mütevaatî bakımında selefinden ve muasırlarından ayrılmamıştı. Fakat *Târîh*'inde arasına muhaddislerin mutadî ve şartı olan «alfâz» yani «haddaşanâ» ve «ahbarana» ve benzer tabirler yerine «qâla» yi 'Sahl b. Yûsuf (öl. 190) 'un terceme-halinde « قال أحمد سمعت منه سنة ١٩٠ »¹ şeklinde kullanmıştı. Mamafih «qâla» tabiri, onun kitaplardan faydalanma hususunda yegâne istilâhı değildi, zaman zaman « كذا في كتاب المتيق »², veya « وفي كتابه مرسل »³, 'Abdallâh b. al-Mubârak (öl. 181) 'in kitabını kasederek « وفي كتاب الايمان »⁴ tabirini kullanırdı. *Şahîh*'inden daha evvel telif etmiş olduğu *Târîh*'inde, kitaplardan naklin muhtelif ifadelerinden anlaşılacağına göre, Buḥârî ancak, hadis edebiyatının bir nevi hülâsasını yapmağa teşebbüs ettiği kitabında «qâla» tabirini suret-i mahsusada, kuvvetli bir ihtiyacın karşılığı olarak istikrarlı bir şekilde seçmişti. Bazı haberler bize Buḥârî'den bir kaç tabaka ötede sema'sız kitaplardan nakledildiğini göstermektedir. Hassaten İbn 'Abî Hâtîm ar-Râzî (öl. 327) 'nin bize naklettiği şu haber oldukça mühimdir: « قال سمعت عبدالرحمن بن ابي مهدى يقول حدثت عن سفيان (الثوري) أحاديث اسرائيل عن عبدالله عن ابن الحنفية قال كانت من كتاب قلت يعني انها ليست بسماع »⁵

Demek ki, nadir olmakla beraber, Buḥârî'den daha evvel hadis kitaplarından «sama» sız olarak naklin yapıldığı vaki idi. Fakat Buḥârî'nin «qâla» ve benzer tabirleri muhaddislerden mi, yoksa kitaplarında bol bol kullanan filologlardan mı aldığı hususunda kat'i bir şey söylemeğe imkân yoktur. Filologların kitaplardan nakl için vasi bir şekilde «qâla» tabirinden faydalanmalarına mukabil muhaddisler bazen rivayet ettikleri kitaplar için bile kullanıyorlardı. Meselâ Haccâc b. Muḥammad al-'A'war (öl. 206) İbn Curayc'in kitaplarını rivayet eder ve bunlar için «qâla İbn Cu-

¹ *Ta'liq at-ta'liq* 3 a.

² Buḥârî, *at-Târîh al-kabîr* I/II, 95, I/II, 203.

³ *Ayn. esr.* I/II, 158.

⁴ *Ayn. esr.* I/II, 303.

⁵ İbn 'Abî Hâtîm, *Muqaddimat al-carḥ wa't-ta'dil* s, 71. *Kitâb al-ḥarâc*'inde umumiyet ile hadisleri isnâd ederek alan 'Abû Yûsuf bazen tefsirlerden nakletmek istediği zaman «wa balağanâ 'an» meselâ, «Balağanâ 'an Makḥûl» lafzını kullanmıştır.

rayc» tabirini kullanırdı. Muasırları bunun, rivayet ifade ettiğini ve ancak «samâ^c» yoluyla kendisine gelenleri naklettiğini bildikleri için muteber tanırlardı¹.

Bütün bu mülâhazalardan sonra, Buḥârî'nin, «qâla» ve benzer tabirleri kullanımında, üzerinde büyük bir tesir icra ettiğini göreceğimiz filologlara tabi bulunduğu ihtimalinin mevcut olduğunu söyleyeceğiz².

Kendinden evvelki edebiyatın hulâsası içinde Buḥârî plânını çok geniş tutmuştu. Bir araya getirdiği malzemenin bir biriy-le te'lif ve sentezindeki muvaffakiyet derecesinin münakaşasını etüdün sonuna bırakacağız. Burada «qâla» ve benzer tabirlerin teşkil ettiği ta'liflerin «vicâda» yoluyla gelen eserlere delâlet ettiği fikrine dayanarak, Şaḥîḥ'in kaynağı teşkil eden bu mahiyetteki eserlerin diğerlerinden daha çok olduğu hususundaki tahmini ileri süreceğiz. Her ne kadar ta'liflerin, mevsullere nisbetle kitaptaki hacimleri beşte bire yakın ise de ikinciler arasında, aynı, müşterek bir kaynaktan gelen kısımların çokluğuna mukabil birinciler umumiyetle çok zengin bir edebiyattan ayrı ayrı gelmektedir. Buḥârî'nin birinci tip kaynaklara, Şaḥîḥ'inin malzemele-rini toplarken diğerleri kadar değer vermemiş olmasına rağmen, maddî imkân nisbetinde ikincilere yani yanında rivayet yoluyla bulunan kitaplara da ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Meselâ, o bazan da hadis veya kitapların rivayetini kendisinden bir hayli genç olup, varraklığını yapan tilmizi 'Abdallâh b. Ḥammâd al-Âmulî-(öl. 273)'den almağa mecbur kalırdı³. Ta'liflerin izahında şarihlerin verdiği bilgiden faydalanarak, Buḥârî'nin daha ziyade muşannaf hadis mecmualarının, muayyen bâblara münhasır hadis kitaplarının, birinci asırdan kalma meşhur hadis «şahîfa» ve «cuz» lerinin büyük bir kısmını «samâ^c» yoluyla aldığını, musned le-lerin ve hassaten tefsirlerin, malzemelerini bâblara göre sistematik bir tertibe tabi tutmayan kitapların semasını elde etmediğini tahmin mümkündür. O, İmâm Mâlik'in Muwâtṭâ'ını en az dört râ-

¹ *al-Kifâya* s. 290.

² 'Abû 'Ubayd b. Sallâm, *Kitâb al-Âmwâl*'inde zaman zaman bu tabiri kullanmaktadır (bk. meselâ s. 358, nr. 932).

³ Bk. *Fath al-bâri* VIII, 228; 'Ayni VIII, 618; *Tahzîb at-tahzîb* V, 190-191.

viden dinlemek imkânını bulduğu halde¹ Şeyhi 'Aḥmad b. Ḥanbal'in *Musnad*'inin râvileri arasına girememiştir². Bir hadis kitabı olması bakımından kendisi için büyük bir kaynak teşkil edecek kitaptan ancak üç defa faydalanmıştı. Esasen *Şaḥih*'in hemen hemen her faslının tetkiki sırf bir hadis kitabı olarak kalmak gayesini hiç bir zaman gütmediğini göstermektedir. Onun bu karakteri malzemelerinin mahiyetinde, daha sonrakilerin «ta'liq» adını verdikleri nakilde tuttuğu yolun diğerlerinden yüzde yüz ayrılışında tezahür etmektedir. Kitabın mezkûr karakteri muhaddislerin nazarından kaçmamış olup meselâ Nawawî tarafından vazıhan ifade edilmiştir :

«... Buḥârî muhtelif ilimlerde, hadisin inceliklerinde ve bunlardan enteresan neticeler çıkarmakta kendisine kimsenin erişemeyeceği yüksek bir mertebeye sahipti. Şeyhlerinin ileri gelenlerinden ve diğer bir çok kimseden bu hükmümüzü gösterecek şeyler naklettik. Kitabına baktığın takdirde şüphesiz buna kani olacaksın. Bundan başka, kitabın maksadı sadece hadislere inhisar etmek, metinleri çoğaltmaktan ibaret olmayıp, aynı zamanda bunlardan hükümler çıkarmak, usûl ve furû, zühd ve edebiyata, darb-ı mesellere ve diğer bir çok ilimlere ait ayırmış olduğu bâblar için deliller bulmaktı. Bu bakımdan bir çok bâblarını isnâddan mahrum bıraktı ve filân sahabe'nin Peygamber'den nakline veyahut filânun hadisine göre veya benzer tabirlerle iktifa etti. Bazan hadisin metnini isnâdsız zikreder, bazan isnâdın baş tarafında bir veya bir kaç râviyi hazfe eder. Bu iki şekil «ta'liq» diye adlandırılır. Bunu bâbına yerleştirmiş olduğu meselenin isbatı için yapar ve hadisin isnâdından veyahut isnâd ve metninden müstağni kalır. Malûm oluşu bakımından sadece işaret eder, bazan ileride bazan çok yakında geçmiş olabilir. Bâbların izahı esnasında bir çok âyetler zikreder, bazı bâblada sadece âyetlerin zikri'le iktifa edip başka bir şey söylemez. Bir çok bâblarda sahâbe ve tâbiîn'in ve daha sonrakilerin fetvâlarını alır. Bütün bunlar sana söylediğimizi göstermeğe kâfidir. Gayesinin bu olduğu anlaşıldıktan sonra bir çok yerlerde de münasip şekilde hadisleri tekrarının zarureti ortaya çıkar»³.

¹ Bk. Zurqânî I, 6.

² İbn al-Cazarî, *al-Mas'ad al-'Aḥmad* 30—31.

³ Nawawî, *Şarḥ al-Buḥârî* 9 a—9 b.

HADİS EDEBİYATINDA TA'LİQLERİN İSTİMALİ

Buhârî'nin *Şahîh*'inin, maksat ve değeri üzerinde hicrî dördüncü asırdan itibaren münakaşa edilip izahında kat'î bir karara varılamıyan ta'lîqlerinin kendi asrında «*al-Kutub as-sitta*» müellifleri arasında nasıl karşılandığı hususunda vazih bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yani onların, Buhârî'nin bu hususiyetine ait müsbet veya menfi ne gibi bir tavır takındıklarını bilmemekteyiz. Daha ilerde göreceğimiz veçhiyle İslâm âlemindeki malûm şöhretinin geniş manada bir nevi mebdei sayılan dördüncü asra kadar, te'lifinden sonra geçen bir asır zarfında, Buhârî'nin bu hususiyetinin nasıl değerlendirildiği, hatta münakaşa edilip edilmediği hususunda doğrudan doğruya bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yalnız, dördüncü asırda, bu meselenin birbirinden ayrı görüşlerin karşılaşması halinde daha önce ileri sürülmüş bir hüküm ve görüşten faydalanmak imkânı bulunmamasından -istidlâl yoluyla- daha evvel Buhârî'nin bu hususiyetinin hadîs edebiyatında bir mesele teşkil etmediğini öğrenmek kabil oluyor. Fakat Buhârî'nin bu hususiyetinin, gerek muasırları ve gerekse halefleri arasında bir mesele teşkil etmediğini her halde meçhulleri olduğundan değil, bilâkis ara sıra benimsedikleri bu hususiyetini, bildiklerine hamletmek lâzımdır. Kaynakların, tarihî kontrole tabi tutulması lâzım gelen bir haberine göre, Buhârî, kitâbını te'liften sonra şeyhleri Yahya b. Ma'în (öl. 233), 'Alî b. al-Madîni (öl. 234), 'Aḥmad b. Ḥanbal (öl. 241)'e göstermiş, onlar dört hadis müstesna hepsini tasvib etmişlerdi¹. Sonradan Dâraquṭni (öl. 385)'nin bulup çıkardığı senetleri illetli bir çok hadis² ve «ta'lîq» ler şarihlerin itirazına uğramıştı. Buhârî'ye zaman bakımından tekaddüm eden hadis kitaplarında raslayamadığımız bu hususiyete haleflerinin atfettiği de-

¹ *Tahzib at-tahzib* IX, 54, şeyhlerinin vefat tarihleri göz önünde bulundurulacak olursa Buhârî'nin *Şahîh*'ini 37 yaşında ve ölümünden asgarî 27 sene evvel te'lif etmiş olması lazım geliyor.

² An-Nawawî, *Şarh Msulim* I, 41.

ğer ne idi; veya artık tamamile yazılı bir edebiyatın mahsulü olan diğer musannafat için «samâ^c» ve «kırâ^cat» yoluyla gelmemiş olan kitaplardan nasıl faydalanacaklardı? Bu mesele muhaddisler için olduğu kadar eserlerinin muhtevasını, seleflerinin rivaî bilgisiyle besleyecek olan müfessirler, müverrihler için de mühimdi.

Muştalah al-ḥadîs kitapları Buḥârî'nin ta'likini ele alırken Muslim'de de bu gibi hadisler bulunduğunu kaydeder. Onların tâdadına göre Muslim'in *Câmi*^c'inde bu cinsten on dört hadis bulunmaktadırlar¹. Yalnız Muslim bunları münferid olarak değil diğer müsned hadisleri teyid mahiyetinde «mütaba^cat» ve «şâhid» olarak kullanmıştır. Buḥârî'nin talîqleri için umumiyetle «قال» tabirini kullanmış olmasına rağmen Muslim'de zaten mahdud olan bu talîqler için muayyen bir tabir yoktur. O umumiyetle «وروى» , «ذكر» , «حدث» gibi tabirler kullanır.

Usulcülerin, talikleri Buḥârî'ye ve bir kaçını da Muslim'e inhisar ettirmiş olmalarına rağmen Buḥârî'nin tilmizi Tirmizî'nin de *Câmi*^c'inde benzerlerine raslanmaktadır. Belki onun ta'liqleri Muslim'inkilerden daha barizdir. Onda meselâ: «حدثنا قتيبة حدثنا عبدالعزيز» senediyle gelen bir hadisin nihayetinde «قال أبو عيسى هذا حديث حسن وقد روى شعبة واسماعيل بن جعفر وغير واحد عن الملاء بن عبدالرحمن عن أبيه... الخ» , «وروى ابن أويس عن أبيه عن الملاء بن عبدالرحمن...»² , «هذا حديث حسن صحيح وقد رواه سفیان الثوري عن أبي اسحاق»

derdi³. Filologlara müracaat etmeğe mecbur kaldığı zaman hemen Buḥârî'nin tabirini kullanırdı. Meselâ 'Abû 'Ubayd al-Qâsım b. Sallâm'dan «يقول أبو عبيد ويختاره هكذا» diyerek almıştı⁴. Muhtemelen Tirmizî hadislerin garip kelimelerinin izahında ara sıra 'Abû 'Ubayd'in *Garîb al-ḥadîs*'ine müracaat ediyordu.

Buḥârî'nin muasırı 'Abû Dâvûd (ölm. 275) 'un *Sunan*'inde taliklerin biraz değişik bir şekline ve vazih olarak «wicâda» tarzında alınmış olanlarına raslamak mümkündür: «قال أبو داود وقرأت في كتاب عبدالله بن سالم بمحصر عند آل عمرو بن الحارث الحمصي عن الزبيدي قال واخبرني يحيى

¹ *Ayn. esr. Tadrîb ar-râwî* s. 35.

² *Şarḥ at-Tirmizî* XI, 70-72.

³ *Şarḥ at-Tirmizî* XI, 86.

⁴ *Ayn. esr.* XI, 50.

¹ الخ «¹ Misalinde kitap sarîh olarak zikrediliyor. Hatta bunların arasında filologların kitaplarından nakledilmiş bulunanlarda vardır: «² قال أبو داود سمعت من الرياشي وأبي حاتم وغيرهما ومن كتاب النضر بن شميل ومن كتاب أبي عبيد ... قالوا ... الخ»².

Üçüncü asır muhaddislerinin büyük bir kısmını isnâdlarının bazı hususiyetleri bakımından tenkid eden dördüncü veya beşinci asır muhaddislerinin, meydana getirdikleri «*sunan*» kitaplarında veya evvelki asrın otoritelerine ait noksanların ikmalini gaye edinen eserlerinde, hadisin bu nev'ine yani ta'lik suretiyle alınmış olanlarına, diğer bir ifade ile, rivayet hakkı alınmamış kitaplardan nakiller yaparak isnâdın münkati bırakılmasına raslanılmadığı halde, malzemelerinin çoğunu isnâdlı olarak alan diğer bir çok müelliflerin rivayet hakkını haiz olmadıkları kitaplardan faydalanmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. «*carh wa ta'dil*» in otoritelerinden biri sayılan İbn 'Abî Ḥatim ar-Râzî (220-327)³ Kitâb at-tafsîr'inde iyrad ettiği hadislerin yanında, muhtaç oldukça bu üslûbu kullanırdı. Kendinden bir kaç nesil öteden ta'likler yaparak: «qâla 'Abû Muḥammad wa rawâ 'an 'Abî Mâlik wa'd-Ḍaḥḥâk wa Mucaḥid wa 'Ikrima wa naḥwa zâlika wa rawâ 'an ar-Rabî ' b. 'Anas 'annahu qâla ... ilh.⁴ veya» «qâla 'Abû Muḥammad wa rawâ 'an 'tâwûs»⁵, «wa rawâ 'an 'Ikrimâ»⁶ tabirlerini kullanırdı.

İslâmî rivayetin bu hususiyetinin belki de en enteresan tarafına Muḥammad b. Carîr at-Ṭabarî (225-310)'nin kitaplarındaki şekilde raslamak mümkün olacaktır. O kendinden evvelki tefsir ve hadis kitaplarının büyük bir kısmını yanında bulundurup bunların muhtelif rivayetlerinden istifade ederek meydana getirdiği tefsirinde⁷ ayrıca rivayet hakkını almadan müracaat imkânını bulduğu bir çok kitaplardan faydalanmak mecburiyetinde kalmıştı. Onun hemen hemen Buḥârî'nin asrında 270 senesinde te'lif etmiş olduğu tefsirinin malzemesini, rivayet hakkını haiz olup «ḥaddaşa-

¹ *Sunan 'Abî Dâwûd* II, 139.

² *Ayn. esr.* II, 143.

³ *Tazkirat al-ḥuffâz* III, 47.

⁴ *Tafsîr İbn 'Abî Ḥatim* 8 b.

⁵ *Ayn. esr.* 10 b.

⁶ *Ayn. esr.* 11 a.

⁷ Bk. Yaqût, *'İrşâd al-'arib* XVIII, 63-65.

nâ» lafziyle aldıklarıyla ve rivayetsiz olanlarla temin ediyordu. Onun bu tip nakiller için seçmiş olduğu tabirler Muslim'in kitabındaki ta'lîqler için kullanılan «huddistu» ile ¹ Buḥârî'nin kitabında bol bol bulunan «qâla» idi. Meselâ 236 senesinde ölen Mincâb b. al-Hâris'den ², 228 de ölen İbrahîm b. al Başşâr ve 242 de ölen 'Ammâr b. al-Ḥasân ³ ve 175 de ölen Nu'aym b. Maysarat an-Naḥwî den ⁴ nakletmek istediği zaman bu tabiri kullanırdı. Tabiatile Ṭabarî'nin «huddistu» tabiri, kendilerinden nakillerde bulunduğu şahısların bir kısmının, onun doğumundan önce diğer bir kısmının da çocukluğu esnasında ölmüş olmaları bakımından muttasıl bir senede delâlet etmiyordu. O, bu tabiri, 'Abû 'Ubayda'nin bugün elimizde bulunan ve nüshalarının farklarını bile tesbite çalıştığı *Macâz al-Qur'ân*'dan yaptığı nakiller için bile, kitabın adını zikre lüzum görmeden « حدثت بذلك عن أبي عبيدة معمر بن المثنى » şeklinde kullanırdı ⁵. Esasen İslâmî kaynakların umumiyetle müellifin adını kitabın yerine ikame etme adetleri Ṭabarî'nin de üslûbunda tamamile hakimdi. Tefsir'inin kaynaklarına dair pek mühim bir haberin ⁶ muhafaza ettiği isimlerden hiç biri adı geçen tefsirde tasrih edilmiş değildir. Mamafih « حدثت » Ṭabarî'nin, ta'likleri için kullandığı tek tabir değildi. O hemen hemen pek keyfi bir şekilde «qâla» yi bunun yerine geçirilebilirdi. Zira 'Abû 'Ubayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ı için bazan da « وقال أبو عبيدة معمر بن المثنى » derdi ⁷.

Ṭabarî'nin ta'likleri gözden geçirilecek olursa «huddistu» tabirini, yanında bulunan eser kime ait olur ise olsun sadece rivayetin son râvisini ibka eder bir şekilde değil, faydalandığı kaynağın, bütün râvilerinin adını, kendine en yakın zincirine kadar zikrederek kullanırdı. Meselâ Daḥḥâk'ın bir tefsiri için « حدثت عن مروان عن جبير عن الضحاك... الخ » şeklinde isnâdı zikrederdi ⁸.

¹ Bk. Nawawî, *Şarḥ Muslim* I, 26.

² *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* I, 248. I, 354.

³ *Ayn. esr.* II, 248.

⁴ *Ayn. esr.* I, 323.

⁵ *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* VI, 87.

⁶ Yaqût, *İrşâd al-ʿarib* XVIII, 61-66.

⁷ *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* XII, 112.

⁸ Bk. *ay n. esr.* XV, 105.

Tabarî'nin tefsirinden daha sonra te'lif etmiş olduğu *Târîh*'inde de¹ vaziyet aynıydı. Rivayet hakkını haiz olduğu ve olmadığı kitaplardan faydalanıyordu. Yalnız *Târîh*'inde bu ikinci tip kaynak için bazan « حدث عن عمار بن الحسن ... الخ » bazan da meselâ « ² وقال هشام بن محمد الكلابي فيما حدثت عنه » şeklinde kullandığı değişik bir üslûbu vardı.

İslâmî edebiyatta kitapların çoğalmasından sonra tabii olarak semâ'sız kaynaklardan nakle doğru geçmek zarureti gittikçe kendisini hissettiriyordu. İkinci asrın filologları bir tarafa bırakılacak olursa, bu ameliyeyi hadis kitabında geniş çapta ilk olarak Buḥârî yapmıştı. Mevsuk kitablara, isnâd kadar ehemmiyet verme işi her müellifin kendinden evvelki edebiyat ve kaynakları feda edememe hususundaki alâkasının derecesine bağlıydı. Böylece muayyen bir asrın müellifleri arasında, sadece rivayet hakkı alınmamış bulunan kitaplara bağlı kalmaktan kurtulma işi aynı zaman zarfında olmamıştır. Her halde islâmî rivayetin, isnâda karşı duyduğu ilk ihtiyaç asrıyla, dördüncü ve beşinci asırlarda bazı hususiyetleriyle bir istihza mevzuu oluncaya kadar³ geçen zaman zarfında isnada atfedilen muhtelif değerleri ve rivayeti alınmamış kitapların artık, malzemelerini rivâf kaynaklardan alan eserlerde tam kıymetini buluncaya kadar takip ettiği tarihî seyir etüd edilmeye değer. Usul kitaplarının bir kısmında « t a ḥ a m m u l a l - ' i l m ' i n « w i c â d a » nev'inden başka « من رأى في هذا الزمان حديثاً صحيح الإسناد في كتاب أو جزء لم ينص على صحته حافظ معتمد ... الخ » diye ayrılmış oldukları bâbda bu tabii geçişe karşı duyulan ihtiyacın bir nevi ifadesini bulmaktayız. Bu bâbın izahında Suyûfî'nin muhtelif kaynaklardan iktibas ettiği münakaşanın hulâsaten nakli, buraya kadar izahına çalıştığımız rivayet hakkı alınmış olan ve olmayan kitaplardan naklin cevazı meselesini muhtemelen biraz daha aydınlatmağa yarayacaktır.

« ... İbn Ḥayr al-İşbîlî Birnâmac'inde : Muhaddisler bir müslümanın, Peygamber'in bir sözünü, yanında sahih bir rivayeti bulunmadıkça qâla Rasulallah, demesinin caiz olmadığı hususunda mütteffektirler, demişti. İrâqî bunun reddi hususunda bir şey söylemedi. Sadece Zarkaşî, yazmış olduğu bir risalesinde bu mese-

¹ *Târîh sı-Tabarî* I, 175.

² *Ayn. esr.* I, 202, 314.

³ *al-Kifâya* 3-4; *Maşâriq al-anwâr* I, 2-4, *İhyâ' al-ʿulûm* III, 374-376.

lede muhaddislerin icmâ etmiş olması pek gariptir. Bu muhaddislerin birinden naklolunmaktadır. İbn Burhânın, mezkûr meselenin cevazına dair naklettiği şey ise muhaddislerin icmâ'na muhaliftir. *Awṣaṭ*'ında da: Fukahann hepsi, bir hadisle amel etme onun semâ' yoluyla gelmiş olmasına bağlı değildir, bu hadisi ihtiva eden nüshanın sahih olduğu tahakkuk ettiği takdirde samâ' yoluyla gelmemiş olsa bile onun ile amel caizdir. 'Abu 'İshâq al-İsfarâ'îni: Güvenilir kitaplardan naklin cevazında ve bu kitapların râviler silsilesile gelmiş bulunmasının şart olmadığına muhaddislerin icmâ'ı vardır. Bu, hadis ve fıkıh kitapları için de aynidir, demiştir. al-Kayyâl at-Ṭabârî, Ta'liq'inde, Sahih bir kitapta bir hadis bulan kimsenin bunu rivayet ve onunla istiṣhad etmesi caizdir, diyor. 'Aṣḥâb al-ḥadis'ten bazı kimseler: Bir şahsın bir hadisi, şeyhinden dinlememiş olmasından dolayı rivayet etmesi caiz değildir, dediler. Bu yanlıştır. 'İmâm al-Ḥaramayn de *Burhân*'da, büyük muhaddisleri değil de, samâ'a bağlanıp kalan bazı şahısları kasederek bunlar, metinlerin takdirinde sözlerine değer verilmeyecek bir guruptur, demişti. Şayh 'İzzaddîn 'Abdassalâm, 'Abû Muḥammad b. 'Abdalḥamîd'in yazılı sualine şöyle cevap vermişti: Sahih fıkıh kitaplarına itimat edilip edilmeyeceği meselesine gelince, bu devirde âlimler, bu tarz kitaplara itimadın caiz olduğu hususunda müttetikler. Zira rivayete nasıl güvenilirse bunlara da öyle güvenilir. Bunun için de, nahiv, lugat, tıb ve diğer ilimlere dair meşhur kitaplar, daha evvel sıhhatları ve apokrif olmadıkları teslim edildiğinden, herkes tarafından itimat edilmiştir. Bu kitaplara itimat caiz olmasaydı kendilerine mütevakkıf bir çok meseleler muattal kalırdı. Şeriat kaidelerinin nazımları bir çok meselelerde, kitaplarını ancak mü'min olmayan bir cemaatin güvenilir kitaplarından almış olan tabiblere müracaat etmişlerdir. Filolojide de müşrik olan arapların şiirlerine itimat edilmiştir. Hadis kitapları bu itimada fıkıhî ve sair kitaplardan daha lâyıktır. Zira muhaddisler nüshaların zaptı ve kaydı ile daha fazla alâkalanmıştır. Kim: bir kitaptan hadis çıkarmak ve faydalanmak onun rivayetini muttasıl râvilerle almış olmağa bağlıdır, derse icmâ'ı ayaklar altına almış olur. Şâfi'i, *Risâla*'sinde, bir kimse bir haberi bir şeyhten dinleyip dinlemediğini bilmese bile onu rivayet etmesinin caiz olduğunu söylemiştir¹.

¹ *Tadrib ar-râwî* 46-49.

İsnâdsız gelen kitaplardan faydalanmanın cevazının yanında mücerred olarak s a m â ' a ve kitapların rivayet hakkını almaya karşı gösterilen alâka aleyhine geniş bir cereyan da başlamıştı. Üçüncü ve dördüncü asrın zayıf tenkidi bir tarafa bırakılacak olursa, bu cereyan hasseten beşinci asırda, islâmın en büyük ilim otoriteleri tarafından destekleniyordu. Hatîb Bağdâdî (öl. 464)¹, İmâm Gazzâlî (öl. 505)² ve Qâdî 'Iyâd (öl. 544)³ kitapların icâzetinin beşikte bulunan çocuklara bile verilmesini ve hiç bir şeyden haberleri yokken isimlerinin isnâd silsilesine idhal edilmiş olmalarını sert bir tehekküm ile karşılamıştı.

Bu bahis sonunda bir hulâsa yapmak istersek, hadislerin tamamile yazılı kaynaklarda bulunduğu üçüncü asırda Buhârî'nin, *Şahîh*'ini tasnif ederken, kitaplardan faydalanmak için rivayet yoluyla gelmiş olmasını şart koşmayıp, isnâdın artık hükmünü kaybetmeğe mahkûm otoritesini ciddi bir surette sarsan ilk kimse olduğunu söyleyeceğiz. Bu taktirde «*isnâdı ikmal ve hakikî bir ilim haline çıkararak Buhârî'dir*» şeklindeki bir mülâhaza⁴ *Şahîh*'in dikkatlice okunmamış ve hususiyetlerinin göz önünde bulundurulmamış olmasının bir neticesi addedilecektir.

¹ *al-Kifâya* 3-6.

² *İhyâ 'al-'ulûm* III, 374-376.

³ *Maşâriq al-'anwâr* I, 3-4.

⁴ Caetanî, *Annali dell'Islam* I, 15, *Türkçe trc.*, 84.

İKİNCİ KISIM

BUHÂRÎ'NİN QUR'ÂN TEFSİRİ VE KAYNAKLARI

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında başlayıp asrın sonuna doğru çoğalan ve üçüncü asırda tam inkişafını bulan muşannaf «*sunan*» kitaplarından birini teşkil eden Buhârî'nin *Şahîh*'i, diğerleri gibi Peygamber'in hadis ve sünnetlerini bâblar halinde ihtiva etmekte olup kendinden evvelki hadis edebiyatının bir hülâsasını yapmak gayesiyle ortaya çıkmıştı. Mezkûr «*sunan*» kitapları, esas itibariyle fıkhnın meseleleri etrafında hadis ve sünnetleri kendi ölçülerine göre cemetmek gayesiyle ortaya konmuş olmakla beraber «*cihâd*, «*mağâzî*, «*manâqib*, «*al-âşhâb*» gibi bir çok tarihî malzemeyi de ihtiva ediyordu. Bu *sunan* müelliflerinin umumiyetle bir de *Qur'ân* tefsirine aid kitapları olduğunu öğreniyoruz. Tarâcim-i ahval kitaplarından başka eski devre aid, *Fihrist* İbn an-Nadîm, *Fihrist* İbn Hâyr, *Fihrist* at-Tûsî gibi, islâmî edebiyatın çoğu kaybolan mahsulleri hakkında bizi aydınlatan kaynaklardan bunu teyid etmek imkanına malikiz; hatta bazı örnekleri zamanımıza kadar intikal etmiş bulunuyor.

Buhârî'nin *Şahîh*'inden evvelki «*sunan*» kitaplarının bâbları arasında tefsir diye ayrılmış bir kısım bulunduğunu bilmiyoruz. Te'lifi bakımından Buhârî'nin kitabından biraz mütekaddem sayılan Dârimî (öl. 255) 'nin *Sunan*'inde¹ dahi böyle bir fasıl bulunmamaktadır. Buna mukabil Buhârî'yi hemen takip eden Muslim (öl. 262) ve Tirmizî (öl. 279) 'de bunun mevcut olduğu görülmektedir. Fakat Buhârî, *Şahîh*'inin mezkûr faslındaki malzemesiyle kendinden evvel meydana getirilen müstakil tefsir kitaplarından ve muakkiblerinden tamamiyle ayrılmaktadır. Onun mevzuubahs ayrılışı bâblarının malzemesinin kemiyetinde değil, tamamiyle bir hadis kitabı hüviyetini kaybederek geniş ölçüde filolojik malûmat ihtiva etmiş olmasındadır. Sadece *Kitâp at-tafsîr* diye ayırmış olduğu

¹ Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 56; *Tahzîb at-tahzîb* V, 295.

kısıma değil, *Şahîh*'inin hemen hemen her tarafına bol miktarda tevzi etmiş olduğu, *Qur'ân*'ın filolojik tefsir malzemesi her halde onu diğer hadis kitaplarından ayıran karakteristik tarafı teşkil eder. Biz burada «*Buhârî'nin Qur'ân tefsiri*» adı altında bu hususiyetini ele alacağız.

Buhârî'nin, gerek «*Kitâp at-tafsir*» kısmına ve gerekse diğer bâblarının arasına almış olduğu, *Qur'ân* tefsirine ait filolojik malzeme kitabının karakteri ve kaynaklarıyla olan münasebetleri ve hasseten onu diğer hadis kitaplarından ayıran hususiyetleri bakımından inceleyeceğiz. Buhârî'nin *Şahîh*'indeki *Qur'ân* tefsiriyle alâkalı filolojik malzeme, biri daha evvel meydana getirilmiş tefsir kitaplarında bulunan cinsten diğeri Buhârî'nin *Şahîh*'inde bulunup ona bariz bir karakter veren filolojik malzeme diye iki kısma ayıracağız. Bizi esasen meşgul edecek olan ikincisidir. Birincisine çok muhtasar bir şekilde temas edeceğiz.

Buhârî'de, kendinden evvelki tefsir kitaplarıyla müşterek olarak bulunan filolojik malzeme ile, *Qur'ân*'ı sırf filolojik bir etüde tabi tutmuş olmayıp, âyetlerin şerh ve izahlarıyla ve diğer bir çok hususiyetleriyle alâkalı şahısların bilgilerinden ibaret rivayetleri kastediyoruz. Bunların arasında, Buhârî'nin üstadlarına, üstadlarının üstadlarına kadar bir kaç tabakaya mensup olanlar vardır. Ekserisinin yazılı tefsirlere sahip olduğunu öğrenmek imkânına malik bulunduğumuz, bir kısmı için böyle bir bilgiden tamamen mahrum olduğumuz bu şahıslara ait malzemenin naklinde Buhârî'nin, kendinden evvelkilerle müşterek olduğu hususu bize kadar o devirden gelen aynı neviden eserlerin ve hadis şerhlerinde mevcut materyelin tetkikinden anlaşılıyor. Buhârî'nin kendinden evvel mevcut rivâî tefsir kitaplarından sahâbe ve tâbiinin *Qur'ân* tefsirine dair, bazı filolojik izahlarını rivayet ettiği hususundaki bilgi, bu etüd esnasında hassaten üç tefsire müracaat etme suretiyle hasıl olmuştur. Buhârî'nin şeyhinin şeyhlerinden 'Abdarrazzâq b. Hammâm b. Nâfi (öl. 211) 'e, bir sonraki nesle mensup¹, Muḥammad b. Carîr (öl. 311)² ve İbn 'Abî Hâtim (öl. 327)³ e ait bulunan bu tefsirlerden başka Buhârî

¹ Bk. Brock. *Suppl.* I, 333.

² Brock. *G* 1², 147, *Suppl.* I, 218.

³ Bunun Brock, da zikri geçmeyen yegâne nüshasına Ayasofya Ktp. nr. 175 de raslanmıştır. Sadece birinci cildi bulunmaktadır.

şerhleri ve hassafen İbn Hacer (öl. 852)'in *Ta'liq at-ta'liq* adlı eseri¹ böyle bir neticeyi ortaya koymaya kâfi gelmektedir. Bu kitaplar ve benzerleri, geniş miktarda *Şaḥîḥ*'deki filolojik izahların tarihini tesbit hususunda oldukça aydınlatıcı bir bilgiyi muhafaza etmektedir. Tarihi bir kontrole tabi tutulması gereken bu malzemenin bilâhare sırf filolojik olmak iddiasıyla ortaya konup, kaynaklarını zikretmeyen Qur'ân tefsirlerinin zuhurunu hazırlamış ve kolaylaştırmış buldukları muhakkaktır.

Buḥârî'nin kendinden daha evvelki tefsir kitaplarıyla müşterek olan bu kısmının diğerlerine hiç benzemiyen bir tarafı vardır. Diğer kaynaklar kendilerinden evvelki otoritelerden almış oldukları bu izahları isnâdlarla vaslettikleri halde Buḥârî hemen hemen daima senedleri hafzedip sadece o izahın sahibi olan sahâbe, tâbi'in ve tâbi'inden sonra gelenlerin ismini bırakır. Daha evvel gördüğümüz «ta'liq» diye adlandırılan bu tarzla, Buḥârî kendinden evvel bulunan ve daha sonraki müfessirler tarafından ancak senedlerle nakledilebilen kitapların muhtevalarından kolaylıkla istifade imkânını bulmuştur. Meselâ, Tabarî, tefsirinin kaynakları olarak aldığı eserler² den faydalandığı her yerde malzemelerini bir bir isnâd ettiği halde *Şaḥîḥ* de bunların hemen hemen hepsi muallak olarak bırakılmıştır. Böylece, Buḥârî kaynaklardan nakil hususunda, mensup olduğu zümreden hemen hemen tamamıyla müstakil hareket ederek, şayanı hayret bir kolaylık ortaya koymuş olmasına rağmen «*al-Câmi' aṣ-ṣaḥîḥ al-muḥtasar min 'umûr Rasûlillâh ṣallallâhu 'alayhi wa sallam*» ismiyle³ mûsne'd bir eser meydana getirmek gayesini tamamen ihmal etmiştir. Onun içindir ki, daha sonraki muhaddisler, *Şaḥîḥ*'i, bu hususiyeti yüzünden Muslim'in kitabından daha dün derecede görmüşlerdir⁴.

«Qâla» ve benzer tabirlerle, müteakip muhaddisler arasında «ta'liq» diye adlandırılan, isnâdları hazırlanmış hadislerin, Buḥârî tarafından rivayet hakkı alınmamış olan kitaplar için kullanıldığı yolundaki mülâhazamızın diğer bir mesnedini Kitâb a-tafsîr'de görmek mümkün oluyor. Zira ta'liq şeklinde alınan, Qur'ân âyet-

¹ Brock. G II², 81, *Suppl.* II, 73.

² Bk. Yâqût, *irşâd al-'arib* XVIII, 64.

³ Nawawî, *Şarḥ al-Buḥârî* 6 a-6 b.

⁴ *Hadju's-sâri* s. 8; *Tadrîb ar-râwî* s. 26.

leriyle alâkalı izâhları büyük bir yer işgal etmektedir. Yazılı bir tefsir sahibi olduğunu müteaddit vasıtalarla öğrendiğimiz bir çok şahıslardan müteaddit ta'liklerin yapılmış olmasını bunun teyit edici bir delili gibi görüyor ve hassaten tefsir kitaplarının, Buḥârî'nin yanında rivayet hakkı alınmamış olarak bulunduğunu tahmin ediyoruz.

Kendilerinden yukarıda izah edilen tarzda *Qur'ân*'a dair filolojik malzeme rivayet eden şahısları kronolojik bir tasnif çerçevesinde üç kısma ayırmak kabildir. Sahâbe, tâbiîn ve tâbiînden sonrakiler. Bu her üç gurup mensuplarına ait malzemeyi, Buḥârî'nin bütün *Şahîh*'inin muhtelif fasıllarında bulunan malzemeyi bir araya toplamış olmakla beraber burada sadece, rakamlarla vereceğiz. Buḥârî ve Muslim'deki hadisleri isnâddaki «sahâbe» ye göre veya muhtelif bakımlardan rakamlarla ifade etmek, bildiğimize göre, İbn aş-Şalâh'dan beri hadis edebiyatının bir adetidir. Onlar, iki *Şahîh*'deki «ta'liq» lerin sayısını vermekte beraber, muayyen mevzua göre «ta'liq» lerin ne bir yekûnunu vermişler ve ne de her ferde ait olanların tesbitiyle alâkalanmışlardır. *Qur'ân* tefsirine ait, suret-i mahsusada filolojik olmayan kaynaklardan gelen, filolojik tefsir ta'likatının bir yekûnunu vermek ve Buḥârî'nin mu'sned ve muallak hadislerine dair daha evvelkiler tarafından tesbit olunan rakamlarla mukayese etmek suretiyle kitapta kendilerine ayrılan yer hakkında nisbî ve umumî bir fikir teminine çalışacağız.

I — Sahâbeden isnâdsız gelen filolojik izahlar:

Umar b. al-Ḥaṭṭâb (öl. 23)	3
Abdallâh b. Mas'ûd (öl. 32)	2
Abû Musâ 'al-'Aş'arî (öl. 44)	1
Abdallâh b. az-Zubayr (öl. 73)	1
Abdallâh b. al-'Abbâs (öl. 69)	187

II — Tabi'inden isnâdsız gelen filolojik izahlar:

Mucâhid (öl. 103)	144
İkrîma (öl. 105)	12
Sa'îd b. Cubayr (öl. 94)	10
Abû'l-'Âliya (öl. 90)	9
al-Ḥasan al-Başrî (öl. 121)	12
Qatâda (öl. 117)	16

Sa'îd b. al-Musayyab (öl. 95)	2
İbrâhîm an-Naha'î (öl. 95)	2
Abû wâ'il (öl. 85)	1
ar-Rab'î b. Huşaym (öl. 63)	1
Alqama (öl. 102)	1
Alî b. al-Husayn (öl. 04)	1
Afâ' (öl. 104)	1
Abû Maysara (İbn Şuraḫbîl)	1
Ubayd b. Umayr (öl. 68)	1

III – Tâbi'inden sonra gelenlerden alınan isnâdsız izahlar :

Sufyân aş-Şawrî (öl. 161)	1
Sufyân b. Uyayna (öl. 198)	10

Mecmuu 450 ye varan bu ta'liklerin hazfedilen isnâdlarının yerine kaim olan şahısların çoğunun müstakil birer tefsir sahibi olduğunu öğreniyoruz¹. Daha önce izah olunduğu vechiyle yazılı bir tefsir sahibi olmayanlardan yapılan ta'likler ise ya yukarıda adı geçen tefsirlerden veya Buḫârî'nin yanında bulunan diğer kaynaklardan alınmıştır. Kitabında sayısı 450 'ye varan mevzuu-bahs ta'likleri 7397 müsned ve 1341 muallak² hadise nisbetle ehemmiyetli bir rakam ifade etmektedir. Aynı zamanda bunlar, doğrudan doğruya filolojik kaynaklardan alınanlardan ayrıdır. Takriben bu sonuncular kemiyet bakımından diğerlerinden az değildir. Birbirlerine ilâve suretiyle Şaḫîḫ'in onda birine yakındır.

Buḫârî'nin bu tip merviyatı içinde, Abdallâh b. Abbâs ve Mucâhid'den gelenler mühim bir yer işgal eder. Her ikisinin de yazılı birer tefsir sahibi oldukları o kadar kuvvetli bir şekilde ve bizzat kaynak olarak kullananlar tarafından zikrediliyor ki varlıklarından şüphe etmeğe mahal kalmıyor. Yalnız muhtevaları, râvilerine intikal şekli münakaşadan müstağni olmayabilir. Bahusus,

¹ Bu zevatın tefsirlerini İbn an-Nadîm'in *Fihrist*'inden (226-235), Kaşf az-Zunûn'un «tafsîr» maddesinden, Tabarî'nin kaynakları hakkında eski bir rivayeti muhafaza eden Yâqût'un *İrşâd al-ʿarîb*'inden (XVIII, 54-65), Şa'labî'nin *al-Kaşf wa'l-bayân* adlı tefsirinin mukaddimesindeki mufassal malûmattan ve Buḫârî şerhlerinden, hasseten İbn Hâcar'ın *Ta'liq at-ta'liq*'inden ve bunların terceme-i hallerini ihtiva eden diğer bir çok kitaplardan öğreniyoruz.

² *Hadju's-sârî* s. 468, 470.

râvisine izafeten «*Şâhîfat 'Alî b. 'Abî Talha*» diye maruf olan birincisi, rivayet silsilesi bakımından bir hayli münakaşayı mucip olmuştur¹. 'Abdallâh b. 'Abbâs'dan, râvilerine intikal şeklinde çok şüpheler ileri sürülmüş² olmakla beraber böyle bir tefsirin Mısır'da bulunduğu ve üçüncü asrın ilk rub'unda muhaddisler tarafından bilindiği, hatta «*Mısır'da 'Alî b. 'Abî Talha tarafından rivayet edilen bir tefsir vardır, onun için Mısır'a kadar gidilse çok şey yapılmış sayılmaz*» diyen 'Ahmad b. Hanbal'in³ hayatının faaliyet devrinde orada bulunduğu ve o devr'e kadar, Mısır'a nisbetle şark sayılan bölgelere intikal etmediği ve bundan ciddi surette Buḥârî'nin faydalandığı anlaşılmaktadır.⁴ Buḥârî'nin, bu kitabın bir nüshasını, Mısır'a 217 senesinde yapmış olduğu seyahatı⁵ esnasında mı elde ettiğini yoksa, her hangi bir şekilde, Buḥârî'ye diğer bir yerde mi intikal ettiğini bilemiyoruz. Zira, Buḥârî'nin Mısır seyahatı esnasında, kitabın son râvisi 'Abû Şâlih (öl. 223) hayatla bulunmaktaydı. Buḥârî ise 'Abû Şâlih'in yanında bulunan «*şâhîfa*» dan, ancak «*qâla İbn 'Abbâs*» veya «*wa yuzkaru 'an İbn 'Abbâs*» şeklinde ta'likten rivayet etmektedir. Bu ve aynı zamanda nadiren diğer rivayetler için, ismini zikrettiği 'Abû Şâlih'den aldıklarının hepsi Buḥârî'nin ondan bir şey dinlemediğini ve onun huzurunda bir şey okumadığını göstermektedir. Hatta «*Şâhîh*»inde 'Abû Şâlih'in şeyhini kasederek «*wa qâla al-Lays*» diye aldıklarının da hepsi 'Abû Şâlih'den gelmektedir. Bunun bizzat Buḥârî tarafından itade edildiği naklolunur⁴. Buḥârî'nin, yanında bulunduğu ihtilâfsız olarak kabul edilen bu «*Şâhîfa*»nın⁵ ne kadarını «*Şâhîh*»ine idhal ettiği bir münakaşa mevzuudur. Zira o, 'Abdallâh b. 'Abbâs'dan bu «*Şâhîfa*» vasıtasıyla sadece filolojik tefsirleri veya garip kelimelerin izahını aldığı halde Tabarî'de, 'Alî b. 'Abî Talha rivayetiyle İbn 'Abbâs'a ait yalnız «*aḥkâm*» ve sebeb-i nüzula dair izahlar bulunmaktadır. Tefsirinin bir cildi bize kadar gel-

¹ Bk. *al-İtqân* II, 223.

² Nahhâs, *an Nâsiḥ wa'l-mansûḥ* s. 12.

³ *Mu'câm ğarîb al-Qur'ân* adlı kitabın mukaddimesini yazarlar Mısır'a ne zamân gittiği hususunda kaynaklarda bir kayda raslamadıklarını söylemekte (önsöz s-d-k) iseler de, Buḥârî, *at-Târiḥ al-kabîr*'inde (I/2,5) 217 yılında Mısır'da bulunduğunu kaydediyor.

⁴ *Ricâl aş-şâhîhayn* I, 268-269.

⁵ *Fatḥ al-bârî* VIII, 332; *İtqân* II, 223.

miş olan İbn ʿAbî Hâtim (öl. 327)¹'de her iki nevi bir arada bulunmaktadır². Buhârî, garip kelimelerin izahını adı geçen «*Şahîfa*» den, *Şahîh*'inin gerek *K. at-tafsîr* kısmında ve gerekse diğer yerlerinde, *Qur'ân* âyetleriyle alâkalı diğer isnâdlarını hafzetmesine mukabil, haberleri muhtelif isnâdlarla İbn ʿAbbâs'a kadar çıkarılmaktadır³. ʿAbdallâh b. ʿAbbâs'ın ʿAlî b. Tâlha rivayetiyle gelen «*Şahîfa*» sinden Buhârî, *Şahîh*'inde ancak muallak bir nakl yoluyla istifade ettiği halde muasırı ʿAbû Hâtim ar-Râzî (öl. 277) bilâhère ʿAbû Bakr ar-Râzî (öl. 327), Muḥammad b. Carîr at-Tabarî (öl. 311), İbn al-Munzir (öl. 318) ancak muttasıl bir rivayetini temin suretiyle faydalanabilmişlerdir⁴.

Buhârî'nin, garip kelimelerin izahında İbn ʿAbbâs'dan sonra geniş çapta faydalanmış olduğu Mucâhid'in tefsirinin sıhhati hemen hemen bütün alâkahlarca kabul edilmiş⁵, İmâm Şâfi'i, Buhârî ve diğer bir çok muhaddislerin ondan faydalandıkları sık sık ifade olunmuştur⁶.

¹ Ayasofya nr. 175 de bulunmaktadır.

² *Tafsîr İbn ʿAbî Hâtim* 2a, 5 b, 6 b, 7 b, 9 b.

³ Meselâ onun «Yazîd ʿan-Nahwî ʿan ʿİkrîma ʿan İbn ʿAbbâs» rivayeti için bk. *Fath al-bârî* VIII, 199; Muḥammad b. Muqâtil -Asbât aş-Şaybânî- al-Hasan rivayeti için bk. *Fath al-bârî* VIII, 185; «ʿAhmad b. Humayd-ʿUbaydallâh al-ʿAşcaʿî-Sufyân-Şaybânî-ʿİkrîmâ rivayeti için ayn. esr. VIII, 181 ve diğer bir rivayeti için bk. s. 187.

⁴ *Fath al-bârî* VIII, 332. ʿAbû Hâtim'in bunu, râvisi ʿAbû Şâlih'den almış olduğunu oğlu İbn ʿAbî Hâtim'in senedlerinden öğreniyoruz.

⁵ Saʿlabî, *al-Kaşf wa'l-bayân* I, 4a-7 b.

⁶ *al-ʿItqân* II, 225.

BUHÂRÎ'NİN FİLOLOJİK KAYNAKLARI

Buhârî'nin *Şahîh*'inde bulunan filolojik malzeme, kaynaklarıyla olan münasebetlerinin en garip tarafını teşkil eder. Hadiste c â m i¹, musnad ve musannaf eserler meydana getirme devrinin hemen hemen sona ermesiyle, evvelkilerin şerh, izah, ta'lik ve muhtelif bakımlardan etüdüyle uğraşılınca, Buhârî'nin kitabının daha evvelki ve sonraki musannefatta bulunmayan filolojik bir çok malzeme ihtiva ettiğinin farkına varılmıştı. Meselâ ilk şarihi Haţţâbî (öl. 395), şerhine teşebbüs ettiği *Şahîh*'in adı geçen hususiyetini görmüş, mercii «*ğarîb al-hadis*» kitaplarından ibaret olan müşkillerinin izahından vazgeçmişti¹.

Kitabın daha sonraki şârihleri, kendilerinden evvelki mesainin neticelerinden faydalanarak, *Şahîh*'in bâbları arasındaki filolojik malzemeye dair alâka çekici bir çok ip uçları elde etmişlerdi. Esasen, Buhârî'nin kaynakları ve diğer bir çok hususiyetleri üzerinde, ancak şarihlerin muhafaza ettiği zengin malûmat sayesinde bizim için bir şeyler söylemek kabil oluyor.

Peygamber'in sünnet ve hadislerini cem² ve ihtisar etme teşebbüsünde bulunan Buhârî, *Şahîh*'in kaynakları hakkında en mühim malûmatı veren İbn Hâcar'e göre ³Abû 'Ubayda Ma'mar b. al-Musannâ (öl. 210), al-Farrâ (öl. 215), an-Naçr b. Şumayl (öl. 203) ve ³Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (öl. 221) gibi dört büyük filologdan müteessir olmuştu.

Şimdiden şurasını kaydedelim ki, Buhârî'nin şarihleri, mevzuu-bahs tesire zaman zaman temas etmişlerse de onu bir bütün olarak mülâhaza edip bu hususun, *Şahîh*'in maruf şöhretine neler kazandırıp neler kaybettireceğini gözönüne almamışlardır. İbn Hâcar, Buhârî'yi Bâblarının tertibine itiraz eden bir şarihe karşı müdâfaa ederken bilvesile, zikri edilen filologlardan alınanların hey'eti umumi-

¹ Haţţâbî, *Şarh al-Buhârî* 2b-3a.

yesini «Tafsîr al-ğarîb» diye tavsif eder¹. Bu tabirle hem «ğarîb al-Qur'ân» ı ve hem de «ğarîb al-ğadîs» i kasteder. Buğârî'nin bir muhaddis olarak, bazı müşkil hadislerin halline tevessülü ve bu hususta otorite kabul edilen kimselere istinad etmesi tabii karşılanmıssa da, «ğarîb al-Qur'ân» münasebetiyle, halli zor nahvî meselelerin münakaşasına, kitabında sık sık yer vermiş olması yüzünden bazan çok şiddetli itirazlara maruz kalmıştır. Buna mukabil hadislerin ihtiva ettiği garib kelimelere dair izahların *Şahîh*'de yer bulmuş olması hemen hemen itiraz mevzuu olmamıştır. Musannıflarında, *Qur'ân*'in «ğarîb» lerine umumiyetle yer vermeyen «*al-Kutub as-sitta*» musannıfları arasında yalnız Buğârî'nin tilmizi 'Abû 'İsâ't-Tirmizî, garib hadislerin izahı için zaman zaman, üstadı gibi, 'Abû 'Ubayd b. Sallâm (öl. 221)'a müracaat etmiştir². Esasen daha önce «aşhâb al-ğadîs» in «ğarîb al-ğadîs» in şerhiyle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. 'Abû 'Ubayd'in *Ğarîb al-ğadîs*'inde zaman zaman filologlarla «aşhâb al-ğadîs» in müteakbil izahlarının mukayeseli olarak verilmiş bulunması bu hususu açıkça gösterir. Zikredilen iki zümreden Buğârî, filologları iltizam eder. Meselâ «iq'â» kelimesinin izahı için kullandığı ifade, daha ziyade, 'Abû 'Ubayd tarafından «aşhâb al-ğadîs» e tercih edilen filolog 'Abû Ubayd'nin tefsirine tetabuk etmektedir³. *Ğarîb al-ğadîs* bakımından Buğârî'ye geniş miyasta 'Abû 'Ubayd b. Sallâm ve bir dereceye kadar an-Nadr b. Şumayl müessir olmuştur⁴. Nitekim İbn Hâcar, gerek «*Ta'liq at-ta'liq*»-inde ve gerekse *Fath al-bârî* adlı şerhinde, Buğârî'nin «mu'allaq» hadislerindeki «ğarîb» lere dair izahlarının kaynağı olarak münhasıran 'Abû 'Ubayd'in *Ğarîb al-ğadîs*'ine işaret eder⁵. Bir çok bakımlardan 'Abû 'Ubayd'in kitaplarından, meselâ *K. al-'amwâl*'inden⁶, *Fağâ'il al-Qur'ân*'ından⁷, *al-Ğarîb al-muşannaf*'ından⁸ hatta

¹ *Fath al-bârî* I. 213.

² *Şarh at-Tirmizî* XI, 50.

³ *Ğarîb al-ğadîs* 59a ve *Hadyu's-sâri* s. 170.

⁴ Bk. *Fath al-bârî* I, 213; *Nadr*'in *Ğarîb al-ğadîs*'i için bk. *İrşâd al-'arib* XIX, 242; *an-Nihâya* I, 5 ve *Ğarîb al-Qur'ân*'ı için bk. Brock. I², 101.

⁵ *Ta'liq at-ta'liq* 84b, ve meselâ *Fath al-bârî* IX, 71.

⁶ *Fath al-bârî* III, 287-288.

⁷ Meselâ bk. *Fath al-bârî* IX, 17, 56, 64, 74, 86, 87, 88.

⁸ *Fath al-bârî* VIII 123.

İbn Hacer'e göre *K. al-qur'ât*'inden¹ faydalandığı bilindiği halde hadislerin ihtiva ettiği garib kelimelerin izahı için doğrudan doğruya 'Abû 'Ubayd'in mi yoksa onun da kaynağı olan 'Abû 'Ubayda'nın mi «*Ġarib al-ḥadîs*»'inden faydalandığını bugün için söyleyebilecek değiliz. Zira, 'Abû 'Ubayda'nın, nüshası bize kadar gelmemiş olan «*Ġarib al-ḥadîs*'inin 'Abû 'Ubayd'in kitabına intikal eden kısmı ile, Buḥârî'nin *Şahîh*'inin, müşterek garib kelimelere dair ihtiva ettiği izahlar hemen hemen tetabuk etmektedir.² 'Abû 'Ubayd, kitabının biraz ilerisinden itibaren 'Abû 'Ubayda'den aldığını ihmal ettiğinden bu hususta kat'i neticeye varıran bir mukabele yapmak imkânından mahrum bulunuyoruz.

Buḥârî, *Şahîh*'inin bir çok fasıllarında faydalandığı 'Abû 'Ubayd'in adını sadece iki yerde zikretmiştir. Birincisinde bermutad üslûbuyla «qâla' 'Abû 'Ubayd» şeklinde, bir âyetin tefsirinde kaynak olarak göstermiştir³. Mamafih İbn Hacer'e göre, müstenhiler tarafından, 'Abû 'Ubayda'nın yanlış yazılmış şeklidir⁴. İkinci yerdeki zikri ise Buḥârî, kendisiyle 'Abû 'Ubayd arasında 'Aḥmad b. 'Asım adında diğer bir râviyi zikrederek 'Abû 'Ubayd'in doğrudan doğruya temas halinde bulunduğu şeyhlerinden olmadığını göstermeğe çalışır⁵. Bundan başka 'Abû 'Ubayd'in adı, Buḥârî'nin diğer kitaplarının bir kısmında geçer. Onun «*al-Qirâ'a ḥalf al-İmâm*», «*al-Adab al-mufrad*» ve «*Af'âl al-ibâd*» adlı müstakil küçük kitaplarında⁶ zikrettiği⁷ 'Abû al-Qâsim b. Sallâm'ın hangi eserlerinden aldığı hususunda şarihlerin yardımlarından mahrum bulunmaktayız. Zaman zaman faydalandığını bildiğimiz «*al-Ġarib*

¹ *Fath al-bârî* VI, 328, 336.

² Böyle bir netice, Buḥârî'nin kitabındaki garib kelimelerin, İbn Hacer tarafından *Fath al-bârî*'nin mukaddimesinde (*Hadÿy's-sârî* s. 71-203) toplanan izahlarından faydalanmak suretiyle elde edilebiliyor.

³ Buḥârî IV, 165; *Fath al-bârî* VI, 342.

⁴ *Tahzib at-tahzib* X, 247.

⁵ Buḥârî VIII, 104 (kenârda); *Fath al-bârî* XI, 286. Mamafih 'Abû 'Ubayd'in ismini ihtiva eden bu kısım Buḥârî'nin, metin dışında kâtibi 'Abû 'Ca'far'e şifahen bildirdiği bir habere benzemektedir. *Şahîh*'in meşhur editörü Yûnîni, bunu metnin dışına çıkarmak suretiyle mezkûr hüsusiyyetine işaret etmek istemiştir.

⁶ Bk. Brock. *Suppl.* I, 264-265.

⁷ *Tahzib at-tahzib* VIII, 317.

al-muşannaḥ’ından mı¹ yoksa fıkhâ dair müteaddid kitaplarından mı² aldığıının tesbiti burada teşebbüs edemeyeceğimiz ayrı bir tedkikin mevzuudur.

ʿABŪ ʿUBAYDA VE FARRÂ’NIN BUHÂRÎ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Umumî Mülâhazalar

Kendinden evvelki edebiyatın muhtelif kollarına karşı derin bir alâka duyup kitabının bir çok bâblarında bu alâkasını izhar eden Buhârî’nin, Basra mektebinden ʿAbû ʿUbayda Maʿmar b. al-Muşannâ (öl. 210); Kûfa mektebinden Farrâ (öl. 215) ile olan münasebetleri pek karakteristik bir mahiyet arz etmektedir. Hakikatte kitabının bu tarafı en çok itiraza uğrayan ve en çok te’vile muhtaç olan tarafıdır.

Buhârî’nin, *Qur’ân* tefsirine dair bu iki filologdan aldıkları sadece *Şaḥîḥ*’inde «Kitâb at-tafsîr» diye ayırmış olduğu fasla inhisar etmemektedir. *Şaḥîḥ*’inin hemen her faslına bir fırsatını bularak her iki filologun kitaplarından, bazen de tekrarlarla bol bol malzeme aktarmıştır. Biz burada, mevzuu-bahs malzemenin mahiyet ve hususiyetini, şarihlerin durumunu, itiraz ve te’villerini pek mufassal olmamak şartıyla izaha çalışıp kısa bir muhasebesini en sonra yapacağız.

Şarihlerin, kaynaklar hakkında bize verdikleri malûmat göz önünde bulundurulunca, Buhârî’nin, bu iki filologun kitaplarına, aradığını hadîs müellefatında bulamadığı zamanlarda değil tercihen müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bir çok kelimelerin şerhi, İbn ʿAbbâs’ın, bazı tâbî’nin ve daha sonrakilerin muteber tefsirlerinde mevcut olduğu ve bu tefsirler onun yanında bulunduğu halde, filologların biraz farklı ve bazan da diğerlerine tamamen mugayir olan izahını almaktadır. Bu keyfiyet her iki tip tefsire ait, şarihlerin naklettiği kısımların mukayesesinden kolayca anlaşılıyor.

¹ Bk. Meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 123 ve *al-Ġarîb al-muşannaḥ*’ın nüshaları için Brock. *Suppl.* I, 166.

² Bk. *İrşâd al-Ġarîb* XVI, 260

Hadis edebiyatının izahına mugayir olduğu halde, tercihen filologlardan alınanların pek çok misâllerinden birini zikrederim: İbn 'Abbâs'tan müteaddit kollarla, Tabarî'nin rivayet etmiş olduğuna tamamen muhalif «فستقر ومستودع» (6/98), kelimeleri için 'Abû 'Ubayda'dan tercihen aldığı «مستقر في صلب الأب ومستودع في رحم الأم» şeklindeki tefsiri bunun iyi bir misâlidir. O, burada, «مستقر» i «rahm» a, «مستودع» i «sulb» a hamleden İbn 'Abbâs, Sa'îd b. Cubayr ve Mucâhid'in tefsirine tamamen muhalif olan 'Abû 'Ubayda'nın izahını almıştır¹.

Buḥârî zaman zaman filologlardan, şarihlerin hayret ve dehşetini celbedecek kadar garip şeyler alır. Meselâ kitabının baş taraflarında «دعا وكم (25:77) ايمانكم ومعنى الدعاء في اللغة الايمان» şeklindeki tefsirinin İbn 'Abbâs'a isnâd edilebilen birinci kısmı istisna edilecek olursa, ikinci kısmını, kitabın edisyonunu meydana getiren Yûnîni metinden uzaklaştırıp haşiyede bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu rivayeti şerhine esas alarak alan İbn Hâcar³ için, şârih 'Aynî «Şârihlerden biri Buḥârî'nin, duanın lügattaki manası iymândır, dediğini kaydediyor, bunun isbat edilmesi lâzımdır. Filologlardan hiç birinin böyle bir fikre zahib olduğuna bilmiyorum»⁴ diyerek itiraz etmiştir.

Buḥârî, zaman zaman adı adı geçen filologlardan garip gramer meseleleri alır. Bazen bunlar arasında o kadar mufassal ve enteresan olanları vardır ki, bunların bir hadis kitabında bulunması insanı hayrete düşürecek derecededir. Burada, Farrâ'dan Rahmân sûresi (100)'inde⁵ ve 'Abû 'Ubayda'den Qadr sûresi (97)'nde⁶ almış oldukları iyi birer misâl olarak gösterilebilir. Hassaten ikinci misâlde 'Abû 'Ubayda'ya mahsus olup daha sonrakiler tarafından kullanılmayan ve kolayca anlaşılamayan tabirler de bulunmaktadır⁷.

Bazı sûreler vardır ki, bir veya iki âyet istisnasıyla veyahut

¹ Bk. Buḥârî VI, 56, st 8; adı geçen tefsirler için bk. Tabarî VII, 171-177.

² Bk. Buḥârî I, 11, st. 7.

³ *Fath al-bârî* I, 46.

⁴ 'Aynî I, 139.

⁵ Buḥârî VI, 146, st. 10-12.

⁶ *Ayn. esr.* VI, 175, st. 4-5 a.

⁷ Bk. 'Aynî IX, 249.

da baştan aşağı tefsirleri bu iki filologdan alınır. *Zâriyât* sûresiyle¹ Qadr sûresinin² tefsirleri bu hususta iyi birer misâldir.

Buḥârî'nin , bu iki filologdan alıp kitabının muhtelif yerlerine dağıtıkları arasında bazıları vardır ki, yerleştirildikleri bâblarla aralarında hemen hemen hiç bir münasebet tesbitine imkân bulunamaz. Onun bu tarzda aldıkları, şârihler tarafından bazan Buḥârî'nin kitabının hacmini genişletmek arzusuna atfedilir³ bazan da bir istitrad olarak kabul edilir⁴.

Filologlardan almış oldukları arasında, şârihlerin kitabın şöretine hiç yakıştıramadıkları şeyler de vardır⁵. Ona sık sık hücum eden şârih Kirmânî bir seferinde⁶ « فجاء فيها بعبارة معجزة »⁶ « لم يفحص : أynî » « هذه الدعوى من العجائب »⁷ « عن ذلك كما ينبغي وقد أبا عبيدة والآفة من التلديد وكيف يصح من ذلك »⁸ demişlerdir. Buḥârî'yi Kirmânî'ye karşı müdafaaya çalışan İbn Hacer ise, Kirmânî'nin ifadesini nakiden sonra: «O işte böyle söyledi, başkası için abes gördüğü şeyden daha fenasını irtikâb etti, kitabının şerhine çalışılan büyük bir imâma karşı böyle bir dil kullanmak fenalık etmektir» demiştir⁹.

Buḥârî, *Şâhih*'inin muntelif yerlerinde, 'Abû 'Ubayda ve Farrâ'dan alıntılarını umumiyetle sahiblerine nisbet etmez. Oaları, çok zaman, kitabının karakterini bilmeyen kimseler için kendi fikri zannını uyandıracak bir üslûb ile nakleder. Fakat, kendinde evvelki hadis edebiyatının bir hulâsasını yapmak şeklindeki gayesini bilen muhiti tarafından böyle bir zannın vukubulacağını hesaba

¹ Buḥârî VI, 139, st. 9-14, 15-16.

² *Ayn. esr.* VI, 175, st. 4-5.

³ Kirmânî böyle bir iddiada bulunmuştur: (له ذكر بالتسمية لقوله مسنون) « وفي هذا تكثير لحجم الكتاب لا لتكثير الفوائد والله اعلم بمقصوده »
bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 259.

⁴ Meselâ *Barâ'a* suresinde 'Abû 'Ubayda'den naklettikleri arasında bir de *Nacm* suresinden bir kelime ve tefsirini görünce ancak bir istitrad olarak tavsif etmişlerdir (Bk. Buḥârî VI, 63; *Fatḥ al-bârî* VIII, 236; 'Aynî VIII, 632.

⁵ ve ⁶ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 271. İbarede geçen «acrafa» laübalilik, şımarıklık demektir. Krş. Buḥârî VI, 75 st. (alttan 3).

⁷ Bk. 'Aynî IX, 677. İbarenin manası: «Bu çok garip bir iddiadır».

⁸ Bk. 'Aynî VIII, 677. Manası: «Layiki vechiyle araştırmamıştır, 'Abû 'Ubayda'yi taklid etmiştir, hata taklitten ileri geliyor...».

⁹ *Fatḥ al-bârî* VIII, 271.

katmayarak sadece zaman zaman « قال أبو عبدالله » diyerek diğerlerinden tefrik etmek ister. Onun, isnâdsız bırakmasıyla kendi fikri imiş gibi görünen kısımlar sadece filologlardan yaptığı nakillere inhisar etmemektedir. Kendi şeyhlerinden veya kendi şeyhlerinin şeyhlerinden ve daha eski kaynaklardan da aldıklarını aynı hissi verecek şekilde kitabına yerleştirir. Meselâ *Şahîh*'in baş tarafında *Kitâb al-ıymân*'ın ilk bâbını¹ bu şekilde almıştır². Meselâ İmâm Mâlik'in *Muwattâ'*ından almış olduğu kısımları da böylece naklettiği vakidir³. Bununla beraber Buḥârî zaman zaman 'Abu 'Ubayda ve Farrâ'yı, isimlerini de açıklamak suretiyle birer kaynak olarak kabul ettiğini gösterir. Âyetlerin tefsiri için muhtelif kaynaklara müracaat edip her hangi bir sahâbe ve tâbî'nin adını açıkladıktan sonra, bu filologlardan yaptığı nakiller için « وقال غيره » veya « وقال بعضهم » tabirlerini kullanır.

Buḥârî'nin zaman zaman 'Abû 'Ubayda için serdettiği « وقال ممر » ve Farrâ için « قال يحيى » tabirleri kitabının muhtelif rivayetlerine göre değişir. Bu değişiklik muayyen bir rivayetin muhtelif kollarında da husule gelmektedir. *Şahîh*'in yedinci asırda yeni bir edisyonunu meydana getiren Yûnîni (öl. 672) kendisine kadar intikal eden Firabrî rivayetinin muhtelif kollarında mevcut olan müteaddid « وقال ممر » tabirini metnin dışına çıkararak⁴ bütün kitap boyunca ancak bir tanesini ibka etmişti⁵. Kitabın rivayetleri bahsinde daha mufassal olarak üzerinde duracağımız vecihiyle, Nasafî rivayeti « وقال ممر » kaydını değerlerinden daha fazla ihtiva etmektedir⁶. Aynı hususiyetin, Nasafî rivayetini esas olarak

¹ Buḥârî I, 10-11.

² İbn Hâcar bu şekilde alınan kısımların mevsul bütün kaynaklarını göstermiştir. (Bk. *Fath al-bârî* I, 43-46).

³ Bunun için *Kitâb al-ilm*'de (Buḥârî I, 31 st. alttan 2-5) İmâm Mâlik'in *Muwattâ'*ının «*İktitâb al-ilm*» bâbından almış olduğu kısım misâl olarak zikredilebilir (Kırş. *Muwattâ'-Şaybânî* rivayeti s. 389).

⁴ Bk. Buḥârî VI, 44, st. 12 (notunda), VI, 117 not 3, VI, 173 not 3.

⁵ Bk. *ayn. esr.* VI, 164, st. 6.

⁶ Nasafî diğer rivayetlerin aksine *Amma* suresi (75) nde «waqâla Ma'mar» kaydını muhafaza etmiştir (bk. *Fath al-bârî* VIII, 529) hatta bu rivayette 'Abû 'Ubayda'dan alınıp diğerlerinde bulunmayan kısımlar da vardır. Meselâ Yûnîni edisyonunda kailine işaret edilmeden alınmış olan 'Abû 'Ubayda'nın ibaresinin başında Nasafî rivayetinde «wa qala Ma'mar» kaydının bulunduğu görülür (bk. *Fath al-bârî* VIII, 388).

alan 'Abû Nu'aym'in «*al-Mustaḥrac*»inde de bulunduğunu İbn Hacer'in iktibaslarından öğrenebiliyoruz¹.

Buḥârî, Farrâ'dan yaptığı nakillerde de, aldıklarını kailine isnâd veya bunu terk hususunda aynı uslûbu muhafaza eder. 'Abû 'Ubayda'ye nisbetle daha az müracaat ettiği Farrâ'nın adını kitabının dört yerinde kaydetmiştir. Tesbit edebildiğimize göre, Buḥârî, Farrâ'nın adını ilk olarak «*قَالَ يَحْيَى*» şeklinde «*faḍâ'il aşḥâb an-Nabî*» faslında², iki defa da «*kitâb al-tafsîr*» de³ ve diğer bir defa «*kitâb at-tawhîd*» de, zikretmiş yalnız «*قَالَ يَحْيَى*» tabiri, «*هو الزراء*» şeklinde mütemmim malûmat veren Yûnî'nî⁴ tarafından bir yerde metnin dışında bırakılmıştır⁵. Buḥârî'nin bütün bir surenin tefsirini bu iki filologdan aldığı ve bunların isimlerini aynı surede «Yaḥyâ» ve «Ma'mar» diye zikrettiği vakidir⁶. Yalnız Yûnî'nî bazı nüshalarda mahfuz kalan Farrâ'nın adını ne metne ve ne de kitaba geçirmiştir. Şârihler bunun, bazı nüshalarda mevcut olduğuna ittifakla söylemişlerdir.

'ABÛ 'UBAYDA'NIN TE'SİRİ

Müteakip nesiller arasında, kitabının bulacağı alâka ve takdiri, her halde hesaba katmamış olan Buḥârî, bir çok şeyhlerinin adını kitabında mübhem bırakmıştı. Sık sık, sadece «'Aḥmad» veya «Muḥammad» gibi, şeyhlerinin isimlerini mübhem olarak kullanan, bu mübhem isimleri takib eden diğer râvileri tanımak suretiyle ibhamdan kurtulan devrinin, râvi ve eserleri hakkındaki

¹ 'Abû Nu'aym'in *Mustaḥrac*'ı, Buḥârî (VI, 175 st. 4-5)'de ki tefsir için «*wa qâla Ma'mar*» kaydını ihtiva ediyor (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 557).

² Buḥârî V, 10 (sonuncu satır) ve bk. *Fatḥ al-bârî*, VII, 37.

³ Buḥârî VI, 151, st. 8, not 5; *Fatḥ al-bârî* VIII, 491; 'Aynî IX, 221; Qasḥallânî VI, 367.

⁴ Buḥârî IX, 116, s. 1; *Fatḥ al-bârî* XIII, 307, 'Aynî XI, 519, Qasḥallânî X, 351.

⁵ Buḥârî VI, 151 not 5.

⁶ Buḥârî VI, 164, al-İnsân sûresi ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 164.

b.lgisini esas olarak almıştı. Fakat aradan bir asır geçip Buḥârî'nin kitabı, İslâm aleminde *Qur'ân*'dan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükselince, kendi asrının normal bilgisine tevdi edilen bir çok hususiyetleri, halli ve izahı gereken birer meçhul olmuşlardı. Râvileri ve mübhem bıraktığı isimlerin tarif ve izahı etrafında bir asır sonra başlayıp inkişaf eden ayrı bir literatür meydana gelmişti. Kendisi için ta'vii kaynaklar olarak kabul ettiği ve her halde muasırınınca pek iyi bilinen filologlar da onun izaha muhtaç olan ve münakaşadan hali kalmayan bir çok şeyhleri arasında yer almıştı. Burada «Ma'mar» ve «Yaḥyâ»nın kim olduklarını tayin hususunda yapılan münakaşaların seyrinden muhtasararı bahsetmekle, müteakip asırlardaki mesailerin, çok vasi olmakla beraber, Buḥârî'nin kitabının bazı hususiyetleri üzerinde vazih bir neticeye ulaşmış olmaktan mahrum bulduklarını da göstermiş olacağız.

Buḥârî'nin râvilerini ilk olarak ele alan 'Abû Naşr al-Kalâbâzî (öl. 398) *Şaḥîḥ*'de ismi geçen «Ma'mar» i sadece iki şahıstan ibaret addetmiştir. Ma'mar b. Râşid, Ma'mar b. Sâlim¹. Buḥârî'nin mübhem bıraktığı kısımlara ait müstakil eserler meydana getirenler, meselâ Ḥaṭîb Baġdâdî (öl. 463)², 'Abû 'Alî al-Ġassânî (öl. 498)³, Muḥ. b. al-Ḥasan al-Sam'ânî (öl. 650)⁴ hatta Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda ile olan münasebetlerinin, dokuzuncu asırda, şârihler tarafından yapılan münakaşasından daha sonraki bir devreye raslayan Suyûfî (öl. 911), Buḥârî'nin kitabı için yazmış olduğu haşiyesinin baş tarafında, mübhemata dair ayırdığı bir fasılda bile «Ma'mar» ve «Yaḥya»yı mevzuu bahsetmemiştir. Yalnız sekizinci asırda meşhur on hadis kitabının râvilerinden bir arada bahseden 'Abû'l-Maḥâsin Muḥ. b. 'Alî b. al-Ḥusayn al-Ḥusaynî (öl. 765) 'Abû 'Ubayda'den ibaret olan «Ma'mar» i Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'inde değil de sadece 'Abû 'Dâvûd'un *Sunan*'inde adı geç-

¹ Kalâbâzî 206 b.

² *al-'Asmâ al-mubhama fi'l-'anbâ 'al-muḥkama* için bk. Brock. *Suppl.* 1, 564 ve Weisweiler nr. 63.

³ «*Taqyîd al-muḥmal wa tamyiz al-muḥkil*» adlı eseri için bk. Brock. *Suppl.* 1, 629 ve Weisweiler nr. 96.

⁴ «*Kitâbun fihî asâmiu Şuyûḥ al-Buḥârî*» için bk. Brock. *Suppl.* 1/615 ve Weisweiler nr. 99.

miş olması münasebetiyle kaydetmiştir¹. «Yahya» yı ise hiç mevzu-bahs etmemiştir

Buḥârî'nin şeyhlerini, hadislerinde bulunan râvilerini ele alan müstakil eserlerin dışında, bir de şârihlerinin, şerhleri esnasında, vaşıl oldukları neticeler vardır. Şerhlerin sakladığı malûmatın mülâhazasından, içlerinden bazılarının çok daha erken bir devirde, meçhul şahıslar ve kaynaklar bakımından elde etmiş olduğu neticelerin ehemmiyetli denebilecek bir kısmından daha sonrakilerin bazıları tarafından faydalanılmadığı anlaşılıyor. Onların zaman zaman bu kaynakları kabul etme hususunda takındıkları menfi tavırla, aynı kaynakları, kitabın şerhinin diğer yerlerinde, kendilerinden evvelkilerin mesaisine tabi olarak hissedilmez bir şekilde tabii bir şey kabul edişleri arasında garip bir tezad da hasıl olmaktadır.

Dokuzuncu asrın şârihleri arasında, Buḥârî'nin zikrettiği «Ma'mar'in, 'Abû 'Ubayda'den, Yahyâ'nın Farrâ'dan ibaret olup olmadığı meselesi bir münakaşa mevzuudur. İbn Hâcar'in, ifadesinden anlaşıldığına göre, Buḥârî'nin bir kaç kere zikrettiği «Ma'mar'in 'Abû 'Ubayda Ma'mar b. al-Muşannâ olduğunu ilk defa ortaya koyan kimse kendisidir. Bir yerde, Buḥârî'nin «وقال معمر» şeklindeki ifadesinin² şerhi esnasında: «Ben bu şahsı, şerhi sadedinde bulunduğumuz ibareyi, ismi Ma'mar b. al-Muşannâ olan 'Abû 'Ubayda'nın tefsirinde görünceye kadar, Ma'mar b. Râşid zannediyordum.»³ demektedir. İbn Hâcar'in yukarıdaki sözünü kasteden 'Aynî: «Şârihlerden biri.. Onu ben Ma'mar b. Râşid zannediyordum, diyor... 'Abdarrazzâq'da bunu Ma'mar b. Râşid'den rivayet ediyor. Buḥârî'nin zikretmiş olduğu Ma'mar'i, Ma'mar b. al-Muşannâ olan 'Abû 'Ubayda'ye inhisar ettirmek lâzım gelmez. Bunun aynı zaman da her iki «Ma'mar» olması da mümkündür»⁴. Qasṭallânî; «Kirmânî'ye göre bu şahıs, Ma'mar b. Raşid aş-San'ânî'dir; İbn Hâcar'e göre, Ma'mar al-Muşannâ'dır»⁵ demektedirler.

¹ at-Tazkira bima'rîfat al-kutub al-aşara 122 b.

² Buḥârî VI, 44, st. 12.

³ (وكتب اظنه معمر بن راشد الى أن رأيت الكلام المذكور في المجاز لأبي

(Fath al-bârî VIII, 186. عبيدة واسمه معمر بن المثني)

⁴ 'Aynî VIII, 547.

⁵ Qasṭallânî VI, 77.

Buḥârî'nin kitabında, bir kaç kere zikrettiği «Yaḥyâ» nın, Farrâ olduğunu kolaylıkla kabul eden şarih 'Aynî, bir yerde İbn Hâcar'e muhalefet etmiş olmak için» 'Abû 'Ubayda hakkında ileri sürdüğü itirazı tekrarlamakta ve; *Bunun Farrâ olduğunu kat'i bir ifade ile iddia etmek doğru değildir, zira bu tefsirin, Farrâ gibi diğer bir şahsa ait bulunması, sadece Farrâ'ya değil başka şahıslara da ait aynı mealde bir söze raslanmış olması mümkündür. Bunun için de aynı fikre kail diğer şahıslara da şamil olsun diye böyle bir tabir kullanılmıştır*¹ demektedir.

Bahusus «Ma'mar» in 'Abû 'Ubayda'den ibaret oluşu meselesinin dokuzuncu asırda bir münakaşa mevzuu halinde bulunmasına, sekizinci asır şârihleri tarafından münhasıran Ma'mar b. Râşid diye tanınmasına, İbn Hâcar'ın de bunu, uzun zaman kendinden evvelkiler gibi «Ma'mar b. Râşid'den ibaret zannetmekte olduğunu iddia etmiş olmasına rağmen, daha evvelki şârihlerin ve muhaddislerin, Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den aldıkları hususunda kendilerinden sonrakilerden daha çok malûmat sahibi bulduklarını öğreniyoruz. Bu bilgimizi yine bu sonuncu şâri'lere borçluyuz.

İbn Hâcar, Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'dan almış olduğu kısımların esas kaynağına işaret etmek isterken, bunu, yanında bulunan «*Macâz al-Qur'ân*» nüshasında araştırır, bulamayınca, bu ibareyi, müselsel bir isnâd yoluyla 'Abû 'Ubayda'ye kadar götüren diğer şahısların eserlerine müracaat eder. Meselâ, «*الحرور بالهار مع*»² şeklinde Buḥârî'nin almış olduğu filolojik izahı, yanındaki «*macâz al-Qur'ân*» nüshasında bulamamış olacak ki: «*وصله*»³ demektedir. Yalnız İbn Hâcar'ın,

¹ 'Aynî IX, 247. 'Aynî'nin İbn Hâcar'e bu şekilde itirazına, şerhinin bir çok yerlerinde raslamak mümkündür. O bu itirazını bazan çok şiddetli bir dille yapar. İbn Hâcar, 'Aynî'nin bu gibi itirazlarını cevaplandırın müstakil bir kitap da meydana getirmiştir. «*Intiqâd al-i 'tiraḍ*», adlı bu eserden, Türkiye'de nüshaları bulunmadığından (tek nüshası için bk. Brock. *Suppl.* II, 75), doğrudan doğruya faydalanamadık. Yalnız büyük bir kısmını Qaş'allânî, bilmünasebe, nakletmektedir. Meselâ 'Aynî'nin (IX, 96) şiddetli tenkitlerinden birine karşı İbn Hâcar'ın haklı bir cevabı için bk. Qaş'allânî VI, 282, 'Aynî'nin İbn Hâcar'e karşı diğer bir itirazı için bk. 'Aynî IX, 248-9.

² Buḥârî IV, 107.

³ *Fatḥ al-bârî* VI, 213. 'Abû 'Ubayda'nın bu tefsirini Qâdî 'Îyâd da *Maşâriq al-'anwâr* (I, 187) 'da zikretmektedir.

bunu, Buḥârî'nin muasiri İbrâhîm al-Ḥarbî (198-283), 'nin eserlerinden doğrudan doğruya mı tesbit ettiğini, yoksa başkasından mı aldığını ve müteaddit eserler¹inin hangisinden naklettiğini bilmiyoruz. Bununla beraber, 'Abû 'Ubayda'nın, Buḥârî'nin muasırlarının bazıları üzerindeki tesiri hususunda -pek vazıh değilse bile- bir fikir edinmiş oluyoruz. Keza İbn Hacer, Buḥârî'nin, isnâdsız ve kailsiz iktibas ettiği iki filolojik ibare hakkında, daha evvelce, 'Abû Bakr. b. al-Munzîr (318) tarafından 'Abû 'Ubayda'nın isminin, tasrih edilerek, alındığını söyler², bir yerde de 'Aynî, onun sözünü benimseyerek alır³. Filhakika, 'Abû Bakr. b. al-Munzîr'in geniş ölçüde 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ından faydalandığı anlaşılıyor. Son zamanlarda İbn 'Abî Ḥâtim Tefsîr'inin, ele geçen nüshasının kenarında İbn munzîr tefsîr'inden yapılan nakiller hemen hemen her âyetin izahında 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ına müracaat edildiğini gösterir mahiyettedir⁴.

'Abû 'Ubayda'den iktibaslar yapan -yukarıda zikrettiğimiz- müelliflerden başka, bizzat *Şaḥîḥ*'in şârihlerinin pek müteahhir olmayanları arasında 'Abû 'Ubayda'nın Buḥârî üzerindeki tesirinden haberdar olanların bulduklarını öğreniyoruz. İbn Ḥacer'in bazı ifadelerinden, İbn at-Tîn adlı bir şârihin (takriben yedinci asır) böyle bir münasebeti pek iyi bildiği sarıh olarak anlaşılıyor⁵. Eseri bize kadar gelmemiş olan bu Mağribli şârihin⁶ daha sonraki şerhlere ne zengin bir kaynak teşkil ettiği, kendisinden sık sık yapılan nakillerden vazıhen anlaşılmaktadır. Hatta onun, Farrâ'nın Buḥârî üzerindeki tesirini tesbit hususunda İbn Ḥacer'e önderlik ettiğini öğreniyoruz⁷. Bundan başka İbn Ḥacer, Nawawî'nin de

¹ Bk. *İrşâd al-Ḥarîb* I, 128-129.

² *Fath al-bârî* VIII, 461, 552.

³ 'Aynî IX, 169.

⁴ İlm al-Munzîr'in Qur'ân tefsirinin bir kısmı bize kadar gelmiştir, bk. Brock G. 12, 191 (Gotha nr. 521, yalnız, Mushafın 2/27-4/94 üne tekabül eden kısmının tefsiri mahfuzdur).

⁵ *Fath al-bârî* VIII, 213, 388.

⁶ *Kaşf aş-zunûn*'da adı 'Abdalwahid b. at-Tîn as-Safâqusî diye geçmektedir (bk. al-Câmi 'aş-şâḥîḥ li'l-Buḥârî madd.)

⁷ İbn Hacer'in sarıh olmayan bir ifadesinden anlaşıldığına göre, İbn. at-Tîn, Farrâ'nın sözleriyle, Buḥârî'nin ibarelerini mukabele ve tenkid ediyormuş (bk. *Fath al-bârî* VIII, 548).

Buhârî'nin kitabının şerhinde 'Abû 'Ubayda'yi mevzuu bahsettiğini söylüyor¹. 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ıyla Buhârî'nin *Şahîh*'inin mukabelesi hususunda İbn Hâcar'ın, kendinden evvelki bir veya müteaddit şerhten faydalandığını gösteren diğer bir çok işaretler vardır². Bununla beraber, mevzuu bahs te'sirin, daha önceki şarihlerden bazılarının meçhulü olmamakla beraber, bu husustaki mülâhazaların pek fazla taammüm etmediği ve mevzî kaldığı, dokuzuncu asırda 'Aynî'nin «böyle bir iddianın varid olamayacağı» yolundaki itirazından istidlâl edilebilir³. Kendisinden evvelkilerden müteessir olmakla beraber, her halde, 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ı ve Farrâ'nın *Ma'ânî, l-Qur'ân*'ı ile *Şahîh*'i ciddî bir şekilde mukabele eden ilk kimse, İbn Hâcar'dır. Şurası da şayanı dikkatdir ki, İbn Hâcar'den sonra, bu mevzu üzerinde ehemmiyetle durulup onun mesaisine her hangi bir şey ilâve edilmiş değildir.

İbn Hâcar, ilk defa 804 de te'lif ettiği «*Tâliq at-tâliq*» inde, 'Abû 'Ubayda ile Buhârî'nin münasebetini daha basit bir tarzda ele almakta ve her halde, metinlerin bizzat mukabelesinden hasıl olan neticeleri tesbit etmekten ziyade, kendisinden öncekilerden intikal eden mûtâları topladığı intibahı vermektedir. Hemen hemen ilmî hayatının son otuz senesi zarfında vücuda getirdiği *Fatḥ al-bârî* adlı şerhinde, meseleyi daha ciddî ve mufassal bir şekilde ele almaktadır. Meselâ, *Tâliq at-tâliq*'de, 'Abû 'Ubayda'nın Buhârî üzerindeki tesiri tesbit edilirken «*Macâz al-Qur'an*» ve

¹ *Fatḥ al-bârî* I, 213.

² Meselâ : Banî İsrâ'il suresinde iki defa zikri geçen «haşîran» (18/8) kelimesinin iki ayrı tefsiri bu şüpheyi artırıyor. Birincisinde «haşîran maḥbisan, muḥsaran 'ammâ maḥbisan fahuwâ tafsîr İbn 'Abbâs waşalahu İbn al-Munzir min tarîq 'Alî b. 'Abî Tâlha 'anhu, qâla maḥbisan wa qâla 'Abû 'Ubayda fî qawlihi haşîran qâla muḥşaran» (*Fatḥ al-bârî* VIII, 296) ; İkincisinde : «Haşîran maḥbisan huwa qawlu 'Abî 'Ubaydata 'ayzan wa huwa... wa rawâ İbn 'Abî Hâtîm min tarîq 'Alî b. 'Abî Tâlha 'an İbn 'Abbâs qâla : haşîran ay sicnan» (*Fatḥ-al-bârî* VIII, 298) denmektedir. Bu iki tefsir arasındaki bariz fark, her ikisinin ayrı ayrı kaynaklardan alındığını göstermektedir. Diğer taraftan *Fatḥ al-bârî*'nin müstakil mukaddimesi (*Hadîyü's-sârî*) nin «*ta'gîn al-muḥmal wa tasmîyat al-muḥham*» kısmında 'Abû 'Ubayda'ye temas eden hususlarla asıl şerhte geçen işaretler arasında tam bir tetabukun bulunmaması ve hatta bazı mübayenetlerin mevcudiyeti İbn Hâcar'ın kendinden önceki şarihlerden de istifade etmiş olduğunu teyid eder.

³ Daha önce zikredilenlerden başka bk. 'Aynî VIII, 676, VIII, 701 ve bil-hassa I, 616.

«*Ma'ânî, Qur'ân*» dan ibaret isimleri iki ayrı kitaba delâlet eder gibi görünmektedir ki¹, 'Abû 'Ubayda'nın eserinin iki ayrı adına tealluk eden bu zühul, mezkûr eseri ciddiyetle kullanmadığı ve kendisinden önce vücade getirilen «*ta'liqat*» a istinad ettiği keyfiyetiyle izah edilebilir.

Yanında, as-Sukkarî (öl. 275)— 'Abû Hâtim (öl. 250) rivayetinin bulunduğunu söyleyen İbn Hâcar², Buḥârî'nin, bu kitabın 'A'û Ca'far al-Mašâdiri rivayetinden faydalandığını iki defa kaydeder³. *Macâz al-Qur'ân*'ın, Buḥârî'nin yanında bulunup, hususiyetlerini dolayisiyle öğrendiğimiz nüshasıyla İbn Hâcar'ın yanında bulunan ve bize kadar gelen nüshalarının ehemmiyetli miktarda birbirlerinden ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Nüshalar arasındaki bu farkları zaman zaman hisseden İbn Hâcar «*هو قول أبي عبيدة*» demekten çekinip sadece, *Macâz*'ın ibaresini, mukayeseyi okuyucuya bırakarak nakletmektedir⁴. Bu gibi hallerde bazan İbn Hâcar, Buḥârî'nin mânâ bakımından 'Abû 'Ubayda'dan naklettiğini söyler. Bu gibi ibarelerin, Buḥârî'nin «*وقال غيره*» kaydıyla *Macâz al-Qur'an*'dan yaptığı müteaddid iktibasların arasında bulunmasını ve bir kitabın muhtelif rivayet veya nüshaları arasındaki farklar kabilinden olmasını göz önünde bulundurarak 'Abû 'Ubayda'nın kitabından alındığını zannediyoruz. Esasen İbn Hâcar sadece, Buḥârî'nin, 'Abû 'Ubayda'nın adını tasrih ettiği veya «*وقال غيره*» şeklinde mübhem olarak bıraktığı yerlerde değil, başkalarından aldığına dair en ufak bir telmihte bulunmadığı hallerde bile bir çok kısımların 'Abû 'Ubayda'nın kitabından muktebes olduğunu iddiadan çekinmemekte ve bunu *Macâz al-Qur'ân* ile mukabele ederek isbata çalışmaktadır. O bu gibi hallerde, arasına Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den fazlaca nakl ve bazan ismini tasrih ettiğini, bazan da mübhem bıraktığını söyler⁵. Fakat Buḥârî'nin bu halini yani ekseriyetle 'Abû 'Ubayda'nın ismini tasrih etmeden aldığı halde zaman zaman «*Ma'mâr*» şeklinde açıklamış olmasını, 'Aynî pek garip karşılamakta

¹ *Macâz al-Qur'ân* için, *Ta'liq at-ta'liq* 386 a, *Ma'ânî al-Qur'ân* için 364a ya bak.

² *Ta'liq at-ta'liq* 386 a.

³ *Fatḥ al-bârî* VIII, 339, 340.

⁴ *Fatḥ al-bârî* VIII, 336.

⁵ Bk. meselâ *ayn esr.* VIII, 331.

ve bundan dolayı musarrah şeklini «Ma‘mar b. Râşid» den ibaret tasavvur etmektedir¹.

BUHÂRÎ'NİN 'ABÛ 'UBAYDA'DEN NAKLÎ'NİN HUSUSİYETLERİ

Buhârî, kendinden evvelki devrin iki büyük filologunu diğer bir çokları arasından ayırarak kaynak olarak seçmekle -kitabının mevzu ve gayesiyle tetabuk edip etmeyeceği hususu bir tarafa bırakılacak olursa- muhakkak ki, filolojik meselelere karşı kendi vukuf ve alâkasını göstermiştir. Bahusus Buhârî, kendi asrında, bir çok kimseler tarafından tenkit edilen 'Abû 'Ubayda (öl. 210)'-yi ve onun, *Macâz al-Qur'ân*'ını² en çok güvendiği bir kaynak mertebesine yükseltmekle, şahsî takdirini, tefekkürünün hür tarafını izhar etmiştir. Onun bu inkâr kabul etmez hususiyetini teslimden sonra, yapmak istediği şeyde muvaffakiyet derecesi ve faaliyetinin mevzuu-bahs tarafının mahiyeti üzerinde muhtasar bir şekilde durmalıyız.

'Abû 'Ubayda'nın Buhârî üzerindeki tesiri, kendisine karşı duyulan mutlak bir hayranlık ile ifade edilebilir. 'Abû 'Ubayda'nın *Qur'ân* tefsiri, âyetlerin bir çok müşkillerinin «m a c â z» adı altında halli *Şahîh*'in üzerinde kaynakların icra ettiği tesirlerin en başında gelmektedir. Zira Buhârî, kitabının her hangi bir yerinde en küçük bir münasebetini bularak 'Abû 'Ubayda'nın ibarelerini almaktadır. Fakat daha garip olan tarafı, bu zayıf münasebetlerini gözeterek aldıklarının yanına, zaman zaman, bunlarla pek uzak ve zayıf münasebetleri bulunan diğer ibarelerin alınmasıdır ki, doğrudan doğruya idhal edildikleri yerle en küçük bir irtibattan mahrumdurlar. Hatta *Macâz al-Qur'ân*'a karşı duyduğu bu hayranlık, Buhârî'yi zaman zaman, pek çok beğendiği ibareleri mükerreren almağa kadar götürmektedir. Meselâ, «*kitâb at-tawhîd*» adlı faslında³ birdenbire makabli ve mabâdi ile hiç münasebeti yokken

¹ 'Aynî IX, 248-249.

² Bk. *Macâz al-Qur'ân*, önsöz s. 17.

³ Buhârî IX, 155, st. 1-4 ;

« وقال معمر ذلك الكتاب (2:2) هذا القرآن هدى للمتقين بيان ودلالة كقوله تعالى ذلكم حكم الله (10:60) هذا حكم الله لا ريب لا شك تلك آيات يعني هذه أعلام « الشكله القرآن ومثله حتى اذا كنتم فى الفلك وجيرين هم (22:10) معنى بكم » *Macâz al-Qur'ân*'dan bir çok ibareler toplayarak aldığını ve hatta bunların « *kitâb at-tafsîr* » diye ayırmış olduğu faslında¹ kısmen geçtiğini fakat orada « Ma'mar » in zikredilmediğini, « وقال مجاهد » şeklinde alındığını « خیر يقال تلك آيات معنى هذه أعلام القرآن ... الخ » gördüğümüz zaman ancak, 'Abû 'Ubayda'nin tefsirine karşı duyulan bir hayranlığa atfedeceğiz. Onun, 'Abû 'Ubayda'nin kitabının muhtelif yerlerinden toplayarak aldığı bu muhtelif izahların bir arada bulunuşunun sebebini, aralarındaki münasebetlerini ve onun maksadının ne olduğunu şârihlerin hiç biri izah edememiştir. Şârih 'Aynî; « bunların bihakkın izahının içinden çıkabilen hiç bir şarih bilmiyorum. Hatta bir kısmı bunu hiç mevzuu-bahis etmediler. »² demiş, İbn Hâcar « وقال ذلك هو أبو عبيدة ابن المشي »³ demekle iktifa etmiş, Qaşallânî de ona tabi olmuştur⁴.

Buğârî'nin, 'Abû 'Ubayda'den aldığı tefsirler arasında bir çokları vardır ki, bunlar, *Macâz al-Qur'ân*'ı adeta ezber bildiğini gösterir mahiyettedir. Bunun garip misallerinden birini gözden geçirelim: « لا يسألون الناس الحافاً (2:276) يقال الحف على وألح على وأحفانى » « Buğârî'nin, Baqara sûresinde serrettiği bu ibarede, « الحافاً » kelimesinin 'Abû 'Ubayda'nin kitabından alınan gayet garip bir izahı vardır. O, adeti vechiyle kelimenin, izahını 'Abû 'Ubayda'nin kitabının mahall-i mahsusundan değil, izahında bu kelimeyi ihtiva eden müteradif bir âyetin, kitabın diğer bir yerinde vaki şerhinden alır ve o müteradif kelimeyi ihtiva eden âyeti, tefsiriyle birlikte ilk kelimenin tefsiri imiş gibi gösterir. Şöyleki « 2:276 الحافاً ... » âyetinin *Macâz al-Qur'ân*'daki tefsiri « احفا » ise onun « الحافاً الحافاً » den ibarettir. « يقال ... بالمسألة »

¹ Buğârî VI, 72, st. 6-7.

² « ولم أر أحداً من الشراح خرج من حق هذا الموضوع بل منهم لم يذكره »
(أصلاً) Aynî VIII, 661.

³ *Fath al-bârî* VIII, 261.

⁴ Qaşallânî VI, 157.

⁵ Buğârî VI, 32, st. 4-5.

darından gelen « فيحفكم » (47/37) kelimesinin tefsiridir¹. Yani *Macâz al-Qur'ân*'daki şekli يقال احفاني بالمسألة والحف على والح على « فيحفكم... » dir. Bu garabetin sebeplerini anlamak güçtür. Acaba, *Macâz*'ın, Buḥârî'nin yanındaki nüshası Baqara sûresinde bu kelimenin izahını ihtiva etmiyordu da, *Macâz*'ı çok iyi okuyup bütün teferrüatiyle ihata eden Buḥârî, 'Abû 'Ubayda'nın, bu kelimeyi, diğer bir müteradifinin şerhinde iyrâd ettiğini biliyordu da ona müracaat mı etti? Yoksa, «ilhâḥ» tan ibaret muhtasar bir tefsiriyle iktifa etmeyip bir filolog gibi uzun bir tefsirini iyrâd etmeğe mi özendi?. Her halde bundan ve bir çok benzerlerinden, Buḥârî'nin sadece *Mâcâz al-Qur'ân*'dan, kitabına, rasladıklarını değil, muhtac olduğu takdirde kelimelerin tefsirini bir bir araştırmak ve bir yer de bulamadığı takdirde, muhtemel diğer yerlerine de müracaat etmek suretiyle naklettiği anlaşılıyor. Onun bu karakteri, meselâ bir kelimenin tefsirinde, aynı kökten gelen diğer bir çok kelimelerin, *Macâz*'ın muhtelif yerlerinden cemolunup bir araya getirilmesinde de görülmektedir. Bunun iyi bir misâlini «istacâbû» (2/172) 'acâbû, «yastacibu (6/36) yucibû şeklinde² aynı kökten gelen muhtelif bâbdaki kelimelerin *macâz al-Qur'ân*'daki tefsirlerinin bir araya getirilmesi teşkil etmektedir³. Onun bu hususta enteresan delillerinden biri de her hangi bir sûrede bulunan bir kelimeyi tefsir etmeyi isteyip te orada «*Macâz*» ın tefsirini bulamayınca, o kelimenin veya aynı kökten diğer bir şeklinin, diğer bir surede geçen tefsirine müracaat etmiş olmasıdır. Meselâ, Kahf suresi (18)'inde «الرفيع» kelimesini tefsir edip *Macâz*'daki mukabilini aramış⁴, mahalli mahsusunda bulamamıştır. Anlaşıldığına göre, Buḥârî'nin yanındaki nüsha, bize kadar gelen -diğerlerinden rivayet bakımından ayrılan- nüshalardan birinde olduğu gibi, bu kelimenin tefsirini ihtiva etmediğinden «al-Muṭaffif'in» suresi (83)'nde geçen bu kelimenin «مرفوم» şeklindeki iştikakına müracaat ve «Kahf» sûresi (18)-ne nakletmiştir. İşin en çok garip olan tarafı, bu kelimenin mahalli mahsusunda, elimizdeki «*Macâz al-Qur'ân*» nüshalarının ve İbn

¹ Bk. *Faḥ al-bârî* VIII, 151.

² Buḥârî VI, 39, st. 1.

³ *Faḥ al-bârî* VIII, 171.

⁴ Bk. Buḥârî IV, 172, st. 8, VI, 87, st. 16.

Ḥacar'ın muhafaza ettiği izahının, Buḥârî'nin «*Muṭaffifin*» sûresinden naklettiğinden tamamen farklı oluşundadır¹.

Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den naklettikleri arasında itiraza uğramış olanlarından bazılarında ihtiyatlı hareket ederek aldığına dair bir misal de bulunmaktadır: 'Abû 'Ubayda'nin «*ك*» kendisine baba, oğul, veya kardeş tarafından tevarüs edilen kimse-dir» şeklindeki tefsirinden «kardeş» i çıkararak baba ve oğula inhisar ettirmiştir². Zira 'Abû 'Ubayda'nin, bu «kardeş»i «kalâla»nin şartı olarak tanınması bir hâyli itiraza uğramıştır³.

Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den aldıkları arasında, âyetlerin izahında «şâhid» olarak kullanılmış olan beytler de vardır. Tesbit edebildiğimize göre, Buḥârî bu mahiyette *Macâz al-Qur'ân*'dan üç beyt nakletmiştir⁴. Hatta bu beytlerin ikisinin kaillerinin isimlerini de zikretmiştir⁵.

Buḥârî'nin *Şahîh*'inde, 'Abû 'Ubayda'den, veya başka birinden alındığına her hangi bir şekilde işaret edilmeden iktibas olunmuş öyle garip gramer meseleleri vardır ki, bunların mülâhazası, kitaba sonradan izafe edilen şartların ne kadar muhayyel olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu çok garip gramer kaidelerini ihtiva eden bir meselenin⁶, şârihlerin en muhafazakârı sayılabilecek İbn Ḥacar tarafından dahi, bulunduğu yerle en ufak bir münasebetten mahrum oluşunun itirafı⁷ da göz önünde bulundurulacak olursa, Buḥârî'nin kendisine atfedilen şartlardan ziyade, kitabını tasnif ederken nasıl bazı eserlerin üslûb ve muhtevasına tabi olduğu kolayca anlaşılır.

Şahîh'inin mukaddimesinde, tekrardan kaçınacağını söyleyen ve buna tamamiyle sadık kalan Muslim⁸ e mukabil, Buḥârî'nin kitabında bir çok tekrarlar vardır ve bunların bir kısmını da 'Abû 'Ubayda ve Farrâ'dan alınmış olan filolojik izahlar teşkil eder. Meselâ «'ahâdiş al-'anbiyâ» faslında 'Abû 'Ubayda'den alınan filo-

¹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 365' VIII, 308.

² Buḥârî VI, 50, st. 5; *Fatḥ al-bârî* VIII, 201.

³ *Macâz al-Qur'ân* I, 118-119; Qurṭubî, V 77.

⁴ Buḥârî VI, 64, 73, 127 ve bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 265, 327, 425.

⁵ Kaillinin ismi zikredilmemiş olan beyt Buḥârî VI, 64 te bulunmaktadır.

⁶ Buḥârî VI, 118, st. 12-14.

⁷ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 405.

⁸ Muslim I, 3.

lojik malzemenin büyük bir kısmı *Şahîh*'in «*kitâb at-tafsîr*» diye adlandırılan kısmında muhtelif sûrelerin izahında aynı kaynaktan alınmış olanların bazılarının tekrarından ibarettir. Ezcümle «*A'râf*» sûresinde, *Macâz al-Qur'ân*'dan iktibas olunup cem'an, matbu bir sahifeyi geçen ibarelerin hemen hemen hepsinin «*ahâdîs al-anbi-yâ*» faşlında geçmesi bunun misâllerinden biridir. Bazan bu tekrarlar o kadar uzundur ki¹, şârihler ikinci seferinde bunu şerhetmeği lüzumsuz görürler. Bu tip tekrarlardan birinin şerhi esnasında şârih 'Aynî: «*Bu faydasız bir tekrardan ibarettir*» demek mecburiyetinde kalmıştır².

'Abû 'Ubayda'dan mükerreren aldıkları arasında, bir iki satır ara ile hemen te Kerrür edenler vardır. Meselâ: «*السنه*», «*تسنه*»³ kelimelerinin, 'Abû 'Ubayda'den alınmış olan tefsiri pek kısa bir mesafe ile te Kerrür etmiştir. Nedense şârihler buna hiç itiraz etmedikleri gibi Yûnîni de edisyonunun dışında bırakmamıştır. Bu gibi tekrarları umumiyetle müstensihlere atfetme temayülünün⁴ metnin filolojik tenkidinin neticelerine aykırı olduğunu -Buḥârî'nin rivayetleri bahsinde- göreceğiz. Burada sadece mevzuubahs meselelerde şârihlerin hükmünün çok zaman birbirine tezat teşkil ettiğini söyleyelim. Meselâ İbn Ḥacar, Buḥârî'nin «*ahâdîs al-anbi-yâ*» kısmında hem mükerrer hem de pek karışık, gelişi güzel bir şekilde almış olduğu ibareler karşısında, bir taraftan aradaki münasebetleri tevilci bir şekilde bulmağa çalışırken, diğer taraftan, esasen Buḥârî'nin şartlarına uygun olmadığını, aynı mevzuda Nasâ'i'nin iyrad ettiği hadislerin mezkûr şartlara en çok uyan hadisler olduğunu itiraf etmiştir⁵. Qasfallânî ise, bu pek karışık kısımlar için bile, «*Buḥârî ne dâkik görüşlüdür*» diyerek hayranlık ifade etmiş, diğer taraftan Kirmânî: «*şöhreti pek büyük kitapda, bunların zikredilmiş olması faydasız şeylerle uğraşmaktır*» demiştir⁶.

¹ Buḥârî IV, 148, st. 11-14, *Fatḥ al-bârî* VI, 223. Mükerreri için bk. Buḥârî VI, 57-58.

² (هذا مكرر بلا فائدة جديدة) 'Aynî VIII, 607.

³ Buḥârî VI, 31 st. 2-5.

⁴ Meselâ bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 255.

⁵ *Ayn. esr.* VI, 306.

⁶ Bk. *Qasfallânî* V, 373.

Buḥârî'nin gerek 'Abû 'Ubayda'den ve gerekse diğerlerinden aldıklarının bir kısmı kitabının umumî plânı bakımından tertipsizlik ifade etmekten başka bunların muayyen bir yerdeki kısımları bile kendi aralarında tam bir nizamdan zaman zaman mahrum bulunurlar. *Qur'ân* tefsirine taalluk eden kısımlar da âyetlerin zaman zaman Mushaftaki sıralarına uymamaktadır. Âyetler ve tefsirleri bazen sûrenin nihayetinden, bazen başından veya ortasından alınıp gelişi güzel bir şekilde bir araya getirilir. Şârihler de bunu zaman zaman ifade ederler. Meselâ bir yerde 'Aynî: «*Mezkûr tefsirlerde takdim, te'hir ziyade ve noksan gibi bir çok aksaklıklar vardır*»¹ demektedir. Devamlı olarak 'Abû 'Ubayda'den alınan tefsirlerde, âyetlere numara koymak suretiyle, kitabın bu karakteri ortaya çıkacaktır. Meselâ bir sûrenin tefsirine, son veya ortalarındaki bir kelime ile başlanırken biraz sonra sûrenin başındaki kelimelerin tefsirine teşebbüs edilir. Böylece âyetler ve tefsirleri gelişi güzel bir şekilde yan yana bulunurlar. Hatta 'An-*â'm* sûresinin baş taraflarında olduğu gibi bunların arasında birdenbire *Qur'ân*'ın ikinci yarısından da bazı âyetlerin ve tefsirlerinin girdiğini ve bunun diğerleriyle hiç bir münasebeti bulunmadığını, fakat hepsinin *Macâz al-Qur'ân*'dan alınmış olduğunu hayret ile görmek kabildir. Meselâ mezkûr sûrede birden bire ortaya çıkan *Qaşaş* sûresi (38) 'ne ait «*سرمدأ*» (71) kelimesinin iyradının² münasebetini zorlama suretiyle bulmağa çalışan bazı şârihlerin hareketi³ yine kitabın şârihlerinin bir kısmı tarafından garip karşılanır⁴. Bu gibi hallerin hemen hemen her zaman vuku bulduğunu hatırlamaz gibi görünen İbn Hâcar mevzii te'viller bulmağa çalışır. Şayet bir tevil bulmaktan mahrum kalırsa bunun istitrad yolu ile zikredilmiş olduğunu, bu da onun için mümkün olmazsa kitabın haşiyesinden müstensihler tarafından metne sokulduğunu söyler⁵.

Buḥârî'nin «*وقال معمر*» tasrihiyle 'Abû 'Ubayda'den naklettikleri arasında bile bir intizamsızlık arzedener vardır. Meselâ:

¹ 'Aynî VIII, 687.

² Buḥârî VI, 56, st. 4.

³ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 216.

⁴ Bk. 'Aynî VIII, 600.

⁵ *Fatḥ al-bârî* VIII, 331.

« وقال ممر موالى (32 : 4) أولياء ورثت ، عاقتد ايمانكم هو مولى اليمين وهو الحليف »
 « عاقتد ايمانكم » (32 : 4) ¹ ibaresi içine¹ « الخ ... الخ »
 ayeti-nin neden sokulduğunu anlamak kabil değildir.

Şârihlerin, önce bir âyetin sonra da onunla alâkalı hadislerin serdinin Buḥârî'nin itiyadı olduğu şeklindeki ifadeleri hilâfına *Nisâ* sûresinin tefsirinde iyrâd ettiği bir âyet ve alâkalı hadisler arasına hiç münasebeti bulunmayan kelimeleri ve şerhlerini doldurmuştur. Onun bu gibi hallerine sık sık rasladığı halde itiraz etmeyen İbn Hâcar, burada, âyetlerle alâkası bulunmayan bir takım tefsirler iktibas edildiğini ifade etmiş ve Buḥârî'nin yerine itizarda bulunmuştur. Ayrıca: «*Bu tefsirler beraber buldukları âyete ait değildirler, bir kaç defa işaret ettiğim veçhile, bu, müstensihlerin işi gibi görünüyor*» demiştir². Bu tefsirlerin, daha evvel *Macâz al-Qur'ân*'dan alınmış bulunduğunu kendisinin söylediğini, binnetice müstensihler tarafından uydurulamayacak şeyler olduğunu unutan İbn Hâcar'e karşı, 'Aynî şöyle itiraz ediyor: «*Şârihlerden biri: bu tefsirler bu âyete ait değildir, müstensihlerin işine benziyor*» dedi. Ben de bu çok uzak bir ihtimaldir, derim, zira müstensihlerin çoğu cahildirler, bu izahlar nasıl onlara ait olabilir! En büyük âlimlerin boy ölçüşemeyeceği böyle bir kitaba, bu izahlar nasıl başkaları tarafından sokulabilir, müstensihlâr ancak tahrif ederler ve yanlışlıklar yaparlar veya ibareleri metinden düşürürler. Müretteb ve münakkah bir kitaba kendiliklerinden bir şey ilâve etmek onların adeti değildir. Şayet o, bunlar kitabın mahir râvilerinden birinin yaptıklarıdır, deseydi, bir dereceye kadar caiz olurdu. Bunların bizzat Buḥârî'nin işi olması ihtimali baid değildir, dalgınlıkla yapmıştır, şayet sonradan farkında olmuşsa da muhtemelen yerlerine nakle fırsat bulamamıştır ve böylece devam adip gitmiştir»³.

Buḥârî'nin 'Abû Ubayda'den aldıkları arasında, metni, kaynaklarının izahı bakımından, içinden çıkılmaz bir hale koyanlar

¹ Buḥârî, VI, 44, st. 12.

² (وقع في الباب تفاسير لا تتعلق بالآية وقد قدمت الا عتدار عن هذا... هذه التفاسير ليست لهذه الآية وكأنه من النساخ كما نبت عليه غير مرة)
Faḥ al-bârî VIII, 188.

³ 'Aynî VIII, 551.

vardır. Ezcümle, hiç bir telmihte bulunulmadan *Macâz al-Qur'ân'*-dan iktibas edilen bir çok ibareleri müteakiben «wa qâla ğayruhu» kaydiyle yine aynı kaynaktan alınan fakat daha öncekileri diğer bir şahsın ibareleri imiş gibi gösteren kısımlar bu kabildendir. Meselâ *Mâ'ida* sûresinin tefsirinin baş tarafında rastlayabileceğimiz böyle bir hususiyeti, bazı şârihler müstensihlere maletmiş olmayı en salim bir yol bulmuşlardır¹.

Buĥârî, bazan *Macâz al-Qur'ân'*-dan naklettiği garip kelimele-
rin şerh ve izahına da teşebbüs eder. Meselâ, «تحيك نلقىك على نجوة»
şeklinde, *Macâz al-Qur'ân'*-dan aldığı bir ibareyi وهو النثر المکان
diye tefsir etmek ihtiyacını hissetmiştir². Bundan başka «المرتفع
«wa qâla» ğayruhu» «ta'likiyle 'Abû 'Ubayda'den almış olduğu
bir ibarede geçen «يحييل» kelimesini biraz ötede «يدير» diye
izah etmiştir. Bunu, çok garip karşılıyan Yunîni, kendi edisyonun-
un dışında bırakmayı daha uygun bulmuştur³.

Buĥârî'nin *Şaĥîh'*inde «wa qâla Ma'mar» kaydiyle 'Abû 'Ubay-
da'den vazih bir iktibasa delâlet edecek şekilde alınanlar arasında
bile, ihtisarlar yapıldığı vakidir. Bazan bu ihtisarlar, ibareyi anla-
şılamayacak hale koyar. Burada Meselâ, 'Abû 'Ubayda'nin «'Aĥ-
zâb» sûresine ait⁴ «سنة الله (38 : 33) استنها جعلها سنة» tefsiri, Buĥârî'-
de⁵ «سنة استنها جعلها» şeklindedir ki, «جعلها» kelimesi «استنها»-
nın haberi olan «جعلها سنة» nin gayri vazih ve nakıs bir iktibasıdır.

«وذلك غيره» telmihiyle *Macâz al-Qur'ân'*-dan yapılan aşağıdaki
iktibasda vaki hazile Buĥârî yalnız kaynağındaki ifadeyi vuzuh-
la aksettirmemiş olmak yüzünden şârihlerinin itirazlarına maruz
kalmıştır⁶ 'Abû 'Ubayda'nin, «السلالة الولد النطفة السلالة (23 : 12)
«من سلالة» ibaresi Buĥârî'de «الولد والنطفة السلالة»⁷
şeklini almıştır ki, kaynağın ilk «سلالة» kelimesinin hazfiyle anla-
şılması güç bir tefsir ortaya çıkmıştır.

¹ *Fatĥ al-bârî* VIII, 202.

² Buĥârî VI, 72, st. (alttan) 7; *Macâz al-Qur'ân* I, 281.

³ Buĥârî VI, 53, not. 7.

⁴ Bk. *Fatĥ al-bârî* VIII, 399.

⁵ Buĥârî VI, 117, st. 4.

⁶ *Fatĥ al-bârî* VIII, 338.

⁷ Buĥârî VI, 99, st. 4.

¹Abû 'Ubayda'den ihtisaren yapılan iktibaslarda, nazarı dik kati çeken diğer bir garabet de, arap gramerinin tecviz etmeyeceği mahiyette, fiillerin başındaki nefy edatlarının hazfedilmesidir. Bu garabet metni o kadar mübhem bir hale koyar ki, râviler veya müstensihler, kendi anlayışlarına göre değişiklikler yapmak ıztırarında kalırlar. Meselâ, « يتعدون له يجاوزون ، تعد (18:28) تجاوز »¹ ibaresinde « تعد » fi'linin nehy edatı atılmış olmakla bunun bir bir « maczum fi'l » olarak anlaşılması güçleşmiş ve bazı râviler mezkûr kelimeyi « بعد » şeklinde okumak garabetine düşmüşlerdir².³ misâlinde de olduğu gibi bazan aynı kökten olan iki fiil, biri diğerinin şerhi olmak münasebetiyle *Macâz al-Qur'ân*'dan⁴ bir araya getirilerek alınmış ve ikinci fiil menfi olarak zikredilmiş ise Buḥârî bu ikinci fiilin nefy edatını hazfeder ve hatta misâl teşkil eden fiil, nehy şeklinde bir nefy edatıyla beraber geldikte « illetli » harflerinden birini kaybedecek nevidense, bu hususiyete dikkat etmeden, yine edatı hazfeder ve böylece asla tecviz edilmeyecek bir tasarrufta bulunur⁵.

İktibaslardan bir kısmı da, iktibas olunan ibarenin esas sahibinin maksad ve ifadesini değiştirecek mahiyettedir. Meselâ, bir defa « *kitâb bad' al-ḥalq* » da⁶ diğer bir defa da « *kitâb at-tafsîr* »-in *Barâ'a* sûresinin başında⁷ 'Abû 'Ubayda'dan alınmış olan « وليجة (9 : 16) كل شيء ادخلته في شيء » ibaresi böyle bir ihtisara tabi tutulmuş gibi görünüyor. Bunun, « وليجة (9 : 16) كل شيء ادخلته في شيء »⁸ şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'daki aslıyla aralarında mana bakımından oldukça mühim bir fark vardır. Zira 'Abû 'Ubayda'nın kitabında « valica, kendi cinsinden olmayan diğer bir şeye ithal edilen her şey » şeklindeki tarifinde bulunan « kendi cinsinden olmayan » kaydı, Buḥârî'de hazfe uğramıştır.

¹ Buḥârî VI, 59, st. 1.

² Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 226.

³ Buḥârî VI, 58, st. 11.

⁴ Bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 161, 222.

⁵ Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 323.

⁶ Buḥârî IV, 107, sonuncu satır.

⁷ Buḥârî VI, 63, st. 17.

⁸ Bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 254; *Fatḥ al-bârî* VI, 214.

Abû 'Ubayda'den iktibas olunup takdim ve tehire uğrayanlar ve dolayısıyla, metnin izahında şârihleri müşkil durumda bırakanlar vardır. Meselâ « شرعة ومنهاجاً (5 : 48) سيلا وسنة » şeklindeki bir ibarenin¹ şerhi esnasında şârih Kirmânî « ما يفهم منه أن قوله سيلا تفسير قوله ومنهاجاً »² « قوله منهاجاً وقوله سنة تفسير قوله شرعة حيث قال وفيه لف ونشر غير مرتب » demiştir³. Böylece, Abû 'Ubayda'nın «minhâc» için «sabil» ve «şir'a» için «sunna» şeklindeki tefsirinin değişmiş olmasını, şârihler ancak gayri müretteb bir leffu neşr olarak ifade etmek suretiyle işin içinden çıkabilmişlerdir⁴. Bu takdim ve tehire uğramış olan ibare bir defa daha kitabın baş tarafında İbn 'Abbâs'dan rivayet edilmektedir⁵. Keza şârihler bunu gayri müretteb bir leffu neşr diye mülâhaza etmişlerdir⁶.

ABÛ 'UBAYDA'NIN İTİRAZA UFRAYAN FİKİRLERİNİN ALINMIŞ OLMASI

Buḥârî'nin, her hangi bir telmihte bulunmadan almış oldukları arasında, *Macâz al-Qur'ân*'ın müfessirler tarafından şiddetle reddedilmiş olan kısımları da vardır. Bunları alırken hiç tereddüt göstermediği anlaşılmaktadır. Abû 'Ubayda tarafından *Qur'ân*'da «al-ḥurûf az-zâida» olarak ifade edilen bazı edatların itiraza uğrayan izahlarına Buḥârî'nin kitabında sık sık raslanmaktadır. Meselâ, « واذل الله (5 : 116) يقول اذ صلة »⁶ ibaresinin Abû 'Ubayda'nın tefsiri olduğunu, şârih İbn Hâcar söylemektedir. Adı geçen şârih, burada Buḥârî'nin iktibas esnasında hiç bir itirazda bulunmamışsa da, kitabın diğer bir faslında bir münasebetini bularak, müfessirlerin Abû 'Ubayda'nın mevzuubahs tefsirine şiddetle hücum ve reddet-

¹ Buḥârî VI, 50, not. 7.

² Bk. 'Aynî VIII, 576.

³ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 203.

⁴ Buḥârî I, 11, st. 7.

⁵ Bk. 'Aynî I, 138.

⁶ Buḥârî VI, V, 54, st. (alttan) 5-6.

tiklerini Qurtubî'den naklede¹. Bir defa da «İbrâhîm» suresinde², 'Abû 'Ubayda'den alınmış olan « از » edatını muhtevi bir ibare şârih 'Aynî'nin itirazına uğramıştır³. Bunlardan başka, 'Abû 'Ubayda'nin itiraza uğramış olan « لاء زائدة » şeklindeki tefsirlerini bir kaç kere almıştır⁴.

'Abû 'Ubayda'nin gramer bakımından olduğu gibi mana bakımından da itiraza uğrayan tefsirlerinin zaman zaman alındığı görülmektedir. Ezcümle, *Macâz al-Qur'ân*'ın en çok itiraza uğramış olan (6 : 73) « الصور جماعة صورة كقوله سورة وسور⁵ » şeklindeki ibaresi ka'iline işaret edilmeden alınmıştır. 'Abû 'Ubayda'nin «şûr» u «şûrat» in cem'i şeklindeki izahına karşı ileri sürülen itiraz ve şiddetli tenkidlerin tarihi, Buḥârî'nin asrına kadar yükselir⁶. Bu nev'in diğer bir misali, « وان تعدل (6 : 70) تقسط لا يقبل منها في ذلك اليوم⁷ » şeklinde sonraki müfessirler tarafından kabul edilmiş olmayıp 'Abû 'Ubayda'ya has kalan tefsirdir⁸. Hatta bu tefsir Ṭabarî tarafından «manasızlık» la tavsif olunmuştur⁹. İstiraden söyleyelim ki, müfessirler tarafından itiraza uğrayıp merdud addedilen tefsirler, sadece 'Abû 'Ubayda'den değil, diğer kaynaklardan da ara sıra alınmaktadır. Meselâ, İbn 'Uyayna'nin «*Kitâb at-tafsîr*» inden¹⁰ Buḥârî'nin nakletmiş olduğu « قال ابن عيينة ماسى الله تعالى مطراً في القرآن الا »¹¹ « الخ »¹² İbn 'Uyayna'nin tefsirinde « ويقول ناس ما سى الله المطر ... الخ » şeklindeki başkalarından naklettiği¹³ nin de İbn 'Uyayna'ya izafe edilmiş

(فقال القرطبي : ان جميع المفسرين ردوه حتى قال الزجاج انها جراءة¹)
Fatḥ al-bârî VI, 258. من أبي عبيدة)

² Buḥârî VI, 79, st. 10.

³ 'Aynî VIII, 689.

⁴ Buḥârî IV, 131, st 6-7, VI, 81, st. 18-19.

⁵ Buḥârî VI, 56, *6.

⁶ Bk. *Lisân al-'Arab* (sûr, sûr) madd.

⁷ Buḥârî VI, 56, not 11.

⁸ *Macâz al-Qur'ân* I, 195.

⁹ *Tafsîr at-Ṭabarî* VII, 140.

¹⁰ *Fatḥ al-bârî* VIII, 231.

¹¹ Buḥârî VI, 62, st. 2-3.

¹² Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 231, 'Aynî VIII, 625.

¹³ *Fatḥ al-bârî* VIII, 231.

olması Buhârî'nin, sonrakiler tarafından «*ta'liq*» diye adlandırılan -kaynaklardan nakl- şeklinin mahzurlu tarafını teşkil eder.

*
**

Buhârî'nin *Şahîh*'inde, 'Abû 'Ubayda'nin izahlarının biraz değiştirilerek alınması yüzünden meydana gelen bazı filolojik mahiyette yanlışlıklar vardır. Bir kısmı oldukça mühimdir. Hemen hemen hiç birisi şârihlerin nazarından kaçmamıştır ve bazan şiddetli tenkidlerle karşılanmıştır; bu nev'in bir kaç misâlini gözden geçirelim :

Banî İsrâ'il sûresinde, İbn 'Abbâs'dan, isnâdların hazfiyle alınan filolojik bir izahı müteakiben «*wa qâla gayruhu*» telmihiyle 'Abû 'Ubayda'den ardı ardına naklolunan bir çok ibarelerin sonuna doğru, bir filolojik izahın biraz değiştirilmiş olduğunu görürüz. Burada ufak bir değiştirme ile mühimce bir yanlışlık meydana gelmiştir. Şöyle ki, 'Abû 'Ubayda'nin «*خطأت واخطأت لقتان ... الخ*»¹ şeklindeki ibaresi Buhârî'de «*خطأت بمعنى اخطأت*»² haline gelmiştir. Halbuki 'Abû 'Ubayda mevzuu-bahs fi'lin sulâsî şeklinin kâsen işlenen, rubâ'isinin ise gayr-i iradî işlenen hatalar için kullanıldığını tasrih suretiyle ikisinin aynı manâya gelmediğini ifade etmiştir. Böyle bir yanlışlığın nasıl meydana geldiğini izah etmek güçtür. 'Abû 'Ubayda'nin, kitabındaki ifadesi vazih olduğu, bu iki fi'li mana bakımından birbirinden ayırdığı halde, İbn Hâcar yanlışlığı ona hamletmektedir. *Macâz al-Qur'ân*'ın bizzat İbn Hâcar tarafından iktibas olunan ibaresinde³ böyle bir yanlışlığın bulunmadığı aşikârdır.

'Abû 'Ubayda'den iktibas olunan ve aralarında bir de beyt bulunan uzun ibareler arasında şöyle, filolojik bir izaha rashyoruz:⁴ «*الفلك والفلك واحد وهي السفينة والسفن*»⁴. Kitabın râvilerini ve şârihlerini şaşırtan bu ibarenin *Macâz al-Qur'ân*'daki aslı «*الفلك واحد وجمع*»⁵ dır. Râviler ve şârihlerin büyük bir kısmı, Buhârî'-

¹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 296.

² Buhârî VI, 83, st. 4-5.

³ *Fatḥ al-bârî* VIII, 295-296.

⁴ Buhârî VI, 74, st. 4.

⁵ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 266.

nin ibaresinde geçen «fulk» veya «falak» kelimelerinden birinin okunuşunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Her ikisi birden ancak Qâğî 'İyâğ tarafından maharetle «đamma» ile okunmuştur¹. Burada, ibare kolay kolay anlaşılmaz bir hale geldiği halde, kitabın diğer bir yerinde², *Macâz al-Qur'ân*'daki şekline tamamiyle uygun olarak rivayet edilmiştir. Nedense şârihler ve râviler, şerh ve rivayetinde müşkülâta uğradıkları «fulk» kelimesindeki ihtilâfı, diğer yerde zikredilmiş olanla tashih etme yoluna gitmemişlerdir³.

Buğârî'nin, *Sûrat al-ğicr*'in tefsirinde, 'Abû 'Ubayda'nin kitabının tesiri altında kalarak, bütün müfessirlere hatta 'Abû 'Ubayda'nin ifadesine tamamen muhalif olarak iyrad ettiği filolojik bir izah vardır: (7 : 21) «المقتسمين (15 : 90) الذين حلفوا ومنه لا اقسام» şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'dan toplamış olduğu muhtelif ibareler⁴ arasında «مقتسمين» kelimesini diğerlerinin tesiri altında kalarak «حلفوا» şeklinde tefsir etmekle şârihlere göre⁵ bütün müfessirlere muhalif bir izahta bulunmuştur. Zira hiç bir müfessir «مقتسمين» kelimesini yemin edenler manasına almış ve «اقسم» ile aynı şey olduğunu düşünmüş değildir. Bilâkis birincisini «taksim edenler-bölüşenler» diye anlamışlardır. Her halde Buğârî 'Abû 'Ubayda'nin, *sûrat al-'Arâf*'daki⁷ «حلف لهما : قاسمها» ve *sûrat al-ğicr*'deki⁸ «المقتسمين الذين اقسّموا» tefsirlerini ve bunların aynı kökten oluşlarını göz önünde bulundurarak böyle bir yanlışlık yapmıştır⁹.

Bunun diğer misalini *Yûsuf* sûresinde «muttaka» kelimesi (12 : 31) için, 'Abû 'Ubayda'den iktibas olunan bir ibare¹⁰ teşkil eder.

¹ *Maşâriq al-'anwâr* II, 158.

² Buğârî III, 56, st. 2.

³ Bk. *Fatğ al-bârî* IV, 225.

⁴ Buğârî VI, 81, st. (alttan) 2-3.

⁵ Bk. *Fatğ al-bârî* VIII, 290.

⁶ Bk. 'Aynî VIII, 616.

⁷ *Macâz al-Qur'ân* I, 212.

⁸ *Ayn. esr.* I, 55.

⁹ Bk. *Fatğ al-bârî* VIII, 290.

¹⁰ Buğârî, VI, 75, st. 13, nr. 118. Burada misâlin zikrinden suret-i mahsusa sarf-i nazar edilmiştir. 'Abû 'Ubayda'nin ibaresi için bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 308; *Fatğ al-bârî* VIII, 271.

Aynı kelime için daha önce Mucâhid'den naklolunana tamamiyle muhalif olan bu izahı, kitabın üslûbuna aykırı bulan şârihlerin bir kısmı Buḥârî'yi acaib bir şey yapmış olmakla, bir kısmı taklidle itham etmiş içlerinden biri de çok şiddetli bir lisan kullanmıştır¹.

Diğer bir misal: ² «والرسول يدعوكم في أخراكم (3 : 153) وهو تأنيديت آخركم» ibaresinde yine ³Abû 'Ubayda'nin tesiri ile meydana gelen bir yanlışlık vardır. *Qur'ân*'daki «أخراكم» kelimesini sadece mâna bakımından «آخركم» diye ⁴«أخراكم : آخركم» şeklinde tefsir eden ⁵Abû 'Ubayda'nin ifadesine bakılarak, oldukça mühim, nahvî bir yanlışlık yapılmıştır. Zaman zaman, Buḥârî'nin, kitabının bâblarının tanzim ve muhtevasında kendinden evvelki edebiyata uyduğunu söyleyen Kirmânî'ye karşı itiraz eden İbn Hâcar, burada, ⁶Abû 'Ubayda'ye tabi olduğunu kabul etmiştir⁴. 'Aynî de mezkûr yanlışlıkta, Buḥârî'nin ⁷Abû 'Ubayda'ye tabi olduğunu ve zuhul ettiğini söylemiştir⁵.

⁸Abû Ubayda'nin «ألفد المرفود (11 : 99) العون الممان» şeklindeki tefsirinin⁶ Buḥârî'nin kitabında neden ⁷«... العون المين ...» şeklinde şârihler tarafından merdud addedilen bir hale geldiğini anlamak güçtür. *Şahîh*'in bütün râvilerinin, bunun, kitabın metninde, itiraza uğrayan şekliyle bulunduğu hususunda ittifak etmiş olduklarına⁸ göre, Buḥârî'nin, yanındaki *Macâz al-Qur'ân* nüshasında mevcut müstensih hatasının farkına varmadan aldığı mı düşüneceğiz?

Buḥârî metnindeki filolojik hatalardan bir kısmı, şârihlerin tarafından ya kaynaklarına veya müstensihlerine atfedilmiştir. Mühim misâllerinden birine burada işaret edelim: *Şu'arâ* sûresinin başında «وقال مجاهد» kaydiyle, naklolunan bazı filolojik izahlar esnasında ⁹«ليكة والايكة (26 : 176) جمع ابكة وهي جمع شجر» şeklinde bir

¹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 271; 'Aynî VIII, 677.

² Buḥârî VI, 38, st. (alttan) 7.

³ *Macâz al-Qur'ân* I, 105.

⁴ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 171.

⁵ Bk. 'Aynî VIII, 528; Qasfällânî VI, 61.

⁶ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 267.

⁷ Buḥârî VI, 74, st. 5.

⁸ Bk. Qasfällânî VI, 164.

⁹ Buḥârî VI, 111, st. 3-4.

müfred kelimenin yani «ayka» kelimesinin yine kendi cem'inden ibaret olduğu bir izah ile karşı karşıya bulunuyoruz. Naklin zahiri manzarası bu yanlışlığın Mucâhid'e aid olduğunu gösteriyor. Metnin şerhi esnasında bunu halletmek mecburiyetinde kalan şârihlerden İbn Hâcar: *İbarenin birinci kısmı mucâhid'e aiddir, cam^c 'ayka'dan itibaren 'Abû 'Ubayda'nin sözüdür ve bunda bir sehv vuku bulmuştur... ilh*» diyerek yanlışlığı 'Abû 'Ubayda'ye maletmek istemekte ve belki de sureti muhsusada, adeti hilâfına, *Macâz al-Qur'ân*'ın ibaresinin naklini ihmal etmektedir¹. Halbuki 'Abû 'Ubayda'nin «الايكة وجمعها ايك وهي جمع من الشجر» şeklindeki tefsirinde² böyle bir yanlışlık yoktur. Şârih 'Aynî, İbn Hâcar'i telmihen: *Ne kadar garipdir ki, şârihlerden biri burada hiç bir fikir ileri sürmemiş, sadece, ilk kısmının Mucâhid'in, mütebakisinin 'Abû 'Ubayda'nin sözü olduğunu söylemiştir. Haşa, Mucâhid ve 'Abû 'Ubayda, 'ayka, 'ayka'nin cem'idir demekten pek beridirler*»³ diyerek tenkid etmiştir. Bununla beraber kendisi de müşkili halletmiş değildir.

Buğârî metnindeki filolojik izahlar arasında mana bakımından oldukça tehlikeli sayılabilecek bir yanlışlık yine 'Abû 'Ubayda'den «*wa qâlâ ğayruhu*» telmihiyle naklonunan ibarelerden birinde vuku bulmuştur. 'Abasa sûresi (80) inde 'Abû 'Ubayda'den alınan *Qur'ân'a* aid iki kelime ve bunların tefsirlerinden, birinin tefsirinin diğerine maledilmesi, ikinci kelime ile birinciye aid tefsirin düşürülmesi suretiyle filolojik bir hatadan başka Peygamber için müfessirlerin tecviz etmedikleri bir fi'l, gayri ihtiyarî isnâd edilmiş oluyor. Burada, Buğârî metnindeki «*وقال غيره تصدى تغافل عنه*» ibaresini⁴ kastediyorum. *Macâz al-Qur'ân*'daki aslı *تصدى : تعرض له وتلهى : تغافل عنه*» «*تصدى* ibaresidir⁵. Buğârî metninde, altı çizilmiş olan kelimeler düşmüş ikinci âyetin tefsiri birinciye malolmuştur. Sûrede geçen «*taşaddâ* fi'linin faili Peygamber olduğuna göre isnâd edilen fiil de değişmiş oluyor. Râvilerden 'Abû Zarr ve diğer bir çok şârihler buna itiraz etmişlerdir⁶.

¹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 381.

² *Macâz al-Qur'ân* cild. II, (Şu'arâ sûresi).

³ 'Ayn. IX, 28.

⁴ Buğârî VI, 166, st. 12.

⁵ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 531.

⁶ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 521; 'Aynî IX, 245; Qaşallânî VI, 395.

Bütün bunlardan başka, *Şaḥîḥ*'de, Buḥârî'yi, kendisine sonradan izafe edilen şartlardan uzaklaştırarak kadar kuvvetli deliller bulmak kabildir. Hatta bunların arasında, Buḥârî'nin, adı geçen iki filologun kitaplarını alıp üzerinde uzun uzadıya düşündüğü, filolojik izahlar çıkarmağa çalıştığı keyfiyeti hemen hemen her sûrenin tefsirinde, bazan da kitabın diğer fasıllarında müşahade edilebilir. Bunun yukarıda zikredilenlerinden başka, enteresan misâllerinden birini gözden geçirelim:

Buḥârî *Ma'ida* suresinin başında, « يستفسون بها وفعلت منه قسمت » şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'da² bulmak kabildir. « والقسوم المصدر »¹ telmihiyle filolojik bir ibare nakletmektedir. « القسم » kelimesine kadar olan kısmı *Macâz al-Qur'ân*'da² bulmak kabildir. « والقسوم المصدر » şeklinde kendi tarafından yapılan ilâve ise şârihlerin anlayamadıkları ve hayretle karşıldıkları kısımdır. Zira « قسم » kelimesinin masdar oluşu keyfiyetini hiç bir lugat kitabında tesbit edememişlerdir³. *Macâz al-Qur'ân*'ın ifadesi şudur: « ... من قسمت أأمرى بأن اجيل الفداح لتقسم لى أمرى أسافر أم أقيم أم اغزو أولا أغزو ونحو ذلك فتكون هى التى تأمرنى وتنهانى ولكل ذلك قدح معروف وقال :

« ولم اقم قتربنى القسوم »⁴

Benzer yanlışlıkları da göz önünde bulundurduktan sonra, Buḥârî'nin, 'Abû 'Ubayda'nin istiḥad etmiş olduğu *القسوم* «القسوم» diye bir neticeye vardığını tahmin edebiliriz. Mamafih 'Abû 'Ubayda haddi zatında böyle bir şey kasdetmediği gibi «قسم» un masdar olduğu şeklinde bir izaha da hiç bir lugat kitabında raslamak kabil değildir. Hatta bu kelimenin müfred değil bir cem' olduğunu fiilinin müennnes oluşu da vazih bir şekilde göstermektedir. Demek ki, Buḥârî kendisine hiç lâzım olmayan bir netice çıkarmağa kalkışmış ve yanlışmıştır.

Bütün bu misâllerden sonra, Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda ile olan münasebetini, ona karşı duymuş olduğu ve şârihlerin de zaman zaman ifade etmiş oldukları vechiyle, taklide varan bir hayranlık ile ifade edebiliriz. Bu hayranlık cümlesinden olmak üzere, zaman za-

¹ Buḥârî VI, 53, st. 10.

² *Macâz al-Qur'ân* I, 152.

³ Bk. 'Aynî VIII, 588.

⁴ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 208.

man bazı filolojik münakaşaları nakl, müdafaa ve 'Abû 'Ubaydanin, ikinci derecede olmakla beraber Farrâ'nin fikirlerini diğerlerine tercih ettiği görülmektedir. Şu da muhakkaktır ki, Buḥârî bu gibi iktibaslarında, filolojik eserlerle münasebetini saklamamakta ve bu tip meselelerin nakli ve münakaşasını kitabının tabîi mevzuu olarak kabul eder gibi görünmektedir. Filolojik meselelere müdahalesinin ve 'Abû 'Ubayda'yi tercihinin alâka bahş misâllerinden birini Yûsuf sûresindeki iktibasları arasında görüyoruz. Şöyle demektedir: «*Biri: muttaka' yemek yeme veya konuşmak için üzerine oturulan ve dayanılan şeydir, dedi. Bu kelimenin turunç olduğunu söyleyenlerin iddialarını çürüttü. Arabcada (bu kelime mukabili) turunç yoktur. O, bu kelimenin (bir nevi) gastık olduğunu onlara karşı isbat edince, bu sefer, daha fena bir izah yolu tutup bu kelime muttaka muttaka değildir, matk'dir dediler. Matk ise... dır*»¹. Burada Buḥârî, 'Abû 'Ubayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'daki fikrini² iki zümreye karşı müdafaa ediyor. Bu zümrenin birincisi, 'Abû 'Ubayda'den evvel, fukaha diye zikredilen³, «Muttaka,» kelimesini turunç diye tefsir eden 'Abdallâh b. Mas'ûd ve Mucâhid gibi daha evvel yaşamış olanlar veya Farrâ gibi muasır âlimlerdir, ikincisi ise 'Abû 'Ubayda'den sonra nokta-i nazarını münakaşa edenlerdir. Ṭabarî'nin müteaddit isnâdlarla İbn 'Abbâs ve Mucâhiden naklettiği tefsirlerin yanında, Buḥârî'nin, 'Abû 'Ubayda'nin izahını tercihi, onun bir filologa karşı duyduğu hayranlıktan başka *Şaḥîh*'ine sonradan izafe edilen, isnâddaki şartların mevcut olup olmadığı hususunda insanı haklı olarak şüpheyi sevk ediyor. Hatta Buḥârî'nin şeyhlerinden biri olan 'Abû 'Ubayd b. Sallâm'ın bizzat bu meselede «fukaha»nın: İbn 'Abbâs, İbn Mas'ûd ve Mucâhid gibi sahâbe ve tâbiinden ileri gelen bir çok kimselerin tefsiri karşısında 'Abû 'Ubayda'nin fikrine itimat edilemeyeceğini söylemiş olması da göz önünde bulundurulacak olursa⁴, Buḥârî'nin Qur'ân tefsirindeki ve kaynak takdirindeki temayülü hakkında bir fikir edinilmiş olur. Hatta Buḥârî'nin buralarda bir hadis kitabında bulunmaması lâzım gelen kelime ve izahları iltizam etmiş olmasının ve

¹ Buḥârî VI, 75, st. (alttan) 3-5.

² *Macâz al-Qur'ân* I, 309.

³ Bk. Ṭabarî XII, 112.

⁴ Bk. ayn. yer.

neden, kendisine ayrılan şeref payesine rağmen, zaman zaman, hiç bir muhaddis hakkında varid olmayan, şiddetli hücumlara maruz kalmış olduğunun¹ sebepleri anlaşılır.

Yukarıda gözden geçirdiğimiz misallerden vazıhen anlaşılıyor ki, Buḥârî, Peygamberin hadis ve sünnetlerini içine alan muhtasar bir kitap meydana getirmek şeklindeki gayesinin dışına çıkarak filolojik eserlerin cazibesine kapılmıştır. Hassaten ʿAbû ʿUbayda ve sonra Farrâ'nın fikirlerine, *Şaḫîḥ*'inde ehemmiyetli bir yer ayırmıştır. ʿAbû ʿUbayda'den naklinin hususiyetlerini hulâsa edecek olursak, Buḥârî bu iş için, ya «*qâla Maʿmar*» şeklinde tasrihi veya «*qâla gâyrühü*», «*yûqâlu*» gibi müphem ifadeleri gelişi güzel bir şekilde seçer. Hiç bir telmihte bulunmadan aldıkları ise diğerlerinin mecmuundan fazladır. Her halde, muasırlarının kaynaklar hakkındaki vasi bilgilerine terketmiş olduğu bu kısımlarda bile, zaman zaman mutad kaynağından almakta olduğunu garip bir şekilde hissettirir². Onun burada da aleyhine kaydedilecek şey, müteakip nesillerin, kaynaklar hakkında aynı vuzuha sahip olamayacaklarını hesaba katmamış olmasıdır.

¹ Bk. *Faṭḥ al-bârî* VIII, 271; ʿAynî VIII, 677.

² *Farḡ al-ḥams* faslında «*Bâb al-cizya wa'l-muwâda'a ma'a ʿahl az-zîmma wa'l-ḥarb*» diye ayırmış olduğu unvandan sonra «*وقول الله تعالى قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر ولا يحرمون ما حرم الله ورسوله ولا يدينون دين الله ... الى قوله وهم صاغرون (9: 29)*» یعنی *أذلاء والمسكنة مصدر المسكين* , *اسكن من فلان أحوج منه ولم يذهب الى السكون ... الخ* (Buḥârî IV, 96, not. 5) şeklinde ʿAbû ʿUbayda'nın ismine en ufak bir telmihte bulunmadan almış olduğu bu tefsirlerde, anı olarak «*wa lam yazḥab ilâ's-sukûn*» diyerek nasıl, bu gibi fikirlerin sahibini, ismini bile tasrihelüzum görmeden bir kaynak olarak tanıdığını ifade etmiş oluyor. Fakat kaynaklar hakkında, devrinin bilgisinden mahrum olan müteakip nesiller için «*wa lam yazḥab*» sözünün kailinin tayini bir mesele olmuştu. İktibas olunan tefsirlerin sahibinin ʿAbû ʿUbayda'dan ibaret bulunduğunu bilen İbn Ḥacar, her halde, kendinden evvelkilere tabi olarak bu sözün kailinin Buḥârî'nin râvisi olduğunu söylemiş (*Faṭḥ al-bârî* VI, 184), ʿAynî bunu çok garip karşılamıştı (ʿAynî VII, 187). Yedinci asırda *Şaḫîḥ*'in en dakik edisyonunu meydana getirmiş olan Yûnînî, bunu muhtelif rivayetlerde mevcut olmasına rağmen, metnin dışında bırakmıştı (Bk. *Qasṣallânî* V, 221).

FARRÂ'NİN BUĖĖRÎ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Buğârî'nin, *Macâz al-Qurân*'ın yanında, ikinci bir filolojik kaynak olarak intihab ettiği, Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qurân*'ından, birincisinde olduğu gibi, *Şahîh*'inin muhtelif yerlerinde iktibaslarda bulunmuştur. Onun bu iktibasları hemen hemen *Macâz al-Qurân*'dan aldıklarının bütün hususiyetlerini muhafaza eder. Kemmî bir ifadeyle, Farrâ'dan alınanlar 'Abû 'Ubayda'den alınanların beşte biri kadardır. Tesbit edebildiğimize göre, Buğârî, Farrâ'dan, ilk olarak, *Şahîh*'inin «*Kitâb bad' al-Ėalq*» faslında nakletmiştir¹. O, mezkûr faslın «sıfat al canna» bâbını meydana getirirken, Farrâ'nın, *wâqî'a sûresi* (56) 'nde cennetin tavsifinde geçen bir kelimenin, *Ma'ânî'l-Qurân*'ındaki uzun bir izahını² almak suretiyle, daha evvelkinde olduğu gibi, bu filolojik eserin de muhtevasını çok iyi bildiğini göstermiş oluyor. Fakat onun, *Şahîh*'ine muhtelif kaynaklardan malzeme toplama hususundaki şayan-ı hayret kabiliyetinin yanında, Farrâ'dan aldığı kısımların ilkinin teşkil eden tek bu misâlin tedki-kinde dahi malzemelerinin kitabının mevzuuyla alâkasının tayini işinde ne dereceye kadar muvaffak olduğu veya böyle bir muvaffakiyetten mahrum kaldığı kolayca görülebilir.

Buğârî, 'Abû 'Ubayda'den yaptığı iktibasların hususiyetlerine tamamen uygun olarak, Farrâ'dan da ya hiç isim zikretmeden veya «*قال*» yahut «*قال غيره*» tabirleriyle, nadiren de «*قال يحيى*» şeklinde tasrih etmek suretiyle alır. Bunlardan başka, en ufak bir telmihte bulunmadan aldıkları da çoktur. Tesbit edebildiğimize göre, Farrâ'nın adını «*قال يحيى*» şeklinde ilk olarak «*fağâ'il 'aşĖâb an-nabî*» faslında zikretmiştir³. *Şahîh*'in muhtelif bakımlardan tedkikinin hemen hemen nihaî merhalesine ulaşmış olduğu dokuncu asırda dahi, Buğârî'nin «*Yağyâ*» diye zikrettiği şahsın kim olduğunu tayin me-

¹ Buğârî IV, 117, st. 2-4.

² bk. *Fağ al-bârî* VI, 228.

³ Buğârî V, 10, sonuncu satır.

selesi bir münakaşa mevzuudur. İbn Hâcar'ın, bunu «Farrâ» diye tanımasını¹ şârih 'Aynî bir hata addeder, Yahyâ b. Sa'îd al-Qaṭṭân (öl. 198) olduğunu söyleyen Kirmânî'yi haklı göstermeğe çalışır². Bununla beraber, şerhinin nihayetlerine doğru, her fırsat düş-tükçe, Farrâ'nın kitabıyla *Şahîh'i* mukabele edip neticeleri müsbet bir şekilde ortaya koyan İbn Hâcar'ın fikrini kabule mecbur kalır³. Hatta bir yerde, evvelki tavrıyla tamamen tezat teşkil edecek şekilde, Farrâ'nın Buḥârî üzerindeki tesirini başkalarına karşı ısrarla müdafaa eder⁴.

Ma'âni'l-Qur'ân'ın, Buḥârî'nin *Şahîh'i* üzerindeki tesiri bir küll olarak mülâhaza edilecek olursa, daha ziyade kendisine, 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ının bir mütemmimi olarak müracaat edildiği hiss olunur. Zira umumiyetle Farrâ'dan alınanlar, üzerinde durulan meselede, ya *Macâz al-Qur'ân*'ın bir şey ihtiva etmediği veya Farrâ'nın kitabına nisbetle muhtasar bulunduğu yerlerde ortaya çıkmaktadırlar. Buna daha vazıh bir hudud çizmek istersek, Farrâ'dan alınanların, umumiyetle Qur'ân'ın küçük sûreleri etrafında toplandığını söyleyebiliriz. Zira, *Ma'âni'l-Qur'ân*'ın, küçük sureler için ihtiva ettiği izahlar *Macâz al-Qur'ân*'ın ihtiva ettiklerine nisbetle daha mufassaldır. Bu sebepten dolaydır ki, Buḥârî bazı küçük sûrelerin tefsirlerini münhasıran Farrâ'dan almıştır. Bu mahiyette bazı sûrelerde ne 'Abû 'Ubayda'den ve ne de diğer kaynaklardan alınmış olan tek bir kelime bulunmamaktadır. Buḥârî'nin bu gibi iktibaslarına misâl olarak «*Sa'ala sâ'ilun*» (70)⁵ ve «*al-Qâri'a*» (101)⁶, «*Aşr*» (103)⁷ «*Humaza*»⁸ sûrelerini zikredeceğiz.

Buḥârî'nin Farrâ'dan, sûrelerin tefsirinde naklettiklerinden başka, kitabının muhtelif bâblarında pek küçük münasebetler bularak aldıkları, mevzuu ile alâkasından ziyade, adı geçen filoloğa karşı duyduğu hayranlığın bir ifadesi diye mülâhaza edilebilir. Meselâ,

¹ *Faḥ al-bârî* VII, 437.

² 'Aynî VII, 610.

³ Bk. *Faḥ al-bârî* VIII, 491, 'Aynî IX, 211, Qasfällânî VI, 367 ve diğer bir yer için bk. *Faḥ al-bârî* XIII, 307, 'Aynî XI, 519 ve Qasfällânî X, 351.

⁴ 'Aynî IX, 191.

⁵ Buḥârî VI, 160, st. 1-2 ve *Faḥ al-bârî* VIII, 509-510.

⁶ Buḥârî VI, 176, st. 14-15 ve *Faḥ al-bârî* VIII, 560.

⁷ Buḥârî VI, 177, st. 2 ve *Faḥ al-bârî* VIII, 560.

⁸ Buḥârî VI, 177, st. 4 ve *Faḥ al-bârî* VIII, 560-561.

«*Kitâb at-ṭib*» faslında¹ hemen hemen hiç te zaruret bulunmadığı halde, sadece bir kelime iştikakının temin ettiği pek zayıf bir münasebetten faydalanarak, Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ından, *Qur'ân* kıraatına dair bir ihtilâfın hem sahibine her hangi bil telmihte bulunulmadan alınmış olması² ancak böyle, hududsuz bir takdir ve hayranlığın ifadesi olarak görünmektedir.

BUHÂRÎ'NİN FİLOLOJİK KAYNAKLARIYLA MÜNASEBETİNE DAİR ŞÂRİHLERİN MÜTALÂALARI

Burada, Buhârî'nin «şârihleri» sözüyle, daha ziyade, İbn Hacer (öl. 852), 'Aynî (öl. 855) ve Qaşallânî (öl. 923) 'yi kastediyoruz. Filhakika, bunlar eserlerini, Buhârî şerhlerinin kifayetsizliğini İbn Haldûn'un iddia ettiği³ devirden sonra meydana getirenler ve her halde, kendilerinden evvelki faaliyetten mümkün olduğu kadar çok faydalananlardır. İbn Hacer'in *Fatḥ al-bârî*'i, kendinden evvelki literatürden geniş mikyasta istifade etmiş olması ve Buhârî'nin kaynakları bakımından daha fazla bilgiyi muhtevi bulunması; 'Aynî'nin *Umdat al-qârî*'i, râviler hakkında verdiği bilgi, hadislerin mantikî münakaşası ve nahvî izahları bakımından; Qaşallânî'nin *Irşâd al-sâri*'i ise, *Şâhiḥ*'in rivayetlerinin tenkidi bakımından ehemmiyetli olup birbirlerini tamamlarlar. Bunların haricinde, kaynaklar hususunda İbn Hacer kadar malûmatlı görünmediği halde, mantikî münakaşa bakımından Buhârî şârihlerinin en başında geldiğini söyleyebileceğimiz Kirmânî (öl. 786) yi⁴ kaydedeceğiz.

Kitabın bütün şerhi boyunca, muhtelif bakımlardan ileri sürül-müş itirazların red ve kabulü etrafında toplanmış bulunan bir çok münakaşalar vardır. Bu itiraz ve münakaşalar çok zaman şerholunan kitabın malûm şöretiyle hiç te uzaklaştırılmıyacak kadar siddetlidir. Birbirlerine muasır olan şârihlerin muayyen bir mesele

¹ Buhârî VII, 124, st. (alttan) 5.

² Bk. *Fatḥ al-bârî* X, 124.

³ İbn Haldûn, *Muqaddima* s. 263.

⁴ *al-Kawâkib az-zarâri* adlı şerhi için bk. Brock. *Suppl.* I, 262.

üzerindeki, tamamiyle birbirlerine zıt hükümleri, İbn Haldûn'un arz-
 uladığı ideal şerhlerin ortaya konup konmadığı hususunda insanı
 şüpheyeye düşürür. Evvelce Buḥârî'nin filolojik kaynaklarının izahın-
 da onların noktai nazarlarını kısmen mevzuubahs etmiştik. Burada,
 Buḥârî'de filolojik malzemenin değerlendirilmesi bakımından onların
 durumlarından pek muhtasar bir şekilde bahsedeceğiz.

Buḥârî'nin ilk şârihi Ḥaṭṭâbî'nin, kitabın re'sen mevzuu olmadı-
 ğından bahisle, metnin ihtiva ettiği filolojik malzemenin şerhiyle
 uğraşmaktan vazgeçtiğini söylemiştik. Mamafih Ḥaṭṭâbî, bu malze-
 meyi ihtiva etmekle kitabın değerinden bir şey kaybedip etmediği
 hususunda her hangi bir mütalâa da serdetmiş değildir. Buna mu-
 kabil, şerhettiği kitabın muhtelif taraflarını daha inceden inceye ele
 almağa mecbur olan son şârihler, bu mesele karşısında ara sıra
 bir fikir serdinden kaçınmış olmakla beraber, umumiyetle mezkûr
 malzemenin kitabın şöhretine zarar verip vermeyeceği hususunda
 müsbet veya menfi bir tavır takınmak zaruretini hissediyorlardı.
 Bunlar, Buḥârî'nin kitabında, buldukları yerle hiç bir alâkası ol-
 mayan filolojik malzemenin mevcudiyetini, hatta bazan bu malze-
 me arasında da hiç bir rabita kurulamadığını görünce itiraz sesleri-
 ni yükseltiyorlardı. Bu itirazların mahiyetini göstermek bakımından
 şu misal kâfi bir fikir verecek mahiyettedir.

Buḥârî'nin «'aḥâdîs al-'anbiyâ» kısmında, filologlardan alın-
 mış olan, aynı zamanda kendi aralarında da her türlü rabitadan
 mahrum bulunan parçaların şerhi esnasında şarih Kirmânî: «*Bu,
 kitabın favaidini artırmak değil hacmini büyülmektir*» demişti¹
 Buna karşı İbn Hâcar: *Bir şârihin, şerhine çalıştığı kitaba karşı
 böyle bir üslûpla itiraz etmesi normal değildir. Hiç şüphesiz Qur'ân'
 daki garip kelimelerin izahında fayda vardır. Onun (= Kirmânî'
 nin) burada kitabın faydasını çoğaltmak hususiyetini kabul etmemesi
 merduttur. Bu kitabın, esas mevzuu sahih hadislerin irâdı ise de
 bir çok âlimler, onun sahâbe ve tâbiinin veya muhtelif fukahânın
 sözlerini nakilden maksadının, kitabında rivayet malzemesiyle dirâ-
 yet malzemesinin bir arada bulunmasını istemesinden ibaret olduğunu
 anlamışlardır. Dirayet malzemesinin bir nev'i de hadisin garip kelime-
 lerinin izahıdır. Buḥârî, bir hadiste bir garip kelime bulunur ve bunun
 aslı veya benzeri Qur'ân'da mevcut olursa, Qur'ân'daki kelimenin şer-*

¹ *Faṭḥ al-bâri* VI, 259.

hine teşebbüs ve Qur'ân ile hadisin her ikisini birden şerhetmek suretiyle faydayı artırmağa gayreti adet edinmiştir. «Bad'al-ḥalq» veya «qışaş al-'anbiyâ» gibi kısımlarda kendi şartına uygun hadis bulamadığı takdirde onun yerini Qur'ân'da geçen garip kelimelerle doldurmasının faydası nasıl inkâr edilebilir» diyerek itiraz etmiş¹, 'Aynî, ise Kirmânî'nin ve İbn Hâcâr'in sözlerini naklettikten sonra : «Evet bunlar faydadan hali değildir, fakat Buḥârî'nin kitabının gayesi hadisleri ortaya koymaktır, lugatları değil»² demiştir.

Görülüyor ki, İbn Hâcâr, Buḥârî şârihlerinin itirazdan en çok kaçınandır. Buḥârî'ye itirazı aslâ tevciiz etmemektedir ve her itiraz karşısına bir te'vil ile çıkmayı adet edinmiştir. Onun bu pasif durumu en dikkate şayan şekilde, Buḥârî metninde 'Abû 'Ubayde'nin sarîh ibarelerinin başkalarına isnâd edilmesini gördüğü anlarda bile hiç bir infial göstermemesi suretinde tecelli etmektedir. O, 'Abû 'Ubayde'nin tefsirinin İbn 'Abbâs'a veya Mucâhid'e yahut diğer sahabe veya tabîinden birine yanlışlık ile isnâd edildiğini ve bunun için bir tevil bulamadığı zamanlarda pek basit bir şey imiş gibi, bunların 'Abû 'Ubayde'ye ait olduğunu söyler. Bunlar hakikatte Buḥârî metninin selâmetini tehlikeye düşürecek beyanlar olduğu halde, şârihlerden İbn Hâcâr'in ve ona muasır olan 'Aynî'nin, muakkıbı Qaşallânî'nin bu hususta hiç bir şey söylememelerini hayretle müşahede etmemek kabil değildir³. Zaman zaman 'Aynî'nin İbn Hâcâr'e itiraz etmiş olmasına mukabil bütün şerhi boyunca, Buḥârî ile *Mucâz al-Qur'ân*'ın münasebetlerini gösteren *Fatḥ al-bârî*'i takib ve çok zaman 'Abû 'Ubayde'nin ismine işaret etmiş olan Qaşallânî, bu garip münasebet üzerinde, anlaşılın pek ciddî bir şekilde düşünmemiştir. Zira Buḥârî'nin adını « وقال معمر » şeklinde tasrihi⁴ karşısında bile o : « هو ابن راشد الصنعاني كما قال الكرماني أو معمر بن المثنى كما قال ابن حجر » demektedir⁵. Bu üç şerhin birbirleriyle mukabelesi, 'Abû 'Ubayde ve Farrâ'ya dair, İbn Hâcâr'in verdiği bilginin diğer ikisi tarafın-

¹ *Fatḥ al-bârî* VI, 259.

² 'Aynî VII, 310.

³ Bk. meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 425 ; 'Aynî IX, 125 ; Qaşallânî VI, 309-310.

⁴ Buḥârî VI, 44, not. 11.

⁵ Qaşallânî VI, 77.

dan zaman zaman alındığını ve bu hususta yeni bir şey getirmediklerini göstermektedir. *Şahîh*'in filolojik kaynaklarıyla olan münasebetlerini en ciddî bir şekilde mevzuu bahsetmiş olan İbn Hacer'in ise, kaynakların araştırılmasında, neticelerinin takdirinde sık sık göze çarpan bir çok yanlışlıkları ve takip ettiği metodun aksak tarafları vardır. Meselâ, şerhinin mukaddimesinde, Buḥârî'nin *Şahîh*'inde mübhem olarak serdedilmiş tefsirlerin tesbiti için ayırmış olduğu bir bâbda muhatâsaran verdiği bilgi ile aynı şeye dair şerhindeki izahları birbirini tutmamaktadır. *Mâ'ida* sûresinde kaili mübhem bırakılmış olan böyle filolojik bir tefsirin¹, 'Abû 'Ubayda'ye ait olduğunu ifade etmiş bulunmasına rağmen, mukaddimesinde² bunun Suddî'nin tefsiri olduğunu söyler. Keza, şerhinin sekizinci cildinde³ geçen bir tefsirin, 'Abû 'Ubayda'ye ait olduğunu söylediği bir çok tefsirlerin arasında bulunup ta bunun daha evvel geçtiğine işaret ettiği halde, bu tefsirin, işaret edilen yerde⁴ Buḥârî'nin olduğunu iddia eder. Bundan başka, Buḥârî tarafından iki ayrı yerde mükerreren alınan bir âyetin tefsiri esnasında, İbn Hacer'in birbirlerine zıt hükümlerine de raslamak mümkündür. Meselâ, bir defa «*kitâb bad' al-ḥalq*» de⁵ ve bir defa da «*'Anfâl*» sûresinin tefsirinde⁶ Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den almış olduğu «*ذوقوا (8:51) باثروا وجرىوا وليس هذا من ذوق النعم*» ibaresinin şerhinde birinci yerde:⁷ «*لم ير هذا لتغير المصنف*» yani Buḥârî'den başka bir kimenin böyle bir tefsire sahip olduğu bilinmiyor, dediği halde, ikincisinde:⁸ «*هو قول أبي عبيدة*» yani «Bu 'Abû 'Ubayda'nin sözüdür» demiştir⁹.

¹ Buḥârî VI, 53, st. 8-9.

² *Fath al-bârî* VIII, 239, *Hadgu's-sâri* s. 310.

³ *Fath al-bârî* VIII, 339.

⁴ Buḥârî II, 119, st. 13-14; *Fath al-bârî* III, 256.

⁵ Buḥârî IV, 120, st. 11.

⁶ Buḥârî VI, 61, st. 9.

⁷ *Fath al-bârî* VI, 237.

⁸ *Fath al-bârî* VIII, 231; 'Aynî onun sözlerine hiç bir şey ilâve etmiş değildir. (bk. 'Aynî VII, 266, VIII, 623).

⁹ Bunun diğer bir nev'ini, İbn Hacer tarafından 'Abû 'Ubayda'den alınmış olduğuna bir kısmının işaret, diğer bir kısmî ise İbn 'Abbâs'a veya tâbiinden bazı zevata isnâd edilmiş olan ibareler teşkil eder. İbn 'Abbâs'a isnâd ettikleri arasında, «*âḥâdis al-'anbiyâ*» kısmında 'Abû 'Ubayda'nin olduğunu iddia etmiş bulunduğu bazı tefsirler bu cümledendir. Meselâ, «*lam yataşayyar*» şeklindeki tefsirin *Macâz al-Qur'ân*'dan alınmış olduğunu 'âḥâdis al-'anbiyâ'nın şerhinde (bk. *Fath al-bârî* VI, 259) iddia ettiği halde *Qur'ân* tefsiri kısmının izahında, bunu İbn 'Abbâs'a isnâd etmiştir. (bk. *Fath al-bârî* VIII, 149).

Şahîh'de, âyetlerin senedsiz olarak bulunan izahlarını sahâbe ve tâbiine isnâd imkânlarını arayıp bulmağa karşı pek fazla rağbet gösteren diğer şârihler gibi, İbn Hâcar de zaman zaman, daha evvelki faaliyete gayri ihtiyarî bir şekilde tabi olmaktan kendini geri alamamıştır. Hatta, Buḥârî'nin kitabıyla yukarıda adları geçen filolojik eserleri mukabele ettiğini sık sık tekrarlayan İbn Hâcar, bazı kısımların sahâbe ve tâbiinden her hangi birine isnâd edilmiş olduğunu görünce, bu tefsirin bir evvelki ve sonrakilerle birlikte mezkûr filolojik kaynaklarda bulunduğunu tesbit ettiği halde bunu o zevata isnâd etmek hevesinden kendisini geri alamaz. Sadece 'Abû 'Ubayda veya Farrâ'nın da böyle tefsir etmiş olduğunu söylemekle iktifa eder. Onun pek çok olmayan bu kabil isnâdlarından biri, Naḥl sûresi (14) nin başında¹ «روح القدس» kelimesinin, İbn Mas'ûd'a ve «تخوف» kelimesinin, İbn 'Abbâs'a ve Mucâhid'e aid olduğunu söylediği tefsirlerdir². Adı geçen şahısların da bu kelimeleri böyle tefsir etmiş olduklarını red bizim için mümkün olmamakla beraber bu kelimelerin ve tefsirinin daha evvelki ve sonrakilerle birlikte bir bütün halinde 'Abû 'Ubayda'den alınmış olduğunu düşünmek daha uygun görünüyor. Esasen İbn Hâcar bu filolojik eserlerin Buḥârî üzerindeki tesirini çok zaman bir kül halinde mülâhaza etmemiştir. Nitekim o, Buḥârî'nin 'Abû 'Ubayda'den ardı ardına almış olduğunu itiraf ettiği ibarelerin şerhi ve kaynaklarının izahı esnasında bile bunların arasından bazılarının yakın bir manada şu veya bu müfessir veya muhaddisin kitabında, sahâbe veya tâbiinden birine isnâd edilmiş olduğunu gördüğü zaman, bunun o zatın tefsiri olduğunu, *Macâz al-Qur'ân*'da aynı şeyin bulunduğunu söyler. Bunun bariz misallerinden biri Mâ'ida sûresinin tefsirinde görülmektedir. Sûrenin tefsirinde, bir kaç satırlık bir yer işgal eden ilk ibarelerin 'Abû 'Ubayda'dan alındığını söylediği halde daha ikinci kelimenin tefsirinin, Qatâda'nın olduğunu 'Abû 'Ubayda'nın de aynı şeye kail bulunduğunu ifade eder³. İbn Hâcar, aynı garip durumunu, Buḥârî'nin tamamen 'Abû 'Ubayda'den alıp bir bâb meydana getirdiği kısımların izahında da

¹ Buḥârî VI, 82.

² *Fatḥ al-bârî* VIII, 291-292.

³ *Ayn. esr.* VIII, 201.

muhafaza eder¹. Bu garabet, bazan Buḥârî'nin tamamen filologlardan alıp tek bir hadis bulundurmadığı bâbların te'vilinde daha vazıh bir şekilde görülür. Meselâ, Buḥârî'nin tamamen 'Abû 'Ubayda'den aldığı ve garip kelimelerin izahıyla doldurduğu bir bâbın şerhi esnasında, İbn Hâcar: «*Muslim'in kitabında bulunan aynı bâbda, aynı âyetin sebab-i nüzûlüne ait bir hadis vardır... fakat Buḥârî şartlarına uymadığından dolayı bu hadisi almamıştır*»² demektedir. İbn Hâcar'ın, bir kısmını hazfettiğimiz garip te'viline şaşmamak kabil değildir. Zira bu bâbda, Buḥârî *Nisâ* suresinde 84. den 154. cü âyete kadar birbirleriyle hiç münasebetleri bulunmayan bir çok kelimelerin izahını almıştır. İbn Hâcar'ın, Buḥârî'nin şartlarına uymadığını söylediği hadis «*istinḥaḥ*» kelimesini ihtiva edip sadece bu âyetlerin garip kelimelerinden birine intibak ediyor. Bu da bâbın ilk kelimesi değildir. Böylece İbn Hâcar, umumiyetle Buḥârî'nin, isnâdlı hadisler yerine filologlardan aldıklarını, çok garip bulunduğu yerlerde, ya şartlarına uygun hadisler bulamamış olmasıyla izaha çalışır veya bu mümkün olmadığı takdirde metnin arzettiği garabeti râvîlere yahut müstensihlere atfederek musannıfı böyle bir şeydan kurtarmak ister. Râvî ve müstensihlere atfetmek istediği kısımlar arasında bazan uzun ibareler de bulunur. Bu gibi yerlerde bazan «*şayet Musannıfa aitse şu münasebetle almıştır*» diyerek bir te'vil bulmağa çalışır³. Hakikatte, onun ikinci ihtimali te'vile kalkışmış olması birinci iddiasının çürüklüğünü göstermeğe kâfidir. İbn Hâcar'ın, şerhindeki, belki en zayıf tarafını, şerhettiği kitabı bir kül halinde düşünmemesi, garip kısımlarının parça parça te'villerini yapmak suretiyle, hepsini kurtarabileceği zannına kapılmış ve mezkûr garabetin tek veya çok az olduğu takdirde kabul edilebilecek te'villerinin hemen her yerde bulununun, hepsini birden çürüteceğini hesaba katmamış olmasıdır. Bu hususta 'Aynî ondan daha realist görünmektedir⁴.

¹ Böyle bir bâb için bk. Buḥârî VI, 47, st. 7-8 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 193. İbn Hâcar, işaret edilen yerde, bir çok kelimelerin tefsirinin 'Abû 'Ubayda'den alındığını itiraf ettiği halde, fırsat buldukça, kendinden evvelki faaliyetin neticelerine tabi olarak bir kısmını İbn 'Abbâs'a isnâd eder.

² *Fatḥ al-bârî* VIII, 193.

³ Böyle bir te'vili için bk. meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 213.

⁴ Bk. meselâ 'Aynî VIII, 593.

ÜÇÜNCÜ KISIM

AL-CÂMÎ' AŞ-ŞAHÎH'İN RIVAYETLERİ

Al-Câmi' aş-şahîh'in, kaynaklarıyla ve hassaten bazı filologlarla münasebetlerinin, metnin muhtelif râviler tarafından gelen rivayetlerine göre muhtelif mahiyet arzettiğini gördük. Ayrıca, metnin selâmetini ciddî bir surette tehlikeye düşüren ve binnetice asırlar boyunca teşekkül etmiş şöhretiyle uzlaştıramıyacak olan hususiyetlerinin izahında, şârihlerin mütemadiyen cahil müstensihlere maledilen hataları veya râvilerin kitabın ibarelerine müdahalelerini ileri sürdüklerini bazı misâllerle izah ettik. Filhakika Buḥârî'nin, kaynaklarına işaret hususundaki hassasiyet ve nakildeki sadakat derecesi muhtelif râvilerin rivayetlerine göre değişmektedir. Daha umumî bir ifade ile, Buḥârî'nin muhtelif bakımlardan etüdü metnin rivayetlerinin hususiyetleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Her halde meşhur altı hadis musannefatı arasında Buḥârî'nin *Şahîh*'i, rivayetleri bakımından, en çok işlenmiş bulunanını teşkil etmesine rağmen en muğlak olanıdır.

Metnin muhtelif rivayetlerinin aralarında mevcut ihtilâfın derecesi hususundaki hükümler birbirleriyle uzlaştıramıyacak kadar muhteliftir. Kitabın te'lifinden iki üç asır sonra ileri sürülen hükümler ve hatta asrımızın noktai nazarları böyle bir ayrılık gösterir. *Şahîh*'in râviler silsilesine dahil olup ayrıca Buḥârî'nin şeyhlerine dair bir eser meydana getirecek kadar kitapla yakın bir alâka sahibi bulunan 'Abû'l-Walîd al-Bâcî (öl. 474) rivayetlerin ciddî bir şekilde birbirlerinden ayrıldıklarına kani olduğu halde¹ İbn Ḥayr al-İşbîlî (öl. 575) bunların pek mühim olmadıklarını söyler². Buḥârî şârihlerinin, metnin bazı hususiyetlerini izah ederken, sebebi, rivayetlerin ihtilâflarına ve râvilere atfetme hususundaki farklı hükümleri bir tarafa bırakılacak olursa, asrımızda, Buḥârî'nin rivayetlerini ele almış olan iki etüdün de neticeleri birbirine

¹ *Şuyûḥ al-Buḥârî* 9 b.

² *Fihrist İbn Ḥayr* s. 98.

aykırıdır. Buḥârî'nin eski bir yazmasının küçük bir parçasını matbu nüsha ile mukabele eden A. Mingana bu farkların pek mühim olduğuna kani bulunduğu halde¹, onun mezkûr etüdünü ele alıp tenkit eden Fück, Buḥârî'nin rivayetlerinin ihtilâfı hususunda İbn Ḥayr'in vasıl olduğu neticelerin değişmeyeceğini yani farkların ehemmiyeti meselesinde pek mübalâğalı bir fikre sahip olmanın yersizliğini ileri sürer². Biz de, burada, metnin kaynaklarıyla olan münasebetlerinin tetkikinin neticeleri muvacehesinde ve şârihlerin dolayısıyla muhafaza ettiği malûmattan faydalanarak bu ihtilâfların hususiyet ve ehemmiyetini belirtmeğe çalışacağız.

Şaḥîh'i, müellifinden doksan bin kişinin dinlediği rivayet edilir³. Kitabın nail olduğu rağbetin mübalâğalı bir ifadesi olan bu rakamla, tabiatıyla, hepsi metni sahih bir şekilde rivayete muktedir olan râviler kastedilmemektedir. Nitekim müellifi takib eden asır, bunların arasından, râvi olarak kabul edilen bin kişiden⁴, ancak beşinin ismini muhafaza edebilmiştir⁵. Buḥârî'nin vefatından bir asır'dan pek fazla olmayan bir zaman sonra, kitabını şerhe teşebbüs eden Ḥaṭṭâbî (öl. 388) metnin ancak iki rivayetinden faydalanmak imkânını bulabilmişti⁶. Keza, Mağribin hadis muhiti ancak kitabın iki rivayetini görebilmişti⁷. Al-Firabrî (öl. 320), an-Nasafî (öl. 294), an-Nasawî (öl. 290), al-Bazdawî (öl. 329) ve al-Maḥâmîlî (öl. 330) diye maruf olan bu râvilerden ilk ikisi şu veya bu muhitte münferid bir şekilde bulunan diğer rivayetleri oldukça erken bir devirde unutturmuşlardı. Bunların da birincisi hassaten Buḥârî metninin müteakib nesillere intikalinin yegâne rivayeti olmak imtiyazını kazanmıştı. İlk asırlarda, zaman zaman hadis musannefatını müteakiben mütemmim eserler ortaya koyan otoriteler tarafından, diğer rivayetleri tercih edildiği halde, Firabrî rivayeti, -öğrenebildiğimize göre- altıncı asırdan itibaren, Buḥârî'nin kitabıyla alâkah, hemen hemen bütün etüdlerin istinad ettiği

¹ *An Important Manuscript of the Traditions of Bukhari* s. 9-15.

² *Orientalische Literaturzeitung* (1938), nr. 7, s. 406.

³ Bk. *Hadju's-sârî* 492.

⁴ Bk. *Maşâriq al-²anwâr* I, 6.

⁵ Bk. *Qasṭallânî* I, 38-39.

⁶ Ḥaṭṭâbî, *Şarḥ al-Buḥârî* 4 a.

⁷ Bk. *Fihrist İbn Ḥayr* 94-95; *Maşâriq al-²anwâr* I, 6.

yegâne metin olarak kalmıştır. Diğer taraftan, *Şahîh*'in rivayetleri etrafında toplanan muazzam filolojik bir mesai -ileride izah edeceğimiz sebeplerle- sadece bu rivayetin muhtelif kollarının tedki-kiyle meşgul olmuştur. İslâmî rivayetin, metinlerin tenkidî terkibi-ne dair pek dakik bir örneğini teşkil eden bu mesainin, belki tek fakat az ehemmiyetsiz olmayan mahzurlu tarafı, kitabın diğer ri-vayetlerini unutturacak bir mecraya girmiş olmasıdır. Bunun cid-den hüzün verici bir neticesi -ileride izah edileceği vechiyle- ehem-miyetine dolayısıyla muttali bulunduğumuz Nasafî rivayetine, İs-tanbul Kütüphanelerinin sakladığı beş yüz kadar Buḥârî nüshası arasında hiç raslayamayışımız olmuştur.

Buḥârî'nin hangi tarihte *Şahîh*'ini telif ettiğini bilmiyoruz. Umumiyetle *at-Târîḥ al-kabîrini* ve muhtelif mevzulara dair kü-çük hacimli kitaplarını te'lifinden sonra *Şahîh*'iyle meşgul olduğunu tahmin ve bunu on altı senede, kaynaklarını birlikte taşımak su-retiyle muhtelif ülkelerdeki seyahatları esnasında meydana getir-diğini¹ biliyoruz. Te'lifinin tarihi hakkında biraz şüphe ile göz önüne alınması gereken bir habere malik bulunuyoruz. Şöyle ki, Buḥârî, kitabını te'liften sonra, şeyhlerinden Yaḥyâ b. Ma'în (öl. 233), 'Alî b. al-Madîni (öl. 235) ve 'Ahmad b. Ḥanbal (öl. 241)'e arzettiği ve onların da dört hadis müstesna hepsini sahih bul-dukları rivayet olunur². Adı geçen şeyhlerin ölüm tarihleri göz önünde bulundurulursa, *Şahîh*'in te'lifinin en aşağı 233 senesinden evvel olması gerekiyor. Bu tarih ve Buḥârî'nin -kendisinden riva-yet edildiğine göre- bütün kitaplarını, üç defa yeni baştan ele aldığı³ kabul edilecek olursa, vefatına kadar geçen yirmi sene gibi bir zaman zarfında *Şahîh*'de bazı değişiklikler yaptığı tabii olarak hatırlanır ve hiç şüphesiz ki, bize kadar gelen ve gelmeyen rivayetlerin bu geçen zamanın hangi yıllarına rastladığının tayini meselesi ehemmiyet kesbeder. Maalesef, bize kadar gelmeyip ka-rakterini dolayısıyla öğrendiğimiz rivayetlerle, elimizde bol bol bulunan Firabrî rivayetinin 'ayni zamanda kronolojik cepheden mukayesesini yapmak imkânını verecek böyle bir bilgidен mahrum bulunuyoruz. Anlaşıldığına göre, *Şahîh*'in rivayetleri, muhtelif bakım-

¹ Bk. *Hadyu's-sârî* s. 490.

² *Fihrist İbn Ḥayr* s. 95, *Tahzib at-tahzib* IX, 54.

³ Bk. *Hadyu's sârî* s. 488.

lardan, oldukça erken bir devirden itibaren tetkik edildiği halde, metni, meşhur râvilerinin Buḥârî'den ne zaman dinlemiş olduklarının tayini meselesi gerekli alâkayı bulamamıştır. Buḥârî'nin muhtelif memleketlerde geçen -bir dereceye kadar malûm- yıllarıyla meşhur râvilerin buldukları yerlerin bir arada mülâhazasından çıkarılabilecek neticelerden de mahrumuz. Zira, kaynaklar bu râvilerin hayatları hakkında fazla bir bilgi vermemektedir. Bu hususta sadece bildiğimiz şey, Firabrî'nin bir defa Firabr'de¹ 248 senesinde bir defa da Buḥârâ'da 252 senesinde Buḥârî'den *Şaḥîḥ*'i dinlemiş olmasıdır². Bu, dört senelik fasıla ile vukubulan iki «s a m â^c» arasında Buḥârî'nin, kitabının metninde ne gibi değişiklikler yapıp yapmadığı; şayed yapmışsa bunların nelerden ibaret olduğu ve Firabrî tarafından nasıl tesbit edildiği, şayet ikinci «s a m â^c» da bazı değişiklikler varsa bunları ilk «s a m â^c»nın esasını teşkil eden metinler üzerinde tesbit mi ettiği yoksa ikinci «s a m â^c» için ayrı bir nüshayı kullandığı hususunda -müracaat edebildiğimiz- kaynaklar bir şey muhafaza etmemektedir. Buḥârî'nin rivayetleri etrafında toplanan bir çok malûmata rağmen, metinde mevcut bir çok müşkilin halli bu istifhamların cevaplandırılmasına bağlıdır. Kitabın şerhlerinden dolayısıyla topladığımız malzeme ise tatminkâr bir halle ulaştırmaktan çok uzaktır ve burada söylenecek söz bir tahminin hududunu aşamayacaktır. Diğer râvilerin «s a m â^c» tarihleri hakkında, Firabrî'den evvel mi yoksa daha sonra mı Buḥârî'den dinledikleri hususunda aydınlatıcı her hangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Buḥârî metninin, râvilerine, son şeklini almış bir nüsha halinde mi yoksa karma karışık bir müsveddesiyle mi intikal ettiği meselesi dahi bir münakaşa mevzuudur. Firabrî kolunun ikinci dereceden râvisi ²Abû Zarr al-Harawî (öl. 434) Firabrî ile kendi arasındaki râviden ibaret bulunan şeyhi ²Abû 'İshâq al-Mustamlî (öl. 374) 'nin: «*Buḥârî'nin kitabını Muḥammad b. Yûsuf al-Firabrî'nin yanında bulunan aslından istinsah ettim, nihâî şeklini almamış olduğunu, bazı yerlerinin boş bırakılmış olduğunu, bazı bâblarda*

¹ Buḥârâ civarında ufak bir kasaba olup aynı zaman da Farabr şeklinde telâffuz olunmuş (bk. *Mu'cam al-buldân* III, 867).

² *Fath al-bârî* I, 2. İbn Ḥayr, *Fihrist*'inde bu ikinci tarihi 253 olarak göstermektedir. (s. 95). Buḥârî'nin, Yuninî rivayetinden müstakil olarak gelen bir çok nüshalarında bu tarih 252 olarak görünmektedir.

bir şey bulunmadığını, bazı hadislerin, kendilerine has bâblarına nakledilmiş olduğunu gördüm, bunların bazılarını bazılarına ilâve ettik» dediğini rivayet eder. Bu sözü nakleden 'Abû'l-Walîd al-Bâcî (öl. 474): «Sözün doğruluğunu şu da gösteriyor ki, 'Abû 'İshâq, 'Abû Muhammed, 'Abûl-Hayşam ve 'Abû Zayd, nüshalarını aynı asıldan istinsah ettikleri halde rivayetlerinde takdim, te'hir vardır. Bu da onların her birinin her hangi bir yerdeki bir hamîşi veya -kitaba yerleştirilmek üzere- eklenmiş bir kâğıdın muhtevasını, kendi takdirlerine göre kitabın bir yerine yerleştirmiş olmalarından ileri geliyor» demektedir¹. Şahîh'in, Firabrî yanında bulunan ilk aslının pek karışık olduğu hususunda kitabı bizzat ilk râvisinden istinsah eden Mustamlî'den rivayet olduğuna göre- her hangi bir şüpheye düşmemek icap ediyor. Şârihlerden İbn Hâcâr metindeki karışık bâbların izahında sık sık bu habere iltica ettiği halde², Qaşallânî kitabın müellifin huzurunda okunduğunu ve her halde ancak müretteb ve muntazam bir şekilde bulunduğunu, intizamsızlığın ilk müsveddeye değil daha sonraki rivayetlere raci olduğunu söyleyerek itiraz etmektedir³.

Burada karşımıza yeni meseleler çıkmaktadır. Buḥârî'nin kitabının yukarıda mevzuu bahsedilen aslından maksat nedir? Bizzat Buḥârî'nin el yazısıyla olan nüsha mıdır? Yoksa Buḥârî'nin kâtibi tarafından istinsah olunup Buḥârî tarafından zamanla tashih edilmiş bulunan nüsha mıdır? veya müstensih tarafından istinsah edilmiş olup, Firabrî tarafından Buḥârî'nin huzurunda okunan ve icazeti alınan ve ikinci defa, yani Buḥâra'da 252 senesinde bir daha okunuşunda ilk okunuştan sonra geçen dört sene zarfında bizzat Buḥârî tarafından metinde meydana getirilen değişikliklerin neticesinin nakledildiği Firabrî'nin nüshası mıdır? Muasır âlimlerden biri Buḥârî'nin kitabının «aslı» tabirinden, Buḥârî'nin el yazısıyla olan nüshasının, râvilerin yanında bulunduğunu anlayıp elimizdeki metnin veya beşinci asırda mevcut bir nüshasına dayanan metnin

¹ 'Abû'l-Walîd al-Bâcî, *Şuyûḥ al-Buḥârî* 9 b : *Hadyu's-sâri* s. 6, Qaşallânî I, 23.

² Bk. meselâ *Fath al-bârî* IV, 255.

³ Qaşallânî I, 23.

böyle bir menşeden geldiğini ve binnetice *Şahîh*'in bize salimen noksansız bir şekilde ulaştığını ifade eder¹.

Yukarıda adı geçen Firabrî nüshasından gelen ve dolayısıyla bu nüshanın hususiyetlerini muhafaza eden eski nüshaların muhassalası mahiyetinde bulunan Yûnîni edisyonu, müteakib, nesillere Buḥârî'nin *Şahîh*'inin, müellifin elinden çıkan müsveddesi vasıtasıyla değil, kâtib'inin nüshası olduğunu gösteren delilleri muhafaza etmektedir². Bir kaç yerde kitabın râvisi Firabrî, Buḥârî'nin kâtibi (=varrakı) ʿAbû Ca'far Muḥammad b. ʿAbî Hâtim vasıtasıyla Buḥârî'den bazı şeyler nakletmektedir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Firabrî, Buḥârî'ye, varrakı ʿAbû Ca'far tarafından istinsah edilen bir nüshayı okumuş ve rivayet hakkını almıştır. Bu ihtimale göre de mevzuubahs nüshadaki bir çok haşiye ve ilâveler de, ikinci sefer Firabrî tarafından Buḥârî'ye 252 senesinde okunurken veya Buḥârî'den dinlenirken meydana gelen değişikliklerdir. Esasen Buḥârî'nin, imlâ meclisleri teşkil edip kitaplarını yazdırdığını³, hassatan bu kâtibinin hiç bir zaman yanından ayrılmayıp onun imlâ işiyle meşgul olduğunu biliyoruz⁴.

*
**

Buḥârî'nin kitabının, günümüze kadar gelen yüzlerce nüshasının -bilindiğine göre- tek rivayetini teşkil eden Firabrî kolunu ve onun cidden enteresan bir filolojik tenkide tabi tutulan furûunun izahını biraz daha ileriye bırakarak, onu, böyle yegâne rivayet haline getiren sebepleri, gerçekten böyle bir mevkie yükselmeğe layık olup olmadığını ve bu mevkie hangi devirden itibaren yükseldiğini incelemek istiyoruz. Onu, sadece isimlerini bildiğimiz, fakat ekserisinin hususiyetleri hakkında aydınlatıcı bir bilgiye hemen hemen sahip olmadığımız diğer rivayetlerin hepsiyle değil de sa-

¹ Bu ifadeye L. Provençal tarafından ne,rolunan İbn Sa'âda rivayetine, Muḥammad b. ʿAbdihayy al-Kattânî tarafından yazılan mukaddime de raslanmaktadır. (arapça mukaddime s. 5). *Le Sahîh al-Buḥârî* publ. par E. L. Provençal, V. I, Paris, 1926.

² Buḥârî I, 23, II, 152, not 3, III, 130, not 6, VI, 189, not 7; *Fath al-bârî* III, 381, V, 76, IX, 54.

³ *ʿAdab al-ʿimlâ* s. 15, 17.

⁴ Bk. *Fath al-bârî* IX, 54.

dece Nasafî rivayetiyle -bilvasıta edindiğimiz malûmatın ışığı altında- kısa bir mukayeseye tabi tutacağız.

Şahîh'in te'lifinden bir kaç asır geçtikten sonra, Firabrî kolu, hemen hemen, muhaddisler arasında tedavül eden yegâne rivayet haline gelmiş olmasına rağmen, kitabın ilk bir iki asır zarfında tamamlayıcı mahiyetteki etüdü etrafında halefleri tarafından ortaya konan eserlerin daha ziyade Nasafî rivayetine dayandığını öğreniyoruz.

Buhârî ve Muslim'i, senedleri ve râvileri bakımından tenkide tabi tutan Dâraquţnî (öl. 385) 'nin umumi mahiyetteki -ve hangi rivayeti esas olarak aldığını bilemediğimiz- mesaisi bir tarafa bırakılacak olursa, *Şahîh*'in ilk şârihi Hattâbî (öl. 386) 'nin, şerhinde Nasafî rivayetine istinad ettiğini öğreniyoruz¹. O, Firabrî rivayetini sadece, bütün olarak almaktan nedense mahrum kaldığı Nasafî rivayetinin noksanını tamamlama işinde kullanmış ve dolayısıyla tercihte ikinci dereceye indirmiştir². Buhârî ve Muslim'in *Şahîh*'lerinin iştirak ve ihfirad noktalarının tesbiti maksadıyla Humaydî (öl. 488) 'nin meydana getirmiş olduğu *al-Cam' bayna's-şahîhayn*³ ve 'Abû Nu'aym al-İsfahânî (öl. 43) 'nin⁴ *al-Mustahrac 'alâ Şahîh al-Buhârî* adlı eserlerinde yine Nasafî rivayetlerinin esas olarak alındığını şârihler vâsıtasıyla öğreniyoruz⁵. Nasafî rivayetinin Buhârî'nin asrınâ nisbetle pek müteahhir sayılmayan bir devirde yaşayan bir çok hadis otoriteleri arasında gördüğü rağbeti, gittikçe ve yedinci asırda Firabrî rivayetinin muhtelif kollarını, şayan-ı hayret denecek bir derecede mukayese ve tenkit eden Yûnîni'den sonra büsbütün kaybetmiş bulunduğu anlaşılıyor. Bilindiğine göre, bu rivayetten en son olarak faydalanan İbn Hâcar'in⁶ ifade ettiği vecihiyle, Firabrî rivayetine nisbetle muhtasar oluşunu⁷ onun bu rağbeti kaybedişinin bir sebebi olarak düşünemeyeceğiz. İbn Hâcar'in

¹ Bu malûmatı kitabının mukaddimesinden alıyoruz.

² Yanındaki Nasafî rivayetinin «kitâb at-tafsîr» in başında nihayete erdiği anlaşılıyor. (*Şarh al-Buhârî* 4 a, mezkûr yerde şöyle söylemektedir: İbrâhîm b. Ma'qil'in rivayeti sona erdi, ayn. esr. 297 a).

³ Bk. Brock. *Suppl.* I, 578.

⁴ Bk. *Ayn. esr.* I, 617.

⁵ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 122, VIII, 381 ve 537.

⁶ *Fath al-bârî* VIII, 197.

⁷ Bk. *Fath al-bârî* VII, 122.

şerhinin diğer yerlerinde verdiği malûmatın, Nasafî rivayetinin Firabrî'ninkine nisbetle daha kısa oluşu şeklindeki mülâhazayı nakzedecek bir mahiyette bulunmasından başka, daha çok mukayese ve tercih imkânına sahip ilk şârihler arasında gördüğü rağbet te böyle bir ihtimali ziyadesiyle sarsmaktadır. Şu halde, Nasafî rivayetinin eskiler indinde gördüğü rağbetin garip bir şekilde ortadan silinişine bir sebep bulmak lâzım geliyor.

Nasafî rivayetini umumî olarak tavsif eden kaynaklardan, Nasafî'nin *Şahîh*'in sonlarına doğru, küçük bir kısmını doğrudan doğruya Buḥârî'den dinlemek imkânını bulamadığını, fakat ondan icâzet yoluyla aldığını öğreniyoruz¹. Kitapların tam bir «samâc» ve «kıra'ât» yoluyla intikaline karşı ifrat derecede rağbet gösterildiği bir devirde, Buḥârî metninin muhtevasını işlemekten ziyade, mücerret olarak onun râvileri arasına girmek isteyenlerce tam bir «samâc» yoluyla gelmiş olan Firabrî kolunun seçilmiş olması pek tabii idi.

Zira *Şahîh*'i doğrudan doğruya Buḥârî'den normal bir «samâc» yolu ile almayıp Buḥârî'nin meclislerinde imlâ ettirmesinden faydalanarak temin eden Maḥāmili'nin rivayeti hiç rağbet bulmamıştı². *Şahîh*'i Firabrî'den dokuz kişi rivayet ettiği halde Nasafî kolu ancak iki râvi bulmuştu³. Biraz evvel izah edildiği vechiyle, Firabrî'nin rivayetinin esasını teşkil eden nüshanın rivâî kanunlar ölçüsüne göre daha müreccah bulunmasına rağmen pek karışık olması aynı nüshaya dayanan ilk kopyelerinin ve ilk rivayetlerin bile birbirinden ziyadesiyle ayrılmasını intaç etmişti. Birbirlerinden ayrılan bu rivayetlerin yekdiğeriyle te'lif edilmesi etrafında, menşee yakın bir devirde bizzat râvilerden biri 'Abû Zarr al-Harawî (öl. 434) tarafından dikkate şayan bir taaliyet ortaya çıkmıştı. İlerde de göreceğimiz gibi, muhtelif safhalarda, yedinci asırda azamî hadde varan bu faaliyetten, Buḥârî'nin kitabının diğer rivayetleri ve bu arada Nasafî rivayeti mahrum kalmıştı. Bu suretle, Firabrî kolu, zahiri bakımdan ve muhtevaya şumulü olmamak şartıyla, en küçük hususiyetlerine bile işaret edilmiş dakik ve Nasafî rivayetini hatırlatmıyacak, ona ihtiyaç göstermeyecek bir rivayet manzarası

¹ *Maşâriq al-anwâr* I, 9; *Fihrist İbn Ḥayr* 97 — 89.

² Bk. *Fath al-bârî* I, 3.

³ Krş. «4» numaralı şema ve bk. *Damîrî, Ḥayât al-ḥayavân* II, 290.

iktisab etmişti. Şârih İbn Hâcar'ın verdiği bilgiye dayanarak, muhteva bakımından, burada bu iki rivayetin mukayesesine çalışacağız.

Nasafî rivayetinden faydalanan Humaydî (öl. 438) 'Abû Mas'ûd ad-Qimaşqî (öl. 400)'nin al-'Atrâf adlı kitabında Buḥârî'den naklettiği cahileyeye ait hayli tuhaf bir vak'anın Buḥârî'den nakledildiğini görünce, bunun Buḥârî'nin namına uydurularak bazı nüshalarına sokulduğunu iddia etmişti¹. Firabri rivayetinin bir çok kollarında mevcut olan bu haberin, Buḥârî metnine sonradan sokulduğunu değil, garaibini de göz önünde bulundurarak, şayet kronolojik bakımdan da takviye imkânına malik bulunsaydık bizzat Buḥârî tarafından kitabından çıkarıldığını, böylece Nasafî rivayetinin daha müttekâmil bir edisyon olduğu tahminini ileri sürerdik. Humaydi'nin ortaya attığı ve Goldziher'in de kolaylıkla kabul ettiği², Buḥârî'nin kitabına dışarıdan bir şeyler sokulmuş olması iddiası ise İbn Hâcar'ın de haklı olarak reddettiği vechiyle, rivayetlerinin filolojik tahlilinin verdiği neticeye aykırıdır.

Firabrî rivayetinin bazı yerlerde Nasafî rivayetinden daha mufassal olduğunu bir yerde söyleyen İbn Hâcar³ kitabının diğer bir yerinde bir sayfada iki defa Nasafî rivayetinin diğerinden daha doğru olduğunu, ibarelerini mukayese neticesinde tesbit eder⁴.

Buḥârî'nin kitabını, kaynaklarına işaret bakımından bazı vuzuhsuzluklara sokan ve bazı yerlerde şöhretini tehlikeye düşürebilen Firabrî rivayetine nisbetle Nasafî rivayetiyle gelen metin bariz bir üstünlük arzeder. Meselâ *Mâ'ida* sûresinin tefsirinin başında, kendinden evvel bir ism-î zâhire rücu etmeyen «*wa qâla ğay-rahû*» tabiri Nasafî rivayetinde bulunmamaktadır⁵. Onun Firabrî rivayetinden daha mükemmel olduğunu gösteren mühim taraflarından biri kaynaklardan gelen bir çok filolojik malzemenin, Firabrî rivayetinde Buḥârî'ye aid olduğu intibamı uyandıran kısımları ber taraf etmek, bazan da esas kaynaklarına işaret etmiş olmaktadır. Meselâ, 'Abû 'Ubayda ve Farrâ'nın bir araya gelmiş olan

¹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VII, 122.

² *Muh. Stud.* II, 245.

³ *Fatḥ al-bârî* VII, 122.

⁴ *Ayn. esr.* IV, 255.

⁵ Bk. *agn. esr.* VIII, 202.

uzun tefsirleri Nasafî rivayetinde *Tabaraka* sûresinde¹ zikredildiği halde bu tefsirler Firabrî rivayetinde «*qâla* ^{Abû} ^{Abdallâh}» tabiriyle *Şahîh*'in «*Kitâb al-^{adab}*» kısmında² bizzat Buḥârî'nin sözü olarak görünmektedir. Böylece, sarîh olarak Farrâ ve ^{Abû} ^{Ubayda}'dan alınıp kitabın her hangi bir yerine gelişi güzel bir şekilde idhal edildiğini gördüğümüz ibarelerin bir kısmı Nasafî rivayetinde, aid olduğu yere nakledilmiş olmaktan başka, ihtiva ettiği «*wa qâla* ^{Abû} ^{Abdallâh}» kaydından da kurtarılmaktadır³.

Firabrî rivayetinde, zaman zaman İbn ^{Abbâs}'ın veya diğer bir müfessirin daha önce geçmiş olan ibarelerine karışan ^{Abû} ^{Ubayda}'nin ibarelerinin, tefrik maksadıyla önüne «*yuqâlu*» veya benzer kayd konulmaktadır⁴. Bunun biraz başka bir şekli Firabrî rivayetinde «*wa qâla* *ğayrubu*» diye naklolunan kısımların baş tarafına «*wa qâla* *Ma^cmar*» şeklinde sarîh bir kaynak tabirinin geçmiş olmasıdır⁵. Böylece Nasafî rivayeti kaynakların ismini de diğerine nisbetle daha fazla tasrih etmektedir⁶.

Nasafî rivayeti'nden İbn Hacer'in naklettiği kısımlar göz önünde bulundurulunca, ^{Abû} ^{Ubayda}'nin ibarelerini, Firabrî rivayetinde bulunanlardan daha fazla ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ, *Qaşâş* sûresinde bu rivayetin *Macâz al-Qur'^{ân}*'dan muhafaza ettiği iki mühim tefsirine, Firabrî rivayetine dayanan Yûnînî edisyonunda⁷ raslanmamaktadır⁸. Keza Nasafî rivayeti «*İnfâtarat*» sûresinde Farrâ ve ^{Abû} ^{Ubayda}'nin Yûnînî'de bulamadığımız bir çok tefsirlerini ihtiva etmektedir⁹. Dolayısıyla Nasafî ve ona tabi olan ^{Abû} Nu[']aym daha fazla filolojik rivayetlere sahibdirler¹⁰. Mamafih Nasafî rivayetinin sadece, Firabrî'de bulunmayan, filolojik unsurları değil, diğer bir çok malzemeyi ihtiva ettiğini sık sık görmek kabildir. Bunun bir kaç misali İbn Hacer tarafından «*Nâzi ^{ât}*» sûresi tefsirinin şerhinde naklolunmuştur¹¹.

¹ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 505-506.

² Buḥârî VIII, 32, not 1. .

³ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 505-506, X, 440-441.

⁴ Bk. *ayn. esr.* VIII, 331.

⁵ Bk. *ayn. esr.* VIII, 331.

⁶ Bk. misalleri için *ayn. esr.* VIII, 388, 529.

⁷ Buḥârî VI, 112-113 st. 5 e raslaması lâzımdır.

⁸ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 391.

⁹ Bk. *ayn. esr.* VIII, 534.

¹⁰ Bk. *ayn. esr.* VIII, 507, 509, 529, 557.

¹¹ *Ayn. esr.* VIII, 529.

Nasafî rivayetinin, diğerine nisbetle daha çok tekâmül ifade ettiğini gösteren delillerden biri, pek garib bir münasebetle kitabın muhtelif bâblarında dağınık bir şekilde bulunan filolojik malzemenin, münasip yerlerine nakledilmiş olmasıdır. Bunun bariz misâlleri için, «*Kitâb al-icâra*» de gelen¹ âyetin tefsirinin, aid olduğu sûreye nakledilmiş olmasına², «*Kitâb al-adab*» de gelişi güzel bir şekilde bulunan ve yerleşti ildiği bâbla hiç bir alâkası görülmediği için, Yûnûnî tarafından edisyonun haşiyesine terkolunan³ tefsirlerin, Nasafî rivayetinde mensub olduğu sûreye⁴, yine Firabrî rivayetinde «*Kitâb al-mawâqit*» de⁵ ve «*Kitâb az-zakât*» da⁶ zikrolunanların da münasib bir şekilde «*Mu'minûn*» sûresinin sonuna⁷ nakline işaret edeceğiz.

Bütün bunlardan başka, Nasafî rivayetinin diğerine nisbetle en bariz üstünlüğü, belki de, lüzumsuz bir çok tekrarları ihtiva etmemiş olmasıdır⁸. Mamafih, *Şahîh*'in Nasafî rivayetine istinad eden bir metni elde edilinceye, veya bu ele geçmediği takdirde, böyle bir rivayeti esas alan bir çok kaynaklar dakik ve sabırlı bir etüde tabi tutulup bütün hususiyetleri kat'i olarak ortaya konuncaya kadar, bu hususta söylenecekler bir tahminin hududunu aşmayacaktır.

AL-CÂMİ' AŞ-ŞAHİH'İN FİRABRÎ RİVAYETİ

Buhârî'nin kitabının diğer rivayetlerinin garip bir şekilde rağbetten mahrum kalmalarına mukabil, Firabrî rivayetinin nesiller ilerledikçe gelişen filolojik bir etüde mevzu teşkil ettiğini, belki de diğer rivayetlerin şöhretlerini kaybetmelerinde ve yavaş yavaş ortadan silinmelerinde müessir olduğunu söylemiştik. Burada münha-

¹ Buhârî III, 89, st. (alttan) 4-5.

² Bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 366, VIII, 391.

³ Buhârî VIII, 32, not. I.

⁴ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 505-506, X, 440-441.

⁵ Buhârî I, 123, not. 16.

⁶ Buhârî II, 32, st. 6.

⁷ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 339.

⁸ Bunun bir misali için bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 255.

sıran Firabrî rivayetinin tabi tutulduğu etüdün muhtelif safhalarını, elimizde mütedavil Buḥârî metninin yegâne rivayeti olması bakımından muhtasaran incelemek zaruretini hissediyoruz. Buḥârî'nin Firabrî yanında bulunan asıl nüshasının pek karışık olduğunu nakleden ʿAbû'l-Walîd al-Bâcî'nin, menşee pek yakın olması ve Buḥârî'nin kitabının ve rivayetinin tenkidiyle doğrudan doğruya alâkali bulunmasından dolayı, yukarıda mevzuu-bahs edilen sözünün sıhhatinde hiç şüpheye düşmemek lâzımdır. Esasen ʿAbû'l-Walîd al-Bâcî bu haberi, *Şaḥîḥ*'in rivayetine iştirak eden râvilerin birinden nakledip aynı koldan gelen muhtelif fer'lerin ehemmiyetli bir derecede ayrılıklar göstermesinin sebebi olarak zikrediyordu. Firabrî'nin yanında bulunan ve «*Buḥârî'nin kitabının aslı*» diye adlanan ve kendinden istinsah edilen nüshaların ihtilâflarının menşei teşkil eden bu nüshanın, müteakib râvilerinin elinde uzun zaman kalıp faydalanılmadığı anlaşılıyor. Zira, kitabın birinci dereceden râvisi Firabrî'den sonra gelen râviler böyle bir asıldan değil kendilerinden bir evvelki râvinin nüshasını esas olarak alıyorlardı. Bunda, meşhur nüshanın artık ortadan kaybolma ihtimalinden başka, onun bir çok karışıklıklarının içinden maharetle çıkan müteakib râvilerin rivayetlerinin ayrı bir değer taşıması da her halde müessir olmuştur. Zira, Firabrî'den dinlenen ve üzerinde el yazısını taşıyan son şârihlere kadar geldiğini muhtelif vesilelerle öğrendiğimiz kadim bir nüshanın vücuduna¹ rağmen, Buḥârî'nin kitabının muhtelif bakımlardan şerh ve izahıyla meşgul olan şahısların alâkasını, daima, daha sonraki râvilerin emeklerini muhtevi rivayetler celbetmiştir. Ezcümle, kitabın edisyonunu meydana getiren Yûnînî, Firabrî'den kitabı nakleden râvilerin eski nüshalarını yanında bulundurup metninde onlardan doğrudan doğruya faydalanmakla beraber, bunların üçünü kendi rivayetinde birleştiren ʿAbû Zarr (öl. 434) i müstakil bir râvi olarak almıştır². Bir çok eski nüshaları yanında bulunduran İbn Hâcar³ bunlara nisbetle daha müteahhir sayılan ʿAbû Zarr rivayetini, şerhine esas edinmiştir⁴.

¹ Bk. meselâ *ʿAynî* I, 137.

² *Rumuz ʿalâ Şaḥîḥ al-Buḥârî* 4-5.

³ Bk. meselâ: *Hadyu's-sâri* s. 269.

⁴ Bk. *Faḥ al-bârî* I, 5.

Firabrî'nin yanında bulunan «²asl» dan gelen rivayetler, -nüshanın vaziyeti icabı- hakikaten birbirinden çok ayrılmış olmalı ki, hemen onları takib eden ve Firabrî'den bir kademe sonra gelen râvilerin bir kısmı kendilerine ulaşan muhtelif «fer» leri birleştirip ihtilâfları ortadan kaldırmak mecburiyetinde kalmışlardı. Qâdî 'İyâd'ın, arap filolojisinin metinlerin tashihi bakımından baha biçilmez bir değer taşıyan «*al-İlmâ' ilâ ma'rifat 'uşûl ar-riwâya wa taqqîd as-samâ' ... ilh.*»¹ 'nda rivayetlerin ihtilâfının tesbitine tahsis etmiş olduğu bir bâbda, Buḥârî nüshalarının oldukça erken bir devirde mukabelesi hususunda verdiği çok mühim bir haber sayesinde, Firabrî'den bir kademe sonra gelen râvilerin, ihtilâfları ortadan kaldırmak hususunda sarfettikleri gayreti öğreniyoruz. Hatta, onun verdiği malûmattan bu râvilerin metodu hakkında da bir bilgi edinebiliyoruz: «³Abû Muḥammad al-³Aşîlî (öl. 392) 'nin ²Abû Muḥammad al-Curcânî (öl. 373) rivayetini esas tutup bu rivayetle ³Abû Zayd al-Marwazî (öl. 371) 'den aldığı rivayetin farklarını tesbit etmiş olduğu ve kendi el yazısıyla, bir Buḥârî nüshası üzerinde neler yaptığını gördüm. O şayet, ³Abû Zayd rivayetinde diğerine nisbetle bir şey noksan ise, o noksan olan kısım üzerine bir çizgi çizmek, veya tamamıyla silmek, ikisinden müstereken düşmüş olan kısımlar üzerine de müstereken düşürdüklerini göstermiş olmak için iki çizgi çizmek, şayet bir şeyin okunuşunda ihtilâfa düşerse, üzerine, ait olduğu rivayetin adını yazmak suretiyle ihtilâfları tesbite çalışmıştır. Yalnız, işretlerin çokluğu ve rivayetlerin ihtilâfı karşısında, kitabın baş tarafında veya zahrında yahut da nihayetinde bunun tesbitini ihmal etmemelidir...»² şeklinde mühim bir bilgi vermektedir.

Kendinden evvelki iki rivayeti birleştiren ³Aşîlî'den başka yine aynı râviler tabakasına mensup ³Abû Zarr ai-Harawî (355-454), Buḥârî'nin Firabrî yanındaki karışık «asl» nüshasından gelen üç rivayeti cem'etmiştir. Buḥârî'nin rivayetlerinden bahseden kaynaklarda «*Maşâyiḥ ³Abi Zarr as-şalâsa*» diye geçen³ ve müteakib edisyonlarda müstakil bir rivayet muamelesi gören bu kolun

¹ Bk. Brock, *Suppl.* I, 632.

² Qâdî 'İyâd, *al-İlmâ* 54 a—55 a.

³ Bk. Meselâ: *Fath al-bârî* I, 5.

‘Aşîlî’nin faaliyetini örnek olarak alıp almadığını veya ona başka birinin mi örneklik ettiğini bilemiyoruz. Hatta, umumiyetle kendi metodu ve kullandıkları işaretler hakkında zarurî bilgiyi vermeyi ihmal etmeyen eski editör ve şârihler bu üç fer’in birleşmesinden meydana gelen rivayetin mahiyeti ve hususiyetinin izahından, belki de devirlerinin pek tabii bilgisi icabı, müstağni kalmışlardır. Bu rivayetten Fâtih kütüphanesinde mahfuz kalan bir nüsha¹, bizim için, bir hayli aydınlatıcı olmuştur. Dört cildten ibaret olduğu anlaşılan fakat ancak II-IV. cildleri kalan bu nüshanın zahirinde mevcut «*al-cuz’ aş-şânî min al-Câmi’ aş-şâhîh min hadîs Rasûlil-lâh şalla’llâh ‘alayhi, taşnîf... al-Buĥârî... riwâyat ‘Abî Muĥammad ‘Abdallâh b. Yûsuf b. Maĥtar al-Firabrî ‘anhu riwâyat al-maşâyih aş-şalâsa... ‘Abî Muĥammad ‘Abdollâh b. ‘Aĥmad b. Ĥamûyat as-Sarahsî wa ‘Abî ‘İshâq ‘İbrâhîm b. ‘Aĥmad b. ‘İbrâhîm b. ‘Aĥmad b. İbrâhîm al-Mustamlî, wa ‘Abî’l-Ĥayşam Muĥammad b. al-Makkî b. Zarrâ‘ al-Kuşmayhanî riwâyat aş-Şayĥ ‘Abî Zarr ‘Abd b. ‘Aĥmad al-Harawî wa ‘anhum riwâyat ‘Abî Maktûm ‘İsâ b. ‘Abî Zarr ‘Abdallâh b. ‘Aĥmad al-Harawî ‘anhu riwâyat aş-Şayĥ... ‘Abî’l-Ĥasan at-Ṭarablusî...*» kaydından sonra, bu ihtilâfların tesbiti için kullanılan remizler hakkında izahat verilmektedir. Bu mufassal izahattan anlaşıldığına göre, ‘Abû Zarr’in, şeyhi Sarahsî için «ĥâ» ve Mustamlî için «sin» Kuşmayhanî için «hâ»; Sarahsî ile Mustamlî’nin müşterek bulunduğu kısımlar için «ĥa, sin» şeklinde kullanılan işaretler yedinci asırda metnin en geniş edisyonunu meydana getiren Yûnîni tarafından olduğu gibi alınmıştır.

Firabrî rivayetinin ihtilâflı nüsha ve kollarının bir kısmını seçerek yeni edisyonlar meydana getirme faaliyeti, zaman geçtikçe daha dakik bir metoda tabi tutuluyordu. Umumiyetle Firabrî’nin yanında bulunan meşhur karışık «aşl» a, rivayetlerini dayayan ikinci kademedeki râvilerin bazılarının rivayetlerini birleştiren ilk editörlere mukabil, yedinci asırda Şaĥanî (öl. 650) daha mufassal bir terkibe teşebbüs etmişti. O, edisyonunda, Firabrî’nin el yazısını taşıyan ve «*an-Nuşhat al-Baĥdâdîyya*» diye adlanan eski bir yazmasıyla² yine Firabrî’nin yanında bulunup «*‘Aşl Kitâb al-*

¹ Fâtih Kütüphanesi nr. 1061-1063 (736 senesinde istinsah edilmiştir).

² Bk. *Fatih al-bârî* I, 141-142. İbn Ĥacar’ın mezkûr edisyonu gördüğü anlaşılmaktadır (bk. *Fatih al-bârî* IV, 255).

Buḥârî» diye adlanan diğ er bir karışık nüshadan gelme ikinci kademedeki rivayetlerin bazı larını karşılaştırmak gibi, daha enteresan bir yol tutmuştu. Firabrî tarafından dinlenen nüsha ile diğ er nüshadan gelen üç «f ü r ü» u yani Ḥamâwî, Kuşmayhanî, ve Mustamlî rivayetlerini birleştirmiş ve bunlar için kullandığı işaretlelerde daha evvelki mesaiden faydalanmış olmakla beraber, tamamıyla kendine ait bulunduğu tahmin edilebilen kısımlar vardır ki, yirmi sene kadar sonra bu işi biraz daha mufassal bir şekilde ele alan Yûnînî'nin işini kolaylaştırmıştır. Murad Molla Kütüphanesinin muhafaza ettiği mühim bir nüsha¹, Şağânî tarafından kullanılan işaretleri mufassal bir şekilde izahtan başka, rivayetlerin tercihi hususunda, bu edisyonun Yûnînî üzerinde ne kadar müessir olduğunu göstermeğe yarayacak bir mukayesenin yapılmasını mümkün kılmaktadır.

AL-CAMİ' AŞ-ŞAḤİH'İN AL-YÛNİNÎ TARAFINDAN MEYDANA
GETİRİLEN EDİSYONU

Şaḥîḥ'in rivayetlerinin etüdü hemen hemen, Firabrî tarafından Buḥârî'den nakledilene ve onun muhrelif fûrû'una inhisar etmiş bulunduğu bir devirde, hicrî yedinci asırda 'Abû'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥ. b. 'Abdallâh al-Yûnînî (öl. 701) kendinden evvelki mesaiyi biraz daha ilerleterek daha dakik bir şekilde muayyen bir rivayetin muhtelif fûruu arasındaki farkları kaldırıp metnine daha sabit ve daha kat'i bir şekil vermek istemişti. O, seleflerinin yaptığı gibi, Buḥârî'nin muhtelif nüshaları arasındaki farkların izalesini, ancak Firabrî'den gelen muhtelif kolların hududu içinde düşünmüş ve kendinden evvelki faaliyetten geniş mikyasta faydalanmıştı. Doğrudan doğruya Firabrî'den veya ikinci derecedeki râvilerin rivayetlerinden ziyade, üçüncü dereceli ve daha sonraki râvilerin, kendilerinden evvelkileri karşılaştırıp ihtilâfları ve zorlukları mümkün olduğu kadar azaltan ikili veya üçlü rivayetlerini işlemişti. Curcânî ile Marwazî kollarını birleştiren 'Aşlî'nin ve Ḥamawî, Kuşmayhanî, Mustamlî kollarını birleştiren 'Abû Zarr'in ve Kuşmayhanî

¹ Murad Molla Ktb. nr. 213.

ile Hamawî rivayetlerini, üçüncü dereceli râvilerden alan 'Abû'l-Waqt'in hem Hamawî'den gelen rivayetini hem de İbn 'Asâkir'in bu ikisini birleştiren faaliyetini esas olarak almış ve bunları dört müstakil rivayet farzetmişti. Bunların her biri için de, 'Aşîlî'ye delâlet etmek üzere « ص », Abû Zarr için « ه », İbn 'Asâkir için « س » ve 'Abû'l-Waqt'in Hamawî'den, şeyhi vasıtasıyla almış olduğu rivayet için de « ظ » ramzini kullanmıştı¹. Bunlardan başka, mezkûr rivayetlerden bir kısmının birbiriyle iştirak hali için de mürekkep işaretler kabul etmişti. Yûnînî, bu işaretlerin istimal ve izahında dahi, kısmen kendinden evvelki faaliyetten faydalanmış veya onlara sadık kalmıştı. O, bu mesaisinde evvelkilerin yaptığından daha geniş bir rivayetler mecmuasını edisyonuna esas ittihaz edinmiş olmaktan başka, tevarüs ettiği faaliyeti, noksanlarını tesbit mahiyetinde yeni bir tenkidden; ve kendine rivayet yoluyla gelen metinlerin tesbiti esnasında arap dil ve gramerinin kaidelerine uyup uymadığını zamanının nahviyyunundan İbn Mâlik (öl. 672) 'e bir soruşmuş olmakla filolojik ikinci bir tenkidden faydalanmıştı². Bu kolektif çalışma neticesinde İbn Mâlik, Buḥârî'nin îrab bakımından izaha muhtaç kısımlarını mevzu edinen «*Şawâhid at-tawḍîḥ wa't-taḥḥîḥ limuşkilât al-Câmi' aş-şahîḥ*»³ adıyla filolojik bir eser, Yûnînî de adı geçen rivayetlerin farklarını dakik bir şekilde, muhtelif rumuz ve renkler kullanmak suretiyle tesbit eden tenkidî bir metin ortaya koymuştu. Gerek hadisleri filolojik mesaiye delil mahiyetinde bir unsur olarak kabul eden İbn Mâlik'in⁴ Buḥârî metnini arap dil ve gramer kaidelerine göre tam bir tenkide tabi tutup tutmadığı ve gerekse Yûnînî'nin, çizmiş olduğu sınırlar dahilinde ulaştığı muvaffakiyet derecesi, rivayetlerle sabit Buḥârî metnini İbn Mâlik'in nahvî itirazlarına, ne dereceye kadar uyararak tashih

¹ Yûnînî, bu metodun izahı için, müstakil bir risâle yazmıştır (tafsilât için bk. Qaşfallânî I, 40). Bildiğimize göre, bu risalenin biri Rampur II, 118, diğeri Câmi 'al-azhar kütüphanesinde olmak üzere, iki nüshası asrımıza intikal etmiştir. Birinci nüsha için bk. Brock, *Suppl.* I, 262.

² Bk. Qaşfallânî I, 39—40.

³ Bk. Brock, *Suppl.* I, 262.

⁴ Bk. *Ḥizânat al-'adab* I, 5—7.

ettiği meselesi münakaşaya değer birer mevzudurlar¹. Yukarıda, Buḥârî'nin filologlarla olan münasebeti bahsinde gördüğümüz arap dil ve gramer kaidelerine aykırı kısımların hiç birinin İbn Mâlik'in kitabında mevzuu-bahs edilmeyişi bu muvaffikiyetin derecesi hususunda kâfi bir fikir verebilir. İlâveten şunu söyleyebiliriz ki, bu gibi yanlışlıkları bulmak hususunda İbn Mâlik, Qâdî 'İyâd'ın, *Maşâriq al-anwâr*'ında tesbit edebildiği kadarını kendi hesabına görememiştir. Şârihler, metnin bu gibi müşkillerinin halli hususunda, İbn Mâlikten faydalanmak imkânını bulamamışlardır. Yûnîni'nin muvaffakiyet derecesinin tayinine gelince, buna, tetkikiyle meşgul olduğumuz metnin bir çok hususiyetleri, muhtelif râvilerin rivayetine göre ayrı man'lar kazandığından ve Yûnîni'nin faaliyetine rağmen metinde ne gibi yanlışlıkların kaldığı hususunda umumî bir fikir edinme bakımından ihtiyaç hissediyoruz.

Yûnîni'nin meydana getirdiği edisyonun tarihçesi, gördüğü rağbet ve kendi yazısıyla olan nüshanın bir müddet için kayboluşu hakkında Qaşallânî bize ehemmiyetli bir bilgi vermektedir². Bizzat Qaşallânî, şerhine esas olarak, bu metni almıştır. İbn Haccar, Yûnîni'nin mezkûr nüshasını gördüğü halde³ 'Abû Zarr rivayetini tercih etmiştir⁴. Bugün bize kadar ulaşan Buḥârî nüshalarının yarısından fazlasını Yûnîni edisyonundan yapılan kopyeler teşkil etmektedir. Köprülü Kütüphanesindeki⁵, 'Ahmad b. 'Abdalwahhâb an-Nuwayrî (öl. 732) 'nin Yûnîni *asl*'ından beşinci defa istinsah etmiş olduğu bir kopyesi, ne kadar az bir zaman zarfında büyük bir şöhret kazandığını göstermek için kâfidir. Sonradan her hangi bir şekilde İstanbul Kütüphanelerine intikal eden ve Yûnîni'nin el yazısıyla olan nüshanın 1313 senesindeki baskısına esas teşkil etmek üzere Sultan 'Abdulhâmid tarafından, Kahire'ye gönderilmiş olduğu, mezkûr baskının baş tarafında kat'i

¹ İbn Mâlik'in itirazlarına rağmen, Yûnîni bazan rivayetlerin birbirleriyle mütabık kalmalarını göz önünde bulundurarak münferid fakat sahih rivayetini haşiyede bırakmıştır. Meselâ, Nisâ suresindeki «hattâl» kelimesi (4:34) 'nin tesbitinde böyle olmuştur. 'Aşîli'nin münferid kalan «hâl» rivayetini kenarda bırakmıştır. Yûnîni bu hususta İbn Mâlik'e tabi olmadığını bizzat söylemektedir. Bk. Qaşallânî VII, 79; Buḥârî metnindeki yeri için VI, 45, st. 13—14.

² Qaşallânî I, 39—40.

³ *Hadyu's-sârî* s. 219; Qaşallânî VII, I.

⁴ *Fath al-bârî* I, 5.

⁵ Köprülü Ktb. nr. 362.

bir şekilde belirtilmekte ise de daha evvel hangi kütüphanede bulunduğu zikredilmemektedir. Bu mühim nüshanın akibetini aydınlatmak hususundaki bütün gayretler ve İstanbul Kütüphanelerindeki araştırmalar müsbet bir netice vermemiştir¹. Mezkûr yazmanın, bütün hususiyetlerini muhafaza ederek ortaya konan baskısı, Yûnî'nin metodunun, yapılacak tenkidini mümkün kılmaktadır.

Yûnî'nin, büyük bir gayretle meydana getirdiği metinde, kendinden evvelki mesaiden, biraz daha serbest hareket ettiği takdirde, ortadan kaldırılabileceği bazı vuzuhsuzluklar vardır. Meselâ, *Mâ'ida* suresinin tefsirinde² dokuzuncu satırdaki «*wa qalâ ğayruhu*» telmihindeki zamirin, daha evvel zikri geçmiş bir *ism-i zâhir* bulunmadığından nereye rücu ettiğini anlamak kabil değildir. Şârihlerin ifadesine göre³, *Nasafî rivayeti* vasıtasıyla bu ibhamı gidermek mümkündür. Mezkûr rivayete göre, bir satır sonra gelecek «*wa qâla İbn 'Abbâs*» ibaresini öne almak suretiyle kolaylıkla halledilebilir. Bu hususiyet daha ziyade, Yûnî'nin itimad ettiği Firabrî rivayetinde kitabın muhtelif yerlerinde pek zayıf münasebetleriyle geliş güzel bir şekilde bulunan *Qur'ân* tefsiriyle alâkâh kısımların, *Nasafî rivayetinde*, esas yerine nakledilmek suretiyle düzeltilen kısımlarında iyice görülmektedir. Fakat *Nasafî rivayetini* esas itihaz edinmiyen Yûnî, bir çok rivayetlerle sabit olmasına rağmen, bulunduğu bâbla münasebet derecesini göz önüne alarak bu tip tefsirleri metnin haşiyesinde bırakmıştır. Buna iyi bir misâl olarak *Şâhih'in kitâb al-'adab* kısmında «*'ikrâm ad-đayf*» bâbında gayet garib bir münasebetle, Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ı ile 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ından alınmış ibareler⁴ gösterilebilir. Yûnî, bunu, 'Abû Zarr, Mustamli ve 'Abû'l-Waqt rivayetlerinde bulunmuş olmasına rağmen, kitabın kenarında bırak-

¹ Buğârî metninin 1313 de bu nüshadan tabedildiğine mu tali olmayan L. Provençal, Fas'da, Zawiya-i Nasiriya'da bulunduğunu, mübhem bir habere dayanarak tahmin ediyor. (Bk. *Le Şâhih d'al-Buğârî* ed. L. Provençal, mukadd. s. 11). *İslâm ansiklopedisi*'nin türkçe edisyonunda bu nüshanın Kahire'de Akboğa Kütüphanesinde bulunduğu şeklindeki bir iddia hiç bir esasa dayanmamaktadır. Kahire de bugün mevcut bile olmayan bir kütüphaneye nasıl bir yanlışlıkla işaret edildiğini anlamak kabil değildir.

² Buğârî VI, 50, st. 8—10.

³ Bk. *Fatâh al-bârî* VIII, 202; 'Aynî VIII, 575; Qasfallânî VI, 97.

⁴ Buğârî VIII, 32, notu.

mıştır. Aynı rivayetin daha evvel ait olduğu sûrenin tefsirinde Nasafi ve 'Abû Nu'aym tarafından tesbit edilmiş olduğunu şârih İbn Hacer'den öğreniyoruz¹.

Yûnîni'nin esas olarak aldığı râviler arasında en az 'Abû Zarr'a itimat ettiği görülmektedir. Zira, onun vasıtasıyla kendisine kadar gelen bir çok filolojik malzemeyi kenarda bırakmaktadır. Bununla beraber, 'Abû Zarr'ın teferrüd ettiği rivayetler cümlesinden, kenarda bırakılanlar filologlara münhasır kalmayıp sahâbe ve tâbiînin de adı ve sözleri zaman zaman aynı muameleye tabi tutulmaktadır².

Yûnîni, muhtelif rivayetlerden, metninin konstrüksiyonunu meydana getirişinde şâhîh'leri sakime tercih ederken, umumiyetle, fevkalâde bir muvaffakiyet göstermiş olmakla beraber, varyantların tesbiti işinde daima aynı takdiri muhafaza etmemiştir. Meselâ, kitapta mükerreren geçen fakat muhtelif varyantlar arzeden bazı kelimelerin sevabının tercihi işinde, bu mükerrerleri birbiriyle kontrole bazan tabi tutmamış ve aynı şey ikisinin tashihiinde tercih sebebi olmamıştır. Ezcümle, «'ahâdîs al-'anbiyâ» kısmında geçen «*farcahumâ*» kelimesi³ daha şâhîh olduğu halde⁴ sadece 'Abû Zarr rivayetinde bulunduğu için kenarda bırakılmış, aynı kelime diğer bir seferinde «'A'râf» sûresinin tefsirinde⁵ 'Abû Zarr rivayetinde değil de sadece diğer rivayetlerde bulunduğu halde, evvelce kenarda bırakılan şekliyle metne idhal edilmiştir. Bunun başka bir misali: «'Ahâdîs al-'anbiyâ» da münasib bir şekilde metne giren «*adaduhu*» kelimesi⁶ 'A'râf sûresinin tefsirinde⁷ 'Abû Zarr'ın rivayetinden ibaret olduğu için kenarda bırakılmış yerine ekseriyetin yanlış rivayeti tercih edilmiştir.

Yûnîni'nin bazı kaynak isimlerini, edisyonunun kenarına terkerderken ne gibi bir esasa dayandığını anlamak kabil olmamaktadır. Meselâ, 'Abû'l-waqt ve 'Abû Zarr'ın (şâhîh kaydiyle gelen) rivayetlerine rağmen «*Ma'amar*» kelimesini keyfi bir, şekilde kenarda

¹ *Fath al-bârî* VIII, 505—506.

² Buḥârî VI, 82.

³ *Ayn esr.* IV, 131. st. (alttan) 5.

⁴ Bunun daha şâhîh oluşu kaynaklarındaki aslına uygun bulunmasındandır.

⁵ Buḥârî VI, 58 st. (alttan) 6.

⁶ Buḥârî IV, 131, st. (alttan) 4.

⁷ *Ayn esr.* VI, 58, st. (alttan) 5.

birakılmıştır¹. Anlaşıldığına göre, Yûnîni, edisyonunu meydana getirirken, Buḥârî'yi, kendisine sonradan izafe edilen şartlardan uzaklaştıracak kısımlardan mümkün olduğu kadar kurtarmağa çalışmıştır. Meselâ, «*qâla İbn 'Abbâs ve Ru'ba*» şeklinde kaynak zikrinden sonra gelen bir filolojik rivayetin isnâdında, İbn 'Abbâs'la Rû'ba'nin müştereken zikrine razı olmamış, 'Abû Zarr ve 'Aşîli'nin (şahîh kaydını havi) rivayetlerine rağmen metnin dışında bırakmıştır². Bizzat Buḥârî'nin faydalandığı kaynaklarda zikri geçen İbarenin Rû'ba'den rivayet edildiğini biliyoruz³. Keza bütün bir şürenin tefsiri hemen hemen kendisine isnâd edilen Farrâ'nın bazı nüshalarda geçen adını ne metne idhal etmiş ve ne de kenarda bırakmıştır⁴. Buralarda tamamiyle sübjektib bir hareket takib ettiği aşikârdır. Buḥârî'nin, metnini zaman zaman böyle sübjektif bir şekilde hareket ederek tasfiyeye çalışırken çok isabeti neticelere de ulaştığı vakidir. Rivayetlerde sık sık görülen ve Buḥârî'nin şahsî görüşlerine işaret makamındaki «*qâla 'Abû 'Abdallâh*» tabirlerini mümkün olduğu kadar metnin dışında bırakmıştır. Meselâ, o, Buḥârî'nin, hemen hemen bütün rivayetlerinde sabit olan filolojik bir izahın⁵ sadece İbn 'Asâkir'in rivayetinde, Buḥârî'ye mal olan şekliyle bulunmamış olmasını⁶ kâfi görerek metnin dışında bırakmıştır. Diğer bir yerde, aynı şekilde «*qâla 'Abû 'Abdallâh*» kaydiyle filolojik kaynaklardan gelen bir izah⁷ 'Abû Zarr ve Mustamlî rivayetlerine rağmen⁸ yine kenarda bırakılmıştır⁹.

Bazen bütün rivayetlerin karşısında sadece bir nüshayı göz önüne alan Yûnîni¹⁰ bazen mühim rivayetleri tamamiyle ihmal etmiştir. Meselâ, «*تو محيى*» kelimesinin¹¹ okunuşunda, metinde ibka

¹ *Ayn esr.* VI, 44, st. 12, not. 11.

² *Ayn esr.* IV, 107, not. 16.

³ *Macâz al-Qur'ân* 2. cild (35:21).

⁴ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 525; 'Aynî IX, 227; *Qasfällânî* VI, 289. Buḥârî'nin VI, 164 st. 2 ye raslar.

⁵ Buḥârî IV, 79, not. 5.

⁶ Bk. *Qasfällânî* V, 176.

⁷ Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 53—54.

⁸ Buḥârî IV, 31 not. 4.

⁹ Diğer misali için bk. Buḥârî III, 149, not. 3.

¹⁰ Bk. *Hadju's-sârî* s. 219.

¹¹ Buḥârî VI, 63, st. (alttan) 2.

edilen rivayetlerden ayrılan Mustamli ve Curcânî rivayetiyle ve onu en doğru şekilde İbn as-Sakan'ın «تَوْفِي» şeklindeki rivayetinden faydalanmamıştır¹. Bundan başka, Yûnî'nin ne metinde ve ne de kenarda işaret etmemiş olduğu bazı nüsha rivayetleri de vardır. Bunun iyi bir misali «Barâ'a» sûresinin başında² şârihler tarafından naklolunup, Yûnî'nin metin ve kenarında bulunmayan kısımlarda görülmektedir³. Meselâ, *Fatḥ* sûresinin başında⁴ İbn Hâcar'ın Mucâhid'den rivayet ettiği⁵ bir tefsir ne metinde ve ne de kenarda bulunmamaktadır.

Yûnî, bütün dikkatine rağmen, bazı mühim rivayet farklarına işaret etmemektedir. Meselâ, metne⁶ ekseriyetin muhâlif kaldığını ancak şârihler vasıtasıyla öğrendiğimiz⁷ bir rivayeti idhal etmiş olduğu halde, bu varyantı muhtevi bulunmayan diğer rivayetleri hiç zikretmemektedir.

Yûnî, Mucâhid ve İbn 'Abbâs'ın adını, metninde zikre o kadar kıymet vermiştir ki, edisyonunun diğer yerlerinde 'Abû Zarr rivayetine çok az itimad ettiği halde, onun «Mucâhid» kaydını diğer râviler hilâfına, tek başına ihtiva eden bir rivayetini metnine idhal etmiştir⁸. Mucâhid'e bu şekilde tercihen maledilen tefsir 'Abû 'Ubayda'nın ibaresidir. Mucâhid'e diğer kaynaklarda *şâhiḥ* senedlerle aynı âyete dair isnâd edilen tefsir ise tamamen başka bir şeydir⁹. O, diğer bir çok yerlerde, İbn 'Abbâs ve Mucâhid gibi saḥâbe ve tâbiine bazı rivayetlerce isnâd edilmiş olan, daha müteahhir filologlara ait izahları yanlış isnâdlardan mahirane bir şekilde kurtarmış olmakla beraber¹⁰, bazı yerlerde bu dikkati göstermemiştir¹¹.

¹ Bk. *Maşâriq al-anwâr* (Kahire) I, 15; *Fatḥ al-bârî* VIII, 235.

² Bk. Buḥârî VI, 63.

³ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 235. 'Aynî VIII, 630.

⁴ Buḥârî VI, 134, st. (alttan) 2 de bulunması gerekirdi.

⁵ *Fatḥ al-bârî* VIII, 446.

⁶ Buḥârî VI, 130, st. 2.

⁷ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 434, 'Aynî X, 135.

⁸ Buḥârî VI, 130, st. 2.

⁹ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 434.

¹⁰ Buḥârî VI, 126. Yûnî, burada (sonuncu satırda) bazı râvilerin zikretmiş olduğu «'Abû 'Abdallâh» ı bırakıp yerine «*wa yuqâlu*» varyantını tercih etmekle bu mehareti göstermiştir. (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 425).

¹¹ Meselâ bk. «*Bad' al-ḥalq*» (IV, 107 alttan st. 2.) ve «*Kitâb at-tafsîr*» (VI, 122, alttan st. 4), gösterilen yerdeki filolojik ibareyi İbn 'Abbâs'a isnâd eden rivayetin tercih edilmiş olması böyle bir dikkatten mahrumiyeti ifade eder (Bunun için bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 213).

Şahîh'in, sadece iki mühim kaynağının mukabelesi neticesinde elde edilebilen bir çok misâllerinden, burada, bazılarının zikriyle, tabi tutulduğu devamlı bir filolojik tenkide rağmen tek bir riva yetiyle işlenen metninde, yapılacak daha çok şeyler olduğuna işaret etmek istiyoruz.

ŞAHÎH'İN METNİNE RÂVİ VE MÜSTENSİHLERİN MÜDAHELESİ

Şahîh'in, yukarıda hususiyetlerine işaret ettiğimiz bazı garip kısımları yahut yanlışları ile râvî ve müstensihlerin alâka ve münasebetlerinin tayini keyfiyeti, üzerinde durulmağa değer bir münakaşa mevzuudur. Şârihlerden bazılarının ve hususiyle İbn Hâcar'ın, bir çok müşkillerin halinde, müstensihlerin müdahalesini mevzuubahs ederek işin içinden sıyrılmak istemelerinin diğer bazı şârihler tarafından zaman zaman reddedildiğini görmüştük. Müstensihlere yalnız hata değil aynı zamanda, metne ehemmiyetli miktarda ibareler idhal ettikleri iddiası mevcuttur. Bu kabil iddialar Goldzihler tarafından kolaylıkla tervic edilmiştir¹.

Ancak, böyle bir iddiayı, -yukarıda izah ettiğimiz vechiyle- Bu-hârî metninin tarihi tenkidiyle te'lif etmek imkânsızdır. *Şahîh*, yedinci asırda en geniş edisyonu meydana getirilinceye kadar, emin ve nakle sadık âlimler tarafından rivayet edilmiştir. Bu âlim râviler daha bidayetden itibaren metnin ihtisâflarının sebeplerini araştırmışlar ve mümkün olduğu kadar aslına uygun şekilde rivayet edebilmek için ilmî bir tenkide tâbi tutmuşlardır. Bu sebeple -küçük bazı beşerî hatalar istisna edilirse- *Şahîh*'in metnine ehemmiyetli sayılabilecek bazı şeylerin girmiş olması varid değildir. *Şahîh*'in münhasıran âlim müstensihler tarafından nakledildiğini ifade etmek istemiyoruz. Ancak, telifinden az sonra pek büyük bir ehemmiyet iktisab eden eserin muteber edisyonlarının âlim râviler tarafından meydana getirildiğini ve müteakip râvilerin -cahil dahi olsalar- tesbit edilen metni tahrif etmelerinin imkân haricinde bulunduğunu kastediyoruz.

¹ *Muh. Stud.* II, 245.

Buhârî'nin metninde mevcut ihtilâfların sebeplerini, *Firabrî*'nin yanında bulunan orijinalin pek karışık olmasına atfeden noktâ nazarı kabul fakat bu orijinaldeki hataların mezkûr orijinalin, Buhârî'nin, *Şahîh*'e verdiği ninaf şekli olmaması keyfiyetinden neş'et ettiğini tahmin ediyoruz. Filhakika, bir bütün olarak zamanımıza intikal etmemekle beraber, dolayısıyla bazı hususiyetlerine muvafık olduğumuz Nasafî rivayetinin, *Firabrî* rivayetinin ihtiva ettiği hatalardan kısmen beri ve ona nazaran daha mütekâmil ve sahih bulunması böyle bir tahminı tevlid etmektedir. Buhârî metninin, bazı aksaklık ve yanlışlıklarla zamanımıza intikal etmesine, kifayetsizliğine işaret ettiğimiz *Firabrî rivayeti*'nin daha bidayette isabetsiz olarak tercih ve intihab edilip taammümü âmil olmuştur. Hareket noktasının yanlışlığına rağmen, *Firabrî rivayeti*'nin muhtelif kollarının işleniş tarzı, yabancı unsurların metne girmesine imkân vermemesi bakımından, cidden takdire şayân bir mahiyet arz etmektedir. Ancak nadiren aksayan bazı hususiyetlerine işaret edelim :

Firabrî'nin yanında bulunan, Buhârî metninin karışık orijinalinde, râvilerin kendi takdir ve anlayışlarına göre, yaptıkları ilk rivayetler birbirlerinden ehemmiyetli denebilecek bir derecede ayrılmaktadır. Bu ilk *ʿaşl*'dan gelen dokuz müteferri rivayetin aralarındaki ayrılıkları hissedip, ikişer üçer rivayeti birbiriyle birleştirmek suretiyle ortadan kaldırmağa çalışan daha sonraki râviler sayesinde ki, müteakip nesiller, Buhârî'nin *Firabrî rivayeti*'nden tereddütsüz bir şekilde faydalanmak imkânını bulabilmişlerdir. Rivayetlerin birleştirilmesi sûretiyle meydana getirilen edisyonlar dışında, bize kadar gelen münferid rivayetlerin bir kısmı diğerlerinden bir hayli tertip ayrılıkları göstermektedir. Meselâ, *ʿAşîlî* tarafından, *Curcânî rivayeti*'yle birleştirilip, daha sonra *Yûnînî* tarafından diğerleriyle büyük bir gayret neticesinde bir araya getirilen *Marwâzî rivayeti*'nin bize kadar gelmiş olan pek eski bir nüshasının¹ diğerleriyle bizzat mukabeleye teşebbüs ettiğimiz takdirde, bu-

¹ Bu eski nüsha A. Mingana koleksiyonunda bulunmakta olup (nr. 255) birçok hususiyetlerini havi dokuz sayfası «*An Important Manuscript of the Traditions of Bukhari*» adı altında bir etüd ile birlikte neşrolunmuştur. (Cambridge, 1936). Bu eski nüshayı müşâhürün ileyhe borçlu olmakla beraber islâmî rivayetinin bazı hususiyetlerine aşına olmamasından dolayı pek garip mülâhazalar ileri sürmüştür. Fück, *Orientalistische Literaturzeitung* (1938, nr. 7, s. 401-407) 'da neşrettiği bir makalede haklı olarak bunları reddetmiştir.

nun ne kadar güç bir iş olduğunu idrak edeceğiz¹. Meselâ, ²Abû Zarr edisyonu'nu esas alan İbn Hacer, bunun, *Saraḥsî* (Ḥamawî) *rivayeti*'yle bir yerde ne kadar tertib ayrılığı arzettiğini tebarüz ettirmiştir².

³Aynı «aşl» dan gelen muhtelif fer'i rivayetler arasındaki farklar, *Yûnînî edisyonu* vasıtasıyla, umumî bir kontrole tabi tutulacak olursa hadislerin senedlerinden ve hatta metinlerinden ziyade, Buḥârî'nin «*tarâcim*» adı verilen, yani bâbların isimleriyle mütemmim malûmat şeklinde iyrad edilen kısımlar arasında görülmektedir. Meselâ, Peygamber'in Hiraql'a yazmış olduğu mektubu ihtiva eden ve matbu kitapta iki sayfa kadar yer tutan hadisin metnine dair *Yûnînî*'nin tesbit etmiş oldukları, bir kaç basit varyantı ve bir kaç harf değişikliğini geçmemektedir³.

Yûnînî'nin bize râvilerin faaliyetinden muhafaza ettiği kısımların tetkikinden anlaşıldığına göre, râviler, musannıfın kaleminden sehven çıkmış bazı basit hataları düzeltmeği kendi hakları olarak addetmişlerdir. Meselâ, ²Abû Zarr, böyle bir yanlışlığın bir âyet ile alâkalı olduğunu görünce tashih, fakat aslına da işaret etmek ihtiyacını hissetmiştir⁴. Bundan başka, râvilerin harflerin bazı noktalarını değiştirmekle izale edebilecekleri bazı yanlışlıklar metinde bulunmaktadır. Meselâ, Buḥârî'nin filologlarla münasebetlerini araştırırken, yazının yanlış okunmasından ileri gelen, bu tip yanlışlıklara raslanıyor ki, bunların acaba Buḥârî tarafından mı yoksa *Şahîh*'in râvileri tarafından mı böyle okunduğunu tahmin mümkün değildir. Bunun için ²Abû Ubayda'den almış olduğu bir çok tefsirler arasında rasladığımız «الربيع الايفاع من الأرض وجمعه ريمة وأرباع»⁵ «الربيع»⁵ şeklinde almış olduğu bir tefsire işaret edelim. «الربيع» in «أفباع» ile yani mü'redin cem' ile varid garip tefsirine şârihlerin «كذا فيه» diyip şüphe izharından başka bir şey yapmadıkları⁶ bu

¹ Bize kadar münferid halde gelen diğer bazı nüshalara, nadir olmakla beraber İstanbul kütüphanelerinde raslanmaktadır. Meselâ Murad Molla Ktb. 209, 217, 218 ve Pertev Paşa Ktb. 138, Fatih Ktb. 1064 de müstakil *Saraḥsî rivayeti* bulunmaktadır.

² Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 157.

³ Buḥârî VI, 35-36.

⁴ *Ayn. esr.* I, 74, not. 3.

⁵ *Ayn. esr.* VI, 111, st. 6-7.

⁶ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 382; *Aynî* IX, 78.

ibarenin *Macâz al-Qur'ân*'ın «الارتفاع (والطريق) والجمع الأرياع ... الخ» şeklindeki ibaresinin yanlış bir okunuşu olarak kabul edebileceğiz. Şu kadar var ki, yanlış okuyanın musannıfın mı, yoksa râvilerden birinin mi olduğu hususunda bir şey söyleyemeyeceğiz. Mamafih, *Şaḥîḥ*'in metnindeki filolojik hatalardan bazılarının da, râvilerine ait olduğu hususunda bir hükme varabilmek için kâfi sebepler de mevcuttur. Meselâ, «الصرح (27:44) كل ملاط اتخذ من»¹ kelimesinin *Macâz al-Qur'ân*'daki «بلاط» in muharrefi olduğunu ve her halde bu yanlışlığın Buḥârî'ye değil, râvilerinden birine veya bazılarına raci olduğunu düşünebiliriz. Zira şârihler; bize bazı râvilerin bu kelimeyi «ba» harfi ile *Macâz al-Qur'ân*'dakine uygun bir şekilde rivayet ettiklerini bildirmektedirler².

Râvilerin Buḥârî metnindeki tasarrufunun hududundan bahsettiğimiz bir sırada, bunun çok dar bir çerçeve dahilinde kalmak şartıyla bazı misâllerine işaret edelim:

Buḥârî'nin, şeyhlerinden «*ḥaddaṣanâ Muḥammad*» kaydiyle mübhem bırakmış olduğu bir isim, Firabrî'den sonra gelen İbn as-Sakan'ın rivayetinde lağvolunup yerine «*an-Nufayli*» konulmuştur. Şârihler bunun failinin İbn as-Sakan olduğunu söylerler³. Hatta, *İbn as-Sakan*'ın böyle bir tasarrufuna başka bir yerde de işaret imkânını bulurlar⁴. Buḥârî'nin, muhaddislerin âdetine tabi olarak yerini boş bıraktığı ve sözün siyakı bakımından kolayca hatırlanabilecek, biraz müstehcen bir kelimenin bazı râviler tarafından mahalli mahsusuna yerleştirildiği vakidir⁵. Bunlardan başka, 'Abû Zarr rivayeti'nde, filolojik kaynaklardan gelen kısımların baş tarafında zikrolunan «*wa qâla ḡayruhu*» kaydı bulunmaz. Bu kaydın diğer râviler tarafından kendi rivayetlerine ilâve edilmiş olmasından ziyade, 'Abû Zarr'ın, kendi rivayetinden çıkarmış olmak ihtimali daha kolaylıkla kabul edilebilir.

¹ Buḥârî VI, 112, st. 8.

² Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 268, VIII, 387, IX, 82.

³ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 153.

⁴ Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 191, *Tahzib at-tahzib* IV, 245.

⁵ *Fatḥ al-bârî* VIII, 141.

Bu bahsin sonunda, Buḥârî metnindeki bazı yanlışlıklara delâlet eden kelimelerin, kitabın dışında uğradığı tashih tarzına kısaca temas etmek ve bu hususta Qâdî 'Îyâd'ın *Maşâriq al-³anwâr* adıyla meydana getirdiği şayan-ı hayret mesaisine işaret etmek istiyoruz. O, İmâm Mâlik'in *Muwattâ'* ile Buḥârî ve Muslim'in *Şaḥîḥ*'lerine tahsis etmiş olduğu bu kitabında takib ettiği filolojik tenkit tarzı, her halde, mezkûr musannefatın şârihlerinden her hangi birinin tek başına başarabildiğinden çok müsmirdir. Zirâ, râvilerin hepsinin bir kelime veya ibarenin rivayetinde ittifak ettiği hallerde bile, mantıkî tenkit yolundan hareket ederek hepsine muhalefet etmekte bir be's görmemiştir. Meselâ, Buḥârî'nin İbn 'Abbâs'dan naklettiği « *وقال ابن عباس : سورة ازلناها (24 : 1) بيناها* »¹ şeklindeki bir tefsiri yanlış bulmuş « *وكذا في النسخ والصواب ازلناها* » demişdir². İfadesinden, bunun kaynağını görmeden mantıkî yoldan tenkidine teşebbüs ettiği anlaşılıyor. Bunu, Ṭabarî'nin³ « *Alî b. 'Abî Ṭalḥa* » kanalıyla İbn 'Abbâs'dan rivayet edilenle karşılaştırdığımız zaman, tamamiyle isabet ettiğini görürüz⁴. Yine onun, rivayetlerin tercihinde umumiyetle isabetli ihtiyarı insanı hayrete düşürecek mükemmeliyettir. Meselâ, bir çok kelimelerin râviler tarafından muhtelif şekide okunan, birbirlerinden vazih olarak ayrılmayan rivayetlerinden sadece lisanı karşı derin vukufunun vermiş olduğu sezîşe dayanarak bu yanlış okunan kelimelerin aslını esas kaynaktakine mütâbık bir şekilde, hayret verici bir isabet ile ihtiyar etmektedir. Meselâ Buḥârî'nin (9:49) « *لا تفتى* » âyetinin⁵ *Macâz al-Qur'ân*'dan alıp, râvilerin harflerin noktaları yüzünden muhtelif şekiilerde okumuş oldukları⁶ « *لا تؤمنى* » şeklindeki tefsirini⁷ bu maharetle seçmiştir.

¹ Buḥârî, VI, 99, st. 8.

² Bk. *Faḥ al-bârî* VIII, 339; 'Aynî IX, 50.

³ *Tafsîr at-Ṭabarî* VIII, 46.

⁴ Bk. 'Aynî IX, 50.

⁵ Buḥârî VI, 63, st. 17.

⁶ Bk. *Faḥ al-bârî* VIII, 238.

⁷ *Maşâriq al-³anwâr* I, 19.

ŞAHİH'İN TE'LİFİNİN İSTİNAD ETTİĞİ PRENSİPLER (= ŞARTLAR)

Buraya kadar bazı hususiyetlerini incelediğimiz *Şahîh*'e muh-, teva ve mahiyetiyle uzlaştırılamıyacak olan bir takım şartlar -yani kitabın tel'ifinde musannıfı tarafından ittihaz olmuş ve daima sadık kalınmış prensipler- izafe edilir. Buḥârî'nin kitabıyla birlikte diğer meşhur hadis musanefatının da mefruz şartları mevzuu bahsedilir. Bilindiğine göre, bu şartları ilk defa mevzuu-bahs edip «*Şurûṭ al-ʿaʿimmat fi'l-qırâ'a wa's-samâ' wa'l-munâwala wa'l-icâza*» adıyla müstakil bir eser meydana getiren kimse ʿAbû ʿAbdallâh b. Manda (öl. 395) olmuştur¹. Daha sonra, Muḥammad b. Tâhir al-Maḥdisî (öl. 507) meşhur altı hadis musannıflarını kasdederek «*Şurûṭ al-ʿaʿimmat as-sitta*»², ʿAbû Bakr al-Ḥâzımî (öl. 584) de İbn Mâca'yi bir tarafa bırakıp «*Şurûṭ al-ʿaʿimmat al-ḥamsa*»³ adlı birer risâle meydana getirmişlerdir. ilki hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız bu risâlelerden, bize kadar gelmiş olan son ikisi, müelliflerinin, mevzuubahs ettikleri hadis mecmualarını en dakik şartların çerçevesinde mülâh:zaya değil, onlara gelişi güzel bir şekilde izafe edilmiş olan bu şartları münakaşa ve izafe edilmiş buldukları kitapların muhtevasına uygun olmadığını ispata çalıştıklarını göstermektedir. Bu her iki risâlenin muhtevasından anlaşıldığı vechiyle, Buḥârî ve Muslim'e, kitaplarının muhtevasına uygun olmayan şartları ilk defa izafe eden kimse al-Ḥâkim an-Nisâbûrî (öl. 405) olmuştur. Ona göre, gerek Buḥârî ve gerekse Muslim, kitaplarında, ancak kendilerini asgarî ikişer ikişer veya daha fazla, Peygamber'e kadar râviler zinciriyle giden hadisleri almışlardır. Yani, bir hadisi kitaplarına sokmak için onun en aşağı iki senedinin bulunmasını şartkoşmuşlardır⁴. Hâkim'in, ken-

¹ *Şurûṭ al-ʿaʿimmat al-ḥamsa* s. 2 (haşiye). Naşir Muḥammad Zâhid al-Kawgarî, haşiyede kaydetmekte olduğu bu malûmat için kaynak göstermemektedir.

² Bk. Brock. *Suppl.* I, 603 ve bk. Bibliyografya.

³ Bk. *Ayn. esr.* I, 605.

⁴ Hâkim an-Nisâbûrî'nin bu fikirlerini havi «*al-Madḥal ʿilâ maʿrifat kitâb al-ʿiklil*» adlı eseri bize kadar gelmiştir (bk. Brock. *Suppl.* I, 276, Şehid Ali Paşa Ktb. nr. 346) ve bk. *Şurûṭ al-ʿaʿimmat al-sitta* s. 15, *Şurûṭ al-ʿaʿimmat al-ḥamsa* s. 31 vd.

dinden sonra pek az, kimse tarafından benimsenen bu hükümün¹ kitapların muhtevasıyla hiç bir alâkası bulunmadığını, daha doğrusu mücerred ve mutasavver bir hüküm olduğunu, Muḥammad b. Ṭâhir al-Maqdisî (öl. 507) 'den Suyûṭî (öl. 911) 'ye kadar bir çok kimseler belirtmişlerdir². Hatta, İbn Ḥacar'in ifadesine göre bu, *Şaḥîḥan*'ı etüd etmemiş olan kimsenin hükmüdür³. Esasen Buḥârî, Muslim ve onları takib eden diğer hadis musannıflarının hiç biri, kitaplarında hadis «i h r a c» 'ının şartlarını zikretmiş veya onlardan böyle bir şey nakledilmiş değildir. Onların mefruz şartları kitaplarının mevzu ve muhtevasına bakılarak sonradan izafe edilmiştir⁴. Hatta bu kitapların çoğu bir mukaddime de ihtiva etmemekte ve doğrudan doğruya hadis serdine geçmiş bulunmaktadır. Bunların arasında, yapacağı işi önceden vazih olarak belirten Muslim'in mukaddimesinde dahi kitabın şartlarının zikrine raslanmamaktadır. Hatta, onun mukaddimesinde zikretmiş olduğu «*Şaḥîḥ ḥadîs*» tabiri dahi⁵ çok umumî bir mâna ifade etmekte olup, *muştalah al-ḥadîs* kitaplarının tarifine uymamaktadır. Yaptığı işi belki daha çok planlaştırmış olan Muslim'de dahi «*şahîḥ al-ḥadîs*» tabiri sonrakilerin aynı kelimedede buldukları manadan bir hayli farklı olunca, Buḥârî'nin kitabında daha vazih bir ifadesini bulamayacağımız tabiidir. Esasen Buḥârî'de buna delâlet edecek kelime, kitabın kapağında «*al-Câmi' as-şahîḥ al-muhtaşar min umûr Rasûlillâh .. ilh*» şeklinde mahfuz kalan isminde mevcuttur⁶. Oysa ki, Buḥârî'nin kullandığı bazı hadis istilâhları bile, diğerlerinin istimaline uymamaktadır. Meselâ, o, «m u r s a l» yerine «m u n q a ṭ i» ve «m u t a ṣ ı l» yerine «m u s n a d» diyordu⁷.

¹ Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 17.

² Bk. *Şurût al-ʿaʿimmat as-sitta* s. 14, *Şurût al-ʿaʿimmat al-ḥamsa* 31 vd.; *Tadrîb ar-râwî* s. 17; *Taʿlîq ât as-Suyûṭî ʿala'l-Buḥârî* 1b-2a.

³ Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 17.

⁴ Bk. *Şurût al-ʿaʿimmat as-sitta* s. 10.

⁵ Muslim I, 6.

⁶ *Taʿlîqât as-Suyûṭî ʿala'l-Buḥârî* 2a.

⁷ Bk. Buḥârî VI, 189 st. (alttan) 2 ve bk. *Fatḥ al-bârî* IX, 54; *ʿAynî* IX, 323, *Qasṣallânî* VIII, 454.

BUHÂRÎ'NİN TENKİDİ

Buhâri'nin *Şahîh*'i, te'lifinden az bir zaman sonra kazanmış olduğu takdir ve itibara rağmen, hadiste, yeni musnad, sunan ve câmi'ler meydana getirme devrinin hemen hemen sona ermeğe başladığı bir zamandan itibaren, kendilerini daha evvelkilerin tetkikine hasreden muhaddislerin tenkidinden de kurtulamamıştı. Bu tenkid devri aşağı yukarı aynı musannefatın şerh, iza¹ ve ikmaline başladığı devirdir. Buhâri ve Muslim'in *Şahîh*'lerinin etrafında ortaya çıkan tenkit daha ziyade hadis senedlerindeki râvi, nisbet ve künyeleri mevzu olarak seçmiştir¹. Muhaddislerin hatalarını ilk olarak toplayıp münakaşa eden 'Abû 'Sulaymân al-Ḥaṭṭâbî (öl. 388), kitabına² Buhâri'nin *Şahîh*'inin muhtevasından, müteakip şârihlerin nazarı dikkatini celbeden kısımları almamıştır. Hatta bunların hemen hemen hepsinin, Buhâri'nin kitabının ilk şerhi olan *İ'lâm al-sunan*³ 'inde gözünden kaçtığı anlaşılmaktadır.

Buhâri ve Muslim'in *Şahîh*'lerini daha ziyade râvi ve senedleri bakımından tenkid eden ilk eseri 'Abû l-Ḥasan ad-Dâraquṭnî (öl. 385) ortaya koymuştur. Daha sonra aynı faaliyeti 'Abû 'Mas'ûd ad-Dimaşqi (öl. 400) ve 'Abû 'Ali al-Ğassâni (öl. 498) inkişaf ettirmişlerdir⁴. 'Abû'l-Walid al-Bâci (öl. 474) 'nin verdiği bir haberdan, Buhâri'nin kitabının üçüncü tabaka râvilerinden 'Abû Zarr al-Harawî (öl. 434) 'nin de *İlzâmât al-Buhârî* adında bir eser meydana getirerek, rivayet ettiği kitabı, şeyhleri bakımından tenkide tabi tuttuğunu öğreniyoruz⁵. 'Abû 'Alî al-Ğassâni'nin *Taqyîd al-muḥmal*⁶ 'inden gayrı, *Şahîhan*'i tenkid eden bu eserlerden hiç biri bize kadar gelmemiştir. Bundan başka İbn 'Abdalbarr (öl. 463) 'in de Buhâri'nin garip karşılanan bazı taraflarını ele alan *al-Masâ'il al-mustağraba min al-Buhârî* adında bir eser vücade getirdiğini öğreniyoruz⁷. Buhâri ve Muslim'in 200 kadar hadisini

¹ Bı aynı zamanda Qâdî 'İyâq'ın fikridir (bk. *Maşâriq al-ʿanwâr*, I, 6).

² Bk. Brock. G. I^a, 174, *Suppl.* I, 275.

³ Brock. *Suppl.* I, 261.

⁴ Nawawî, *Şarḥ Muslim* I, 40-41.

⁵ Bâci, *Şuyûḥ al-Buhârî* 9b.

⁶ Brock. *Suppl.* I, 629.

⁷ Zurqânî I, 69.

tenkid eden Dâraquṭnî'nin *al-İstidrakât wa't-tatabbî'* adlı eserinin mahiyetini, İbn Hâcar tarafından iktibas edilen büyük bir kısmı¹ vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. İbn Hâcar bütün bunları teker teker cevaplandırıp tenkidleri hafifletmeğe çalışmıştır.

Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'indeki bazı yanlışlıklar, kitabın tenkidi etrafında ilk eserlerin ortaya çıktığı bir devirde, Haṭîb Bağdâdî (öl. 463) tarafından «ğalaṭ» diye adlandırıldığı halde² bunu veya «taṣṣîf» tabirini Buḥârî hakkında kullanmayı İbn Hâcar tecviz etmemektedir. Ona göre, bu hususta «w a h m» kelmesini istimal daha muvafıktır³. Mamafih o, Buḥârî'nin tenkidinden pek memnun olmamasına rağmen, şerhinde şârihlerin, hassaten Kirmânî'nin, zaman zaman şiddetli itirazlarını, cevaplandırmak gayesiyle bile olsa, nakletmek mecburiyetinde kalmıştır.

Buḥârî'nin her şeyden önce kitabına başlayış tarzı tenkid edilmiştir⁴. Onun, *Şaḥîḥ*'ine almış olduğu ilk iki hadisten birinin, bulunduğu bâbla alâkası olmadığına, diğerinin ise noksan bırakıldığına itiraz edilmiştir⁵. Üçüncü hadisinde de «*muṣṭalah al-ḥadîs*»-de «idrâc» diye adlanan bir yanlışlığı tespit etmişlerdir⁶. Hazret-i 'Âiṣâ'den rivayet edilen bir hadisin metni arasında geçen «*taḥannus*» kelimesinin sanki 'Âiṣâ tarafından şerhedildiği ve tekrar hiç bir tefrike tabi tutulmadan hadise devam edildiği görülmektedir. Aynı hadisin diğer bir defa «*Kitâb at-tafsîr*» kısmında⁷ zikri esnasında, mevzuu-bahs izahın 'Âiṣâ'nin olmadığı, hadis metnine sonradan girdiği açık bir şekilde görülmektedir⁸. Onun filologlarla olan münasebetlerinin izahında şârihlerin tenkidlerinden bir kısmını mevzuu-bahs etmiştik. Onların dışında «*al-Mudrac*» adlı kitabında⁹ zaman zaman Buḥârî'yi vehm ile itham eden Haṭîb Bağdâdî'nin, muhtevayı daha ziyade mantıki yoldan tenkid eden Qâdî 'İyâd'ın adını zikretmek gerekiyor.

¹ *Hadyu's-sâri* 344-381.

² *Târiḥ Bağdâd* XII, 102.

³ *Fath al-bârî* VI, 12.

⁴ Bk. *Ayni esr.* I, 5-6.

⁵ Haṭîbî, *Şarḥ ol-Buḥârî* 4a; *Fath al-bârî* I, 13.

⁶ Buḥârî I, 7, st. 4.

⁷ *Ayn. esr.* VI, 173, st. 10.

⁸ Bk. *Fath al-bârî* I, 21, VIII, 550; Qasṭallânî I 61.

⁹ Haṭîb Bağdâdî, *al Mudrac*, Topkapu Sarayı, III, Ahmed Ktb. nr. 612 (Bk. bibliyografya).

Haşib Bağdâdî'nin «*al-Mudrac*» adlı kitabında, Buḥârî'yi ne şekilde tenkid ettiğini gösterebilmek için burada sadece bir misal vereceğim :

Buḥârî'nin, mevsul olarak, kitabında üç yerde¹ iyrad etmiş olduğu bir hadis hakkında, Haşib Bağdâdî şöyle demektedir : «Buḥârî Masrûq kanaliyle Âişa'nin annesiyle Ummu Rummân'dan «*ifk*» hadisinin bir kısmını naklediyor. Bu bir vehmden ibarettir. Masrûq Umm Rummân'dan hadis duymamıştır. Zira Umm Rummân Peygamber'in hayatta bulunduğu sırada vefat etmiştir. Vefatı sırasında da Masrûq altı yaşındaydı. İşin bu tarafı Buḥârî'ye kapalı kalmıştır. Zannedersem Muslim bu işin farkına varmış ve hadisin naklinden vazgeçmiştir»².

Haşib Bağdâdî'nin bu gibi itirazları çoktur. Diğer bütün tenkidler gibi bunları da İbn Hacer redde çalışmaktadır³. Bütün bu tip tenkidlerden başka, Buḥârî'de bazı hadisler, mantiken kabûlünün imkânsızlığı ileri süülerek reddedilmiştir. Meselâ, senedlerine itiraz imkânı bulunmayan bir hadis hakkında İmâm Bâqillânî ; «*Bu hadisin kabulü caiz değildir ve Peygamberin bunu söylemiş olması mümkün değildir.*» demiştir. İmâm Haramayn ve İmâm Gazzâlî de bu hadisi şiddetle reddederken senedine hiç ehemmiyet vermiş değillerdir⁴.

Buḥârî'nin tenkide uğrayan taraflarından biri de, hadislerin tekrarı, ve bâblarla ihtiva ettikleri hadisler arasında çok defa bir münasebetin bulunmamasıdır.

Her halde, hadis edebiyatının şöhretin zirvesine çıkarılmış olduğu bu esere karşı, diğer taraftan tevcih ettiği tenkid burada üzerinde duramayacağımız ayrı bir tetkik mevzuudur.

*
*
*

Buḥârî'nin kitabı, gerek senedleri gerek kaynaklarıyla olan münasebetleri ve gerekse metodu bakımından bir çok tenkidlere uğramış olmasına rağmen islâmî edebiyatta, Allâhın kitabından sonra

¹ Buḥârî IV. 150, VI, 76, 105 ; *Fath al-bârî* VI, 299, VIII, 274.

² *al-Mudrac* 102a ; *Hadyû's-sârî* s. 371.

³ Bk. *Hadyû's-sârî* s. 346-381.

⁴ Bk. *Fath al-bârî* VIII, 255 ; *Aynî* VIII, 651.

en çok değer ve itibar kazanmış bir eser mertebesine erişmiştir¹. Bu mertebeye, muhtevasıyla ciddî bir şekilde karşı karşıya gelen âlimlerin tenkidlerinden pek zarar görmeyerek ümmetin «icmâ»'ı ile yükselmiştir². Te'lifinden bir kaç asır geçtikten sonra, hemen hemen münakaşa edilmez bir hale gelen bu mevkie yükselmiş olmasının bir tarihçesi vardır. Buḥârî'nin zamanla kazanmış olduğu şöret, bu tarihçenin başlangıcında, Şahîh'iyle başka eserler arasında paylaşıyordu.

Daha Buḥârî'nin kitabının te'lifinden belki elli sene kadar önce, İmâm Mâlik'in *Muwattâ*'ının, tilmizi Şâfi'î tarafından, *Allahın kitabından sonra en üstün mertebede bulunduğu* ilân edilmişti³. Buḥârî'nin *Şahîh*'i ve diğer hadis musannefatının ortaya konmasından iki asır kadar sonra bile *Muwattâ*'ı emsali tasavvur edilemeyecek bir kitap olarak tanıyanlar vardı⁴. Bahusus bir çok mağribli âlimler nazarında *Muwattâ* ilk asıl «al-²aşl al-²awwal», Buḥârî'nin kitabı ise «al-²aşl as-şânî» idi⁵. Bir çok muhaddislerin nazarında «Şahîh nev'nin de ilk musannıfı İmâm Mâlik'ti»⁶.

Buḥârî'nin *Şahîh*'i, şöhretini sonradan, daha ziyade Muslim'in kitabıyla paylaşmak mecburiyetinde kalmıştı. Çünkü, Muslim, kitabına sahih hadislerden başka bir şey karıştırmamıştı. Mukaddimesinden sonra muhtevasını sadece sahih hadisler teşkil ediyordu⁷. Daha evvel Buḥârî'nin kitabını gören muslim⁸ tekrardan şiddetle kaçınmıştı⁹. Hadisleri, kendileriyle ilgili bâblara tam bir dikkat ve titizlikle yerleştirmişti. Bir hadis arandığı takdirde hemen bulunabilecek bir kolaylık arz ediyordu. Halbuki, Buḥârî'de bir hadisi, hadis ilminde bir hayli nasibi olan kimseler bile kolay kolay bulamıyorlardı¹⁰. Mamafih, evleviyet mertebesini Muslim'e vermek isteyen kimselerin nazarında bütün bu hususiyetlerin bir sebebi vardı. Muslim kitabını ikamet ettiği yerde, kaynaklarının yanı başında ve

¹ Bk. meselâ *Tadrîb ar-râwî* s. 25.

² İbn Haldûn, *al-Muqaddima* s. 264.

³ *Kaşf al-muğattâ* s. 54

⁴ İbn 'Abdalbarr, *K, at-taqaşşî* s. 9; ²*Aḥâdiş al-Muwattâ*, (mukaddime) s. 5.

⁵ *Şarḥ at-tirmizî* 1, 5.

⁶ *Zurqânî* 1, 9.

⁷ *Hadyû's-sâri* s. 8; *Tadrîb ar-râwî* s. 27.

⁸ İbn Haldûn, *al-Muqaddima* s. 262.

⁹ Muslim 1, 3; *Ta'liqât as-Suyûtî* 2 b.

¹⁰ Nawawî, *Şarḥ al-Buḥârî* 23 a.

şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmişti. Hadislerin arasında başka söz serdinden kaçınıyor, kitabın üslûbuna, siyakına gayret gösteriyor, Buhâri gibi muhtelif bâblarda hadisleri parçalamaya mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına çalışmıyor, muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor, «m a w q u f» hadislerine ehemmiyet vermeyip sadece «m u s n a d» lerle ilgileniyordu... Bütün bunlara rağmen, onu Buhâri'ye tercih etmemek lâzımdı¹.

Buhâri'nin kitabı için, bir kaç asır zarfında daha başka rakibler de vardı. Muasırı 'Abû Dâwud as. Sicistânî (öl. 275) 'nin «*Sunan*» i din ilminde emsâli tasnif olunmamış bir kitaptı². Tilmizlerinden 'Abû 'İsâ't-Tirmizî (öl. 279) 'nin kitabı bile, bazan ona tercih edilirdi³. Zira, daha kullanışlıydı⁴. Diğer taraftan şartları bakımından Nasâ'i (öl. 300) 'nin kitabını diğerlerine tercih edenler vardı⁵. Buhâri'nin muasırı 'Abû Hâtim ar-Râzî'nin nazarında da 'Abû'l-Walid at-Ṭayâlisî (öl. 227) 'nin kitabından daha sahih olanı yoktu⁶. Hakikatte bunların hepsinin kendilerine has bir meziyeti vardı⁷. Daha, şöhretlerin kat'i olarak taayyün etmemiş bulunduğu hicri dördüncü asırda, Buhâri'nin kitabını Fî abri'den rivayet eden râvilerden Sa'îd b. as-Sakan (öl. 353), etrafında toplanıp çoğalan hadis kitaplarının en iyilerini tavsiye etmesini isteyen halka, evine gidip dört kitab çıkarmış ve : «*İşte bunlar, Buhâri'nin, Muslim'in, 'Abû Dâwud'un ve Nasâ'i'nin kitapları İslâmın esaslarıdır*» demişti⁸. Fakat Buhâri ve Muslim'in kitapları, rağbetin tevcihinde mütereddit bulunan bu ilk devri arkada bıraktıkça rakiplerini de hemen hemen unutturacak bir şekilde geride bıraktılar ve «*Şâhîhan*» adını kazandılar. İkisinden birinin tercihi gerekince de daha çok tutulana ve daha fazla taraftar toplayana Buhâri olmuştur.

¹ *Hadyu's-sârî* s. 10.

² *Şarh at-Tirmizî* I, 5-6.

³ *Hatîbî, Ma'âlim as-sunan* I, 3.

⁴ *Şurûṭ al-ḡa'îmmat as-sitta* s. 16.

⁵ *Ayn. esr.* 18.

⁶ *Tahzîb at-tahzîb* XI, 47.

⁷ *at-Tazkira bima 'rifat ricâl al-kutub al-aşara* 2a.

⁸ *Şurûṭ al-ḡa'îmmat as-sitta* s. 16.

DÖRDÜNCÜ KISIM

I. L Â H İ K A

«BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI»

«1» numaralı lâhika, *Şahîh*'de geçen nusnad hadislerin kaynaklarını araştırmak maksadıyla girilen bir denemenin neticelerini ihtiva ediyor. Daha ziyade, Buhârî'nin kitabına has bulunan «mu'allaq» hadis ve haberler ise mezkûr denemeye tabi tutulamamıştır.

Buhârî'nin kitabındaki bütün musnad hadislerin rivayet senedlerinin fişlenmesi, sonuncu râvileri müştepek olan rivayetlerin bir araya getirilmesi, menşee doğru râviler arasında iştirak noktaları aranması, «*Buhârî'nin kaynakları*» adlı fasılda (s. 42-68), yukarıda izah edildiği vechiyle, denemenin esasını teşkil ediyor. Kanatımızca, Buhârî pek mütenevvi bir literatüre müracaat ettiğiinden, rivayet zincirleri geniş bir dağılma arz etmektedir. Hatta, şemalarda görüldüğü üzere, bazı râvilerin isimleri *Şahîh*'de sadece bir defa geçmektedir. Bu taktirde, o râvi vasıtasıyla alınmış hadisin kaynağı hususunda, diğer hadis kitaplarında da aynı ameliye yapıp neticelerinden faydalanmak imkânı hasıl oluncaya kadar, kat'i bir şey söylenemeyecektir. Şemâlarda, kendisinden sonraki isimler dağılma arzeden râvi ise, Buhârî'nin, *Şahîh*'in te'lifinde faydalandığı kitabın sahibi olarak kabul edilecektir.

Parantez içindeki rakamlar, rivayet edilen hadislerde râvinin isminin ne kadar hadiste geçtiğini göstermektedir.

Sonuncu râviler esasına göre hazırlanan şemaların tertibinde alfabetik sıraya riayet edilmiştir. *Şahîh*'de mevcut bir haberin kaynağını öğrenmek isteyen okuyucu, alfabetik şemaya kolayca baş-

vuracaktır. *Şaḥih*'de her hangi bir râvinin durumunu öğrenmek istediği takdirde, umumî indekse müracaat edecek, şemalardaki yerlerini tesbit sûretiyle, o râvinin, Buḥârî'nin kaynaklarından birinin sahibi mi yoksa sadece kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran kimse mi olduğunu anlayabilecektir.

Sonuncu râvilerin ölüm tarihlerinin tesbitine çalışılmış, (Rs) kısaltması ile gösterilen «*Ricâl aş-şahîḥayn*» ve (Tt) kısaltması ile gösterilen «*Tahzîb at-tahzîb*» deki yerlerine işaret edilmiştir.

1

ʿAbbâd b. Yaʿqûb
 ar-Rawâcini¹ (1)
 |
 ʿAbbâd b. al-ʿAwwâm (1)
 |
 ʾAbû Işhâq aş-Şaybânî (1)
 al-Walid b. ʿAyzâr
 |
 ʾAbû ʿAmr aş-Şaybânî (1)
 |
 ʿAbdallâh b. Masʿûd (1)

2

ʿAbbâs b. al-Ḥusayn (3)
 ʾAbû'l-Faḍl² (2)
 |
 Mubassîr (1)   Yahyâ b. ʾÂdam (1)

3

ʿAbdalʾ aʿla b. Ḥammâd³ (14)
 b. Naşr al-Bâhili
 |
 Wuhayb (3)   Yazîd b. Zurayʿ (10)
 |
 Saʿîd (10)
 |
 Qatâda (10)
 Yahyâ b. Maʿîn (1)

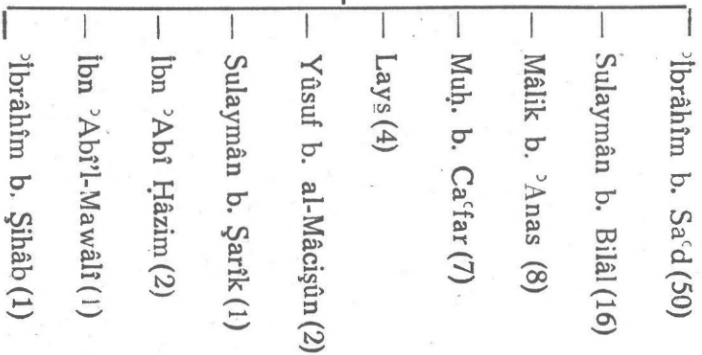
¹ Öl. 250. Rs 333; Tt V, 109.

² Öl. 240. Rs 363; Tt V, 116.

³ Öl. 237. Rs 331; Tt VI, 93.

4

ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdallâh
b. ʾUways¹(92)

5

ʿAbdalğaffâr b. Dâwûd b. Mihrân
ʾAbû Şâlih al-Ḥarrânî² (2)

Yaʿqûb b. ʿAbdarrahmân az-Zuhrî (2)

ʿAmr Mawlâ al-Muṭṭalib (2)

ʾAnas b. Mâlik (2)

¹ Rs 311 ; Tt IV, 345.

² Öl. 228, Rs 329 ; Tt VI, 366.

7

ʿAbdallāh b. ʿAmr b. al-Ḥārīṣ
 ʾAbū Maʿmar²(61)

ʿAbdalwārīs b. Saʿīd ʾAbū Ubaydat al-Baṣrī³ (61)

- ʿAbdalʿazīz b. Suhayb (22)
- ʾAyyūb b. ʾAbī Tamīma (12)
- al-Ḥusayn b. al-Muʿallim (12)
- Ḥumayd b. Hilāl (2)
- ʾAbūʿt-Tayyāḥ (2)
- Quṭn ʾAbūʿl-Hayṣam (1)
- Yazīd b. ʾAbī Yazīd (1)
- Kusayyir b. Şinzīr (1)
- Şuʿayb b. al-Ḥabḥāb (1)
- Ğazrat b. Şābit (1)
- Yaḥyā b. ʾAbī ʾIşḥāq (2)
- ʾAbū ʿUṣmān (1)
- Ḥālid al-Ḥazzā (2)
- Saʿīd b. ʾAbī ʾUrwa (1)

6

ʿAbdallāh b. ʿAbdalwahhāb
 al-Ḥacabī¹(18)

- Ḥammād b. Zayd (12)
- Ḥālid b. al-Ḥārīṣ (8)
- ʿAbdalʿazīz b. ʾAbī Ḥāzim (2)
- Ḥātim b. İsmāʿīl (2)
- Yazīd b. Zurayʿ (1)
- İbn ʿUlayya ʾİsmāʿīl (1)
- Bişr b. al-Mufaḍḍal (1)

¹ Öl. 228 Rs 266; Tt V, 304.

² Öl. 224 Rs 257; Tt V, 335.

³ Öl. 179 Rs; Tt, VI, 441.

8

‘Abdallâh b. ‘Abî Şayba¹ (18)
(b. Muḥ.)

- ‘Abû Usâma (6)
- Yaḥyâ b. Sa‘îd (3)
- Ca‘far b. ‘Awn (1)
- ‘Abdallâh b. İdrîs (1)
- Wakî‘ b. al-Carrâḥ (1)
- ‘Abû Bakr b. ‘Ayyâş (1)
- ‘Abû ‘Aḥmad Muḥ. b. ‘Abdallâh (1)
- ‘Abdarraḥman (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- İbn Numayr (1)
- ‘Ubaydallâh (1)
- Yûnus. b. Muḥ (1).

9

‘Abdallâh b. Maslama b. Qa‘nab² (131)

- Mâlik b. ‘Anas (101)
- ‘Abdal‘azîz b. ‘Abî Ḥâzim (12)
- Ḥâtim b. ‘İsmâ‘îl (4)
- Yazîd b. Zuray‘ (3)
- ‘Aflaḥ b. Ḥumayd (2)
- ‘İbrâhîm b. Sa‘d (2)
- Lays (1)
- Sulaymân b. bilâl (1)
- Sufyân (1)
- Yazîd b. ‘İbrâhîm at-Tustarî (1)
- ‘Abdal‘azîz b. ‘Abî Salama (1)
- ‘Alî b. ‘Abî Zî‘b (1)
- Fuḍayl b. ‘İyâḍ (1)

¹ ÖI. 235 Rs 259; Tt VI, 2.

² ÖI. 221, Rs 260, Tt VI, 31.

11

‘Abdallâh b. Muḥ. b. ‘Abî’L-‘Aswad² (14)

- Mu‘āz (2)
- ‘Abû ‘Usāma (1)
- Qurayş b. ‘Anas (1)
- Ḥumayd b. al-‘Aswad ve Yazîd b. Zuray^c (1)
- ‘Abdal‘azîz b. ‘Abdişşamad (1)
- al-Faḍl b. al-‘Alâ³ (1)
- Ḥaramayy (1)
- ‘Abdalvâhid (1)
- Yaḥyâ (1)
- Mu‘tamir (2)
- ‘Abû Ḍamra (1)
- ‘İsmâ‘il (1)

10

‘Abdallâh b. Muḥ. b. ‘Asmâ¹ (11)

- Mâlik (5)
- Nâfi^c (6)

¹ ÖI. 231. Rs 259; Tt VI, 5.

² ÖI. 223. Rs 266; Tt VI, 6.

‘Abdallâh b. Muḥ. al-Cu‘ffî (197)

- Hişâm b. Yûsuf (37)
- Sufyân b. ‘Uyayna (42)
- ‘Abdarrazzâq (19)
- Wahb b. Carîr (13)
- ‘Abû ‘Āmir ‘Abdalmalik b. ‘Amr (15)
- Mu‘âwiyat b. ‘Amr. (14)
- Yahyâ b. ‘Ādam (16)
- Yûnus b. Muḥ. al-Baġdâdî (6)
- ‘Uşmân b. ‘Umar (6)
- ‘Abdaşşamad (3)
- ‘Abû ‘Āşim (3)
- ‘Azhar b. ‘Awn (2)
- ‘Abḍalmalik b. ‘Amr (1)
- ‘Arim (1)
- İbn Mahdi (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- Şabâba (1)
- Muḥ. b. ‘Abdallâh al-‘Asadî (1)
- ‘Abû Hafş ‘Amr (1)
- Yahyâ b. Ma‘in (1)
- Rawḥ b. ‘Ubâda (1)
- Yazîd (1)
- Hâşim b. al-Qâsim (2)
- İshâq al-‘Azraq (1)
- ‘Abdal‘azîz b. maslama (1)
- Marwân b. Mu‘âwiya (1)
- Ḥibbân (1)
- Ya‘qûb b. ‘İbrâhîm (1)
- Ḥaramayy b. ‘Ammâra (1)
- ‘Amr b. ‘Awn (1)
- ‘İbrâhîm b. ‘Abî'l-Wazîr (1)
- ‘Abdalmalik b. ‘Amr (1)
- ‘Abû ‘Aḥmad az-Zubayrî (1)

13	‘Abdallāh b. Munīr al-Marwazī ¹ (14)	— ‘Abū Ḥātim al-‘Aṣhal (1) — Ḥārūn b. ‘Ismā‘īl (1) — an-Naḍr (1) — Wahb b. Carīr (1) — Yazīd b. Hārūn (1) — Yazīd al-‘Adawī (1) — Yazīd b. Zuray ^c (2) — ‘Abdallāh b. Bākr (2) — ‘Abū’n-Naḍr (4)
14	‘Abdallāh b. Racā b. al-Musanā ² (11)	— Ṣu‘ba (1) — ‘Isrā‘īl (10)
15	‘Abdallāh b. Sa‘īd al-Kindī ³ (1)	— ‘Uqbat b. Ḥālid (1) — ‘Ubaydallāh (1)

¹ ÖI. 243. Rs 267; Tt 43.

² ÖI. 219. Rs 251; Tt V, 209.

³ ÖI. 255. Rs 252; Tt 236.

18

‘Abdallâh b. Yûsuf
 |
 al-T’anaysî³ (335)
 — Mâlik (272)
 — Lays (57)
 — İbn Wahb (4)
 — Yaḥyâ b. Ḥamza (1)
 — ‘Abdallâh b. Sâlim
 al-Humşî (1)

17

‘Abdallâh b. Yazîd
 |
 al-Muqrî² (12)
 — Sa‘îd b. ‘Abî ‘Ayyûb (5)
 — Ḥaywa (5)
 — Lays (1)
 — Kahmas b. al-Ḥasan (1)

16

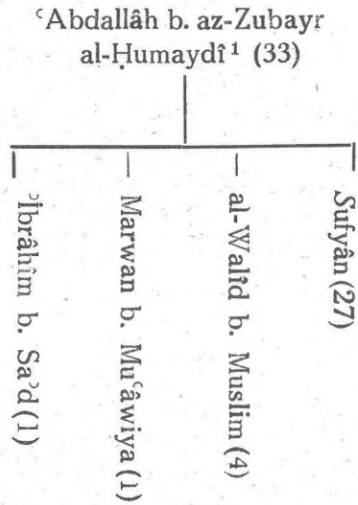
‘Abdallâh b. aş-Şabbâh
 |
 al-Hâşimî¹ (6)
 — Mu‘tamîr b. Sulaymân (3)
 — ‘Abû ‘Alî al-Ḥanafî (2)
 — Maḥbûb b. al-Ḥasan (1)

¹ ÖI. 251. Rs 253; Tt V, 264.

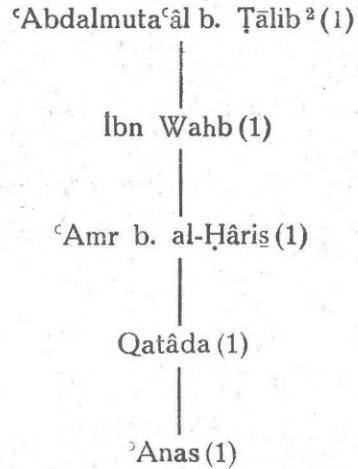
² ÖI. 213. Rs 262; Tt VI, 83.

³ ÖI. 218. Rs 268; Tt VI, 88.

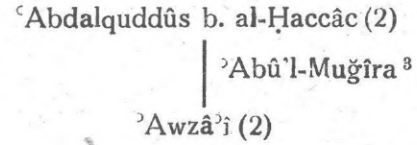
19

20

21

¹ ÖI. 219. Rs 265 ; Tt V, 216.

² ÖI. 226. Rs 329 ; Tt VI, 379.

³ ÖI. 212. Rs 323 ; Tt VI, 369.

22

ʿAbdalquddūs b. Muḥammad¹(1)

ʿAmr b. ʿAṣim (1)

Hammâm b. Yaḥyâ (1)

ʾIshâq b. ʿAbdallâh
b. ʾAbî Ṭalḥa (1)

ʿAnas (1)

23

ʿAbdarraḥîm al-Muḥâribî²(1)

Zâʾida

Ḥumayd aṭ-Ṭawil (1)

ʾAnas (1)

24

ʿAbdarraḥmân
b. Ḥammad³(1)

İbn ʿAwn (1)

Muḥ. (1)

214

¹ Rs 323; Tt 370.

² Öl. 21¹. Rs 265; Tt V, 216.

³ Öl. 213. Rs 291; Tt VI, 164.

25

‘Abdarrahmân
b. ‘Ibrâhim

ad-Dimaşqî¹(1)

al-walid (1)

al-‘Awzâ‘î(1)

26

‘Abdarrahmân b. al-Mubarâk²(8)

Ḥazm (1)

Faḍl (1)

Ḥabîb b. ‘Abi ‘Amra (1)

Ḥammâd b. Zayd (1)

Sufyân (1)

Yahyâ b. Sa‘îd (1)

‘Abdalwârîs (2)

27

‘Abdarrahmân b. ‘Abdalmalik
b. Şayba³(2)

‘Abdarrahmân b. al-Muğîra(1)

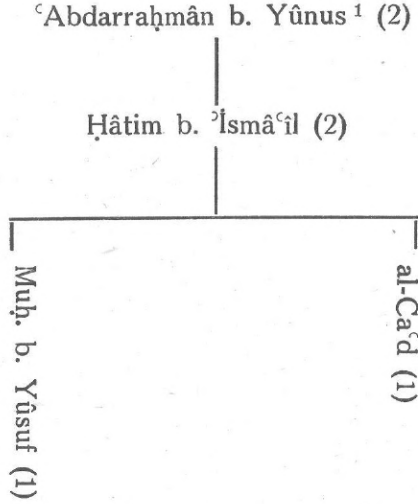
İbn ‘Abî'l-Fudayk

¹ Öl. 245. Rs 291; Tt VI, 131.

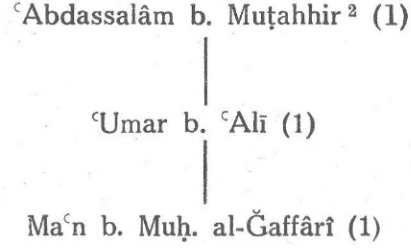
² Öl. 228. Rs 293; Tt VI, 131.

³ Rs 292; Tt VI, 221.

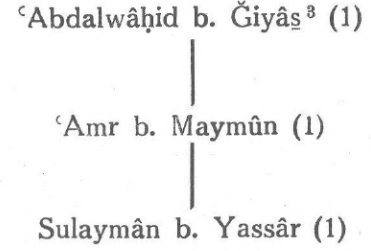
28

29

30

216

¹ Öl. 248. Rs 293 ; Tt VI, 263.

² Öl. 224. Rs 324 ; Tt VI, 325.

³ Öl. 238. Tt VI, 438.

33

ʿĀdam b. ʿAbi ʿIyas³ (281)

- Şuʿba (137)
- İbn ʿAbi Zīʿb (31)
- Şaybān (5)
- İsrâʿil (2)
- Lays (2)
- Sulaymān b. al-Muġfira (1)
- Ḥafs b. Maysara (1)
- Warqâʿ (1)

32

ʿAbdat b. ʿAbdallāh² (6)

- ʿAbdaşşamad (3)
- Yaḥyâ b. ʿĀdam (2)
- Ḥusayn al-Cuʿfi (1)

31

ʿAbdān b. ʿUşmān b. Cabala¹ (111)

- ʿAbdallāh b. al-Mubâarak (65)
- ʿUşmān b. Cabala (19)
- ʿAbû Ḥamza (24)
- Yazîd b. Zuray^c (3)

¹ ÖI. 220. Rs 255; Tt V, 313.

² ÖI. 257. Rs 336; Tt VI, 460.

³ ÖI. 229. Rs 39; Tt I. 196.

34

ʿAffân b. Muslim ¹(1)

↓
Dâwûd b.
ʿAbî'l Furât (1)

↓
ʿAbdallâh b.
Burayda (1)

↓
ʿAbû'l-ʿAswad (1)

35

ʿAḥmad ²(1)

↓
ʿUbaydallâh b.
Muʿâz (1)

↓
Muʿâz (1)

↓
Şuʿba (1)

36

ʿAḥmad b. ʿAbd. ³(1)

↓
Rawḥ (1)

↓
ʿAwf (1)

37

ʿAḥmad b. ʿAbdalmalik
b. wâqid ⁴(4)

↓
Ḥammâd b. Zayd (4)

↓
Sâbit (2)

↓
ʿAyyûb (2)

¹ Öl. 220. Rs 407. Tt VII, 230.

² Bu râvinin künyesi tesbit edilememiştir. Bk. Tt. VII, 7.

³ Öl. 252. Rs 11; Tt I, 48.

⁴ Öl. 222. Rs 11; Tt II, 45.

42

ʿAḥmad b. Ḥumayd(1)

 |
 ʿUbaydallāh
 al-ʿAṣcaʿī (1)

 |
 Sufyān

43

ʿAḥmad b. al-Ḥasan²(1)
 |
 ʿAbū'l-Ḥasan

 |
 ʿAḥm. b. Muḥ. b Ḥanbal (1)

 |
 Muʿtamir b. Sulaymān(1)

44

 ʿAḥmad b. ʿĪsā (5)
 |
 b Ḥassān³
 |
 Ibn Wahb (ʿ)

 |
 — Yūnus (2)

 |
 — ʿAmr (3)

45

ʿAḥmad b. ʿĪshāq
as-Sulamī⁴(6)
 |
 — Yaʿlā b. ʿUbayd(1)

 |
 — ʿUṣmān b. ʿUmar (1)

 |
 — ʿAmr b. ʿAṣim (2)

 |
 — ʿUbaydallāh b. Māsā (2)

Öl. 220. Rs 9; Tt I, 26.

Öl. 250. Rs 9; Tt I, 24.

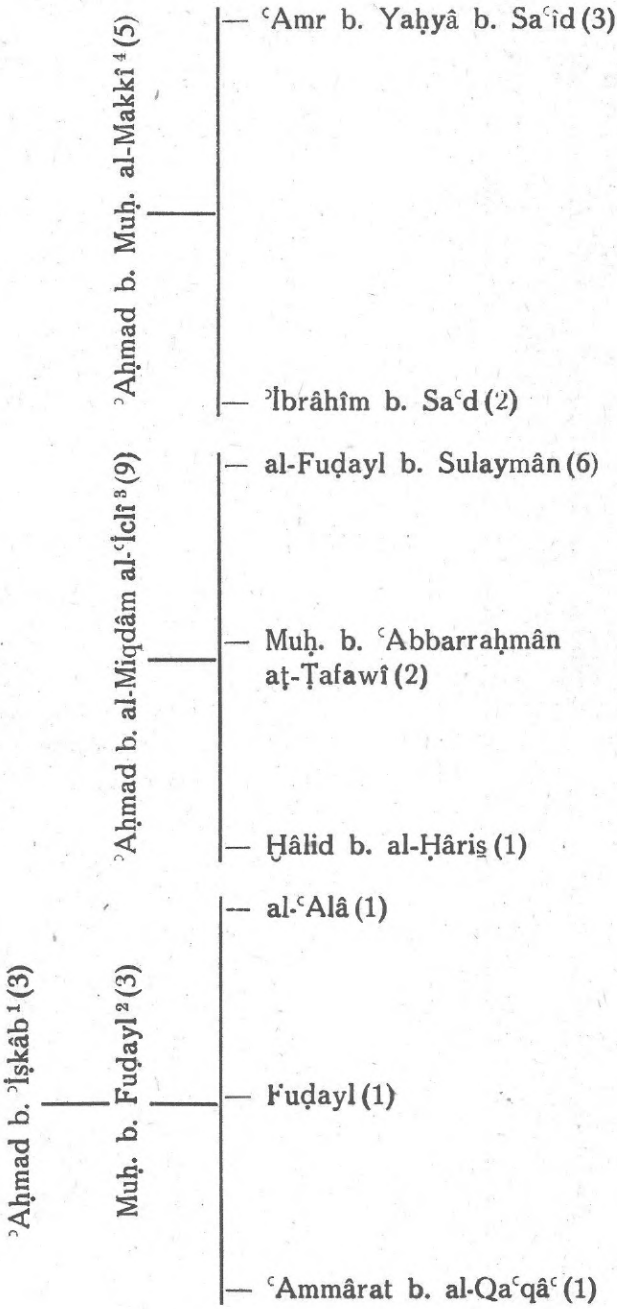
Öl. 243. Rs 7; Tt I, 64.

Öl. 242. Rs 8; Tt I, 13.

48

47

46

¹ ÖI. 217. Rs 8; Tt I, 16.

² ÖI. 194. Rs 447; Tt IX, 401.

³ ÖI. 253. Rs 12; Tt I, 81.

⁴ ÖI. 212. Rs 11; Tt I, 9.

°Aḥmad b. Sa'îd
°Abû 'Abdallâh⁴ (6)

- °İshâq b. mansûr (2)
- Bişr b. 'Amr (1)
- Hammâm (1)
- Wahb b. Carîr (2)

°Aḥmad b. °Abî Racâ⁸ (13)

- an-Naçr (6)
- Yaḥyâ b. Âdam (2)
- °Abû °Usâma (2)
- °İshâq b. Sulaymân (1)
- Salamat b. Sulaymân (1)
- Mu'âwiyat b. 'Amr (1)

°Aḥmad b. Muh. al-Marwazî¹ (17)

°Abdallâh b. al-Mubarâk² (17)

- az-Zuhrî (3)
- °İsmâ'îl b. °Abî Hâlid (2)
- al-°Awzâ'î (2)
- Hişâm b. 'Urwa (2)
- Yaḥyâ b. Sa'îd (1)
- İbn Curayc (1)
- °Âşim (1)
- Şu'ba (1)
- Yûnus (1)
- Sufyân (1)
- Ḥumayd at-Ṭawîl (1)
- Mûsâ b. 'Uqba (1)

¹ ÖI. 335. Rs 11; Tt I, 77.

² ÖI. 181. Rs 260; Tt V, 382.

³ ÖI. 232. Rs 11; Tt I, 46.

⁴ ÖI. 246. Rs 6; Tt I, 30.

52

ʿAḥmad b. Sinân ¹(1)
|
Yazîd b. Hârûn (1)
|
Warqâ (1)

53

ʿAḥmad b. ʿAbî
Şurayḥ ²(3)
|
— — — — —
| |
ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1) | Şabâba (2)

54

ʿAḥmad b. Şâliḥ
al-Mıṣrî ³(28)
|
— — — — —
| |
ʿAnbasa (2) | ʿAbdallâh b. Wahb (26)

55

ʿAḥmad b. Şabîb b.
Saʿîd ⁴(4)
|
Şabîb b. Saʿîd (4)
|
Yûnus (4)

¹ Öl. 259. Rs 7 ; Tt I, 34.

² Öl. 240 dan sonra. Rs 10 ; Tt. I, 44.

³ Öl. 248. Rs 10 ; Tt I, 39.

⁴ Öl. 229. Rs 10 ; Tt I, 36.

61

‘Alî b. ‘Abdallâh al-Madîni² (294)

- Sufyân b. ‘Uyayna (196)
- Ya‘qûb b. ‘Ibrâhîm (8)
- Carîr b. ‘Abdalhamîd (7)
- al-Walid b. Muslim (5)
- Yahyâ b. Sa‘id (9)
- Bişr b. al-Mufađđal (5)
- ‘Abû ‘Usâma (3)
- ‘Azhar b. Sa‘d (4)
- ‘Abdarrazzâq (3)
- ‘Abû Safwân ‘Abdallâh b. Sa‘id (2)
- İsmâ‘il b. ‘Ibrâhîm (5)
- Mu‘âz b. Hişâm (2)
- Yazîd b. Zuray‘ (3)
- Ma‘n b. ‘İsâ (2)
- Şabâba (2)
- ‘Abdarrahmân b. Mahdi (3)
- Hişâm b. Yûsuf (3)
- Muḥ. b. Hâzim (2)
- Marwân b. Mu‘âwiya (1)
- Muḥ b. Bişr (1)

60

al-‘Alâ b. ‘Abdalcabbâr¹ (1)

‘Abdal‘azîz b. Muslim (1)

‘Abdallâh b. Dînâr (1)

¹ ÖI. 212. Rs 379; Tt VIII, 185.

² ÖI. 234. Rs 356; Tt VII, 357.

- Muḥ b. ʿAbdarrahmân ʾAbû'l-Munzir (1)
- Marḥûm b. ʿAbdalʿazîz (1)
- Saʿîd b. ʿÂmir (1)
- ʾIbrâhîm (1)
- ʿYûsuf b. al-Mâcişûn (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (1)
- Muh. b. az-Zibriqân (1)
- Ḥaşîn (1)
- ʾIshâq b. Saʿîd (1)
- Mâlik b. Saʿîr (1)
- ʿAbdallâh b. Yazîd (1)
- Ḥâtîm b. Wardân (1)
- Ḥaramayy b. ʿAmmâra (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdaşşamad (1)
- Bişr b. as-Sariy (1)
- Aḍ-Ḍaḥḥâk b. Maḥlid (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- al-Faḍl b. ʿAnbasa (1)
- İbn ʿUlayya (1)
- Muʿtamir (1)
- ʾAnas b. ʿİyâḍ (1)
- Muḥ b. Caʿfar (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Hâşîm b. al-Qâsim (1)
- ʿAbdal ʾaʿlâ (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnşâri (1)
- ʾAbû Bakr b. ʿAyyâş (1)

64

‘Alî b. Hafş⁴ (3)

‘Ab iallâh b. al-Mubârak (2)

Bişr b. Muḥ. (1)

63

‘Alî b. al-Ca‘d² (13)

Şu‘bat b. al-Ḥaccâc³ (13)

Qatâda (2)

al-‘A‘maş (2)

Manşûr (1)

Ma‘bad b. Ḥâlid (1)

Muḥ. b. Cuḥâda (1)

‘Anas b. Sîrin (1)

Sayyâr (1)

‘Abû Zubyân (1)

‘Abû Ḥamza (1)

‘Ayyûb (1)

‘Abû Camra (1)

62

‘Alî b. ‘Ayyâş¹ (6)

‘Abû Ğassân (3)

Şu‘ayb b. ‘Abî Ḥamza (2)

Ḥurayz (1)

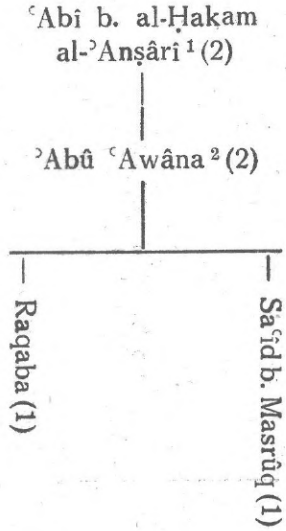
¹ ÖI. 218, Rs 357; Tt VIII, 368.

² ÖI. 230, Rs 355; Tt VII, 291.

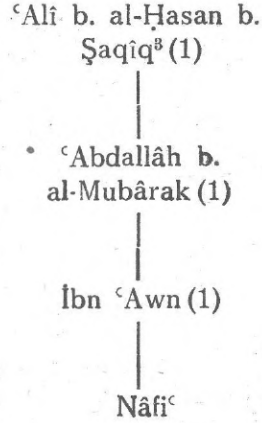
³ ÖI. 160, Rs 218; Tt IV, 238.

⁴ ÖI. 229, Rs 356; Tt VII, 309.

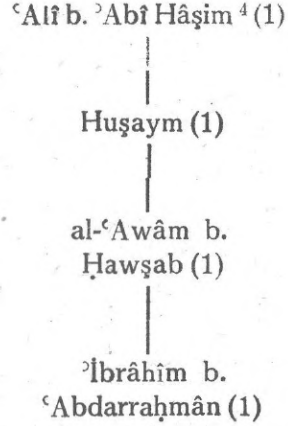
65

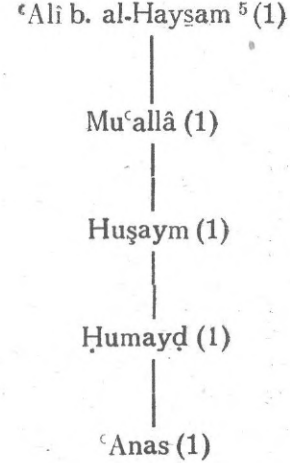
66

67

68

¹ Öl. 226. Rs 356 ; Tt VII, 310.

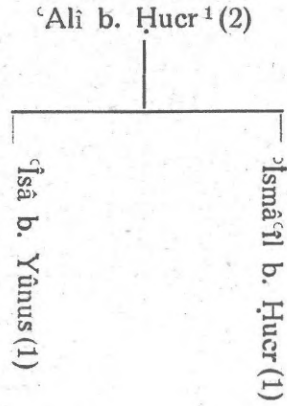
² Öl. 170. Rs 546 ; Tt IX, 116.

³ Öl. 215. Rs 353 ; Tt VII, 298.

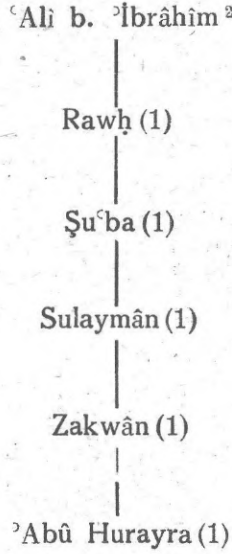
⁴ Rs 357 ; Tt VII, 393.

⁵ Rs 357 ; Tt VII, 394.

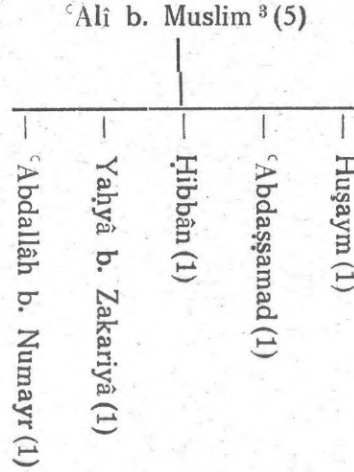
69

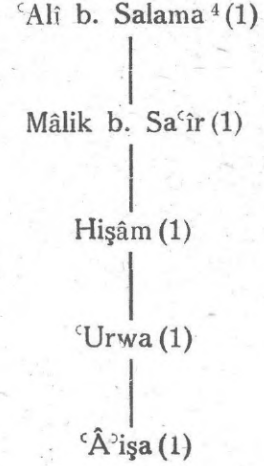
70

71

72

¹ Öl. 244. Rs 354; T t VII, 293.

² Öl. 262. Rs 355; T t VII, 281.

³ Ül. 253. Rs 357; T t VII, 382.

⁴ Öl. 252. T t VII, 328.

75

- ‘Amr b. ‘Awn³ (12)
- Hâlid b. ‘Abdallâh (5)
  - Huşaym (4)
  - Hammâd b. Zayd (3)

74

- ‘Amr. b. ‘Ali b. Baḥr al-Bâhilî² (50)
- Yaḥyâ b. Sa‘îd (19)
  - ‘Abû ‘Âşim (11)
  - Muḥ. b. Fuḍayl (2)
  - ‘Abû Qutayba (2)
  - ‘Abdarrahmân b. Mahdi (2)
  - Mu‘tamir b. Sulaymân (1)
  - ‘Abdalwahhâb (1)
  - Wahb b. Ca‘fir (1)
  - ‘Azhar b. Sa‘d (1)
  - Yazîd b. Hârûn (1)
  - Fuḍayl b. Sulaymân (1)
  - Muḥ. b. Ca‘far (1)
  - ‘Abdallâh b. Dâwûd (1)
  - Hâlid b. Hâriş (1)
  - ‘Abdal‘a‘lâ (1)
  - İbn ‘Abî ‘Adî (1)
  - Mu‘âz b. Mu‘âz (1)
  - Mu‘âz b. Hişâm (1)
  - Mu‘âz b. Hânî (1)

73

- ‘Amr b. ‘Abbâs¹ (15)
- ‘Abdarrahmân b. Mahdi (13)
  - Muḥ. b. Ca‘far (2)

¹ ÖI, 255, Rs 371 ; Tt VIII, 60.

² ÖI, 249, Rs 367 ; Tt VIII, 80.

³ ÖI, 225, Tt VIII, 86.

76

ʿAmr b. ʿÂsim b.
ʿUbaydallâh¹ (1)

—
Ḥammâm (5)

—
Qatâda (5)

—
ʿAnas (5)

77

ʿAmr b. Ḥâlid b.
Farrûh² (21)

—
Zuhayr (14)

—
Lays (7)

78

ʿAmr b. ʿÎsâ b.
Suwayd³ (2)

—
Muḥ. b. Sawwâr (1)

—
ʿAbdaʿazîz b. ʿAbdassâmad (1)

79

ʿAmr b. Muḥ b. Ḥasar⁴ (16)

—
Muḥ. b. Ḥasan

—
Ḥuṣaym (3)

—
Yaʿqûb b. ʿIbrâhîm (2)

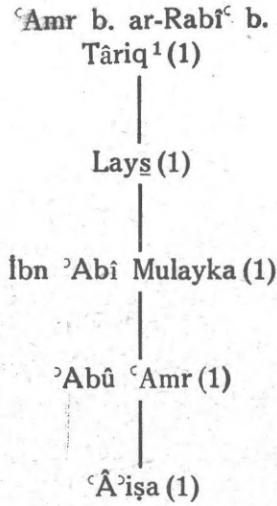
¹ Öl. 213. Rs 367; Tt VIII, 58.

² Öl. 229. Rs 371; Tt VIII, 25.

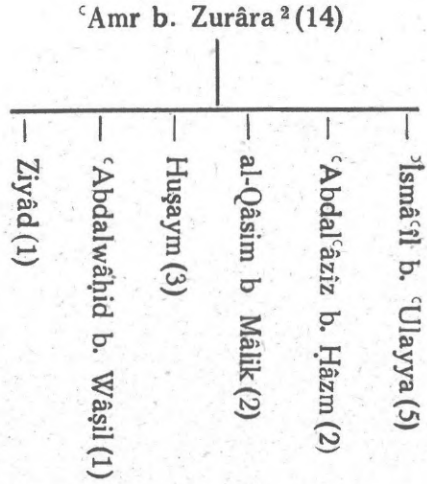
³ Rs 371; Tt VIII, 87.

⁴ Öl. 232. Rs 368; Tt VI, 36.

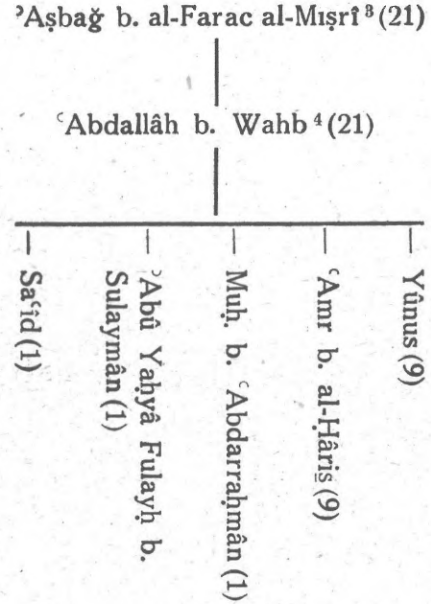
80

81

82

¹ Öl. 219. Rs 364 ; Tt VIII, 33.

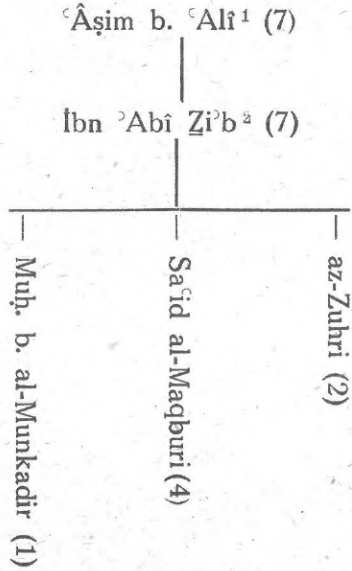
² Öl. 238. Rs 365 ; Tt VIII, 35.

³ Öl. 225. Rs 51 ; Tt I, 362.

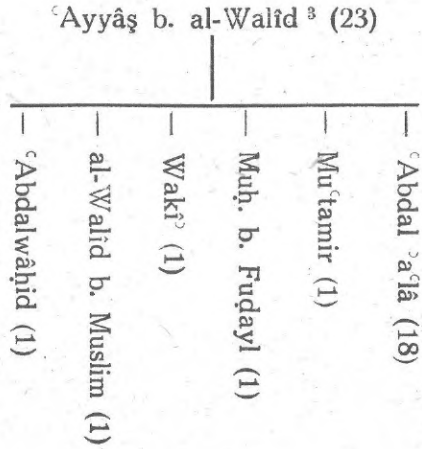
⁴ Öl. 197. Rs 260 ; Tt VI, 71.

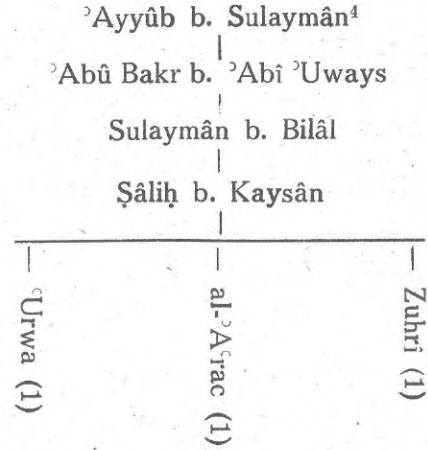
83

84

85

¹ Öl. 221. Rs 384 ; Tt V, 50

² Öl. 159. Rs 444 ; Tt IX, 303.

³ Öl. 226. Rs 403; Tt VIII, 199.

⁴ Öl. 224. Rs 35 ; Tt I. 404.

90

- Bişr b. Hâlid¹(14)
 Muḥ. b. Ca'far (Ġundar) (14)
- Şu'ba
 Sulaymân al-'Amaş
- 'Abû Wâ'il (6)
  - 'Abû 'd-Ḍuhâ (4)
  - 'İbrâhîm (2)
  - 'Abdallâh b. Murra (1)
  - Sa'îd b. 'Ubayda (1)

¹ ÖI. 255. Rs 52; Tt I, 445.

² ÖI. 238. Rs 53; Tt I, 454.

³ ÖI. 224. Rs 54; Tt I, 452.

91

Bişr b 'Ubays b.
 Marḥûm² (3)

- Hâtim b. 'İsmâ'il (2)
- Yaḥyâ b. Sulaym (1)

92

Bişr b. Muḥ. as Saḥtiyânî³ (19)

'Abdallâh b. al-Mubârak (19)

- Ma'mar (6)
- Yûnus (6)
- Mu'âwiyat b. 'Abi Muzarrad (2)
- Sa'îd b. 'Abi 'Arûba (1)
- 'Aşim (1)
- Şu'ba (1)
- Mûsâ b. 'Uqba (1)
- al-Ḥusayn al-Mukattib (1)

Cum⁶at b. ⁶Abdallâh¹ (1)
 |
 Marwân (1)
 |
 Hâşim b. Hâşim (1)
 |
⁶Âmir b. Sa⁶d (1)
 |
 Sa⁶d (1)

Dâwûd b. Şabîb² (1)
 |
 Hammâm b. Yahyâ (1)
 |
 Qatâda (1)
 |
²Anas (1)

ađ-Đaḥḥak b. Maḥlid ²Abû ⁶Âşim³ (45)
 |
 ───────────────────
 |
 Ibn Curayc (21)
 |
 Malîk (4)
 |
 Yazid b. ²Abî ⁶Ubayd (5)
 |
 al-²Awzâ⁶î (2)
 |
⁶Umar b. Sa⁶d (4)
 |
 Haywat b. Şurayḥ (2)
 |
⁶Azrat b. Sâbit (1)
 |
 Zakarvâ b. ²Ishâq (2)
 |
⁶Umar q. Muḥ. (1)
 |
 al-Fuḍayl b. Sulaymân (1)
 |
 Ṣawr b. Yazid (1)
 |
 Ibn ⁶Awn (1)

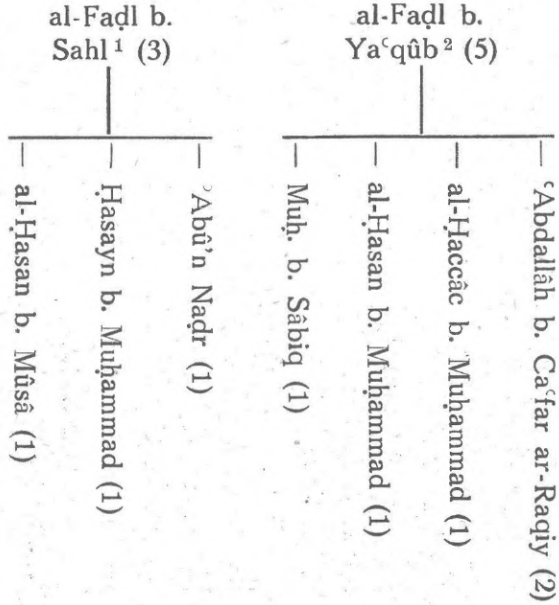
¹ Öl. 233. Rs 79 ; Tt II, 110.

² Öl. 222. Rs 131 ; Tt III, 187.

³ Öl. 212. Rs 228 ; Tt IV, 450.

- Sufyân (Şawrî, İbn ʿUyayna) (62)
- Şaybân (21)
- Zakariyyâ (14)
- ʿAbdalʿâzîz b. ʿAbî Salama (5)
- Sayf b. ʿAbî Sulaymân (5)
- Misʿar (8)
- ʿAbdarrahmân b. ʿAyman (5)
- Mâlik (5)
- Hammâm (4)
- ʿUmar b. Zarr (4)
- al-ʿAʿmaş (4)
- ʿAbdarrâhmân b. al-Ġaşîl (5)
- ʿAflah b. Humad (3)
- Zuhayr (4)
- Hişâm (2)
- Saʿîd b. ʿUbayd (2)
- Muḥ. b. Tâlhâ (2)
- ʿİbrâhîm b. Nâfiʿ (2)
- ʿİsrâʿîl (2)
- Nâfiʿ b. ʿUmar (1)
- Maʿmar b. Yaḥyâ (1)
- ʿÂşim b. Muḥ. b. Zayd (2)
- Warqâ (1)
- ʿAbû'l-ʿUmays (1)
- ʿAbû Şihâb (1)
- al-Mâcişûn (1)
- ʿAzrat b. Şâbit (1)
- ʿİshâq b. Saʿîd (1)
- ʿAbû'l-ʿAşhab (1)
- İbn ʿAbî ʿAnbasa (1)
- İbn ʿAbî Zîʿb (1)
- ʿAbdassalâm (2)
- Zuhayr (1)

97

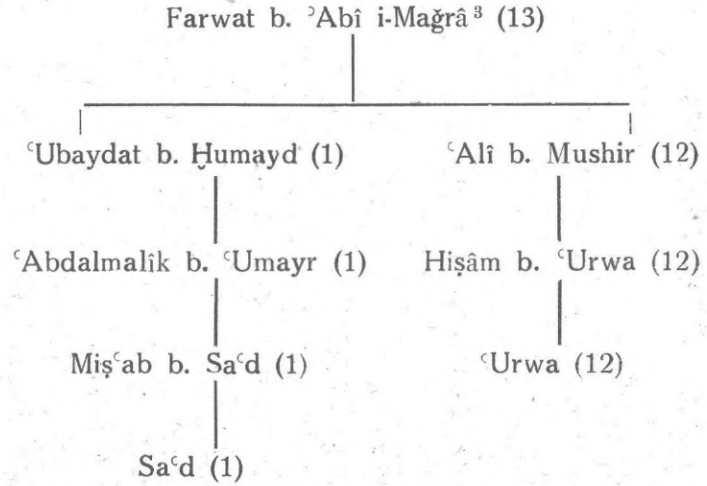
¹ Öl. 255. Rs 412; Tt VIII, 277.

² Öl. 248. Rs 413; Tt VIII, 289.

³ Öl. 225. Rs 415; Tt VIII, 265.

98

99

100

Hârûn b. al-ʿAşʿaş¹ (1)ʿAbû Saʿîd Mawlâ
Banî Hâşim (1)

Şahr b. Cuwayriya (1)

Nâfi^c (1)

İbn ʿUmâr (1)

101

al-Haysam b.
Harica² (1)

Hafş b. Maysara (1)

Hişâm b. ʿUrwa (1)

ʿUrwa (1)

102

Hişâm b. ʿAbdalmalik ʿAbû'l-Walid³ (112)

Şur'ba (78)

Lays (10)

Hammâm b. Yahyâ (4)

Silim b. Zurayr (4)

İbn ʿUyayna (3)

ʿAbû ʿAwâna (3)

Zâ'ida (2)

ʿAşim b. Muḥ. (2)

Bişr b. al-Mufaḍḍal (1)

İshâq b. Saʿîd b. ʿAmr (1)

Mâlik (1)

ʿİbrâhîm b. Saʿd (1)

Mahdi (1)

ʿAbdarrhâmân b. Sulaymân b. al-Ğaşîl (1)

¹ Rs. 551; Tt XI, 4.² ÖI. 217. Rs 555; Tt XI, 93.³ ÖI. 227. Rs 548; Tt XI, 346.

105

Haccâc b. al-Minhâl	as-Sulamî ⁴ (53)	— Şu ^c bat b. al-Ḥaccâc (30)
		— ʿAbdallâh b. ʿUmar an-Numayrî (6)
		— Hammâm b. Yaḥyâ (7)
		— Huṣaym b. Baṣîr (3)
		— Sufyân b. ʿUyayna (1)
		— Cuwayriya (1)
		— Carîr b. Ḥâzim (1)
		— ʾAbû ʿAwâna (1)
		— Muʿtamir b. Sulaymân (1)
		— Yazîd b. İbrâhîm (1)
		— ʿAbdalʿazîz al-Mâcişûn (1)

104

Hudbat b. Ḥâlid ² (17)	Hammâm b. Yaḥyâ ⁸ (17)	— Qatâda (15)
		— ʾAbû Ḥamza (1)
		— ʾAbû Camra (1)

103

Hişâm b. ʾAmmâr ¹ (2)	— Şadaqat b. Ḥâlid (1)
	— Yaḥyâ b. Ḥamza (1)

Öl. 245. Rs 549; Tt XI, 51.
 Öl. 238. Rs 556; Tt XI, 24.
 Öl. 165. Rs 553; Tt XI, 71.
 Öl. 217. Rs 99, Tt II, 207.

106

Hafş b. 'Umar b.
al-Hâriş¹ (62)

— Su'bat b. al-Haccâc (45)
— Hişâm b. 'Abdallâh (6)
— Hammâm b. Yahyâ (6)
— Yazîd b. 'Ibrâhîm (3)
— Hâlid b. 'Abdallâh (2)

107

al-İ-Hakâm b. Mûsâ b.
'Abî Zuhayr² (1)

— Yahyâ b. Hamza (1)

— 'Abdarrâhmân b. Câbir (1)

— al-Qâsim b. Muḥaymira (1)

— 'Abû Burda (1)

108

al-Hakam b. Nâfi'^c
'Abû'l-Yamân³ (257)

— Şu'ayb b.
'Abî Hamza⁴ (257)

— Nâfi'^c (1)
— 'Abdallâh b. 'Abî Hâsim (5)
— 'Abû'z-Zinâd (51)
— az-Zuhri (200)

109

Hamdân b. 'Umar⁵ (1)

— 'Abû'n-Naḍr (1)
— Hâsim b. al-Qâsim

— 'Ubaydallâh
al-'Aşca^cî (1)

— Sufyân (1)

— Muḥâriq (1)

— Târiq (1)

— 'Abdallâh (1)

¹ Öl. 225. R_s 93; Tt II, 405.

² Öl. 232. R_s 101; Tt II, 439.

³ Öl. 222. R_s 102; Tt II, 440.

⁴ Öl. 162. R_s 210; Tt IV, 351.

⁵ Öl. 258. R_s 11; Tt I, 63. Adı « 'Aḥmad b. 'Umar » olup Buḥârî'de « Hamdan » lâkabıyla zikrolunmuştur.

114

al-Ḥasan b. ʿAlī
al-Huzalī¹ (1)

ʿAbdaşşamâd b.
ʾAbdalwâris (1)

Sulaym b. Ḥibbân (1)

Marwân al-ʾAşğar (1)

115

al-Ḥasan b. Bişr
b. Silm² (2)

Muʿâfâ b. ʿİmrân
b. Nufayl³ (2)

— al-ʾAwwzâʿ (1) — ʿUşmân b. al-ʾAswad (1)

116

al-Ḥasan b. Ḥalaf
b. Ziyâd⁴ (1)

ʾİşhâq b. Yûsuf (1)

ʾAbû Bişr Warqâ (1)

İbn ʾAbî Naciḥ (1)

Mucâhid (1)

ʾAbdarrahmân b. ʾAbî
Laylâ (1)

117

al-Ḥasan b. ʾİşhâq b.
Ziyâd al-Mârwarzî⁵ (2)

Muḥ b. Sâbiq
at-Tamîmî⁶ (2)

— Malîk b. Miğwal (1) — Zâida b. Qudâma (1)

¹ Öl. 242. Rs 81 ; Tt II, 302.

² Öl. 221. Rs 83 ; Tt II, 255.

³ Öl. 206. Tt X, 199.

⁴ Öl. 246. Rs 83 ; Tt II, 273.

⁵ Öl. 241. Rs 83 ; Tt II, 255.

⁶ Öl. 213. Rs 44 ; Tt IX, 174.

118

al-Ḥasan b. Manşūr
b. ʾİbrâhîm
al-Baġdâdî¹ (2)

—

— Haccâc b. Muḥ. (1)

— ʿAbâî b. Muḥ. (1)

119

al-Ḥasan b. Mudrik² (7)

—

Yaḥyâ b. Hammâd³ (7)

—

ʾAbû ʿAwânâ
al-Waḍḍâḥ⁴ (7)

—

— ʿAşim al-ʿAḥwal (2)

— Sulaymân aş-Şay-
bânî (1)

— ʾAbû Bişr (4)

120

al-Ḥasan b. Muḥ. b. Şab-
bâḥ az-Zaʿfârânî⁵ (9)

—

— Muḥ. b. ʿAbdallah al-ʿAnşâ-
rî (2)

— ʾAbû ʿAbbâd (2)

— Yaḥyâ b. ʿAbbâd

— Haccâc b. Muḥ. al-ʿAnşârî (4)

— ʿUbaydat b. Humayd (1)

121

al-Ḥasan b. ar-Rabîʿ
b. Sulaymân⁶

—

ʾAbû'l-ʾAḥwaş Sallâm
b. Sulaym⁷ (6)

— ʾAşim b. Sulaymân (2)

— ʾAşmaş (2)

— ʾAşas b. ʾAbî-ş-Şaʿsâ (2)

¹ Rs 84; Tt II, 322.

² Rs 84; Tt II, 321.

³ Öl. 215. Rs 559; Tt XI, 199.

⁴ Öl. 176. Rs 545; Tt XI, 116. ʾAbû ʾAwânâ'nın kitabına, senedlerinden birinde (I, 73) şöyle işaret etmektedir.

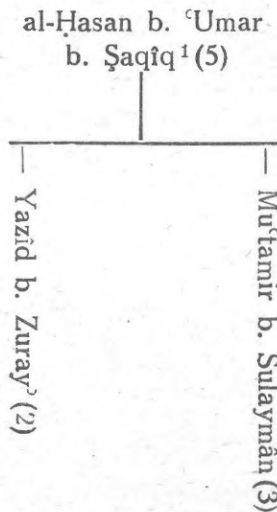
«Ḥaddaşanâ'l-Ḥasan b. al-Mudrik, qâla ḥaddaşanâ Yaḥyâ b. Hammâd qâla ʾaḥbaranâ ʾAbû ʿAwânâ ismuhu'l-Waḍḍâḥ min kitâbih... ilh.»

⁵ Öl. 259. Rs 84; Tt II, 318.

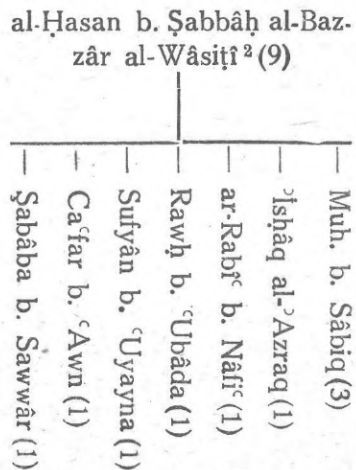
⁶ Öl. 221. Rs 81; Tt II, 277.

⁷ Öl. 179. Rs 197; Tt IV, 282.

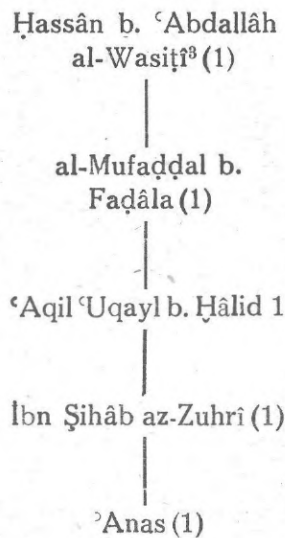
122

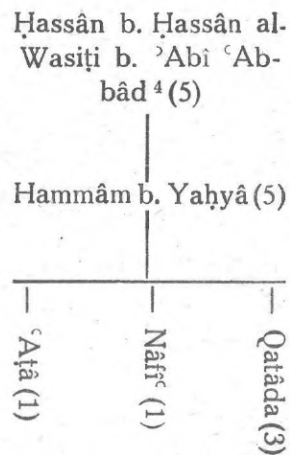
123

124

125

¹ ÖI. 232. Rs 84; Tt II, 308.
² ÖI. 249. Rs 83; Tt II, 289.
³ ÖI. 222. Rs 94; Tt II, 250.
⁴ ÖI. 213. Rs 94; Tt II, 249.

129

Husayn b. ʿIsâ b. Humrân
aṭ-Ṭâʿî¹ (1)

Yûnus b. Muḥammad (1)

Fulayḥ b. Sulaymân (1)

ʿAbdallâh b. ʿAbî Bakr
b. Ḥazm (1)

ʿAbdallâh b. Zayd.

130

Ḥalaf b. Ḥâlid
al-Quraşî² (1)

Bakr b. Muḍar (1)

Caʿfar b. Rabîʿa (1)

ʿÎrâk b. Mâlik (1)

ʿUbaydallâh b. ʿAb-
dallâh b. Masʿûd (1)

ʿİlm ʿAbbâs (1)

131

Ḥâlid b. Ḥaliyy
Âbü'l-Qâsim³ (1)

Muh. b. Ḥarb Hâtib
Muh. b. al-Walid (1)

az-Zubaydî (1)

az-Zuhrî

ʿAbû Salama (1)

ʿAbû Qatada (1)

132

Ḥâlid b. Maḥlid
al-Qaṭawânî⁴ (28)

ʿAlî b. Muşîr (1)

Muğîrat b. ʿAbdarrahmân (1)

Sulaymân b. Bilâl (26)

¹ Öl. 247. Rs 87; Tt II, 363. Rs: «Rawâ ʿanhuʿl-Buḥârî fiʿl-wuḍû hadîsan waḥide■ fi *Musnâd* ʿAbdallâh b. Zayd».

² Öl. 230. Rs 125; Tt III, 150.

³ Rs 122; Tt III, 86.

⁴ Öl. 213. Rs 121; Tt III, 116.

133

Ḥalīd b. Yazīd
al-Kāhili ḂAbū'l-
Ḥaysam¹ (4)

- ḂAbū Bakr b. ḂAyyāṣ (2)
- ḂIsrā'īl b. Yūnus (2)

134

Ḥalīfa b. Ḥayyāṭ b.
Ḥalīfa² (4)

- Mu'āz b. Mu'āz (1)
- ḂUmar b. ḂAlī (1)
- Muḥ. b. ḂAbdallāh
al-ḂAnṣārī (1)
- Mu'tamir b. Sulaymān (1)

135

Ḥallād b. Yaḥyā
b. Ṣafwān³ (24)

- Sufyān as-Ṣawrī (7)
- Mis'ar b. Ḥabīb (7)
- ḂAbdalwāḥid b. ḂAyman (4)
- ḂIbrāhīm b. Nāfi' (2)
- Nāfi' b. ḂUmar (1)
- ḂUmar b. Zār (1)
- Mālik b. ḂAnas (1)
- ḂĪsā b. Ṭahmān (1)

136

Ḥaṭṭāb b. ḂUsmān
ḂAbū ḂAmr⁴ (1)

- Muḥ. b. Ḥimyar (1)
- Ṣābit b. ḂIclān (1)
- Sa'īd b. Cubayr (1)
- Ibn ḂAbbās (1)

¹ ÖI. 215. Rs 122; Tt III, 125.

² ÖI. 240. Rs 126; Tt III, 160.

³ ÖI. 217. Rs 128; Tt III, 174.

⁴ Rs. 128; Tt III, 146.

137

ʿIbrâhîm b. Hamza
b. Muḥ. ʿAbû ʿIshâq¹ (18)

- İbn ʿAbî Hâzim (13)
- Hâtîm b. ʿİsmâʿîl (3)
- ʿIbrâhîm b. Saʿd (2)

138

ʿIbrâhîm b. al-Hâris b. ʿİsmâʿîl
al-Baġdâdî²

Yaḥyâ b. ʿAbdallâh b. Bukayr³ (1)

- ʿİsrâʿîl b. Yûnus (1)
- Zuhayr b. Muʿâwiyat
al-Cuʿfî ()

139

ʿIbrâhîm b. al-Munzir
ʿAbû ʿIshâq⁴ (62)

- ʿAnas b. ʿİyâd (20)
- Maʿn b. ʿİsâ (8)
- ʿAbû Ḍamra (= ʿAnas b.
ʿİyâd) (13)
- Muḥ. b. Fuḍayl (12)
- al-Walid b. Muslim (4)
- İbn ʿAbî ʿI-Fudayk (2)
- ʿAbû Bakr b. ʿAbî ʿUways (1)
- Muḥ. b. Maʿn (1)
- İbn Vahb (1)

¹ ÖI. 230. Rs 20; Tt I. 216.

² ÖI. 265. Rs 20; Tt I. 112 ve bk. Târiḥ Baġdâd VI, 54.

³ ÖI. 209. Rs 563; Tt XI, 237 ve bk. Târiḥ Baġdâd XIV, 56.

⁴ ÖI. 236. Rs 20; Tt I. 166.

142

ʾIshâq b. ʾIbrâhîm b. ʿAbdar-
rahmân al-Baġawî³ (1)

—|
Ḥusayn b. Muḥ. (1)

—|
Şaybân b. ʾAbdarrahmân
at-Tamîmî (1)

—|
Qatâda (1)

—|
ʾAnas (1)

141

ʿImrân b. Maysara ʾAbû'l-
Ḥasan al-Başrî² (13)

—|
ʿAbdalwarîs b. Saʿîd
at-Tamîmî (8)

—|
Muḥ. b. Fuḍayl (4)

—|
ʿAbbâd b. al-ʿAwwâm (1)

140

ʾIbrâhîm b. Mûsâ b. Yazîd
b. Zâdân¹ (78)

—|
Ḥişam b. Yûsuf (62)

—|
ʿÎsâ b. Yûnus (6)

—|
ʾAbdalwahhâb (3)

—|
al-Walîd b. Muslim (3)

—|
İbn ʾAbî Zâʾida (2)

—|
ʿAbdat b. Sulaymân (1)

—|
Yazîd b. Zurayʿ (1)

¹ Öl. 220. Rs 18 ; Tt I, 170.

² Öl. 213. Rs 389 ; Tt VIII, 143.

³ Öl. 259. Rs 31 ; Tt I, 214.

İshâq b. İbrâhîm b. Naşr al-Buhârî¹ (89)

- ‘Abdarrazzâq b. Hammâm (25)
- ‘Abû ‘Usâma Hammâd b. ‘Usâma (16)
- Carir b. ‘Abdalhamîd (8)
- Rawh b. ‘Ubâda (6)
- Yahyâ b. ‘Adam (5)
- Husayn al-Cu‘fi (3)
- Muḥ. b. Fuḍayl (3)
- al-Mu‘tamir b. Sulaymân (2)
- Muḥ. b. ‘Ubayd (2)
- an-Naḍr b. Şumayl (2)
- ‘İsa b. Yûnus (2)
- ‘Abdallâh b. ‘İdrîs (2)
- Mu‘âz b. Hişâm (2)
- Muḥ. b. Bişr (2)
- Ya‘qûb b. ‘İbrâhîm (1)
- ‘Abdal‘azîz b. ‘Abdaşşamad (1)
- Hâlid b. al-Hâris (1)
- al-Walid b. Muslim (1)
- Yahyâ b. Şâlih (1)
- ‘İshâq al-‘Azraq (1)
- al-Faḍl b. Mûsâ (1)
- Hâfs b. Ği/âs (1)
- Şu‘ayb b. İshâq (1)

ʿIshâq b. ʿIbrâhîm b. Râhûya
 ʾAbû Yaʿqûb al-Ḥanzalî¹ (101)

- Yaʿqûb b. ʿIbrâhîm (16)
- ʿAbdaşşamad b. ʿAbdalwâris (10)
- ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (8)
- Ḥabbân b. Hilâl (10)
- an-Naḍr b. Şumayl (8)
- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- Wahb b. Carîr (5)
- Ḥâlid b. ʿAbdallâh (10)
- Yaḥyâ b. Sâlih (3)
- ʾAbû ʿÂşim (2)
- ʿAffân b. Muslim (2)
- Bişr b. Şuʿayb (2)
- ʿUbaydallâh (2)
- ʿÎsâ b. Yûnus (2)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (2)
- ʿAbdallâh b. Numayr (3)
- Yazîd b. Hârûn (3)
- Muḥ. b. Yûsuf (2)
- Carîr b. ʿAbdalwâhid (1)
- Muʿtamir b. Sulaymân (1)
- ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (1)
- Muḥ. b. al-Mubârak (1)
- ʾAbû'l-Muğîra (1)
- ʿAbdat b. Sulaymân (2)
- ʾAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (1)
- Hârûn b. ʾIsmâʿil (1)
- Wakîʿ b. al-Carrâh (1)

148

ʿİshâq b. Şâhin ʾAbû Bişr
al-Wâsiṭi¹(10)

Hâlid b. ʿAbdallâh b.
ʿAbdarrahmân al-Wâsiṭi²(10)

Bayân b. Başîr (2)

Hâlid al-Haddâ (8)

149

ʿİshâq b. Wahb b. Zi-
yâd al-ʿAllâf³(1)

ʿUmar b. Yûnus (1)

Yûnus al-Qasim (1)

ʿİshâq b. ʾAbi Talḥat
al-ʾAnşâri (1)

ʾAnas b. Mâlik (1)

150

ʿİshâq b. Yazîd⁴(4)

Şuʿayb b. ʿİshâq (1)

Yahyâ b. Hanzâ (3)

151

ʾİsmâʿîl b. ʾAbbân
al-Warrâq al-ʾAzdi⁵(5)

ʿİsâ b. Yûnus (1)

ʿAbdallâh b. al-Mubâarak (1)

Sulaym (1)

ʾAbûl-ʾAḥwaş Sallâm b. ʿAbd
Sulaym (1)

ʿAbdarrahmân b. Sulaymân
b. al-Ġaşîl (2)

¹ Öl. 250 yılında sonra. Bk. Rs 32; Tt I, 236.

² Öl. 177. Rs 419; Tt III, 100.

³ Öl. 255. Rs 33; Tt I, 253.

⁴ Bu râvinin adı «tarâcim al-ʾaḥwâl kitaplarında «ʿİshâq b. Yazîd» ve «ʿİshâq b. Yazîd ʾAbû'n-Naḍr ad-Dımişqî olmak üzere iki yerde geçer. Buḥârî iki yerde (II, 107; V, 152) «ʿİshâq b. Yazîd, iki yerde de (IV, 42; V, 57) «ʿİshâq b. Yazîd ad-Dımaşqî» şeklinde kaydetmiştir. Malûmat için bk. Rs. 31; Tt I, 219, 256. (Öl. 227).

⁵ Öl. 216. Rs 27; Tt I, 269.

152

ʿIsmâʿil b. Ḥalil ʿAbû
 ʿAbdallâh al-Kûfi¹ (6)

— Salamât b. Racâʿ (1)

— ʿAlî b. Mushîr (5)

153

ʿIsmâʿil b. ʿAbî ʿUways
 al-Madanî² (207)

— ʿAbdalʿazīz b. ʿAbî Ḥazim (1)

— ʿUways (1)

— ʿAbdalhamîd b. ʿAbî

— Ibn Wahb (8)

— ʿIbrâhîm b. Saʿd (5)

— ʿIsmâʿîl b. ʿIbrâhîm
 b. ʿUqbâ (5)

— Sulaymân b. Bilâl (12)

— ʿAḡûhu ʿAbû Bakr (39)

— Mâlik b. ʿAnas (146)

154

ʿIşâm b. Ḥâlid al-Ḥaḍramî
 ʿAbû ʿIşhâq³ (1)

— Ḥarîz b. ʿUsmân (1)

— ʿAbdallah b. Busr (1)

¹ Öl. 225. Rs 24; Tt 1, 294.

² Öl. 226. Rs 26; Tt 1, 310.

³ Öl. 211 ila 215 yılları arasında. Bk' Rs 407; Tt VII, 195.

155

Maḥmūd b. Ğaylān
al-ʿAdawī¹ (41)

- ʿAbdarrazzād b. Hammām (23)
- ʿUbaydallāh b. Mūsā (6)
- ʾAbū ʾUsāma Ḥammād b. ʾUsāma (4)
- Şabāba b. Sawwār (2)
- Sufyān (2)
- Wahb b. Carir b. Ḥāzim (1)
- Saʿid b. ʿĀmir (1)
- ʾAbū'n-Naḍr Ḥāşim b. al-Qāsim (1)
- an-Naḍr b. Şumayl (1)

156

Maḥlīd b. Mālik b.
Ğābir ʾAbū Ğaʿfar
ar-Rāzī² (1)

- Yahya b. Saʿid
al-ʾUmawī (1)
- Ibn Curayc (1)
- ʿAmr b. Dīnār (1)
- ʿIkrima (1)
- Ibn ʿAbbās (1)

157

Makkī b. ʾIbrāhīm b. Başır
at-Tāmī³ (30)

- ʾIbn Curayc (9)
- Yazīd b. ʾAbī ʿUbayd (11)
- Hişām (Hişām b. Ḥassān,
Hişām ad-Dastuwāʿi) (3)
- al-Cuʿayd b. ʿAbdarraḥ-
mān (2)
- Ḥanzalat b. ʾAbī Sufyān (3)
- ʿAbdallāh b. Saʿid b. ʾAbī
Hind (1)
- Ḥāşim b. Ḥāşim (1)

¹ Öl. 249, Rs 505; Tt X, 65.

² Öl. 213, Rs 507; Tt X, 76.

³ Öl. 215, Rs 520; Tt X, 295.

158

Mâlik b. 'İsmâ'îl b.
Ziyâd 'Abû Ğassân¹ (25)

— 'İsmâ'îl b. Yûnus (8)
— Zuhayr b. Mu'âwîya (9)
— Süfyân b. 'Uyayna (7)
— Carir b. Hâzim (1)

159

Marrâr b. Hammûya 'Abû
'Aĥmad al-Hamadânî² (1)Muh. b. Yahyâ 'Abû
Ğassân al-Kinânî (1)

Mâlik b. 'Anas (1)

Nâfi' (1)

İbn 'Umâr (1)

160

Maĥar b. al-Faĥl
al-Marwazî³ (6)

— Rawĥ b. 'Ubâda (5)
— Şabâbat b. Sa'wwâr (1)
— Yazid b. Hârûn (2)

161

Mu'âz b. 'Asad b. 'Abî
Şahbarat al-Ğanawî⁴ (8)

— 'Abdallâh b. al-Mubâarak (6)
— al-Faĥl b. Mûsâ's-Sinânî (2)

¹ Öl. 219, Rs 481; Tt X, 3.

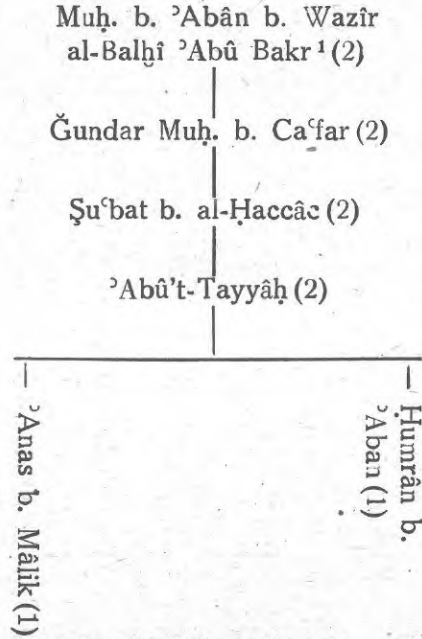
² Buĥârî'nin, kitabında (III, 192) yalnız bir defa «Ĥaddasanâ 'Abû 'Aĥmad» tarzında rivayet ettiği hadisin son râvisi «'Abû 'Aĥmad» in tayininde ihtilâf vaki olmuştur: «Faĥilâ inna 'Abâ 'Aĥmad hâzâ huwa Marrâr hâzâ waĥîla huwa Muh. b. 'Abdalwahhâb al-Farrâ' waĥîla Muh. b. Yûsuf al-Biykandi...» Bk. Rs 523; Tt X, 80. Marrâr'ın ölümü: 254.

³ Öl. 250 yılından sonra. Bk. Rs. 523; Tt X, 170.

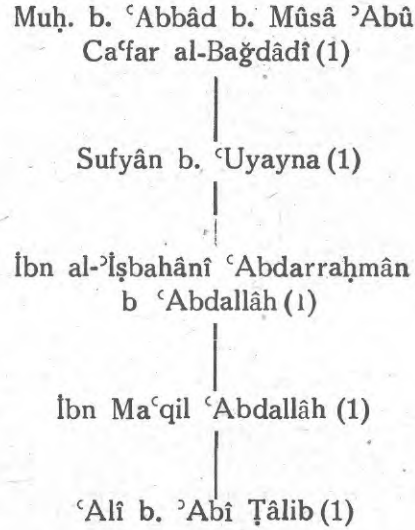
⁴ Öl. 220 civarı. Bk. Rs 438; Tt X, 185.

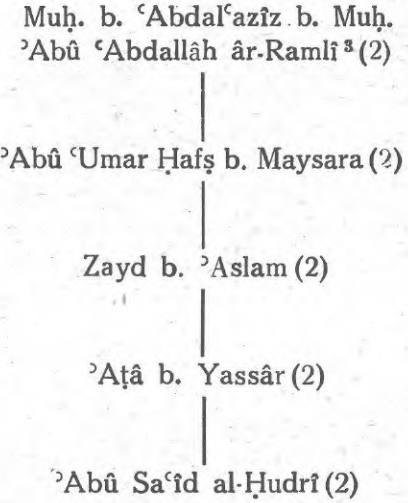
166

167

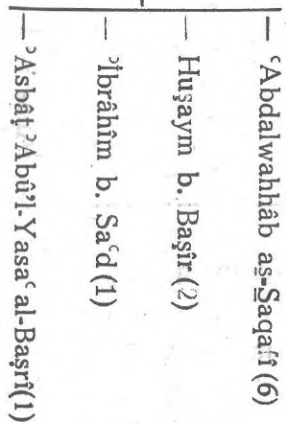
168

¹ Buḫârî'nin, şeyhlerinden naklettiği hadislerin ta'dadıyla uğraşan müellifler arasında, bu şeyhten nakledilenler hususunda bariz bir ihtilaf vardır. *Kitâb az-Zuhra* müellifine göre mezkûr hadislerin sayısı otuz sekiz, ʿAbû'l-Walîd al-Bâcî'ye göre ise «bir» dir. İbn Ḥacar bu büyük farka işaret etmekte fakat hangi tadadın doğru olması lâzım geldiğini söylememektedir. Bizim tesbitimize göre Buḫârî mezkûr şeyhinden iki hadis nakletmiştir. (Buḫârî I, 121, 141). Öl. 244. Rs 457; Tt IX, 3. ² Öl. 234. Rs 445; Tt XI, 245. ³ Rs 462; Tt I, 313.

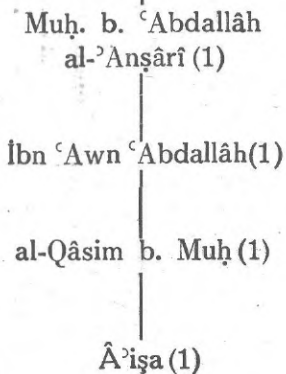
169

Muḥ. b. ʿAbdallāh b.
Ḥavṣab aṭ-Ṭāʾifi¹(10)

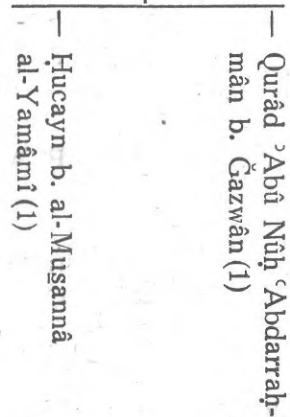
170

Muḥ. b. ʿAbdallāh b.
ʾIsmāʿīl b. ʾAbī ʾs-
Ṣalc² (1)

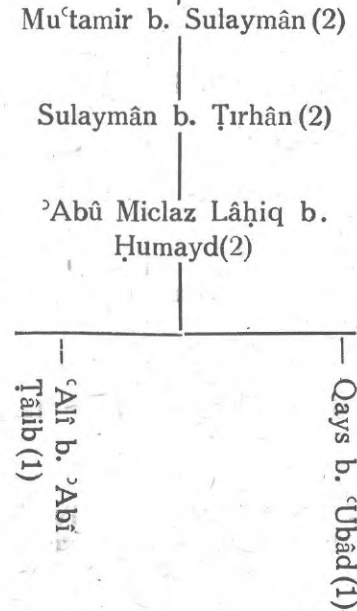
171

Muḥ. b. ʿAbdallāh b.
al-Mubârak ʾAbū Ca-
far al-Baġdâdi³ (2)

172

Muḥ. b. ʿAbdallāh b. Muḥ.
b. ʿAbdalmâlik ar-Raqâṣī⁴(2)

¹ Rs 460; Tt IX, 253.

² Öl. 254. Rs 461; Tt IX, 247.

³ Öl. 255. Rs 461; Tt IX. 272.

⁴ Öl. 220. Rs 442; Tt IX. 278.

174

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. ʿUmayr ʾAbû
ʿAbdarrahmân al-Kûfî² (15)

- Muḥ b. Bişr (2)
- Yaʿlâ b. ʿUbayd (1)
- ʿAbdallâh b. Numayr (2)
- ʾIshâq b. Mansûr (1)
- Waktʿ b. al-Carrâh (1)
- İbn ʾİdrîs ʿAbdallâh (2)
- Muḥ. b. ʿUbayd (1)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)

173

Muḥammad b. ʿAbdallâh b. al-Muṣannâ
ʾAbû ʿAbdallâh al-ʾAnşârî¹ (21)

- ʿAbdallâh al-ʾAnşârî (11)
- ʿÂşim b. ʿAlî (1)
- Saʿîd b. ʾAbî Maryam (1)
- Ḥumayd at-Ṭawîl (1)
- Muḥammad b. Sâbiq (1)
- ʿAbdalʾâzîz b. ʿAbdallâh (1)
- Ḥusayn b. Muḥ (1)
- ʿUsmân b. ʿUmar b. Fâris (1)
- Muḥ. b. ʿUbayd (1)
- Ḥammâd b. Masʿada (1)

¹ ÖI. 214. Rs 441; Tt IX, 275.

² ÖI. 234. Rs 442; Tt IX, 282.

Muḥ. b. al-'Alâ b.
Kurayb al-Hamadânî²(5)

- 'Abû 'Usâma Ḥammâd b.
'Usâma (5)
- 'Abdallâh b. al-Mu'ârak (2)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- 'Abû Mu'âwiya aḍ-Ḍarîr (1)
- 'Ibrâhîm b. Yûsuf b. 'Abî
'Ishâq (1)

Muḥ. b. 'Abdarrahîm b. 'Abî
Zuhayr al-'Adawî¹ (27)

- Sa'îd b. Sulaymân (6)
- Rawḥ b. 'Ubâda (3)
- Zakaryâ b. 'Adî (2)
- Sa'îd b. ar-Rabî' al-Harawî (1)
- 'Abû Yaḥyâ'l-Bağdâdî (1)
- Mu'âwiyat b. 'Amr (1)
- Ḥafş b. 'Umar 'Abû 'Umar (1)
- 'Abû Bakr Şucâc b. al-Walîd (1)
- Hârûn b. Ma'rûf (1)
- 'Abû Salamat al-Ḥuzâfî (1)
- 'Affân b. Muslim (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- 'Abû Ma'mar 'Ismâ'îl b. 'Ibrâhîm (1)
- Dâwûd b. Râşid (1)
- Muḥ. b. 'Abdaliâḥ 'Abû 'Aḥmad (1)
- Şabâbat b. Sawwâr (1)
- Mu'allâ b. Manşûr (1)
- 'Ismâ'îl b. Ca'far (1)
- Surayc b. Yûnus (1)

¹ ÖI. 255. Rs 461 ; Tt IX, 311.

² ÖI. 248. Rs 447 ; Tt IX, 385.

177

Muḥ. b. ʿAmr as-Sawwāq
ʾAbû ʿAbdallâh al-Balḥî¹(2)

— ʾAbû Salama (1)

178

Muḥ. b. ʿArʿara b. al-Birind
as-Sâmi² (19)

— Makkî b. ʾİbrâhîm (1)

— ʿUmar b. ʾAbi Zâʾida (2)

— Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (17)

179

Muḥ. b. ʾAbî Bakr b. ʿAlî
al-Muqaddamî³ (28)

— Ḥâlîd b. al-Ḥâriṣ (1)

— Ḥaramay b. ʿAmmâra (1)

— Yûsuf b. Yazîd ʾAbû Maʿşar (1)

— Hişâm b. ʿUrwâ (1)

— Yazîd b. Zurayʿ (1)

— ʿUmar b. ʿAlî al-Muqaddamî (3)

— Fuḍayl b. Sulaymân (12)

— al-Muʿtamir b. Sulaymân (7)

¹ ÖI. 236, Rs 462; Tt IX, 379.

² ÖI. 213, Rs 447; Tt IX, 343.

³ ÖI. 234, Rs 454; Tt IX, 79.

Muḥ. b. al-Faḍl as-Sadûsi
 ʿAbû'n-Nu'mân al-Ma'rûf
 bi'c-Ârim (92)

- Ḥammâd b. Zayd (59)
- ʿAbû ʿAwâna Waḍḍâḥ (9)
- Carîr b. Ḥâzim (9)
- Mu'tamir b. Sulaymân (5)
- ʿAbdalwâhid b. Ziyâd (4)
- Şâbit b. Yazîd (2)
- Mahdî b. Maymûn (3)
- Huşaym b. Başîr (1)

Muḥ. b. Başşâr b. ʿUsmân b. Dâwûd b. Kaysân¹ (183)

- Ğundar Muḥ. b. Ca'far (112)
- Muḥ. b. ʿAbî ʿAdî (21)
- ʿAbdalwahhâb aş-Şaqaff (11)
- Yahyâ b. Sa'id (13)
- ʿAbdarrahmân b. Mahdî (8)
- ʿUsmân b. ʿUmar (5)
- Ca'far b. ʿAwn (2)
- ʿAbdal'a'lâ b. ʿAbdal'a'lâ (1)
- ʿAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (1)
- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- Mu'âz b. Başşâr (1)
- Mu'âz b. Mu'âz (1)
- Mu'âz b. Hişâm (1)
- ʿAbdalmalik b. Şabbâḥ (1)
- ʿAbdaşşamad b. ʿAbdalwâriş (1)
- Ḥaramay b. ʿAmmâra (1)
- ʿAbû Bakr al-Ḥanafi (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâḥ al-ʿAnşâri (1)

¹ Öl. 252. Rs 435 ; Tt IX, 70. Buḥârî, yalnız bu şeyhinden, kitabının bir yerinde (VIII, 137) "Kataba ilayya Muḥ. b. Başşâr, diyerek «mukâtaba» tarzında hadis nakletmiştir.

² Öl. 223. Rs 448 ; Tt IV, 402. Buḥârî, bu şeyhinin adını doksan yerde sadece ʿAbû'n-Nu'mân, olarak bir yerde (I, 22) ʿAbû'n-Nu'mân b. al-Faḍl, bir yerde de (IX, 15) ʿAbû'n-Nu'mân Muḥ. b. al-Faḍl, olarak kaydetmiştir.

185

Muḥ. b. al-Ḥakam
al-Marwazî¹ (2)

an-Naḍr b. Şumayl² (2)

ʾİsrâʾîl b. Yûnus³ (2)

— ʾAbû Ḥaşîm (1)

— Saʿd al-Taʿî (1)

186

Muḥ. b. Ḥarb b. Ḥirmân
an-Nişâʾî⁴ (2)

ʾAbû Marwân Yaḥyâ b.
ʾAbî Zakariyâ b. Ḡassân (2)

Hişâm b. ʿUrwa (2)

ʿUrwat b. az-Zubayr (2)

— ʿÂişa (1)

— ʾUmm Salama (1)

187

Muḥ. b. Ḥâtîm b.
Bazîʿ al-Bâşrî ʾAbû
Bakr⁵ (3)

Şazân al-ʾAswad b.
ʿÂmir⁶ (3)

— ʿAbdalʿâzîz b. ʾAbî
Salama (1)

— Şurʿbat b. al-Ḥaccâc (2)

188

Muḥ. b. ʾAbî
Ḥusayn Caʿfar
as-Simnânî⁷ (2)

— ʿUmar b. Ḥafş (1)

— Muḥ. b. Fudayl (1)

¹ Öl. 223. Rs 458 ; Tt IX, 124.

² Öl. 204. Rs 530 ; Tt X, 437.

³ Öl. 160. Rs 42 ; Tt I, 261.

⁴ Öl. 250 yılından sonra. Rs 437 ; Tt IX, 108.

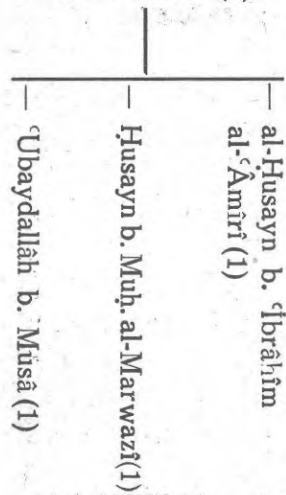
⁵ Öl. 247. Rs 458 ; Tt IX, 100.

⁶ Öl. 208. Rs 38 ; Tt I, 340.

⁷ Tt IX, 99. Buḥârî, kitabında bir defa (V, 131) şeyhinden "Muḥ. b. ʾAbî'l-Ḥusayn,, tesmiyesiyle hadis nakletmiş olup (84) defa, hadis naklettiği şeyhi «ʿUmar b. Ḥafş b. Çiyâş (öl. 222) 'in rivayetini vasıta olarak kullanmış. (Bk Rs 340 ; Tt VII, 435), bir defa da (III, 163) «Muḥ. b. Caʿfar ʾAbû Caʿfar» unvanıyla kaydetmiştir.

189

Muḥ. b. al-Ḥusayn
b. ʾIbrāhīm al-ʿĀmirī
ʾAbū Caʿfar¹ (3)

190

Muḥ. b. Ḥalaf b. Ṭarfīq
ʾAbū Bakr² (1)

—|—|

ʾAbū Yaḥyāʾl- Ḥimmānī
ʿAbdalḥamīd b.
ʿAbdarraḥmān

—|—|

Burāyd b. ʿAbdallāh b.
ʾAbī Burda (1)

—|—|

ʾAbū Burda (1)

—|—|

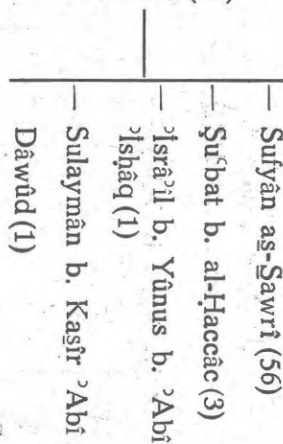
ʾAbū Hurayra

—|—|

ʾAbū Mūsā (1)

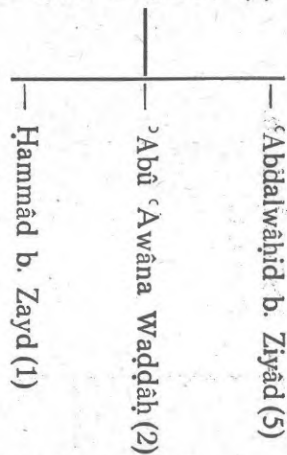
191

Muḥ. b. Kaṣīr
al-ʿAbdī ʾAbū
ʿAbdallāh³ (61)

192

Muḥ. b. Maḥbūb
ʾAbū ʿAbdallāh⁴ (8)

¹ ÖI. 261, Fs 458; Tt IX, 122.

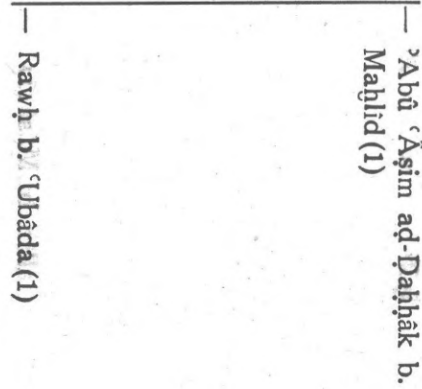
² ÖI. 261, Rs 458; Tt IX, 148.

³ ÜI. 223, Rs 448; Tt IX, 418.

⁴ ÖI. 223, Rs 444; Tt IX, 328.

193

Muḥ. b. Ma‘mar ḥAbū ‘Abdallāh
al-Bahrānī¹ (2)

194

Muḥ. b. Minhāl al-‘Aṭṭār
al-Miṣrī² (3)

Yāzīd b. Zuray‘ at-Tamīmī³ (3)

‘Umar b. Muḥ. b. Zayd b.
‘Abdallāh b. ‘Umar⁴ (3)

195

Muḥ. b. Mihrān al-Cammāl ḥAbū
Ca‘far ar-Rāzī⁵ (2)

al-Walīd b. Muslim al-Quraṣī⁶ (2)

¹ Öl. 2:0. Rs 452; Tt IX, 466.

² Öl. 231. Rs 451; Tt IX, 476.

³ Öl. 183. Rs 573; Tt XI, 325.

⁴ Öl. 145. Rs 342; Tt VII, 495.

⁵ Öl. 231. Rs 451; Tt IX, 475.

⁶ Öl. 194. Rs 537; Tt XI, 151.

Muḥ. b. al-Mugannâ b. 'Ubayd b. Qays b. Dînar¹ (107)

- Yaḥyâ b. Sa'îd (40)
- 'Abdalwahrâb as-Saqafî (16)
- Ğundar Muḥ. b. Ca'far (10)
- Muḥ. b. 'Abî 'Adî (10)
- Mu'âz b. Hişâm (4)
- Mu'âz b. Mu'âz (1)
- 'Usmân b. 'Umar (2)
- Yazîd b. Hârûn (2)
- Hâlid b. al-Hâris (2)
- 'Abdarrahmân b. Mahdî (2)
- 'Abdal'a'la b. 'Abdal'a'lâ (2)
- 'Abû 'Aḥmad az-Zubayrî (2)
- 'Îshâq b. Yûsuf (2)
- Wakî' b. al-Carrâḥ (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- Faḍl b. Musâwir (1)
- 'Abdal'azîz b. 'Abdaşşamad (1)
- 'Abû 'Âmir al 'Aqadî (1)
- 'Abdallâḥ b. 'Abdalwâḥid (1)
- Muḥ. b. 'Abdallâḥ (1)
- al-'Anşârî
- al-Walid b. Muslim (1)
- Muḥ. b. Hâzim (1)
- Yaḥyâ b. Kaşîr 'Abû Ğassân (1)
- Ḥusayn b. al-Ḥasan (1)
- 'Abû 'Âşim aḍ-Ḍaḥḥak b. Maḥlid (1)

200

Muḥ. b. an-Naḍr¹ (1)
 |
 ʿUbaydallāh b. Muʿāz (2)
 |
 Muʿāz b. Muʿāz (1)
 |
 Şuʿbat b. al-Ḥaccāc (1)
 |
 ʿAbdalḥamid Şaḥib az-Ziyādî (1)
 |
 ʾAnas b. Mâlik (1)

201

Muḥ. b. Raff^c b. ʾAbî Zayd
 al-Quşayrî (3)
 |
 —————
 |
 Şabâbat b. Sawwâr (1) | Surayc b. an-Nûmân (2)

202

Muḥ. b. Sâbiq ʾAbû Caʿfar
 at-Tamîmî (1)
 |
 Şaybân ʾAbû Muʿâwiya (1)
 |
 Firâs b. Yaḥyâ (1)
 |
 aş-Şaʿbî (1)
 |
 Câbir b. ʿAbdallâh (1)

¹ Buḥârî'nin kitabında sadece bir yerde (VI, 491) ve nisbetini tasrih etmeden hadis naklettiği bu şeyhinin tayininin de ihtilâf vaki olmuştur. Bk. Rs. 494; Tt IX, 491.

² Öl. 245. Rs 438; Tt IX, 160.

³ Öl. 214. Rs 439; Tt IX, 175. Buḥârî, kitabının sadece bir yerinde (IV, 14) bu şeyhinden vasitasız nakletmiş ʾHaddaşanâ Muḥ. b. Sâbiq ʾaw al-Faḍl b. Yaʿqûb ʿanhu» şeklinde şüphe izhar etmiştir. Kitabının muhtelif yerlerinde, Muḥ. b. Sâbiq'ten diğer şeyhleri vasitasıyla nakletmiştir. Bk. Fatḥ al bârî V, 310.

203

Muḥ. b. Sa'îd b. Sulaymân (1)
 'Abû Ca'far¹ (1)

'Abdallâh b. al-Mubârak (1)

Ma'mar b. Râşid (1)

Hammâm b. Munabbih² (1)

'Abû Hurayra (1)

204

Muḥ. b. Sa'îd b. al-Walîd al-Ḥuzâ'î³ 'Abû 'Amr (3)

'Usmân b. 'Umar (1)

Ziyâd b. ar-Rabi' (1)

'Abdal'a'lâ b. 'Abdal'a'lâ (1)

¹ Öl. 220. Rs 459; Tt IX, 188.

² Hammâm b. Munabbih'in 'Abû Hurayra'den rivayet ettiği hadisleri muhtevi *Şahîfa* devrimize kadar mahfuz kalmıştır. Buḥârî ve Muslim'in mezkûr *Şahîfa*'nın büyük bir kısmını iktibas ettikleri anlaşılıyor. Muslim'in ekseriyetle ilk kaynağına müracaat etmiş olmasına mukabil, Buḥârî, umumiyetle, ondan iktibas eden şeyhleri vasıtasıyla faydalanmıştır. (Bk. F. Sezgin, *Hadis musannefatının mebdeî ve Ma'mar b. Râşid'in Câmi'i*, Türkiyat mecm. XII, 116—134).

³ Öl. 230. Rs 459; Tt IX, 190. Buḥârî, bir yerde (VIII, 26) bu şeyhinden, «Muḥ. wa 'Aḥmad b. Sa'îd» tabiriyle nakletmiştir.

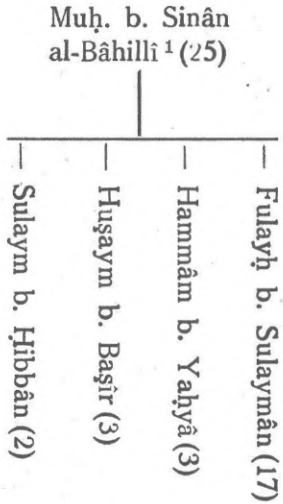

Muḥammad b. Sallâm
 ʿAbû ʿAbdallâh al-Biykandî¹ (119)

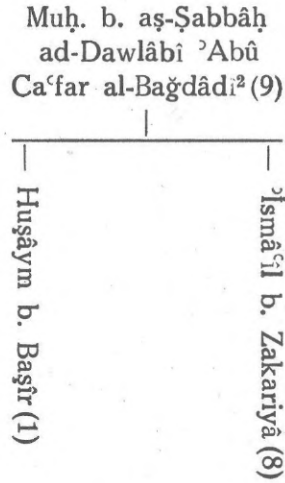
- ʿAbû Muʿâwiya (16)
- ʿAbdalwahrâb as-Şaqafî (16)
- ʿAbda b. Sulaymân (19)
- Maḥmid b. Yazîd (13)
- Wakîʿ b. al-Carrâḥ (7)
- Muḥ. b. Fuḍayl (5)
- al-Fazâri ʿAbû ʿIshâq (7)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (4)
- ʿİsmâʿil b. Caʿfar (3)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (3)
- ʿAbû'l-ʿAḥwaş Sallâm b. Sulaymân (2)
- İbn ʿUyayna (3)
- ʿAbdalʿaʿlâ b. ʿAbdalʿaʿlâ (2)
- ʿAttâb b. Başîr (2)
- ʿAbdallâh b. Numayr (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Muḥ. b. al-Ḥasan al-Wâsiṭî (1)
- ʿUmar b. ʿUbayd aṭ-Ṭanâfisî (1)
- ʿİsmâʿil b. ʿUlayya (2)
- ʿAbû Tumayla Yaḥyâ b. Wâdiḥ (1)
- Yaʿlâ b. ʿUbayd
- Huşaym b. Başîr (1)
- al-Muḥâribî ʿAbbarrahmân b. Muḥ. (1)
- ʿAbîdat b. Ḥumayd (1)
- ʿAbdallâh b. ʿİdrîs (1)
- ʿAḥmad b. Başîr (1)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- Surayc b. an-Nuʿmân (3)

¹ ÖI, 227, Rs 459; Tt IX, 212.

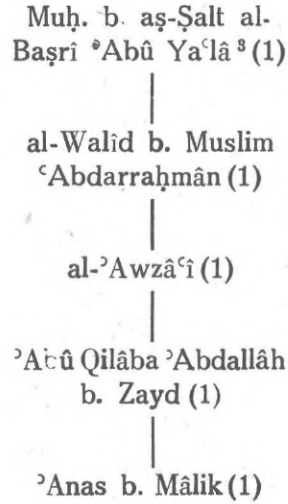
206

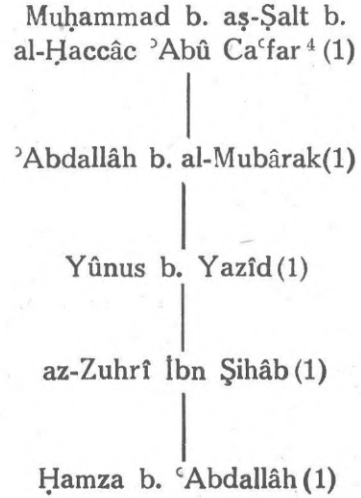
207

208

209

¹ Öl. 226 h. yılı civarı. Rs 459; Tt IX, 205.

² Öl. 227. Rs 440; Tt IX, 229.

³ Öl. 228. Rs 460; Tt IX, 234.

⁴ Öl. 222. Rs 460; Tt IX, 234.

210

Muḥ. b. 'Ubāda al-Buḥturī
al-'Asadī¹ (2)

Yazid b. Hārūn b. Zādān² (2)

- Sulaym b. Ḥayyān
al-Huzalī (1)
- Sulaymān b. Ḥibbān (1)

211

Muḥ. b. 'Ubayd b. Maymūn
al-Madanī³ (9)

'Isā b. Yunus b. 'Abi 'Ishāq⁴ (9)

- al-'Amaṣ Sulaymān b.
Mihrān (1)
- 'Ubaydallāh b. 'Umar (2)
- Hiṣām b. 'Urwa (2)
- 'Umar b. Sa'īd (4)

212

Muḥ. b. 'Ubaydallāh b. Muḥ.
b. Zayd 'Abū Sābit⁵ (8)

- Ḥātim b. 'Ismā'īl (1)
- 'Usāmat b. Ḥafṣ āl-Madnī (1)
- 'Abdallāh b. Wahb (1)
- 'Ibrāhīm b. Sa'īd (2)
- 'Abdal'azīz b. 'Abi Ḥāzim (3)

¹ Rs 462; Tt IX, 246.
² ÖI, 206. Rs 576; Tt XI, 366.
³ Rs, 462; Tt IX, 332.
⁴ ÖI, 187. Rs 392; Tt VIII, 237.
⁵ Rs, 462; Tt IX, 324.

213

Muḥ. b. ʿUqba b. al-Muḡirat
aṣ-Ṣaybânî ʾAbû ʿAbdallâh¹(2)

— al-Fuḡdayl b. Sulaymân
an-Numayrî (1)

— ʾAbû ʾIshâq al-Fazârî (1)

214

Muḥ. b. ʿUṣmân b. Karâmâ ʾAbû
ʿAbdallâh al-Kûfî²(1)

— Mûsâ b. Talḥa (1)

— Ḥâlid b. Maḡlid (2)

215

Muḥ. b. al-Walîd b. ʿAbdalḥamîd
al-Quraṣî³(4)

— Muḥ. b. Caʿfar al-Huzalî⁴(4)

— Şuʿbat b. al-Ḥaccâc⁵(4)

— ʿUbaydallâh b. ʾAbî Bakr (1)

— Sayyâr ʾAbû'l-Ḥakam (1)

— Tawbat al-ʿAnbarî (4)

— Ḥâlid al-Ḥazzâ (1)

¹ Öl. 215. Rs 363; Tt IX, 346.

² Öl. 256. Rs 462; Tt IX, 338.

³ Öl. 250 yılından sonra. Rs 452; Tt IX, 503.

⁴ Öl. 194. Rs 436; Tt IX, 69.

⁵ Öl. 160. Rs 218; Tt IV, 338.

Muḥ. b. Yaḥyâ b. ʿAbdallâh az-Zuhlî¹ (16)

- ʿAḥmad b. Şâlih (1)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd
- ʿUsmân b. ʿUmar (1)
- ʿAḥmad b. ʿAbî Şabîb (1)
- ʿAḥmad b. ʿAbî Salamat (1)
- Yaḥyâ b. Şâlih (1)
- ʿUmar b. Hâfîs (1)
- ʿAbdarrahmân b. Mahdi (1)
- ʿAffân b. Muslim (2)
- ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (1)
- ʿAbdaşamad b. ʿAbdalwârîs (1)
- ʿAbdallâh b. Yazîd al-Muqrî (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʿAnşârî (1)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- Muḥ. b. Mûsâ b. ʿAʿyan

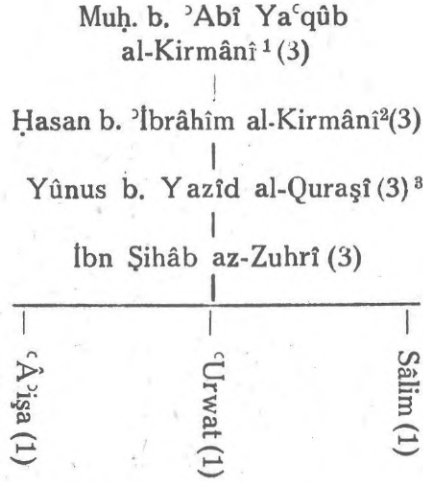
Muḥ. b. Yaḥyâ b. ʿAbdalʿazîz
al-Yaşkurî² (1)

- Şâzân ʿAbdalʿazîz b. ʿUsmân (1)
- ʿUsmân b. Cabala (1)
- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (1)
- Hişâm b. Zayd (1)
- ʿAnas b. Mâlik (1)

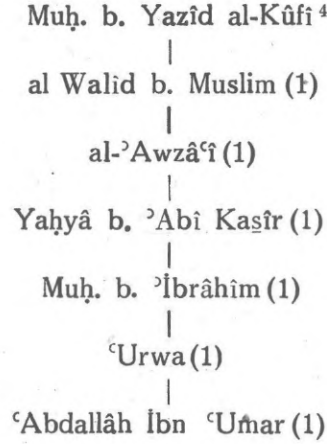
¹ Buḥârî, kitabının hiç bir yerinde bu şeyhinin ismini «Muḥ. b. Yaḥyâ» olarak zikretmemiş ya «Muḥammad» veya «Muḥammad b. Hâlid» (Buḥârî III, 35, VII, 132, IX, 148) veya «Muḥ. b. Hâlid az-Zuhlî» (IX, 66) şeklinde kaydetmiştir. Öl. 252. Rs 465, IX, 511.

² Öl. 252. Rs 478 ; Tt IX, 516.

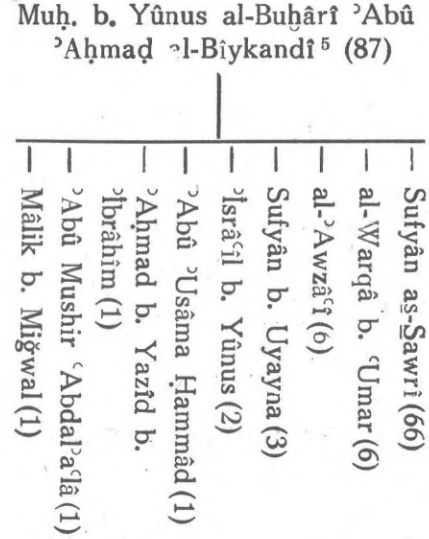
218

219

220

¹ Buḥârî'nin, kitabında üç defa (III, 56, VI, 55, IX, 66) hadis naklettiği bu şeyhinin adı «Muḥ. b. ʿİshâq b. Man-şûr» dur. Bk. Rs 457; Tt IX, 38, 533.

² Öl. 186. Rs 94; Tt II, 245.

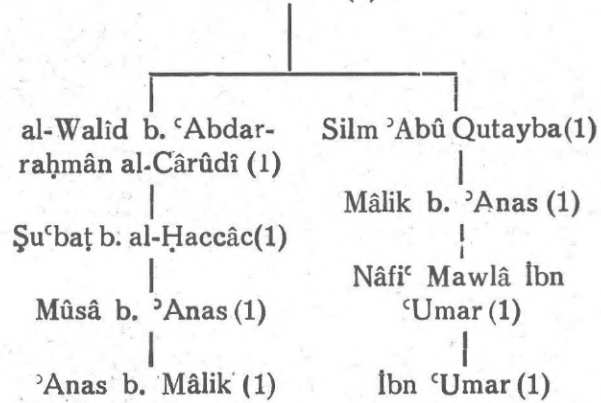
³ Öl. 149. Rs 584; Tt XI, 452.

⁴ Rs 464; Tt IX, 528.

⁵ Rs 464; Tt IX, 538.

221

al-Munzir b. al-Walid b. ʿAbdarrahmân
al-Cârûdî¹ (2)

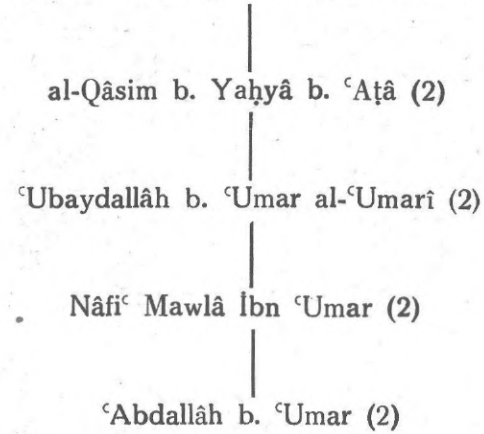

¹ Rs 503; Tt X, 304.

² Rs 524; Tt X, 288.

222

Muqaddam b. Muḡ. b. Yaḡyâ al-Hilâlî² (1)

224

Mûsâ b. Mas'ûd
 'Abû Huzayfat an-Nahdî² (3)

— Sufyân as-Sawrî (2)

— Zâi'dat b. Qudâma (1)

223

Mûsâ b. 'Ismâ'îl at-Tabûzakî (239)
 'Abû Salama¹

— 'Abû 'Awâna, Waḍḍâḥ (52)

— Wuhayb b. Ḥâlid (41)

— 'Abdalwâhid b. Ziyâd (34)

— Hammâm b. Yaḥyâ (20)

— 'Ibrâhîm b. Sa'îd (20)

— Cuwayriyat b. 'Asmâ (28)

— Carîr b. Ḥâzim (9)

— 'Abdal'azîz b. Muslim (13)

— Mu'tamir b. Sulaymân (6)

— 'Amr b. Yaḥyâ b. Sa'îd (3)

— Mahdî b. Maymûn (4)

— Sallâm b. 'Abî Muṭî' (3)

— Sâbit b. Yazîd (2)

— Dawûd b. 'Abî'l-Furât (2)

— 'Abdalwâriṣ b. Sa'îd (2)

— 'Abû 'Âṣim Ḍaḥḥâk b. Maḥlid (1)

— Hârûn b. Mûsâ 'Abû 'Abdallâh (1)

¹ ÖI. 223. Rs 484; Tt X, 333.

² ÖI. 220. Rs 484; Tt X, 370.

Musaddad b. Musarhad b. Musarbal
 ʿAbû'l-Ḥasan¹ (381)

- Yahyâ b. Saʿîd (191)
- Hammâd b. Zayd (27)
- Yazîd b. Zurayc (24)
- ʿİsmâʿîl b. ʿİbrâhîm (21)
- Bişr b. al-Mufaḍḍal (20)
- ʿAbdalwâriş b. Saʿîd (16)
- ʿAbû ʿAwâna Waḍḍâh (13)
- Hâlid b. ʿAbdallâh (13)
- ʿAbdalwâhid b. Ziyâd (13)
- ʿAbdalʿaʿlâ b. ʿAbdalʿaʿlâ (11)
- Sufyân (5)
- ʿAbû'l-ʿAḥwaş Sallâm b. Sulaym. (7)
- ʿAbdallâh b. Dâwûd (4)
- al-Muʿtamir b. Sulaymân (2)
- Huşayn b. Numayr (2)
- ʿAbdalʿâzîz b. Muḥtâr (2)
- ʿİsâ b. Yûnus (2)
- Huşaym b. Başîr (2)
- ʿAbû Muʿâwiya Muḥ. b. Hâzim (1)
- Marḥûm b. ʿAbdalʿâzîz (1)
- ʿAbbâd b. ʿAbbâd (1)
- Cuwayriyat b. ʿAsmâ (1)
- ʿAbdallâh b. Yahyâ b. Kaşîr (1)
- Yûsuf b. al-Mânşûr (1)

¹ ÖI. 228, Ks 523; Tt X, 108. Tt: "Yuḡâl ʿinnahu ʿawwal man şannafa'l-musnad bi'l-Başra."

228

Naşr b. ʿAlî b. Naşr b.
ʿAlî al-ʿAzdi³ (4)

— ʿAbdallâh b. Dâwûd (1)
— ʿAbdal²a¹lâ b. ʿAbdal²a¹lâ (1)
— ʿAbû ʿAhmad Muḥ. b. ʿAbdallâh b.
az-Zubayr (2)

227

Muḥarrâf b. ʿAbdallâh b.
Muḥarrâf ʿAbû Miş^ʿab² (2)

— ʿAbdarrahman b. ʿAbî'l-
Mawâlî (2)
— Muḥ. b. al-Munkadir (2)
— Câbir b. ʿAbdallâh (2)

226

Muslim b. ʿIbrâhîm al-ʿAzdi
al-Farâhidî¹ (83)

— Hişâm b. ʿAbî ʿAbdallâh (30)
— Şu^ʿbat b. al-Haccâc (30)
— Wuḥayb b. Ḥâlid (11)
— Carîr b. Ḥâzim (3)
— Hammâm b. Yahyâ (2)
— Qurra b. Ḥâlid (2)
— ʿAbû ʿAqîl Başîr b. ʿUqba (2)
— Sallâm b. Miskîn (1)
— ʿAbdallâh b. al-Mubâarak (1)
— ʿAbdallâh b. al-Musannâ b. ʿAbdallâh (1)

¹ Öl. 220. Rs 493; Tt X, 121.

² Öl. 220. Rs 503; Tt X, 175. Muḥarrâf'ın rivayet ettiği iki haberin (Buḥârî I, 80; VIII, 81), muhtemelen kaynağı saḥâbe'den Câbir b. ʿAbdallâh'ın *Şahîfa*'sidir. Câbir'in hadislerini ihtiva eden *Şahîfa*'sine pek eski kaynaklar tarafından işaret edilmiştir. Bk. F. Sezgin, *Hadis musannefatının mebdeî, Türkîyat Mecm.* XII, 121).

³ Öl. 250. Rs 531; Tt X, 430.

Nu'aym b. Hammâd b.
Mu'âwiya b. al-Hâris
al-Huzâ'i¹ (4)

— Huşaym b. Başir (1)

— 'Abdallâh b. al-Mubârak (3)

Qabişat b. 'Uqba b. Muḥ. b. Sufyân as-Suwâ'i² (47)

— Sufyân as-Sawri³ (47)

— al-'Amaş Sulaymân (8)

— Manşûr b. Şafiyya (4)

— 'Amr b. Dinâr (3)

— 'Abû'z-Zinâd (2)

— Zayd b. 'Aslam (2)

— İbn 'Abî Naciḥ (3)

— 'Aş'as b. 'Abî-ş-Şa'sâ (2)

— İbn Curayc (2)

— Hişâm b. 'Urwâ (2)

— 'Abdalmalik b. 'Umayr (2)

— Sa'îd b. Mastûq (2)

— Wâsil b. Hayyân (1)

— Mu'âwiya b. 'Ishâq (1)

— Muḥ. b. al-Munkadir (1)

— 'Abû Qays 'Abdarrahmân b. Sarwân (1)

— 'Âşim al-'Aḥwal (1)

— Sa'îd b. 'Ibrâhim (1)

— 'Ubaydallâh b. 'Amr (1)

¹ Öl. 228. Rs 538; Tt X, 458. İbn Hâcar'e göre, Buḥârî, bu şeyhinden sadece, muhaddislerin «maqrûn» dedikleri tarzda nakletmiştir. (Bk. Tt X, 458). Filhakika, Şahîh'deki üç rivayet (I, 87, V, 160, IX, 73) İbn Hâcar'in fikrini teyid ediyorsa da dördüncü rivayet (V, 44) «maqrûn», tarzına uymayıp müstakil bir rivayetten ibaret bulunmaktadır.

230

231

232

Qays b. Hâş b. al-Qa'qâ'
ad-Dârimî¹ (1)

- Hâlid al-Hazzâ (1)
- 'Abû Hâşim Yahyâ b. Dînâr (1)
- İbn Zakkân 'Abdallâh b. 'Aḥmad (1)
- Târiq b. 'Abdarrahmân (1)
- 'Abdallâh b. Dînâr (1)
- 'Abdarrahmân b. 'Âbis (1)
- Sulaymân al-'Aḥwal (1)
- 'Amr b. 'Âmir (1)

Qutayba b. Sa'îd b. Camil² (304)

- Lays b. Sa'îd (66)
- 'İsmâ'îl b. Ca'far (32)
- Carir b. 'Abdalḥamîd (45)
- Sufyân b. 'Uyayna (32)
- Mâlik b. 'Anas (20)
- Ya'qûb b. 'Abdarrahmân (17)
- Hâtim b. 'İsmâ'îl (12)
- 'Abdalwahhâb as-Şaqa'fi (11)

- 'Abdalwâhid b. Ziyâd (1)
- Hâlid b. al-Hâriş (3)
- 'İsmâ'îl b. 'İbrâhîm (1)

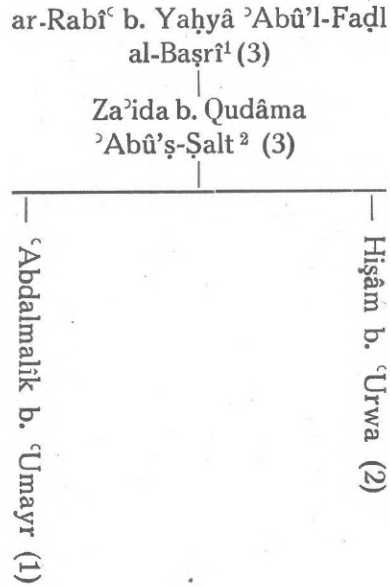
² Öl. 213. Rs 422; Tt VIII, 349.

³ Buḥârî'nin umumiyetle, sadece "Sufyân", olarak kaydettiği bu muhaddisin "Sufyân b. 'Uyayna", mi yoksa "Sufyân as-Sawrî", mi olduğunu tayin mümkün değildir. Her ikisi muasır olup müşterek şeyhlerden rivayet etmişlerdir. (Bk. Rs 194, 195; Tt IV, 111, 117). Buḥârî'nin her ikisinin kitabından, şeyhi "Qabîşa", vasıtasıyla faydalandığı anlaşılmaktadır.

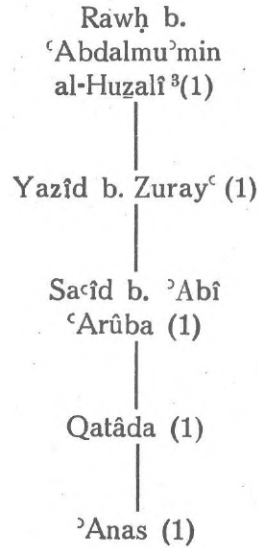
¹ Öl. 227. Rs 418; Tt VIII, 390.

- Hammâd b. Zayd (12)
- 'Abû 'Awâna Waḍḍâḥ (8)
- 'Abdal'âzîz b. 'Abî Ḥâzim (10)
- Muğîrat b. 'Abdarrahmân (6)
- Muḥ. b. Fuḍayl (3)
- al-Mufaḍḍal b. Faḍâla (2)
- Bakr b. Muḍar (3)
- Yazîd b. Zuray' (4)
- 'Abû Şafwân 'Abdallâh b. Sa'id (2)
- 'Abû'l-'Aḥwaş Sallâm b. Sulaym (2)
- 'Abdalwâhid b. Ziyâd (2)
- 'Abbâd b. 'Abbâd (1)
- Sahl b. Yûsuf (1)
- Bişr b. al - Mufaḍḍal (1)
- Huşaym b. Başîr (1)
- 'Abû Mu'âwiya Muḥ. b. Ḥâzim (1)
- 'Abû 'Usâma Hammâd b. 'Usâma (1)
- 'Abdarrahmân b. 'Abî'l-Mawâli (1)
- Muḥ. b. 'Abdallâh al-'Anşâri (2)
- 'Abû Ḍamra 'Anas (1)
- 'Ayyûb b. an-Naccâr (1)
- Ḥaccâc b. Muḥ. al-'A'war (1)
- 'Abû Bişr 'İsmâ'îl b. 'İbrâhîm 'Asadi (1)
- Ḥumayd b. 'Abdarrahmân (1)
- Dâwûd b. 'Abdarrahmân al-'Aṭṭâr (1)

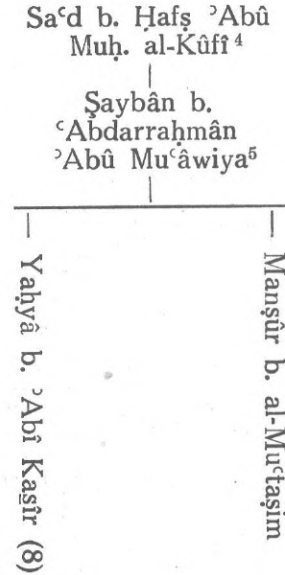
233

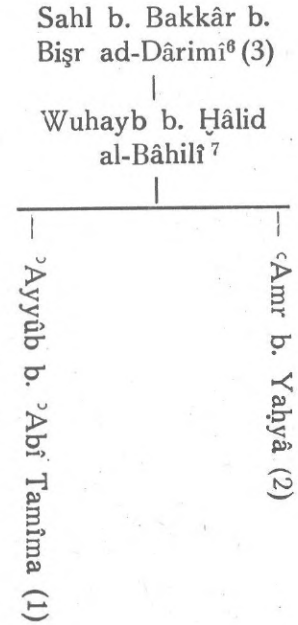
234

235

236

¹ Öl. 224. Rs 134; Tt III, 252.

² Öl. 176. Rs 155; Tt II, 307.

³ Öl. 233. Rs 138; Tt I I, 296.

⁴ Öl. 210. Rs 161; Tt III, 468.

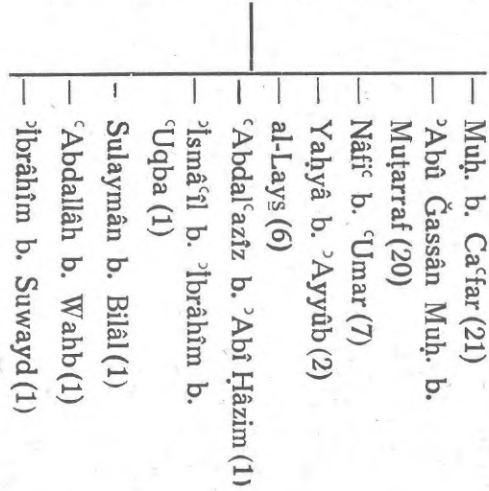
⁵ Öl. 164. Rs 214; Tt IV, 373.

⁶ Öl. 228. Rs 187; Tt IV, 247.

⁷ Öl. 165. Rs 542; Tt XI, 169.

237

Sa'îd b. al-Ḥakam b. Muḥ. al-Ma'rûf
bi'bn 'Abî Maryam¹(61)

¹ Öl. 224. Rs 164; Tt IV, 17.

² Öl. 252. Rs 174; Tt IV, 80.

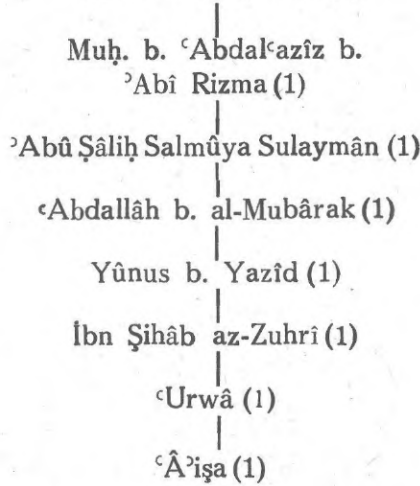
³ Rs 168; Tt IV, 76.

⁴ Öl. 208. Rs 588; Tt XI, 380.

⁵ Öl. 189. Rs 16; Tt I, 121.

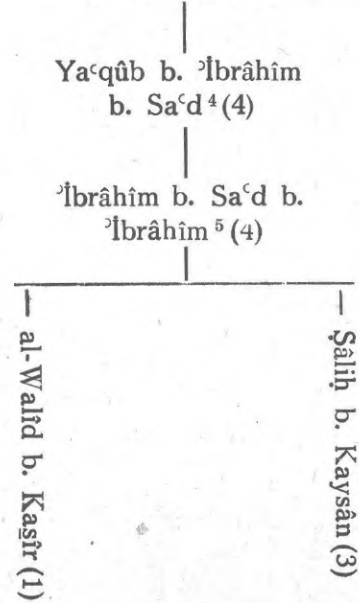
238

Sa'îd b. Marwân b. 'Alî 'Abû
'Usmân al-Bağdâdî²(1)

239

Sa'îd b. Muḥ. b. Sa'îd
al-Carmi³(4)

240

Sa'îd b. an-Naḍr al-Bağdâ-
dî 'Abû 'Uşmân¹ (1)

Huşaym b. Başîr (1)

'Abû Bişr Ca'far b. 'Iyâs (1)

Mucâhid (1)

İbn Abbâs (1)

241

Sa'îd b. ar-Rabîc 'Abû
Zayd al-Harawî² (8)

'Alî b. al-Mubâarak (3)

Şubai b. al-Haccâc (5)

242

Sa'îd b. Sulaymân aḍ-
Ḍabbî 'Abû 'Uşmân³ (5)

'Alî b. al-Mubâarak (1)

'Abbâd b. al-'Awwâm (2)

al-Lays b. Sa'îd (2)

243

Sa'îd b. Şuraḥbîl
al-Kindî⁴ (2)al-Lays b. Sa'îd⁵ (2)

Sa'îd al-Maqburî (1)

Yazîd b. 'Abî Ḥabîb⁵ (1)¹ Öl. 234. Rs 173 ; Tt IV, 93.² Öl. 211. Rs 165 ; Tt IV, 27.³ Öl. 215. Rs 165 ; Tt IV, 43.⁴ Öl. 212. Rs 173 ; Tt IV, 48.⁵ Öl. 175. Rs 433 ; Tt VIII, 459.

244

Sa'îd b. Talîd
 'Abû 'Usmân¹ (6)

— Sa'darrahmân b. al-Qâsim (2)
 — 'Abdallâh b. Wahb (4)

245

Sa'îd b. 'Ufayr b. Muslim
 'Abû 'Usmân² (43)

— Ya'qûb b. 'Abdarrahmân (2)
 — 'Abdallâh b. Wahb (8)
 — al-Lays b. Sa'd (33)

246

Sa'îd b. Yahyâ b.
 Sa'îd al-Bağdâdî³ (5)

— Yahyâ b. Sa'îd
 al-Bağdâdî⁴ (5)

— Mis'âr b. Kidâm (1)
 — Ibn Curayc (2)
 — al-'A'maş Sulaymân (2)

247

Salim b. Hayyân b.
 Bisâm al-Huzalî⁵ (1)

— Sa'îd b. Minâ (1)

— 'Abû Hurayra (1)

¹ Öl. 219. Rs 173; Tt IV, 71. Buhârî'nin "Sa'îd b. Talîd,, diye kaydettiği bu şeyhinin esas adı «Sa'îd b. 'Îsâ b. Talîd» dir.

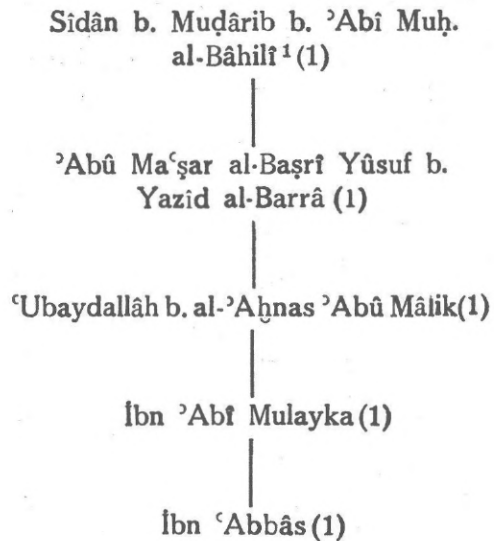
² Öl. 226. Rs 168; Tt IV, 74. Buhârî'nin, kitabında 43 defa "Sa'îd b. 'Ufayr» diye kaydettiği bu şeyhinin esas adı «Sa'îd b. Kaşîr b. 'Ufayr» dir.

³ Öl. 249. Rs 171; Tt IV, 97.

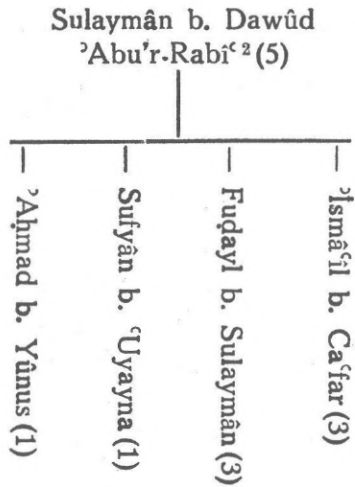
⁴ Öl. 194. Rs 562; Tt XI, 213.

⁵ Rs 206; Tt IV, 168.

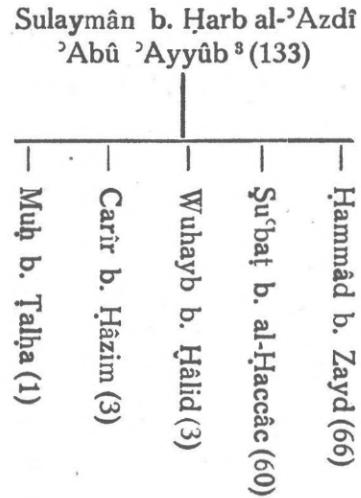
248

249

250

¹ Öl. 224. Rs 209 ; Tt IV, 293.

² Öl. 234. Rs 182 ; Tt IV, 190.

³ Öl. 224. Rs 181 ; Tt IV, 314.

253

aş-Şalt b. Muḥammad b. ʿAbdarrahmân b. ʿAbî'l-Muġira³ (14)

- Mahdî b. Maymûn (4)
- Yazîd b. Zuray^c (3)
- ʿAbû ʿUsâma Ḥammâd (2)
- Ḥammâd b. Zayd (1)
- ʿAbû ʿAwanâ Waḍḍâḥ (1)
- al-Muġîrat b. ʿAbdarrahmân (1)
- ʿİsmâʿîl b. ʿİbrâhîm (1)
- ʿAbdalwâhid b. Ziyâd (1)

252

Şadaqat b. al-Faḍl² (42)

- Sufyân b. ʿUyayna (19)
- Yahyâ b. Saʿîd (6)
- ʿAbda b. Sulaymân (6)
- ʿİsmâʿîl b. ʿUlayya (2)
- al-Walîd b. Muslim (2)
- ʿAbdarrahmân b. Mahdî (2)
- Sulaymân b. Ḥayyân (1)
- Muḥ. b. Caʿfar (1)
- Ḥaccâc b. Muḥ. (1)
- ʿAbdalwahhâb b. ʿAbdalma-c:d (1)
- ʿAbû Muâwiya Muḥ. b. Ḥâzim (1) *

251

Şâbit b. Muḥammad ʿAbû Muḥ.¹ (3)

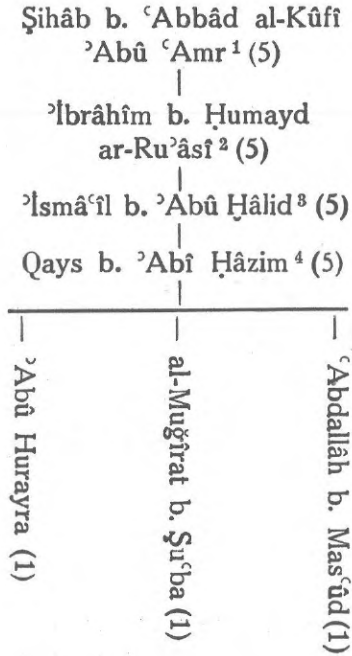
- Sufyân aş Şawri (2)
- Misʿar b. Kidâm b. Zuhayr (1)

¹ ÖI. 215. Rs 66; Tt II, 14.

² ÖI. 220. civari. Rs 225; Tt IV, 417.

³ Rs 225. Tt IV, 435.

254

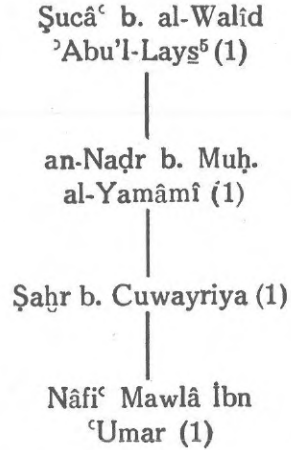

¹ Öl. 224. Fs 219; Tt IV, 368.

² Öl. 178. Rs 15; Tt I, 117.

³ Öl. 146. Rs 25; Tt I, 291.

255

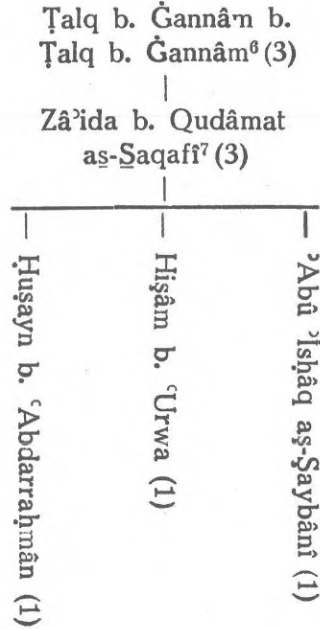

⁴ Öl. 84. Rs 417; Tt VIII, 386.

⁵ Rs 213; Tt IV, 214.

⁶ Öl. 211. Rs 235; Tt V, 35.

256

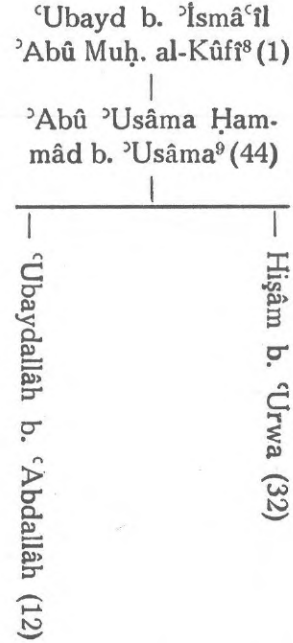

⁷ Öl. 161. Rs 155; Tt III, 306.

⁸ Öl. 250. Rs 331; Tt VII, 59.

⁹ Öl. 201. Rs 103; Tt III, 3.

257

258

- ‘Ubaydallâh b. Mûsâ b. ‘Abî'l-Muhtar¹ (33)
- ‘İsrâ’îl b. Yûnus (15)
  - Hanzala b. ‘Abî Sufyân (4)
  - Hişâm b. ‘Urwa (3)
  - Sulaymân al-‘A‘maş (3)
  - Şaybân b. ‘Abdarrahmân (2)
  - al-‘Awzâ‘î (1)
  - İbn Curayc (1)
  - Zakariyâ b. ‘Abî Zâ‘ida (1)
  - ‘İsmâ‘îl b. ‘Abî Hâlid (1)
  - Ma‘rûf b. Harbûz (1)
  - ‘Uşmân b. al-‘Aswâd (1)

259

- ‘Ubaydallâh b. Sa‘d
b. ‘İbrâhîm b. ‘Abdâr-
rahmân az-Zuhri² (4)
- Sa‘d b. ‘İbrahîm b.
‘Abdarrahmân (1)

- Ya‘qûb b. ‘İbrâhîm b.
‘Abdarrahmân (3)

260

- ‘Ubaydallâh b. Sa‘id b. Yah-
ya'l-Yaşkurî³ (15)
- ‘Abû ‘Âmir al-‘Aqadî (1)
  - ‘Abdallâh b. Numayr (1)
  - ‘Abu'n-Nu‘mân al-Hakam b.
‘Abdallah (1)

- ‘Abû ‘Usâma Hammâd b.
‘Usâma (9)
- Muḥ. b. Bakr (2)
- ‘Affân b. Muslim (1)

¹ ÖI, 213. Rs 304; Tt VI, 50. Tt: Qâla'l-Buḥârî : «'indahu Câmî' Sufyan wayastagiru fih.»

² ÖI, 260. Rs 306; Tt VI, 15.

³ ÖI, 241. Rs 301; Tt VI, 16.

262

‘Umar b. Ḥafş b. Ğiyâs al-Kûfi² (84)

Ḥafş b. Ğiyâs al-Kûfi³ (84)

Sulaymân b. Mihrân al-‘A‘maş⁴ (84)

—	‘Abû Şâlih (16)
—	Şa‘iq b. ‘Abî ‘Abdallah
—	Zakwân (19)
—	‘Ibrâhim at-Taymî (18)
—	Masrûq b. ‘Abdarrahmân (8)
—	‘Amr b. Murra (4)
—	al-Ma‘rûr b. Suwayd (3)
—	‘Abû Ma‘mar ‘Abdallah b.
—	Şahbara (3)
—	Zayd b. Wahb (3)
—	‘Abdallâh b. Murra (2)
—	Sâlim b. ‘Abî Ca‘d (1)
—	Sa‘id b. ‘Ubayda (1)
—	Ḥaysama b. ‘Abdarrahmân (1)
—	Mucâhid (1)
—	‘Âmir aş-Şa‘bî (1)
—	‘Adiy b. Şâbit (1)
—	Câmi‘ b. Şaddâd (1)

261

‘Ubaydallâh b. ‘Umar b. May-
sarat al-Qawâriri¹ (1)

Ḥâlid b. al-Ḥâris (1)

‘Ubaydallâh b. ‘Umar (1)

Nâfi‘ Mawlâ İbn ‘Umar (1)

İbn ‘Umar (1)

« ... عن علي بن المديني قال سمعت يحيى بن بن سعيد يقول أوثق أصحاب الأعمش¹ »

(Tt II, 416) حفص بن غياث فانكر ذلك ثم قدمت الكوفة بأخرة فخرج الى عمر بن حفص كتاب أبيه الأعمش ... الخ

² Öl. 222. Rs 340; Tt VII, 435. Buḥârî bu şeyhinden iki hadisi, Muḥ. b. ‘Abî'l-Ḥusayn as-Şimnânî vasıtasıyla

nakletmiştir. Bk. nr. 186.

³ Öl. 194. Rs 92; Tt VI, 415.

⁴ Öl. 148. Rs 179; Tt IV, 222.

263

ʿUmar b. Muḥ. b. al-Ḥasan
al-ʿAsadī¹ (1)

Muḥ. b. al-Ḥasan al-ʿAsadī (1)

ʾIbrāhīm b. Ṭahmān (1)

Muḥ. b. Ziyād (1)

ʿAbū Hurayra (1)

264

ʿUmayyat b. Bistām
b. al-Muntaṣir² (3)

Yazīd b. Zuray³ (3)

Ḥabīb al-Muʿallim (1)

Rawḥ b. al-Qāsım (2)

265

ʿUşman b. al-Haysām
b. Cahm b. ʿĪsâ⁴ (7)

Ibn Curayc (3)

ʿAwf b. ʿAbi Camilat al-
ʿAʿrâbī (4)

266

ʿUşmān b. Şâlih b.
Şafwān as-Sahmī⁵ (2)

ʿAbdallah b. Wahb (1)

Bakr b. Muḍar (1)

¹ Öl. 250. Rs 343; Tt VII, 495.

² Öl. 231. Rs 46; Tt I, 370.

³ Öl. 182. Rs 573; Tt II, 325.

⁴ Öl. 220. Rs 351; Tt VII, 157.

⁵ Öl. 219. Rs 350; Tt VII, 122.

267

‘Usmân b. ‘Abî Şayba
= İbn Muḥ. b. ‘İbrâhîm¹ (60)

Carîr b. ‘Abdâlhamîd (44)
‘Abda b. Sulaymân (111)
Huḡaym b. Başîr (2)
Talhat b. Yahyâ (1)
al-Qâsim b. Malîk (1)
‘Ubayd b. ‘Abdarrahmân (1)

268

‘Usmân b. ‘Umar b. Fâris al-‘Abdî² (1)

‘Alî b. al-Mubarak (1)

Yahyâ b. Sa‘îd (1)

‘İkrîma (1)

‘Abû Hurayra (1)

269

al-Walîd b. Şâlih an-Naḥḥâs ad-Ḍabbî³ (1)

‘İsâ b. Yûnus (1)

‘Umar b. Sa‘îd b. ‘Abî Ḥuşayn al-Makkî (1)

‘İbn ‘Abî Mulayka (1)

İbn ‘Abbâs (1)

270

Yahyâ b. ‘Abdallâh b. Ziyâd as-Sulamî⁴ (1)

‘Abdallâh b. al-Mubârak (1)

Carîr b. Ḥâzim (1)

---

az-Zubayr b. al-Ḥîrîrî (1)

‘İkrîma (1)

‘İbn ‘Abbâs (1)

¹ Öl. 239, Rs 349; Tt VII, 149.

² Öl. 209, Rs 348; Tt VII, 142. Buḥârî'nin, bu şeyhinden, kitabında (II, 170) bir hadis rivayet ettiği hususuna kaynaklarda işaret olunmamaktadır.

³ Rs. 537; Tt I, 137.

⁴ Rs. 567; Tt XI, 239.

271

Yahyá b. 'Abdallâh
b. Bukayr al-Quraşî¹
(176)

- Bakr b. Muḍar (3)
- Mâlik b. 'Anas (5)
- Ya'qûb b. 'Abdarrahmân
al-Qârî² (5)
- Lays b. Sa'd (164)

272

Yahyá b. Bişr b. Kaşîr
al-Ḥarîrî³ (2)

- Şabâba b. Sawwâr (1)
- Rawḥ b. 'Ubâda (1)

273

Yahyá b. Ca'far b. 'A'yan
'Abû Zakariya⁴ (8)

- Muḥ. b. 'Abdallâh al-'Anşârî (1)
- 'Abû Mu'âwiya Muḥ. b.
Ḥâzim (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- 'Abdarrazzâq b. Hammâm (2)
- Wakî' b. al-Carrâḥ (3)

274

Yahyá b. Hammâd b.
'Abi Ziyâd aş-Şay-
bânî⁴ (3)

'Abû 'Awâna al-Waḍ-
ḍâḥ b. 'Abdallâh
al-Yaşkuri⁵ (3)

- Sulaymân al-
'A'maş (2)
- Bayân b. Bişr (1)

¹ ÖI. 231. Rs 563; Tt XI, 237.

² ÖI. 232. Rs 558; Tt XI, 189.

³ ÖI. 243. Rs 567; Tt XI, 193.

⁴ ÖI. 215. Rs 559; Tt XI, 199.

⁵ ÖI. 176. Rs 545; Tt XI, 116.

275

Yaḥyâ b. Maʿîn b. ʿAwn b.
Ziyâd b. Bişâm¹(1)

—
Muḥ. b. Caʿfar (1)

—
Şuʿba b. al-Ḥaccâc (1)

—
Wâqid b. Muḥammad (1)

—
Muḥammad b. Zayd (1)

—
İbn ʿUmar (1)

276

Yaḥyâ b. Muḥammad
b. as-Sakan b. Ḥabib
al-Quraşî² (2)

—
Ḥibbân b. Hilâl² Abû Ḥabîb (1)

—
Muḥ. b. Caḥdam (1)

277

Yaḥyâ b. Mûsâ b. ʿAbdirabbîh
b. Sâlim³ (42)

—
Wakîʿ b. al-Carrâḥ (21)

—
ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (12)

—
Manşûr b. Şafiyya (2)

—
Yazîd b. Hârûn (2)

—
Muḥ. b. Bakr (1)

—
Saʿd b. Manşûr (1)

—
Sulaymân al-ʿAʿmaş (1)

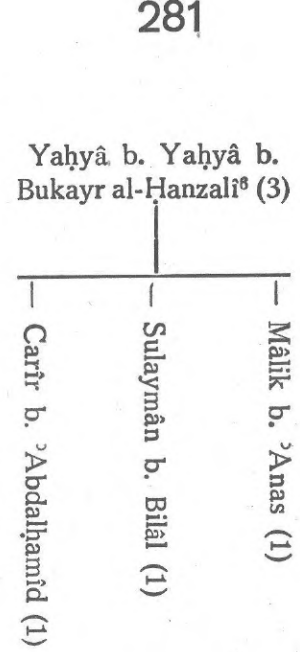
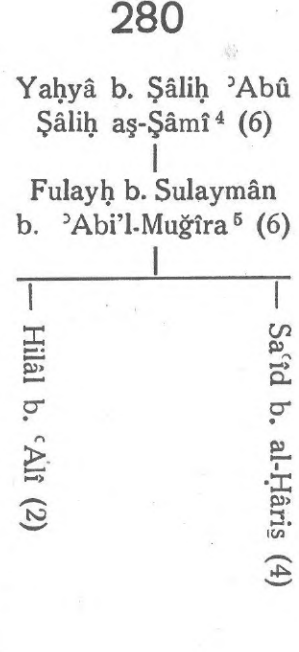
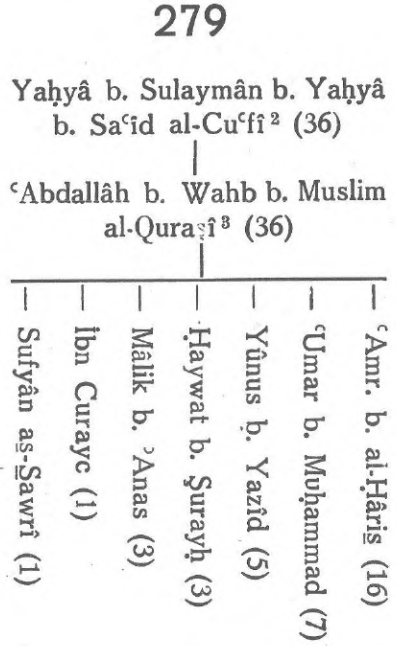
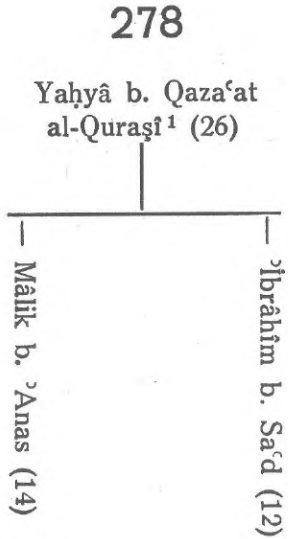
—
al-Lays b. Saʿd (1)

—
ʿAbû Muʿâwiya Muḥ. b.
Ḥâzim (1)

¹ Öl. 233. Rs 564; Tt XI, 280.

² Rs 568; Tt XI, 272.

³ Öl. 240. Rs 568; Tt IX, 265.

¹ Rs 568; Tt XI, 265.
² Öl. 237. Rs 467; Tt XI, 227.
³ Öl. 197. Rs 260; Tt VI, 70.
⁴ Öl. 222. Rs 562; Tt XI, 229.
⁵ Öl. 168. Rs 416; Tt VIII, 303.
⁶ Öl. 226. Rs 565; Tt XI, 296.

285

Yasarat b. Şafwân
b. Camil
ʿAbû Şafwân¹ (5)

—|—
Nâfir^c b. ʿUmar (1) | İbrâhîm b. Saʿd (4)

286

Yûsuf b. Yaʿqûb
aş Şaffâr
ʿAbû Yaʿqûb² (1)

—|—
İsmâʿîl b. ʿUlayya (1)
—|—
ʿAyyûb (1)
—|—
Humayd b. Hilâl (1)
—|—
ʿAnas (1)

287

Yusûf b. Bahlûl at-Tamîmî
ʿAbû Yaʿqûb³ (1)

—|—
ʿAbdallâh b. ʿİdrîs (1)
—|—
Haşîn b. ʿAbdarrahmân (1)
—|—
Saʿd b. ʿUbayda (1)
—|—
ʿAbû ʿAbdarrahmân
as-Sulamî (1)
—|—
ʿAlî b. ʿAbî Tâlib (1)

288

Yûsuf b. Muḥ. b. Sâbiq
al-ʿUşfûrî⁴ (1)

—|—
Yaḥyâ b. Sulaym (1)
—|—
İsmâʿîl b. ʿUmayya (1)
—|—
Saʿid b. ʿAbî Saʿid (1)
—|—
ʿAbû Hurayra (1)

¹ Öl. 216. Rs 591; Tt XI, 37.

² Öl. 231. Rs 581; Tt XI, 432.

³ Öl. 218. Rs 582; Tt XI, 409.

⁴ Rs 582; Tt XI, 423.

291

Zayd b. 'Aḥzam 'Abû
Ṭâlib al-Makkî³ (1)
|
'Abû Qutayba Silm b.
Qutayba (1)
|
Muslim b. Qutayba (1)
|
Muṣannâ b. Şa'îd (1)
|
'Abû Ḥamza (1)
|
'Ibn 'Abbâs (1)

290

Zakariyâ b. Yaḥyâ b. 'Amr
al-Kûfî³ (12)
|
— 'Abdallâh b. Numayr (5)
— 'Abû 'Usâma Hammâd (5)
— Ḥâtîm b. Wardân (1)
— 'Abdarrahmân al-Muḥârîbî (1)

289

Yûsuf b. Mûsâ b. Râşid b. Bilâl¹ (23)
|
— 'Abû 'Usâma Hammâd (11)
— al-Walîd b. Muslim (2)
— 'Âşim b. Yûsuf (2)
— al-Faḍl b. Dukayn (1)
— 'Ubaydallâh b. Mûsâ (1)
— 'Abû Ḥâlid al-'Aḥmar (1)
— 'Abû Mûsâ Muḥ. b. al-
Muṣannâ (1)
— Carrî b. 'Abdalhamîd (1)
— 'Ahmad b. 'Abdallâh (1)
— Muḥ. b. 'Abdallâh 'Abû 'Aḥ-
mad az-Zubayrî (1)
— Wakî' b. al-Carrâh wa Yazîd
b. Hârân (1)

¹ ÖI. 253. Rs 583; Tt XI, 425. Buḥârî, bu şeyhini kitabının bazı yerlerinde «Yûsuf b. Râşid» bazı yerlerinde de «Yûsuf b. Mûsâ» şeklinde kaydetmektedir.

² ÖI. 251. Rs 152; Tt III, 337.

³ ÖI. 250. Rs 145; Tt III, 393.

292

Ziyâd b. 'Ayyûb b. Ziyâd al-Bağdâdî¹ (3)

Huşaym b. Başîr (3)

'Abû Bişr Ca'far b. 'Abî Waḥşiya (3)

Sa'îd b. Cubayr (3)

İbn 'Abbâs (3)

393

Zuhayr b. Ḥarb b. Şaddâd al-Ḥaraşî² (12)

Ya'qûb b. 'İbrâhîm (6)

Carîr b. 'Abdallâhîd (3)

Wahb b. Carîr (1)

Muh. b. Fudâyl (2)

¹ Öl. 252. Rs 149; Tt III, 355.

² Öl. 234. Rs 153; Tt III, 342.

Buĥârî'nin künye veya nisbetleriyle zikrettiği
şeyhleri¹

- °Abû °Aĥmad : Marrâr b. Ĥammûya, bk. nr. 159.
 İbn °Abî'l-°Aswad : °Abdallâh b. Muĥammad, bk. nr. 11.
 °Abû °Âşim : ađ-Daĥĥâk b. Maĥlid, bk. nr. 95.
 °Abû Bakr al-Muqaddamî : Muĥammad b. °Abî Bakr b. °Alî,
 nr. 179.
 al-Ĥumaydî : °Abdallâh b. Zubayr b. °İsâ, bk. nr. 19.
 °Atû Kurayb : Muĥammad b. al-°Alâ, bk. nr. 176.
 °Atû Ma°mar : °Abdallâh b. °Amr, bk. nr. 7.
 İbn °Abî Maryam : Sa°id b. al-Ĥakam, bk. nr. 11.
 °Abu'l-Muĥîra : Muĥammad b. °Abdallâh, bk. nr. 21.
 °Abû Nu°aym : al-Fağl b. Dukayn, bk. nr. 96.
 °Abu'n-Nu°mân : Muĥammad b. al-Fağl, bk. nr. 181.
 İbn Numayr : Muĥammad b. °Abdallâh, bk. nr. 174.
 °Abû Qasim : Ĥalid b. Ĥaliyy, bk. nr. 131.
 °Abû Qutayba : al-Munzir b. al-Walid al-Cârûdî, bk. nr. 221.
 °Abu'r-Rabi° : Sulaymân b. Dâwûd, bk. nr. 273.
 °Abu'l-Walid : Hişâm b. °Abdalmalk, bk. nr. 102.
 °Abu'l-Yanân : al-Ĥakam b. Nâli°, bk. nr. 108.

1 Burada, «Buĥârî'nin künye veya nisbetleriyle zikrettiği şeyhleri» yle sadece rivayetler zincirinin sonuncu halkalarını teşkil eden üstadlarını kasdediyoruz ki, Lâhika'da «Buĥârî'nin kaynakları» olarak, gemalarla tesbit edilen şeyhler arasında, isimleriyle alfabetik olarak kaydolunmuşlardır. Onun diġer muhaddisler gibi rivayet zincirlerinde, künye ve nisbetleriyle zikrettiġi sair râviler bu guruba dahil değildirler.

II. LÂHİKA

«II» numaralı lâhika Buhârî'nin *Şahîh*'iyle İmâm Mâlik'in *Muwatta*'ı arasındaki müşterek kısımlara dair umumî bir fikir vermek maksadıyla tertib olunmuştur. «Buhârî'nin kaynakları» adıyla ayrılmış olan fasılda¹, Buhârî'nin, kendinden evvelki devrin, musannaf yâni malzemelerini sistematik bir şekilde tasnif eden kitaplarını hülâsaya teşebbüs ettiğini izaha çalışmıştık. *Muwatta*, anlaşıldığına göre, *Şahîh*'e en çok malzeme bahşeden musannaf hadis kitabı olmuştur.

Şahîh'in senedlerinde İmâm Mâlik'in adını ihtiva eden hadislerin çok zaman *Muwatta*'nın aynı veya ilgili bâblarında bulunmuş olması ilk nazarda Buhârî'nin doğrudan doğruya *Muwatta*'ı kaynak olarak kullandığı zehabını uyandırıyor. Fakat bir hadis kitabının rivayet zincirlerinden faydalanarak- kaynaklarını ara tırma hususunda girişilen bir deneme Buhârî'nin, umumiyetle, doğrudan doğruya *Muwatta*'a kaynak olarak başvurmadığı daha ziyade, *Muwatta*'dan ıktıbas eden şeyhlerinin kitaplarından faydalandığı neticesini ortaya koymaktadır.

Filhakika Buhârî, *Şahîh*'ine İmâm Mâlik'in *Muwatta*'ından almış olduğu altı yüz kadar hadis² hususunda kitabın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran bir veya iki râvisine müracaat yerine, muhtelif otuz şeyhinden³ faydalanmış görünmektedir.

¹ Krş. s. 47-68.

² Bu rakamla «*Muwatta*'nın altı yüz hadisini kasetmiyoruz. Hakikatte *Muwatta*'nın üç yüz kadar hadisi *Şahîh*'in muhtelif fasıllarına mükerreren alınmak suretiyle mezkûr adede balığ olmuştur. Esasen *Muwatta*'da bulunan musned hadislerin sayısı altı yüz kadardır (Bk. Zurqânî I, 8).

³ Anlaşıldığına göre, Buhârî'nin *Muwatta*'dan muhtelif râwiler vasıtasıyla almış olması keyfiyeti üzerinde eiddî bir şekilde durulmamıştır. Meşhur muhaddislerin, *Muwatta*'nın birer râvisine meselâ İbn Hânbâl'in 'Abdarrahmân b. Mahdî (öl. 208), Buhârî'nin 'Abdallâh b. Yûsuf at-Tanaysî (öl. 218), Muslim'in Yahyâ b. Yahyâ b. Bukayr (öl. 220) 'Abû Dâwûd'un 'Ahdallah b. Maslamat al-Qa'nabî (öl. 221), Nasa'î'nin Qutayba b. Şa'îd (öl. 250) rivayetini ihtiyar ettiği kanaati mevcuttur (Bk. Zurqânî I, 8).

«3» numaralı şemada da müşahede olunacağı üzere, bazı rivayetlerde *Muwaţta*'dan yapılan iktibaslarda Buĥârî kendisiyle İmâm Mâlik arasında iki mütevassıt râvi adı zikretmektedir. Bu keyfiyet hadislerin rivayetinde mümkün olduğu kadar az râvi adı zikretmek, hadislerin en eski rivayet ve kaynaklarına sahib olmak¹ şeklinde hadis edebiyatında pek revaçta bulunan bir an'aneye de aykırı bulunmaktadır. Bütün bu iki râvi adını ihtiva eden hadislerin dahi elimizdeki *Muwaţta*' metninde mevcut oluşu Buĥârî'nin yanındaki *Muwaţta*' edisyonunda aradığını bulamadığı takdirde diğer rivayetlere müracaat ettiği şeklindeki bir ihtimali de bertaraf etmektedir. Onun Mâlik'le kendi arasında izhar ettiği iki râvi adı, nisbeten genç olup doğrudan doğruya İmâm Mâlik'ten *Muwaţta*'ın rivayet hakkını alamayıp râvilerine müracaat eden şeyhlerinin kitaplarından faydalanmış bulunmasının bir neticesi olarak görünüyor.

Buĥârî'nin *Muwaţta*' menşe'li hadisleri arasında sık sık tekerrür edenler vardır. Hattâ bu hadislerden biri, kitapta beş defa tekerrür etmiş, her defasında ayrı bir bâbın malzemeleri arasına girmiştir². Bu mükerrerlerin, her defasında ayrı bir râvinin adıyla bulunuşu Buĥârî'nin *Muwaţta*' menşeli o hadisi, arada râvi olarak zikrettiği şeyhinin kitabının alâkalı bâbından aldığını ifade eder. Bâzen bu mükerrerler, *Şaĥîh*'de pek kısa mesafelerle iki ayrı şeyhten alınmak suretiyle geçer. Bâzi hallerde Buĥârî'nin her iki rivayet ara-

¹ Bu keyfiyet hadis edebiyatında «al-²isnâd al-¹Alî» diye maruftur. Hattâ muhaddislerin İslâm âleminin muhtelif yerlerine yaptıkları seyahatları ifade eden «¹alab al-²ilm», müessesesi hadislerin yüksek isnâdlarını temin etme zaruretinden doğmuştur. (Bk. *Tadrib ar-Râwî* s. 183 v.d.) Hadislerin yüksek isnâdı ise Peygamber'le, sonuncu halkası arasında en az râvi adı ihtiva eden rivayetlerle gelmiş olmaları keyfiyetidir. Bu yüzdendir ki, ilk asırların hadis kitaplarında mevcut bu kabil isnâdli hadisleri, diğerlerinden tefrik işi daha sonraki asırlar için alâka-bahş bir mesâi mevzuu olmuştur. Meselâ, Buĥârî'nin üç râvili hadisleri, bu maksatla, bilâhère «*Şalâsiyât al-Buĥârî*»adı altında toplanmıştır; (Bk. Br. *G 12*, 166, *Suppl. I*, 264).

² Bunun iyi bir misâlini *Muwaţta*'da (s. 398, st. 19) ²İşhâq b. ¹Abdallâh b. ²Abî Talĥa'den rivayet olunan uzun bir hadis teşkil eder. Buĥârî mezkûr hadisi *Kitâb az-zakât*'ta (II, 119) şeyhi ¹Abdallâh b. Yûsuf'tan, *Kitâb al-wakâla*'de (III, 102) Yaĥyâ b. Yaĥyâ'dan, *Kitâb al-waqf*-(IV, 11) ve *Kitâb al-²asriba* (VIII, 109)'de ¹Abdallâh b. Maslama'den, *Kitâb at-tafsîr* (VI, 37) 'de ²İsmâ'îl b. ²Uways'den olmak üzere beş yerde nakletmiştir.

sında mevcut bir farka işaret etmek istediği ihtimalini hatırlarsa da bâzen mükerrer olarak aldıkları arasında en küçük bir ihtilâf bulunmaması böyle bir ihtimali bertaraf eder¹. Bâzen muayyen bir hadis bir sahifede birbirini takip eden iki bâbın muhtevasında iki ayrı şeyhin rivayetiyle bulunur². Hattâ *Muwatta'a* âit bir hadisin, *Şahîh*'in muayyen bir bâbında tekerrür ettiği ve iki seferinde de aynı şeyhten rivayet edildiği vâkidir³. Bu gibi yerlerde Buhârî'nin o hadisi kitabında iki defa rivayet edip aradaki basit farkı göstermek istiyen şeyhine tabi olduğu anlaşılıyor.

Buhârî'nin İmâm Mâlik'ten naklettikleri arasında rivayet zincirleri hazfedilerek «Qâla Mâlik» diyerek ta'liq tarzında aldığı da vâkidir. Maamañih bunlar diğerlerine nisbetle pek küçük bir ekalliyette kalırlar. Buhârî'nin Mâlik'ten ta'liqan aldıklarını, uhdesinde rivayet hakkı bulunmayan kitaplarda, *Muwatta'*dan yapılmış olan iktibasların *Şahîh*'e nakli zaruretinin bir neticesi olarak mülâhaza ediyoruz.

Buhârî'nin -umumiyetle doğrudan doğruya faydalanmamış olmasına rağmen- rivaî kaynaklarının en başında gelmiş olmasından dolayı *Muwatta'*dan aldığı kısımları bir cedvel halinde bu lâhika da vermeği faydalı buluyoruz. Gerek Buhârî'nin indeksinin ve gerekse *Muwatta'*ın indeksi ve hadislerinin alfabetik bir tasnifinin yapılmamış olmasından dolayı her iki kitap arasındaki mevzuu bahs mukabelenin güçlüğü ve binnetice bazı kısımların dikkatten kaçmış olması ihtimalinin mevcudiyetini göz önünde bulundurmalıdır. Ayrıca, *Muwatta'*ın müteakip nesillere muhtelif rivayetlerle intikal etmiş olması ve rivayetlerinin birbiriyle mukabelesi âdeta mümkün olamayacak şekilde ayrılmış bulunması Buhârî'nin senedlerinde Mâlik ismini ihtiva eden hadislerin bir kısmının *Muwatta'*da tesbitini imkânsız kılmıştır. Hassaten kitabın rivayet hakkını muhtelif râvîlere verme hususunda İmâm Mâlik'in

¹ Bunun bariz bir misâlini *Kitâb al-buyû'*un «gaman al-kalb» bâbında (III, 84) ve *Kitâb aş şuf'a*'nin «kasb al-bağy» bâbında iki ayrı şeyhi vasıtasıyla almış olduğu hadis teşkil eder (Bk. *Muwatta'* s. 254).

² Meselâ, İmâm Mâlik'in *Muwatta'*da «as-sunna fi ş-şirb wa munawalatih 'an al-yamin» bâbında (s. 374, st. 21) serdettiği bir hadisi Buhârî, *Şahîh*'inin «hibat al-wâhid li'l-camâ'a» bâbında (III, 161, st. 8) şeyhi Yahyâ b. Qaza'a rivayetiyle «al-hibat al-maqbûda wa ğayr al-maqbûda» bâbında (II, 374, st. 16) şeyhlerinden Qutayba b. Sa'îd rivayetiyle almıştır.

³ Bk. Buhârî, VI, 40, st. 10, 17, *Muwatta'* s. 40, st. 4.

bir hayli müsamahakâr olduğu¹ ve *Muwatta*'ın bini mütecaviz râvi tarafından rivayet edildiği söylenir. Hattâ al-Ḥaṭîb al-Bağdâdî ve al-Qâdî 'Iyâd'ın, *Muwatta*'ın râvilerine dair birer müstakil kitap meydana getirdiklerini öğreniyoruz². *Muwatta*'ın muhtelif rivayetlerinin farklarını tesbit etme hususunda müstakil eserler de meydana getirilmiştir. Bunların en mühimlerinden biri Yaḥyâ b. Yaḥyâ rivayetinde bulunmayan hadislerin İbn 'Abdalbarr tarafından tesbit edilmiş olanıdır³.

Bu lâhika da neticeleri verilen mukabeleye, *Muwatta*'ın Yaḥyâ b. Yaḥyâ'ya âid olup Tunus'ta 1280 yılında tab'olunan edisyonu esas olarak alınmıştır. Birbiriyle karşılaştırılan her iki kitabın müşterek hadisleri için sadece sahife ve başlangıç satırlarının verilmesiyle iktifa olunmuştur. Mezkûr tab'da hadislerin kolayca tefrik edilemeyecek şekilde tertibi yüzünden mukabelenin güçleştiğine, daha iyi bir tab'ı ele geçirildiği takdirde *Muwatta*' hanesinde boş olarak kalan yerlerin bir kısmının daha doldurulabileceği hususuna işaret edelim.

¹ Bk. *al-Kifâya* s. 133.

² Bk. *Tanwîr al-hawâlik* I, 9

³ Onun bu mesaisi *at-Taqaşşî* adlı eserinin zeylinde, Kahire'de 1350 yılında basılmıştır. Bk. Br. *Suppl.* I, 298.

Kitabın mevzuu bahs ihtilâfları modern tetkiklere zaman zaman mevzu teşkil etmiştir. Yaḥyâ b. Yaḥyâ ile Muḥammad aş-Şaybânî rivayetlerinin birbirinden ne kadar ehemmiyetli bir şekilde ayrıldığını göstermek hususunda, Goldziher tarafından mevziî bir mukabele yapılmıştır (Bk. *Muh. Stud.* II, 223-6).

Buhâri I. cüz		<i>Muwatta'</i>		Buhâri I. cüz		<i>Muwatta'</i>	
S.	St.	S.	St.	S.	St.	S.	St.
6	7	68	5	65	21		
13	3	390	2	67	4	19	21
13	15			68	20	20	4
14	2	390	10	69	3	19	23
15	5			73	4		
16	13	38	8	74	1	17	13
18	8	59	12	79	15	48	22
20	15			80	19		
24	5	385	8	81	3	47	1
26	14			81	6		
28	4			86	1		
31	20			86	8	38	25
35	5			89	17	66	8
38	10			90	5	66	2
40	8	151	9	90	7	66	4
41	9	65	20	91	12	56	10
43	21	6	8	91	17		
44	15	121	9	92	8		
45	8	10	6	94	12	62	23
45	18	10	15	94	17		
47	15	40	2	95	7		
48	3	63	22	96	16	54	12
48	14			96	19	53	21
52	9			100	6		
52	14	8	8	102	7	386	8
52	2	39	3	102	13	58	13
54	15			105	1	52	9
54	17			107	5	150	13
56	15			108	8	51	24
56	17			108	21		
59	7			109	11	57	11
64	14			115	3	3	9
64	21	16	23	115	10		

Buḥârî I. cüz		<i>Muwatta</i> ²		Buḥârî I. cüz		<i>Muwatta</i> ³	
S.	St.	S.	St.	S.	St.	S.	St.
S. 115	St. 12	57	14	S. 157	St. 1		
115	20			158	18	28	17
120	8			159	4	71	15
120	12	3	18	165	5	29	8
121	4			169	1	65	3
121	4			171	16		
125	10			171	19		
125	15			173	1		
126	4			173	6	67	4
126	14						
127	1	24	3				
127	4	42	12				
127	7						
131	2	43	1				
131	7	42	22				
132	3	43	9				
132	19	53	21				
134	12						
134	15	58	8				
136	15						
137	21						
139	16	45	4				
139	19						
142	9	44	17				
144	14	30	20				
144	21						
145	13						
148	2	24	7				
148	21	53	11				
150	7	62	22				
152	19	25	9				
153	3	25	8				
156	5	28	13				
156	8						
156	11	28	14				

Buḥârî II. cüz			
S.	St.	S.	St.
2	8		
3	3	34	1
3	10	33	14
4	7		
4	15		
5	19	34	1
5	19	36	5
13	3		
13	10		
20	12	123	12
24	9		
24	13	40	2
25	16	41	3
29	7		
29	11		
29	20		
33	9	65	3
34	14	62	10
36	9	63	11
37	3	62	3
37	14	63	21
38	5	63	11

Buḥârî II. cüz		Muwaṭṭa'		Buḥârî II. cüz		Muwaṭṭa'	
S. 47	St. 6	S. 45	St. 4	S. 130	St. 1	S. 85	St. 5
48	6	45	24	130	20		
48	9			131	3	101	2
50	5			132	2	133	15
50	8	37	19	134	7	120	15
52	12	59	18	135	11	153	4
53	1			136	19		
53	9	39	18	137	7		
56	12			138	15	121	2
57	10	39	25	140	2	155	15
60	18	66	16	142	9	122	
61	11	66	20	143	2	148	20
62	2	40	2	145	1		
64	10			146	8	135	5
67	15	32	4	153	7		
67	18			154	14		
68	9	30	20	155	15		
69	9	33	7	156	13	155	15
72	16	76	12	159	14	155	16
73	18			161	18	123	12
78	16	227	25	162	1		
80	11	79	11	162	6	141	2
81	11			162	14	150	16
89	6	76	12	163	9	148	8
90	19			164	10	151	9
99	19	81	10	167	13		
116	3	82	21	169	13	124	21
119	9	82	24	171	2		
119	20	398	18	174	4	148	5
122	17			174	8	149	8
123	1	400	3	175	14	160	3
125	4			179	20	156	2
126	12						
127	10						
127	16	100	6				

Buḥârî III. cüz		<i>Muwatta'</i>		Buḥârî III. cüz		<i>Muwatta'</i>	
S. 2	St. 3	S. 127	St. 19	S. 48	St. 2	S. 116	St. 4
6	2	139	23	49	3		
7	7			54	4		
8	7	393		61	2	206	12
8	16	134	3	63	3		
10	3	134	3	63	10		
10	9			63	17	388	12
14	4			64	15	260	21
16	2	117	14	65	17	267	2
17	5			67	10	246	24
18	11	133	16	68	3	361	11
20	20			68	18	246	24
21	5			69	11	266	12
21	11	362	9	69	20	266	23
22	5	363	18	70	1	253	8
24	12	112	4	70	10		
25	9			71	1	266	13
27	2	101	21	71	10		
27	4			72	20	266	22
29	18			73	6	311	5
31	4	103	21	73	14		
33	20			74	3	245	2
34	2			74	15	243	11
34	12	105	11	75	13	239	12
36	18	102	16	75	15	239	12
37	13	107	16	75	19		
38	17			76	2		
42	11			77	3	237	3
42	18			77	13		
43	15			77	21	239	1
44	1	107	2	78	7	236	25
44	3			79	5		
44	19			84	15	254	10
45	6			90	8		
45	14	39	18	93	19	254	10

III. ve IV. LAHİKA

III ve IV numaralı lâhikalar Buḥârî'nin, filolojik iki mühim kaynağından iktibas ettiği kısımlara tahsis olunmuştur.

Buḥârî'nin, filolojik kaynakları bahsinde, birinci derecede 'Abû 'Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ından ikinci derecede olmak üzere Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ından faydalandığı hususunu izaha çalışmıştık¹. Onun, her iki kaynağından iktibas ettiği kısımları aynen bu lâhikalarda vermekle okuyucunun daha vazih bir hükme varabileceğini ümid ediyoruz.

Buḥârî'nin *Qur'ân* tefsirine dair iki filolojik kaynağından iktibas ettiği kısımların, *Şaḥîḥ*'in bâblarıyla münasebet derecesi hususunda bir fikir temini maksadıyla, buldukları fasıl ve bâblardaki yerleri gösterilmektedir.

İktibaslardan kolaylıkla müşahede olunacağı üzere, *Şaḥîḥ*'de, 'Abû 'Ubayda ve Farrâ'dan, tamamiyle fıkıhın amel ve ibâdat ile alâkalı malzemelerine tahsis olunması gereken fasıllarında dahi bir çok filolojik izahlar iktibas edilmiş olup bunlar idhal edildikleri bâblarla, umumiyetle herhangi bir irtibattan mahrum bulunmaktadır.

Daha evvelce işaret olunduğu veçhiyle, Buḥârî'nin filolojik kaynakları modern tetkiklerin mevzuu olmamıştır. Bir kaç sene önce Mısır'da «*Mu'cam Ğarîb al-Qur'ân mustaḥrac min Şaḥîḥ al-Buḥârî*»² adıyla yayınlamp Buḥârî'deki filolojik iktibasları 'Abdal-lâh b. 'Abbâs'a isnâd eden kitabın neticeleri, bu tetkikin vasıl olduğu neticelere tamamiyle aykırı bulunmaktadır. Kitabın müellifi, Buḥârî'nin filolojik kaynaklarının münakaşası bakımından en verimli devri teşkil eden hicrî dokuzuncu asır şârihlerinin vardığı neticelerden de hiç faydalanmamış görünüyor.

Buḥârî'nin, 'Abû 'Ubayda ve Farrâ'dan yaptığı iktibasları kitabının muhtelif fasıllarında tesbit ve bunları esas kaynaklarına irca etmek hususunda zikri geçen devrin şârihlerine, hassaten İbn

¹ Bk. s. 124 v. dd.

² Müellifi Muḥammad Fuâd 'Abdalbâqî olup 1950 yılında Kahire, Dâr 'İhya'-al-Kutub al-'Arabîyya'da basılmıştır.

Ḥacar'a çok şey borçlu olduğumuzu kaydetmeden geçemeyeceğiz. Bahusus Buḥârî'nin, filolojik kaynaklarında tefsir edilmiş herhangi bir garip kelimenin şerhini alıp *Şaḥîḥ*'in gelişi güzel bir bâbına yerleştirmiş olması ve o kelimenin adı geçen kaynaklarda mükerreren bulunması hallerinde, iktibas edilen yerin tesbiti hususunda karşılaşılan güçlükler İbn Ḥacar'ın mesaisi sayesinde ehemmiyetli denilebilecek bir derecede azalmıştır.

Lâhikada tesbit edilen iktibaslar, Buḥârî'nin fasılasız bir araya getirdiği ibareler birer gurup addedilmek suretiyle numaralanmıştır. *Kitâb at-tafsîr*'in dışında kalan kısımlara sûre ve âyet numarası, *Kitâb at-tafsîr*'dekiyle ise yalnız âyet numarası verilmiştir.

Mezkûr filolojik iktibasların, *Şaḥîḥ*'de, iktibas edildikleri bâblardaki yerlerinin gösterilmesi esasına göre tesbiti alfabetik bir tertibe göre sıralanmaktan bizim için daha mühim ve faydalı görünmüştür. Filhakika, *Şaḥîḥ*'de mevcut filolojik malzemenin, tedkikimize ilâvesinde, müellifinin kendinden evvelki musannefatla münasebeti ve kitabının sentezinde ne dereceye kadar muvaffak olduğu hususunda bir fikir verme arzusu, mezkûr malzemenin faydalanma şeklinde amelî bir maksada tekaddüm etmiştir¹. Esasen mezkûr malzemenin kaynaklarına işaret edilmekle, Buḥârî bu hususta merci olmak vasfını kaybetmiş bulunuyor.

Buḥârî'nin filolojik iktibaslarına İbn Ḥacar'ın *Fatḥ al-bâri*'inde, 'Aynî'nin *Umdat al-qârî*'inde ve Qaşṭallanî'nin *İrşâd as-sârî*'sinde, işaret edilen yerler lâhikada kaydolunmaktadır. Ayrıca *Macâz al-Qur'ân*'ın birinci cildine raslayan yerler işaret edilmiş, gerek henüz basılmamış bulunan ikinci cildi ve gerekse Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ındaki yerlerinin mukabelesini temin maksadıyla âyetler numaralanmıştır.

III. Lâhika, Buḥârî'nin, 'Abû Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ın'dan, IV. Lâhika Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ından iktibas ettiği kısımlara tahsis olunmuştur.

¹ *Macâz al-Qur'ân* ve *Ma'ânî'l-Qur'ân* nâşirleri için, Buḥârî'nin iktibaslarından her iki şekilde de faydalanmak imkânı mevcuttur.

III. LÂHİKA

Birinci Cüz

كتاب الايمان

- 1 وقال ابن عباس : « شرعة ومنهاجاً » (٥ : ٤٨) سديلاً وسنة .¹

كتاب الصلاة

- 2 قال ابو عبدالله : القنو العذق والاشنان « قنوان » والجماعة أيضا قنوان مثل صنو و « صنوان » (١٣ : ٤) .
- 3 وقوله « ان الصلاة كانت على المؤمنين كتاباً موقوتاً » (٢ : ١٠٣) موقتا وقته عليهم .
- 4 « السامر » . (٢٣ : ٦٧) من السمر والجميع السمار والسامر ههنا في موضع الجميع .

¹ Buḥârî I, 11, st. 7: Yûnînî metninde ‘Abdallâh b. ‘Abbâs’a isnâd olunan bu tefsir nr. 96 da görüleceği vechile «Kitâb at-tafsîr» de bir defa daha fakat her hangi bir kimseye isnâd edilmeden iktibas olunmaktadır. İbn Hâcar, ikinci iktibasın şerhinde ‘Abû ‘Ubayda’nin tefsiri olduğunu söylemektedir (bk. *Fath* VIII, 203, *Macâz* I, 168).

² Buḥârî I, 91, st. 7: İbn Hâcar, bunun ‘Abû ‘Ubayda’nin tefsiri olduğuna işaret etmemişse de (bk. *Fath* I, 431), *Macâz* (I, 322) ’in ibaresine tamamiyle uymaktadır. Ayrıca ‘İbn Hâcar ikinci bir yerde Buḥârî tarafından iktibas olununca (bk. nr. 121 bunun ‘Abû ‘Ubayda’nin tefsiri olduğunu söylemiştir (bk. *Fath* VIII, 283).

³ Buḥârî (I, 110 st. 16), ‘Abû ‘Ubayda’nin bu tefsirini bir defa daha iktibas etmiştir (Bk. nr. 93) İbn Hâcar ancak ikinci seferinde bunun ‘Abû ‘Ubayda’nia tefsiri olduğuna işaret etmiştir (bk. *Macâz* I, 139; *Fath* VIII, 192, ve ‘Aynî VIII, 557; Qasṭallânî VI, 84).

⁴ Buḥârî I, 123. not 16: Bunu bir defa daha iktibas etmiştir (Bk. nr. 141) İbn Hâcar sadece ikinci yerde ‘Abû ‘Ubayda’dan alındığına işaret etmiştir (Bk. *Fath* VIII, 339).

İkinci Cüz

- 5 « كصيب المطر » (٢ : ١٩) وقال غيره صاب وأصاب يصبوب .
 كتاب الزكاة
- 6 « تجأرون » (١٦ : ٥٣) ترفعون أصواتكم كما تجأر البقرة .

Üçüncü Cüz

- كتاب الحج
- 7 يقال « عدل » (٥ : ٩٥) ذلك مثل فاذا كسرت عدل فهو زنة ذلك .
 « قياماً » (٤ : ٥) قواماً . « يعدلون » (٦ : ١) يجعلون عدلاً .
 كتاب البيوع
- 8 « الفلك » (١١ : ٣٧) السفن الواحد والجمع سواء .
- 9 « واذكألوهم أو وزنوهم يخسرون » (٣ : ٨٣) يعني كالوا لهم
 ووزنوا لهم كقوله يسمعونكم يسمعون لكم .

⁵ Buḥârî II, 32, st. VI: Macâz I, 33, bk. *Fatḥ* II, 431.

⁶ Bunu Buḥârî (II, 119, st. 13) bir defa daha iktibas etmiştir (bk. nr. 142). İbn Ḥacar birincisinde sarîh olarak Buḥârî'nin izahı olduğunu söylediği halde (*Fatḥ* III, 256) ikinci yerin şerhinde 'Abû 'Ubayda'nin tefsiri olduğunu ifade eder (Bk. *Fatḥ* VIII, 339 ve *Macâz* I, 361).

⁷ Buḥârî III, 11, st. 16-17: Bk. *Macâz* I, 176, bk. *Fatḥ* IV, 18.

⁸ Buḥârî (III, 67, st. 7-8) bunu bir defa da Kitâb at-tafsîr'de iktibas etmiştir (bk. nr. 116). İbn Ḥacar birinci iktibas esnasında (*Fatḥ* IV, 256) değil de sadece ikincisinde 'Abû 'Ubayda'den alındığına işaret etmiştir (*Fatḥ* VIII, 267, bk. *Macâz* I, 288).

⁹ Buḥârî III, 67, st. 7-8 ve notu: Bk. *Fatḥ* IV, 289.

- 10 يأجر فلانا يعطيه أجراً ومنه في التعزية آجرك الله .
- 11 « الأجاج » (٥٣ : ١٢) المر . « فراناً » (٥٣ : ١٢) عذباً .
- 12 « مقنى رؤسهم » (٤٣ : ١٤) رافى ، المقنع والمقمح واحد ويقال مسرعين . « لا يرتد اليهم طرفهم وأفئدتهم هواء » (٤٣ : ١٤)
يعنى جوقا لاعتقول لهم .
- 13 « ذى القربى » (٤ : ٣٦) القريب و « الجنب » (٤ : ٣٦) الغريب ،
الجار الجنب يعنى صاحب فى السفر .

Dördüncü Cüz

كتاب الوصايا

- 14 « عثر » (٥ : ١١٠) أظهر أعثرنا أظهرنا .

كتاب الجهاد والسير

- 15 يقال احد « الثبات » (٤ : ٧١) ثبة ويقال واحد .
- 16 قال ابو عبدالله « امدا » غاية فطال عليهم الامد (٥٧ : ١٦) .

¹⁰ Buḥârî III, 89, st. 16-17 ve notu : Bk. *Faḥ* IV, 266, VIII 398.

¹¹ Buḥârî III, 109, st. 15 ve notu : Bk. *Faḥ* V, 22; ^cAynî VI, 2.

¹² Buḥârî III, 127, 16-17; *Macâz* I, 343, bk. *Faḥ* V, 69; ^cAynî VI, 2.

¹³ Buḥârî III, 149, st. 6-7 ve notu : *Macâz* I, 126, bk. *Faḥ* V, 126; ^cAynî VI, 234.

¹⁴ Buḥârî IV, 13, not 10 : *Macâz* I, 181, bk. *Faḥ* V, 307; ^cAynî VI, 234.

¹⁵ Buḥârî IV, 23, st. 17-18 : *Macâz* I, 132, bk. *Faḥ* VI, 28.

¹⁶ Buḥârî IV, 31, not 4 : *Faḥ* VI, 53; *Qaşṭallânî* V, 76.

- 17 «التجسس» (٤٩ : ١٢) التبعث .
- 18 «بياتا» (٧ : ٤) ليلا .
- 19 قال ابو عبدالله : «اعتراك» (١١ : ٥٤) افتعلت من عروته فاصبته
ومنه يعروه واعتراى .
- 20 «هم صاعرون» (٩ : ٢٩) يعنى اذلاء . «والمسكنة» (٢ : ٦١) مصدر المسكين اسكن من فلان احوج منه ولم يذهب الى السكون .
- 21 «والذمة» (٩ : ٨) العهد و«الال» (٩ : ٨) القرابة .

كتاب بدء الخلق

- 22 «هين» (١٩ : ٩) وهين مثل لين ولين وميت وميت وضيق وضيق .
- 23/24 و«جن» (٦ : ٧٦) اظلم . «الحرور» (٣٥ : ٢١) بالنهار مع الشمس وقال ابن عباس ورؤبة : الحرور بالليل والسموم بالنهار . يقال : «يولج» (٢٢ : ٦١) يكور . «وليجة» (٩ : ١٦) كل شى ادخلته فى شى .
- 25 «قاصفا» (١٧ : ٦٩) تقصف كل شى . «لواقح» (١٥ : ٢٢)

¹⁷ Buḥârî IV, 59, st. 12 ve notu: Bk. *Fath* VI, 100.

¹⁸ Buḥârî IV, 61, st. 3: *Macâz* I, 210, bk. *Fath* VI, 102.

¹⁹ Buḥârî IV, 79, not 5: Bk. *Fath* VI, 141; *Aynî* VII, 124.

²⁰ Buḥârî IV, 96, st. 8 ve notu: Bk. *Fath* VI, 183; *Aynî* VII,

182.

²¹ Buḥârî IV, 98, st. 2-3: *Macâz* I, 259, bk. *Fath* VI, 192.

²² Buḥârî IV, 105 st. 7 ve notu: Bk. *Fath* VI, 204; *Aynî* VII,

211.

^{23/24} Buḥârî IV, 107, st 16, 18-19: *Macâz* I, 198, 254, bk. *Fath* VI, 288; *Aynî* VII, 219.

²⁵ Buḥârî IV, 109, st. 2-3: *Macâz* I, 82, 102, 217, 348, 385, bk. *Fath* VI, 219; *Aynî* VII, 225; *Qasṭallânî* V, 251.

ملاعق ملقحة . « اعصار » (٢ : ٢٦٦) ريح عاصف تهب من الارض الى السماء كعمود فيه نار . « صر » (٣ : ١١٧) برد . « نشر » (٧ : ٥٦) متفرقة .

26 « غسلين » (٦٩ : ٣٦) كل شئ غسلته فخرج منه شئ فهو غسلين فعلين من الغسل من الجرح والدبر . « حصب جهنم » (٢١ : ٩٨) حطب بالحبيشية ، وقال غيره « حاصباً » (١٧ : ٦٨) الريح العاصف والحاصب ما ترمى به الريح ومنه « حصب جهنم » يرمى به في جهنم هم حصبها ويقال حصب في الارض ذهب والحصب مشتق من حصباء الحجارة . « صديد » (١٤ : ١٦) قيح ودم . « خبت » (١٧ : ٩٨) طفقت . « تورون » (٥٦ : ٧١) تستخرجون اوريت او قودت .

27 يقال « ذوقوا » (٨ : ٣٥) باشروا وجربوا وليس هذا من ذوق الفهم . « مارج » (٥٥ : ١٥) خالص من النار مرج الامير رعيته اذا خلاهم يعدو بعضهم على بعض مريج ملتبس مرج امر الناس اختلط ، « مرج البحرين » (٥٥ : ١٩) ومرجت دابتك تركتها .

28 مريدا « متمرداً » (٤ : ١١٧) . « بتكة » (٤ : ١١٧) قطعة . « واستفزز » (١٧ : ٦٤) استخف . « بنحيك » (١٧ : ٦٤) الفرسان والرجل الرجالة واحدها راجل مثل صاحب وصحب وتاجر وتاجر « لائحتمكن » (١٧ : ٦٢) لاستأصلن .

²⁶ Buḥārī IV, 120, st. 4-7: *Macâz* I, 385, 391, 338, bk. *Fath* VI, 237.

²⁷ Ibn Ḥacar (*Fath* VI, 237) Buḥārī'nin (IV, 120, st. 10-12) 'Abû 'Ubayda'dan almış olduğu (bk. *Macâz* I, 246) bu ibarenin şerhinde, Buḥārī'den başka bir kimsenin aynı şekilde bir izahta bulunduğunun bilinmediğini söylediği halde, *Şaḥîḥ*'in ikinci bir yerinde geçen (VI, 61, st. 8-9) aynı ibarenin şerhi esnasında onun 'Abû 'Ubayda'den muktâbes olduğuna işaret etmektedir (Bk. nr. 108).

²⁸ Buḥārī IV, 121, st. 19-20: *Macâz* I, 384, bk. *Fath* VI, 239.

كتاب أحاديث الأنبياء

- 29/30 « مصرفا » (١٨ : ٥٣) معدلا . يقال الحيات اجناس « الجان »
 (٢٧ : ٣١) والافاعي والاساود . « آخذ بناصيتها » (١١ : ٥٦)
 في ملكه وسلطانه يقال . « صافات » (٦٧ : ١٩) بسط اجنحتهن .
 « يقبضن » (٦٧ : ١٩) يضربن بأجنحتهن .
- 31 « مرت به » (٧ : ١٨٩) استمر بها الحمل فأتمته . « أن لا تسجد »
 (٧ : ١٢) أن تسجد .
- 32 « في كبد » (٩٠ : ٤) في شدة خلق .
- 33 وقال غيره « الرياش » (٧ : ٢٦) والريش واحد وهو ما ظهر من اللباس .
- 34 « لازب » (٣٧ : ١١) لازم .
- 35 « فأزلهما » (٢ : ٣٦) فاستزلهما . و « يتسنه » (٢ : ٢٥٩) يتغير .
 آسن متغير و « المسنون » (١٥ : ٢٦) المتغير . « حمأ » (١٥ : ٢٦)
 جمع حمأة وهو الطين المتغير . « يخصفان » (٧ : ٢٢) اخذ الخصاص من
 ورق الجنة يؤلفان الورق ويخصفان بعضه الى بعض . « سوآتهما »
 (٧ : ٢٢) كناية عن فرجهما . « وممتع الى حين » (٧ : ٢٤) ههنا
 الى يوم القيامة والحين عند العرب من ساعة الى مالا يحصى عدده .
 « قبيله » (٧ : ٢٧) جيله الذي هو منهم .

^{29/30} Buḥārī IV, 127, st. 5, 6-7: Macâz I, 290, 403, bk. *Faḥ* VI, 247.

³¹ Buḥārī IV, 131, st. 6-7: Macâz I, 236, 211, bk. *Faḥ* VI, 233.

³² Buḥārī IV, 131, st. 8: Macâz I, 213, bk. *Faḥ* VI, 258.

³³ Buḥārī IV, 131, st. 8-9: Bk. *Faḥ* VI, 258.

³⁴ Buḥārī IV, 131, st. 11: Bk. *Faḥ* VI, 258; ^cAynī VI, 310; Qaṣṭallānī V, 339.

³⁵ Buḥārī IV, 131, st. 12-16, : Macâz I, 38, 80, 350, 351, 212, 213, bk. *Faḥ* VI, 259; ^cAynī VI, 310; Qaṣṭallānī V, 309.

- 36 « حسوماً » (٦٩ : ٧) متتابعة . « فترى القوم فيها صرعى كأنهم أعجاز نخل خاوية » (٦٩ : ٧) أصولها . « فهل ترى لهم من باقية » (٦٩ : ٨) بقية .
- 37 « خرجاً » (١٨ : ٩٤) اجراً . « قال انفخوا حتى اذا جعله ناراً قال آتوني افرغ عليه قطراً » (١٨ : ٩٦) اصب عليه رصاصاً ويقال الحديد ويقال الصفر . « فاستطاعوا أن يظهروه » (١٨ : ٩٧) يعلوه استطاع استعمل من اطعت له فلذلك فتح استطاع يستطيع وقال بعضهم استطاع يستطيع وما استطاعوا له نقباً . « قال هذا رحمة من ربي فاذا جاء وعد ربي جعله دكاء » (١٨ : ٩٨) ألزقه بالارض وناقته دكاء لا سنام لها والدكاء من الارض مثله حتى صلب من الارض وتلبد .
- 38 « تركنوا » (١١ : ١١٣) تميلوا . « فأنكرهم » و « نكرهم » (٢٧ : ٤١) واستنكرهم واحد . « يهرعون » (٣٧ : ٧٠) يسرعون . « دابر » (١٥ : ٦٦) آخر . « صيحة » (١٥ : ٧٣) هلكة . « للمتوسمين » (١٥ : ٧٥) للناظرين . « لبسبيل » (١٥ : ٧٦) لبطريق .
- 39 واما « حرث حجر حرام » (٦ : ١٣٨) وكل ممنوع فهو حجر محجور ... ويقال للاثني من الحيل « الحجر » (٨٩ : ٥) ويقال للعقل حجر وحجى .
- 40 ويقال « خلصوا انجياً » (١٢ : ٨٠) اعتزلوا نجياً والجميع انجية يتناجون . « تلقف » (٧ : ١١٧) تلقم .

³⁶ Buḥārī IV, 137, st. 4-5: Bk. *Faṭḥ* VI, 267; ³⁶ Aynī VII, 267.

³⁷ Buḥārī IV, 138, st. 2-7: *Macâz* I, 415, bk. *Faṭḥ* VI, 272.

³⁸ Buḥārī IV, 148, st. 79: *Macâz* I, 354, bk. *Faṭḥ* VI, 269.

³⁹ Buḥārī IV, 148, st. 11-14; krş. nr. 105: *Macâz* I, 207, bk.

Faṭḥ VI, 268.

⁴⁰ Buḥārī IV, 151, st. 13-14: *Macâz* I, 225, 315, bk. *Faṭḥ* VI,

« آنت » (٢٨ : ٢٩) أبصرت .

« ردءاً كي يصدقني » (٢٨ : ٣٤) ويقال مغنياً أو معينا . « يبطش » (٤٤ : ١٦) ويبطش « يأترون » (٢٨ : ٢٠) يتشاورون و « الجدوة » (٢٨ : ٢٩) قطعة غليظة من الخشب ليس فيها لهب . « سنشد [عضدك] » (٢٨ : ٣٥) سنعينك كلما عززت شيئاً فقد جعلت له عضداً . [« عقدة »] (٢٠ : ٢٧) وقال غيره كلما لم ينطق بحرف أوفيه متممة أو فافاة فهي عقدة . « أزرى » (٢٠ : ٣١) ظهرى . « فيسحتكم » (٢٠ : ٦١) فيهلككم . « المثلى » (٢٠ : ٦٣) تأيت الامثل، يقول بدينكم، يقال خذ المثلى . « ثم ائتوا صفا » (٢٠ : ٦٤) يقال هل آيت الضف اليوم يعنى المصلى الذى يصلى فيه . « فأوجس » (٢٠ : ٦٧) اضمر خوفاً فذهبت الواو من خيفة لكسرة الخاء . « فى جذوع النخل » (٢٠ : ٧١) على جذوع . « خطبك » (٢٠ : ٥٩) بالك . « مساس » (٢٠ : ٩٧) مصدر ماسه مساساً . « لنسفته » (٢٠ : ٩٧) لنذرينه . [« ولا تضحى »] (٢٠ : ١١٩) الضحاء الحر . « قصيه » (٢٨ : ١١) اتبعى اثره وقد يكون ان نقص الكلام « نحن نقص عليك » (١٨ : ١٣) . « عن جنب » (٢٨ : ١١) عن بعد وعن جنابة وعن اجتناب واحد .

« طوفان » (٧ : ١٣٣) من السيل يقال للموت الكثير طوفان . « القمل » (٧ : ١٣٣) الحمان يشبه صغار الحلم . « حقيق » (٧ : ١٠٥) حق . « سقط » (٧ : ١٤٩) كل من ندم فقد سقط في يده .

⁴¹ Buḥârî IV, 152, st. 4: Bk. *Fatḥ* VI, 302.

⁴² Buḥârî IV, 152, st. 6-13: Bk. *Fatḥ* VI, 303-4

⁴³ Buḥârî IV, 154, st. 3-4: *Macâz* I, 204, 224, 228 bk. *Fatḥ*

- 44 « لا ذلول » (٢ : ٧١) لم يذلها العمل . « تثير الارض » (٢ : ٧١)
ليست بذلول تثير الارض ولا تعمل في الحرث . « مسلمة » (٢ : ٧١)
من العيوب . « لاشية » (٢ : ٧١) بياض . « صفراء » (٢ : ٦٩) ان شئت
سوداء ويقال صفراء كقوله : « جمالات صفر » (٧٧ : ٣٣) . « فادارأم »
(٢ : ٧٢) اختلفتم .
- 45 يقال « الفرحين » (٢٨ : ٧٦) المرحين . « ويكأن الله » (٢٨ : ٨٢)
مثل « ألم تر ان الله يبسط الرزق لمن يشاء ويقدر » (٣٧ : ٣٠) ويوسع عليه
ويضييق . « والى مدين اخاهم شعيبا » (١١ : ٨٤) الى اهل مدين لان مدين
بلد ومثله « واسأل القرية » « واسأل العير » يعنى اهل القرية واهل العير .
« وراءكم ظهرياً » (١١ : ٩٢) لم تلتفتوا اليه يقال اذا لم يقض حاجته ظهرت :
حاجتي وجعنتني ظهرياً قال والظهري ان تأخذ معك دابة او وعاء تستظهر به .
« مكاتهم » (٦ : ١٣٥) ومكاتهم واحد . « يغنوا » (٧ : ٩٢) يعيشوا
« يأيس » (٥ : ٢٦) يحزن . « آسى » (٧ : ٩٣) احزن .
- 46 « يعدون في السبت » (٧ : ١٦٣) يتعدون يجاوزون « في السبت
اذا تائبهم حيتانهم يوم سبتهم شرعا » (٧ : ١٦٣) شوارع . « الزبر »
(٢٦ : ١٩٦) الكتب واحدها زبور زبرت كتبت .
- 47 « ان اعلم سابغات » (٣٤ : ١١) الدروع .
- 48 « افرغ » (١٨ : ٩٦) انزل . « بسطة » (٢ : ٢٤٧) زيادة وفضلا .
- 49 « ان هذا اخي له تسع وتسعون نعجة » (٣٨ : ٢٣) يقال للمرأة
⁴⁴ Buhârî IV, 157, st. 10-12: Macâz I, 44, 45, bk. *Fath* VI, 315;
Qasṭallânî V, 385.
⁴⁵ Buhârî IV, 158, st. 16-20: Macâz I, 297, 298, 221, bk. *Fath*
VI, 323; Aynî VII, 414; Qasṭallânî V, 391.
⁴⁶ Buhârî IV, 159, st. 18-19: Macâz I, 230, bk. *Fath* VI, 325, 6.
⁴⁷ Buhârî IV, 160, not 3: Bk. *Fath* VI, 326.
⁴⁸ Buhârî IV, 160, st. 3: Macâz I, 77, bk. *Fath* VI, 326.
⁴⁹ Buhârî IV, 161, st. 7-8: Bk. *Fath* VI, 328.

- نعجة ويقال لها ايضاً شاة « ولى نعجة واحدة » . فقال « اكنفانيها »
 (٣٨ : ٢٣) مثل « وكنفلها زكرياء » (٣ : ٣٧) ضمها . « وعزني »
 (٣٨ : ٢٣) غلبني صار أعز مني ، جعلته عزيزاً في الخطاب .
- 50 « عتيا » (١٩ : ٦٩) عصيا ويعتو عتا .
- 51 « الأكمة » (٣ : ٤٩) ... وقال غيره : من يولد اعمى .
- 52 قال ابو عبيد : « كلمته » (٤ : ١٤١) كن فكان وقال غيره : « وروح
 منه » (٤ : ١٧١) احياء فجعله روحاً .
- 53 « مرقوم » (٩ : ٨٣) مكتوب من الرقم .
- 54 « شططاً » (١٨ : ١٤) افراطاً . « الوصيد » (١٨ : ١٨) الفناء
 وجمعه وصائد ووصد ويقال الوصيد الباب مؤصدة مطبقة آصد الباب
 واوصد . « بعثناهم » (١٨ : ١٢) احييناهم . « ازكى » (١٨ : ١٩) اكثر .
- 55 « رجماً بالغيب » (١٨ : ٢٢) لم يستبين .
- 56 [« الميمنة ... المشامة »] (٥٦ : ٨-٩) سميت اليمن لانها عن يمين
 الكعبة والشأم عن يسار الكعبة والمشامة المسيرة واليد اليسرى الشؤمى
 والجانب الايسر الاشأم .

50 Buḥārī IV, 163, st. 10: Bk. *Faḥ* VI, 337.

51 Buḥārī IV, 164, st. 15: *Macâz* I, 93, bk. *Faḥ* VI, 340.

52 Buḥārī IV, 165, st. 5-6: *Macâz* I, 143, 144, bk. *Faḥ* VI, 342.

53 Buḥārī IV, 172, st. 10: Bk. *Faḥ* VI, 365.

54 Buḥārī IV, 172, st. 8-10: *Macâz* I, 397, bk. *Faḥ* VI, 366.

55 Buḥārī IV, 172, st. 10: *Macâz* I, 398, bk. *Faḥ* VI, 366.

56 Buḥārī IV, 179 st. 6-7: Bk. *Faḥ* VI, 387.

Beşinci Cüz

- 57 « تريحون » (١٦ : ٢) بالعشى تسرحون بالغداة .
- 58 قال ابو عبدالله: « بلاء من ربكم » (٢ : ٤٩) ما ابتليتم به من شدة وفي موضع البلاء الابتلاء والتمحيص من بلوته ومحضته اى استخرجت ما عنده . « يبلو » (١٢ : ٣٠) يختبر . « مبتليكم » (٢ : ٢٤٩) مختبركم . واما قوله « بلاء ... عظيم » (٢ : ٤٩) النعم وهى من ابتليه وتلك من ابتليته .
- 59 « هادوا » (٥ : ٤٤) صاروا يهود واما قوله « هدنا » (٧ : ١٥٦)
تبنا ، هاد تائب .
- 60 « وتودون ان غير ذات الشوكة تكون لكم » (٨ : ٧) الشوكة الحد .
- 61 « اذ تحسونهم باذنه » (٣ : ١٥٢) تستأصلونهم قتلاء باذنه .

Altıncı Cüz

كتاب التفسير

- 62 ماجاء فى فاتحة الكتاب وسميت ام الكتاب انه يبدأ بكتابها فى المصاحف ويبدأ بقراءتها فى الصلاة و « الدين » (١ : ٤) الجزاء فى الخير والشر كما تدين تدان .

⁵⁷ Buḥârî V, 4, not 2: Macâz I, 356, bk. *Faḥ* VII, 9.

⁵⁸ Buḥârî V, 50, not 8: Macâz I, 40, bk. *Faḥ* VII, 145.

⁵⁹ Buḥârî V, 70, st. 11: Macâz I, 166, bk. *Faḥ* VII,

214.

⁶⁰ Buḥârî V, 72, not 15: Macâz I, 241, bk. *Faḥ* VII, 223.

⁶¹ Buḥârî V, 93, not 6: Macâz I, 104, bk. *Faḥ* VII, 268.

⁶² Buḥârî VI, 17, st. 1-3: Macâz I, 20-22, bk. *Faḥ* VIII, 118;

‘Aynî VIII, 458; Qaşallânî VI, 3.

سورة البقرة (٢)

- 63 وقال غيره «يسومونكم» (٤٩) يولونكم. «الولاية» (١٨ : ٤٤) مفتوحة مصدر الولاء وهي الربوبية اذا كسرت الواو فهي الامارة .
- 64 وقال غيره «يستفتحون» (٨٩) يستنصرون. «شروا» (١٠٢) باعوا.
- 65 «لايجزى» (١٢٣) لايفنى . «خطوات» (١٦٨) من الخطو والمعنى آثاره .
- 66 «رعداً» (٣٥) واسع كثير .
- 67 «مثابة» (١٢٥) يثوبون يرجعون .
- 68 «واز يرفع ابراهيم القواعد من البيت واسماعيل ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم» القواعد (٢٧٢) اساسه واحدها قاعدة والقواعد من النساء واحدها قاعد .
- 69 «شعائر» (١٥٨) علامات واحدها شعيرة وقال ابن عباس :

⁶³ Buḥârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 40, 405, bk. *Fath* VIII, 123; *‘Aynî* VIII, 463; *Qaṣṭallânî* VI, 9.

⁶⁴ Buḥârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 47-8, *Fath* VIII, 124; *‘Aynî* VIII, 463; *Qaṣṭallânî* VI, 9.

⁶⁵ Buḥârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 53, bk. *Fath* VIII, 124.

⁶⁶ Buḥârî VI, 19, st. 1: *Macâz* I, 38, bk. *Fath* VIII, 125; *Qaṣṭallânî* VI, 10.

⁶⁷ Buḥârî VI, 20, st. 2: *Macâz* I, 54, bk. *Fath* VIII, 128; *‘Aynî* VIII, 470.

⁶⁸ Buḥârî VI, 20, st. 9-11: *Macâz* I, 54, bk. *Fath* VIII, 129.

⁶⁹ Buḥârî VI, 23, st. 4-6: metninde bu ibare kısmen ‘Abdallâh b. ‘Abbas’a isnâd edilmiş bulunuyor. Ṭabari tefsir (III, 42) ’inden anlaşıldığı vechiyle İbn ‘Abbâs’ın ibaresi «الصفوان الحجر» den ibarettir. İbarenin geri kalan kısmı *Macâz* (I, 82 ’dan alınmıştır. Bk: *Fath* VIII, 132; *‘Aynî* VIII, 476.

- « الصفوان » (٢٦٤) الحجر ويقال الحجارة الملس التي لاتنت شيئاً
والواحدة صفوانة بمعنى الصفا والصفاء للجميع .
- 70 « ومن الناس من يتخذ من دون الله أنداداً » (١٦٥) اضداداً
واحدها ند .
- 71 « العاكف » (١٢٥) المقيم .
- 72 « وانفقوا في سبيل الله ولا تلقوا بأيديكم الى التهلكة واحسنوا ان
الله يحب المحسنين » (٩٥) التهلكة والهلاك واحد .
- 73 « يعفون » (٢٣٧) يهين .
- 74 يقال « بسطة » (٢٤٧) زيادة وفضلاً . « افرغ » (٢٥٠) ازل .
« ولا يؤده » (٢٥٥) لا يثقله آدنى اثقلنى والاد والايده القوة .
« السنة » (٢٥٥) نعاس . « يقسنه » (٢٥٩) يتغير . « فبهت » (٢٥٨)
ذهبت حجته . « خاوية » (٢٥٩) لا ائس فيها . « عروشها » (٢٥٩)
ابنتها . « السنة » (٢٥٥) نعاس . « نشزها » (٢٥٩) نخر جها .
« اعصار » (٢٦٦) ريح عاصف تهب من الارض الى السماء كعمود
فيه نار .
- 75 « فصرهن » (٢٦٠) قطعهن .
- 76 « لايسألون الناس الحافاً » (٢٧٣) يقال الحف على واح على واحفاني
- 70 Buḥārī VI, 23, st. 15: *Macâz* I, 34, bk. *Fath* VIII, 132.
71 Buḥārī VI, 26, st. 1: *Macâz* I, 54, bk. *Fath* VIII, 137.
72 Buḥārī VI, 27, st. 8-9: *Macâz* I, 68, bk. *Fath* VIII, 138.
73 Buḥārī VI, 29, st. 15: *Macâz* I, 76, bk. *Fath* VIII, 144.
74 Buḥārī VI, 31, st. 1-4: *Macâz* I, 77, 78, 79, 80, 82, bk.
Fath VIII, 149; *‘Aynî* VIII, 504.
75 Buḥārī VI, 31 not 9: *Macâz* I, 80, bk. *Fath* VIII, 150.
76 Buḥārī VI, 32, st. 4-5: *Macâz* I, 83, bk. *Fath* 151; *‘Aynî*
VIII, 507.

بالمسئلة . « فيحفظكم » (٤٧ : ٣٧) يجهدكم .

77

« يححق الله الربا » (٢٧٦) يذهب .

78

ويقال « غفرانك » (٢٨٥) مغفرتك فاعفرلنا .

سورة آل عمران (٣)

79

« تقاة » (٢٨) وتقية واحدة . « صر » (١١٧) برد . « شفا حفرة » (١٠٣) مثل شفا الركية وهو حرفها . « تبوى » (١٢١) تتخذ معسكرا . « المسوم » (١٢٥) الذي له سياء بعلامة أو بصوفة او بما كان . « ربيون » (١٢٦) الجميع والواحد ربي . « تحسونهم » (١٥٢) تستأصلونهم قتلاء . « غزا » (١٥٦) واحدها غاز . « سنكتب » (١٨١) سنحفظ . « نزلنا » (١٩٨) نزلنا من عند الله كقولك أنزلته .

80

« أليم » (٧٧) مؤلم موجه من الالم وهو في موضع مفعول .

81

« والرسول يدعوكم في أخراكم » (١٥٣) وهو تأنيث آخركم .

82

« القرح » (١٤٠) الجراح : « استجابوا » (١٧٢) أجابوا ،

« يستجيب » (٦ : ٣٦) يجيب .

⁷⁷ Buḥârî VI, 32, st. 11: *Macâz* I, 83, bk. *Faḥ* VIII, 152.

⁷⁸ Buḥârî VI, 33, st. 6: *Macâz* I, 83, bk. *Faḥ* VIII, 154.

⁷⁹ Buḥârî VI, 33, st. 10-12: *Macâz* I, 90, 98, 102, 103, 104, 106, 110, 112, bk. *Faḥ* VIII, 155; *ʿAynî* VIII, 520; *Qaṣṣallânî* VI, 47.

⁸⁰ Buḥârî VI, 34, st. 9: *Macâz* I, 32, bk. *Faḥ* VII, 159.

⁸¹ Buḥârî VI, 38, st. 14: Bu ibarenin esas kaynağı olan «*Macâz*» da «*ta'nîs*» kelimesi bulunmamaktadır. Mezkûr kelimenin ilâ-vesiyle arap dilinin bünyesine aykırı bir izah ortaya çıkmıştır. Bk. *Macâz* I, 105, bk. *Faḥ* VIII, 171; *ʿAynî* VIII, 528; *Qaṣṣallânî* VI, 61.

⁸² Buḥârî VI, 39, st. 1, bk. *Macâz* I, 104, 110, 112 ve *Faḥ* 171.

83 « سيطوقون » (١٨٠) كقولك طوقته بطوق .

سورة النساء (٤)

84 وقال غيره: « مثنى وثلاث » (٣) يعنى اثنتين وثلاثاً واربعاً ولا تجاوز العرب رباع .

85 « وبدارا » (٦) مبادرة . « اعتدنا » (١٨) اعددنا أفعلنا من العتاد .

86 وقال معمر: « موالى » (٣٢) أولياء ورثة < عاقدت أيمانكم > هو مولى اليمين وهو الحليف والمولى ايضاً ابن العم والمولى المنعم المعتق والمولى المعتق والمولى المليك والمولى مولى فى الدين .

87 « ان الله لا يظلم مثقال ذرة » (٤٠) يعنى زنة ذرة .

88 « المختال » (٣٦) والمختال واحد . « نطمس » (٤٧) نسويها حتى تعود كاقفأهم ، طمس الكتاب محاه . « سعيراً » (٥٥) وقودا .

89 « أولى الامر منكم » (٥٨) ذوى الامر .

⁸³ Buḥârî VI, 39, st. 7: *Macâz* I, 110, bk. *Fath* VIII, 173.

⁸⁴ Buḥârî VI, 42, st. 18: *Macâz* I, 114-115, bk. *Fath* VIII, 178; *Aynî* VIII, 541; *Qaṣṭallânî* VI, 71.

⁸⁵ Buḥârî VI, 43, st. 13: *Macâz* I, 117-120, bk. *Fath* VIII, 180.

⁸⁶ Buḥârî VI, 44, st. 12-13 ve notu: *Macâz* I, 124, bk. *Fath* VIII, 186; *Aynî* VIII, 547; *Qaṣṭallânî* VI, 77.

⁸⁷ Buḥârî VI, 44, st. 18: *Macâz* I, 127, bk. *Fath* VIII, 188.

⁸⁸ Buḥârî VI, 45, st. 13-14: *Macâz* I, 127, 129, bk. *Fath* VIII, 188; *Qaṣṭallânî* VI, 79.

⁸⁹ Buḥârî VI, 46, st. 3: *Macâz* I, 130, bk. *Fath* VIII, 193; *Aynî* VIII, 551.

- 90 « المرائم » (١٠٠) المهاجر ، راغمت هاجرت قومی . « موقوتاً »
 (١٠٣) موقتاً وقتہ علیہم .
- 91 « فقة » (٨٨) جماعة .
- 92 « أذاعوا به » (٨٣) أفشوه . « يستنبطونه » (٨٣) يستخرجونه .
 « حسيباً » (٨٦) كافياً . « الا اناثاً » (١١٧) الموات حجرا او مدرا
 وما اشبهه . « صريدا » (١١٧) متمردا . « فليبتكن » (١١٩) بتكنه
 قطعه . « قيلاً » (١٢٢) وقولا واحد . « طبع » (١٥٤) ختم .
- 93 و « الكلالة » (١٢) من لم يرثه اب او ابن وهو مصدر من
 تكلمه النسب .

سورة المائدة (٥)

- 94 « حرم » (١) واحدها حرام . « فيما نقضهم » (١٤) بنقضهم .
 « التي كتب الله » (٢١) جعل الله . « تبوء » (٢٩) تحمل . « دائرة »
 (٥٢) دولة .
- 95 « اجورهن » (٥) مهورهن .

⁹⁰ Buḥârî VI, 47, st. 1-2: *Macâz* I, 138, bk. *Fatḥ* VIII, 193; *‘Aynî* VIII, 557; Qaṣṭallânî VI, 84.

⁹¹ Buḥârî VIII, 47, st. 3: *Macâz* I, 139, bk. *Fatḥ* VIII, 193.

⁹² Buḥârî VIII, 47, st. 7-8: *Macâz* I, 133, 134, 135, 142, bk. *Fatḥ* VIII, 193.

⁹³ Buḥârî VIII, 50, st. 5-6: bk. *Macâz* I, 118 ve *Fatḥ* VIII, 201; *‘Aynî* VIII,

⁹⁴ Buḥârî VI, 50, st. 9: *Macâz* I, 145, 142, 160, 161, bk. *Fatḥ* VIII, 201-2; *‘Aynî* VIII, 574; Qaṣṭallânî VI, 96.

⁹⁵ Buḥârî VI, 50, st. 10: *Macâz* I, 154, 168, bk. *Fatḥ* VIII, 203.

- 96 « نَحْمَصَة » (٣) مَجَاعَة . « شَرَعَة وَمِنْهَا جَاءَ » (٤٨) وَسَنَة .
- 97 « فَتِيْمَمُوا صَعِيْدًا » (٤ : ٤٣) طَيِّبًا تَتِيْمَمُوا تَعْمَدُوا . « آمِيْن » (٢) عَامِدِيْن أُمَّتٌ وَتَتِيْمَتٌ وَاحِدٌ .
- 98 « الْأَزْلَامُ » (٣) . . . وَقَالَ غَيْرُهُ الزَّلْمُ الْقَدْحُ لِارِيْشَ لَهُ وَهُوَ وَاحِدُ الْأَزْلَامِ اِنْ يَجِيْلُ الْقَدْحُ فَانْ نَهْتَهُ اَنْتَهَى وَانْ اَمْرَتَهُ فَعَلَّ مَا تَأْمَرُهُ .
- 99 و « الْاِسْتِقْسَامُ » (٣) يَسْتَقْسِمُوْنَ بِهَا وَفَعَلَتْ مِنْهُ قَسَمَتْ وَالْقِسْمُ الْمَصْدَرُ .
- 100 « وَاذْ قَالَ اللّٰهُ » (١١٦) يَقُوْلُ قَالَ اللّٰهُ وَاذْ هَمْنَا صَلَاةً . « الْمَائِدَةُ » (١١٣) اَصْلُهَا مَفْعُوْلَةٌ كَعَيْشَةُ رَاضِيَةٌ وَتَطْلِيْقَةٌ بَأْسَةٌ وَالْمَعْنَى مِيْدٌ بِهَا صَاحِبُهَا مِنْ خَيْرٍ يُقَالُ مَادَنِيٌّ يَمِيْدُنِي .
- 101 « وَالسَّائِبَةُ » (١٠٣) كَانُوا يَسِيْبُوْنَهَا لِأَهْمَتِمْ لَا يَحْمِلُ عَلَيْهَا شَيْءٌ

سورة الأنعام (٦)

- 102 « يَتَّبِعُونَ » (٢٦) يَتَّبَاعِدُونَ .
- 103 « مَسْفُوحًا » (١٤٥) مَهْرَاقًا . « اَبْلَسُوا » (٧٠) اَوَيْسُوا وَابْسَلُوا

⁹⁶ Buḥârî VI, 50, not 7: Macâz I, 153, bk. *Fatḥ* VIII, 203.

⁹⁷ Buḥârî VI, 50, st. 15: Macâz I, 146, 128, bk. *Fatḥ* VIII, 204.

⁹⁸ Buḥârî VI, 53, st. 8-9: Macâz I, 152, bk. *Fatḥ*. VIII, 208.

⁹⁹ Buḥârî VI, 53, st. 9-10: Macâz I, 153, bk. *Fatḥ* VIII, 208.

¹⁰⁰ Buḥârî VI, 54, st. 15-17: Macâz I, 182, 183, bk. *Fatḥ* VIII, 212.

¹⁰¹ Buḥârî VI, 54, st. 19: Macâz I, 178, bk. *Fatḥ* VIII, 213.

¹⁰² Buḥârî VI, 56, st. 1: Macâz I, 189, bk. *Fatḥ* VIII, 216.

¹⁰³ Buḥârî VI, 56, st. 3-9: Macâz I, 185, 194, 196, 207, 189, 191, 193, 196, 197, 198, 201, 202, bk. *Fatḥ* VIII, 216; (bir kısım) 'Aynî VIII, 600; Qaş'allânî VII, 111.

أسلموا . « سرمداً » (٢٨ : ٧١) دائماً . « استهوته » (٧١) اضلته .
 « بمترون » (٢) يشكون . « وقر » (٢٥) صمم واما الوقر الحمل .
 « أساطير » (٢٥) واحدها اسطورة واسطورة وهى الترهات . « البأساء »
 (٤٢) من البأس ويكون من البؤس . « جهرة » (٤٧) معاينة .
 « الصور » (٧٣) جماعة صورة كقوله سورة وسور . « ملكوت »
 (٧٥) ملك مثل رهبوت خير من رحوت ويقول ترهب خير من ان
 ترجم . « جن » (٧٦) اظلم . [« حسابانا »] (٩٦) يقال على الله
 حسابانه اى حسابه ويقال « حساباناً » مراحمى ورجوماً للشياطين .
 « مستقر » (٩٨) فى الصلب « ومستودع » (٩٨) فى الرحم .
 « القنو » (٩٩) العنق والأثنان قنوان والجماعة ايضا قنوان مثل صنو
 وصنوان وصنوان .

104 وقال غيره: « هادوا » (١٤٦) صاروا يهودا واما قوله « هدنا »
 (٧ : ١٥٦) تبنا وهادئ تائب .

105 « وكيل » (١٠٢) حفيظ ومحيط به . « قبلاً » (١١١) جمع قبيل
 والمعنى انه ضروب للعذاب كل ضرب منها قبيل . « زخرف » (١١٢)
 كل شئ حسنته ووشيته وهو باطل فهو زخرف . « وحرث حجر »
 (١٣٨) حرام وكل ممنوع فهو حجر محجور والحجر كل بناء بنيته ويقال
 لللاثى من الخيل حجر ويقال للعقل حجر وحجى واما الحجر فموضع
 ثمود وما حجرت عليه من الارض فهو حجر ... « هلم شهداءكم »
 (١٥٠) لغة اهل الحجاز هلم للواحد والأثنين والجمع .

¹⁰⁴ Buḥārī VI, 57, st. 12: *Macâz* I, 42, bk. *Faḥ* VIII, 222 ve
 krş. nr. 59.

¹⁰⁵ Buḥārī VI, 57, st. 18-20; 58 1-5: *Macâz* I, 203, 204, 205,
 207, 208, bk. *Faḥ* VIII, 223.

106 وفي غيره « عفوا » (٩٥) كثروا وكثرت اموالهم . « الفتحاح »
 (٣٤ : ٢٦) القاضى ، « افتح بيننا » (٨٩) اقض بيننا . « نتقنا »
 (١٧١) رفعنا . « أنجست » (١٦٠) انفجرت . « متبر » (١٣٩)
 خسران . « آسى » (٩٣) احزن . « تأس » (٥ : ٢٦) تحزن .
 وقال غيره « ما منعك ان لا تسجد » (١٢) يقول ما منعك ان تسجد .
 « يخصفان » (٢٢) اخذا الخصاف من ورق الجنة يؤلفان الورق
 بعضه الى بعض . « سواتهما » (٢٢) كناية عن فرجهما . « ومتماع
 الى حين » (٢٤) ههنا الى القيامة والحين عندالعرب من ساعة الى
 ما لا يحصى عددها . الر ياش « والر يش » (٢٧) واحد وهو ماظهر
 من اللباس . « قبيله » (٢٧) جيله الذى هو منهم . « اداركوا » (٣٨)
 اجتمعوا . ومشايق الانسان والدابة كلهم يسمى سيموما واحدها « سم »
 (٤٠) وهى عيماه ومنخراه وفه واذناه ودبره واحليله . « غواش »
 (٤١) ماغشوا به . « نشرأ » (٥٦) متفرقة . « نكدأ » (٥٨) قليلاً .
 « يغنوا » (٩٢) يعيشوا . « حقيق » (١٠٥) حق . « استرهجومهم »
 (١١٦) من الرهبة . « تلقف » (١١٦) تلقم . « طأرهم » (١٣٠)
 حظهم . « طوفان » (١٣٣) من السيل ويقال للموت الكثير : الطوفان .
 « القمل » (١٣٣) الحنمان يشبه صغار الحلم . « عروش » (٢ : ٢٥٩)
 وعريش بناء . « سقط » (١٤٩) كل من ندم فقد سقط فى يده . « الأسيباط
 (١٦٠) قبائل بنى اسرائيل . « يعدون فى السبت » (١٦٣) يتعدون له
 يجاوزن . « تعد » (١٨ : ٢٨) تجاوز . « شرعأ » (١٦٣) شوارع .
 « بئس » (١٦٥) شديد . أخلد (١٧٦) قعد وقعاس . « سنستدرجهم »
 (١٨٢) تأتيهم من مأ منهم كقولته تعالى « فأتاهم الله من حيث لم يحتسبوا » .

¹⁰⁶ Buḥārī VI, 58-59, st. 11-19, st. 1-5: *Macâz* I, 222, 220, 232, 230, 227, 222, 211, 212, 213, 214, 217, 221, 224, 225, 226, 230, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 239, bk. *Fath* VII, 225-226, krş. nr. 35.

« من جنة » (١٨٤) من جنون . « فُرت به » (١٨٩) استمر بها الحمل فأتمته . « نزعناك » (٢٠٠) يستخفناك . « طيف » (٢٠١) ملم ، به لم ولم ويقال طائف وهو واحد . « يمدونهم » (٢٠٢) يزينون . « وخيفة » (٢٠٥) خوفاً . « وخفية » (٥٥) من الاخفاء . « والآصال » (٢٠٥) واحداها اصيل ما بين العصر الى المغرب كقوله بكرة واصيلاً . « أيا نمرساها » (١٨٦) متى خروجها .

سورة الأنفال (٨)

107 « الشوكة » (٧) الحد . « مردفين » (٩) فوجاً بعد فوج ، ردفي وأردفي جاء بعدى . « ذوقوا » (٣٥) بأشروا وجربوا وليس هذا من ذوق الفم . « فيركمه » (٣٧) يجمعه . « شرد » (٥٧) فرق . « وانجنحوا » (٦١) طلبوا . « يخنن » (٦٧) يغلب . « السلم » (٦٢) والسلام واحد .

108 « استجيبوا » (٢٤) . اجيبوا . « لما يحييكم » (٢٤) يصالحكم .

سورة براءة (٩)

109 « وليجة » (١٦) كل شيء ادخلته في شيء . « الشقة » (٤٢) السفر . « الحبال » (٤٧) الفساد والحبال الموت . « ولا تفتني » (٤٩) لا تونحنى . « كرهاً » (٥٣) وكرهاً واحد . « مدخلاً » (٥٧) يدخلون فيه . « يجمعون » (٥٧) يسرعون . « والمؤتفكات » (٧٠) انقلبت

¹⁰⁷ Buḥârî VI, 61, st. 8-9: Macâz I, 241, 246, 248, 250, bk. *Fatḥ* VIII, 230.

¹⁰⁸ Buḥârî VI, 61, st. 14: Mccâz I, 24, bk. *Fatḥ* VIII, 231.

¹⁰⁹ Buḥârî VI, 63-64, st. 17-18, 1-6: Macâz I, 254, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 269, 270, bk. *Fatḥ* VIII, 235-37.

بها الارض . « أهوى » (٥٣ : ٥٣) القاه في هوة . « عدن » (٧٢)
 خلد ، وعدنت بأرض اى اقت ومنه معدن ويقال : فى معدن صدق ، فى
 منبت صدق . « الخوالف » (٨٧) الخالف الذى خلفنى فقمعد بعدى
 ومنه يختلفه فى الغابرين ويجوز ان يكون النساء من الخالفة وان كان
 جمع الذكور فانه لم يوجد على تقدير جمعه الا حرفان فارس وفوارس
 وهالك وهوالك . « الحيرات » (٨٨) واحدها خيرة وهى الفواضل
 « مرجؤن » (١٠٦) مؤخرون . « الشفا » (١٠٩) شفير وهو وحده .
 « والجرف » (١٠٩) ما تجرف من السيول والودية . « هار » (١٠٩)
 هائر . « لأواه » (١١٤) شفقا وفرقا وقال :

اذا ماقت أرحلها بليل * تاود آهة اتر جل الحزين

- 110 « اذ يقول لصاحبه لا تحزن ان الله معنا » (٤١) اى ناصرنا .
 111 « جهدهم » (٧٩) وجهدهم طاقتهم .

سورة يونس (١٠)

- 112 يقال « تلك آيات » (١) يعنى هذه اعلام القرآن ومثله . « حتى
 اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم » (٢٢) المعنى بكم . « دعواهم »
 (١٠) دعاؤهم . « احيط بهم » (٢٢) دنوا من الهلكة أحاطت
 به خطيئته . « فاتبعهم » (٩٠) واتبعهم واحد . « عدواً » (٩٠)
 العدوان .
 113 « نجيك » (٩٢) نلقيك على نجوة من الارض .

¹¹⁰ Buḥârî VI, 66, not 6: Macâz I, 270, bk. *Fatḥ* VIII, 245.

¹¹¹ Buḥârî VI, 67, st. 9: Macâz I, 264, bk. *Fatḥ* VIII, 249.

¹¹² Buḥârî VI, 72, st. 6-8 (krş. nr. 250): Macâz I, 272, 275,
 277, 281, bk. *Fatḥ* VIII, 261; Aynî XI, 661; Qasṭallânî VII, 157.

¹¹³ Buḥârî VI, 72, st. 12: Macâz I, 281, bk. *Fatḥ* VIII, 262;
 Aynî VIII, 661.

سورة هود (١١)

114 وقال غيره : « وحاق » (٨) نزل يحق ينزل . « يؤوس » (٩)
فعل من يئست .

115 « اعتراك » (٥٤) افتعلت من عروته أى أصبته ومنه يعرفه
واعترانى . « آخذ بناصيتها » (٥٦) أى فى ملكه وسلطانه . « عنيد »
(٥٩) وعنود وعاند واحد هوتا كيد التجبر . « استعمركم » (٦١)
جعلكم عماراً ، أعمرته الدار فهى عمرى جعلتهاله . « نكروهم » (٧٠)
وأنكروهم واستنكروهم واحد . « حميد مجيد » (٧٣) كأنه فعيل من
ماجد ، محمود من حمد . « سجيل » (٨٢) الشديد الكبير سجيل
وسجين واللام والنون أختان وقال تميم بن مقبل :

ورجلة يضربون البيض ضاحية * ضربا تواسى به الأبطال سجيناً
« والى مدين أخاهم شعيباً » (٨٣) الى أهل مدين لان مدين بلد
ومثله واسأل القرية واسأل العير يعنى أهل القرية . « وراءكم ظهريا »
(٩٢) يقول لم تلتفتوا اليه ويقال اذا لم يقض الرجل حاجته ظهرت
بحاجتى وجعلتنى ظهريا والظهري ههنا أن تأخذ معك دابة أو وعاء
تستظهر به . « أراذلنا » (١١) سقاطنا . « اجرامى » (٣٥) هو
مصدر من أجرمت وبعضهم يقول جرمت . « الفلك » (٣٧) والفلك
واحد وهى السفينه والسفن . « مجراها » (٤١) مدفعا وهو مصدر
أجريت وأرسيت حبست ، ويقراً « مرساها » (٤١) من رست هى
ومجراها من جرت هى ومجريها ومرسيها من فعل بها . « الراسيات »

¹¹⁴ Buḥārī VI, 73, st. 2-3: Macâz I, 285, 286, bk. *Fatḥ* VIII, 263.

¹¹⁵ Buḥārī VI, 73-74, st. 16-20 1-7: Macâz I, 290, 293, 296, 298, 288, 289, 286, bk. *Fatḥ* VIII, 265-8.

(٣٤ : ١٣) « ثابتات . » ويقول الأَشهاد هؤلاء الذين كذبوا على ربهم
 الا لعنة الله على الظالمين » (١٨) واحد الأَشهاد شاهد مثل صاحب
 وأصحاب .

- 116 « وزلفاً » (١١٤) ساعات بعد ساعات ومنه سميت المزلفة ،
 الزلف منزلة بعد منزلة وأما زلفى فصدر من القربى ، ازدلفوا اجتمعوا ،
 أزلفنا جمعنا .

سورة يوسف (١٢)

- 117 وقال غيره « غيابة » (١٠) كل شيء غيب عنك شيئاً فهو غيابه .
 « والجب » (١٠) الركية التي لم تطو . « بمؤمن لنا » (١٧)
 بمصدق . « أشده » (٢٢) قبل أن يأخذ في النقصان يقال بلغ أشده
 وبلغوا أشدهم وقال بعضهم واحدها شد . « والمتكأ ما انكأت عليه لشراب
 أو لحديث أو لضعام وأبطل الذي قال الاترج وليس في كلام العرب الاترج
 فلما احتج عليهم بأنه المتكأ من نمارق فروا الى شر منه فقالوا انما
 هو المتك ساكنة التاء وانما المتك طرف البظر ومن ذلك قيل لها
 متكأ فان كان ثم أترج فانه بعد المتكأ . « شغفها » (٣٠) يقال الى
 شغافها وهو غلاف قلبها وأما شغفها فن المشعوف . « أصب » (٣٣)
 أميل . « أضغات أحلام » (٤٤) ما لا تأويل له والضغت ملء اليد من
 حشيش وما أشبهه ومنه وخذ بيدك ضعفاً لا من قوله أضغات أحلام
 واحدها ضغت . « نمر » (٦٥) من الميرة . « وزداد كيل بعير »
 (٦٥) ما يحمل بعير . « آوى اليه » (٦٩) ضم اليه . « السقاية » (٧٠)

¹¹⁶ Buḥārī VI, 75, st. 1-2: *Macâz* I, 115, bk. *Fatḥ* VIII, 268.

¹¹⁷ Buḥārī VI, 75-76, st. 11-17 1-3: *Macâz* I, 302, 303, 305,
 308, 309, 311, 312, 314, 316, 317, 319, bk. *Fatḥ* VIII, 270-3; *Aynī*
 VIII, 676; *Qasṭallānī* VII, 166.

- مكيال . « تفتؤ » (٨٥) لا تزال . « حرصاً » (٨٥) محرضاً يذبيك
 الهم . « تحسسوا » (٨٧) تجربوا . « مزجاة » (٨٨) قليلة . « غاشية »
 من عذاب الله عامة مجللة . « استياسوا » (٨٠) يئسوا لا تيأسوا من
 روح الله، معناه الرجاء . « خلصوا نجياً » (٨٠) اعتزلوا نجياً والجميع
 أنجية يتناجون الواحد نجى والأثنان والجميع نجى وأنجية .
- 118 قال بل سولت لكم أنفسكم أمراً » (١٨) سولت زينت .
- 119 « مثواه » (٢١) مقامه . « وألفيا » (٢٥) وجدا ، « ألفوا آباءهم »
 (٣٧ : ٦٩) ، « ألفينا » (٢ : ٧٠) .
- 120 « جاشى لله » (٣١) وحاشى ، وحاشى تزيه واستثناء « حصحص » (٥١)
 وضع .

سورة الرعد (١٣)

- 121 وقال غيره : سخر ذلك متجاوزات متدانيات وقال غيره « المثلات »
 (٦) واحدها مثلة وهي الأشباه والأمثال وقال الامثل أيام الذين
 خلوا . « بمقدار » (٨) بقدر . « معقبات » (١١) ملائكة حفظة
 تعقب الاولى منها الاخرى ومنه قيل العقيب يقال عقببت فى أثره .
 « المحال » (١٣) العقوبة . « كباسط كفيه الى الماء » (١٤) ليقبض
 على الماء . « رابياً » (١٧) من ربا يربو . « أو متاع زبد » (١٧)
- 118 Buḥārī VI, 76, st. 11: *Macâz* I, 303, bk. *Faḥ* VIII, 274.
- 119 Buḥārī VI, 77, st. 4-5: *Macâz* I, 304, 307, bk. *Faḥ* VIII,
 275.
- 120 Buḥārī VI, 77, st. 12: *Macâz* I, 310, 314, bk. *Faḥ* VIII, 276.
- 121 Buḥārī VI, 78, st. 9-16: *Macâz* I, 320, 322, 323, 324, 325,
 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, bk. *Faḥ* VIII, 280-4, (bir kısmı)
 Qaşṭallâni VII, 175.

المتاع ما تمتعت به . « جفاء » (١٧) أجفأت القدر اذا غلت فعلاها
 الزبد ثم تسكن فيذهب الزبد بلا منفعة فكذلك يميز الحق من الباطل .
 « المهاد » (١٨) الفراش . « يدرءون » (٢٥) يدفعون درأته دفعته .
 « سلام عليكم » (٢٦) أى يقولون سلام عليكم . « واليه متاب » (٣٠)
 توجى . « أفلم يأس » (٣١) لم يتبين . « قارعة » (٣١) داهية .
 « فأمليت » (٣٢) أطلت ، من الملى والملاوة ومنه مليا ويقال للواسع
 الطويل من الارض ملى من الارض . « أشق » (٣٤) أشد من
 المشقة . « معقب » (٤١) مغير .

122 « الله يعلم ما تحمل كل أنثى وما تغيض الأرحام » (٨) غيض نقص .

سورة ابراهيم (١٤)

123 « تأذن ربكم » (٧) أعلمكم آذنكم . . . ردوا أيديهم فى أفواههم «
 (٩) هذا مثل كفوا عما أمروا به . « مقامى » (١٤) حيث يقيمه
 الله بين يديه . « من ورأه » (١٦) قدماه . « لکم تبعاً » (٢١)
 واحدها تابع مثل غيب وغائب . « بمصرخكم » (٢٢) استصرخنى
 استغاثنى يستصرخه من الصراخ . « ولا خلال » (٣١) مصدر خالته
 خلالاً ويجوز أيضاً جمع خلة وخلال . « اجثت » (٢٦) استؤصلت .

124 « ألم ترالى الذين بدلوا نعمة الله كفراً » (٨) ألم تعلم كقوله :
 ألم تركيف ، وألم ترالى الذين خرجوا . « البوار » (٢٨) الهلاك بار
 يبور ، بوراً هالكين .

¹²² Buḥârî VI, 79, st. 2: *Macâz* I, 323, bk. *Fath* 126, VIII, 286.

¹²³ Buḥârî VI, 79, st. 9-13: *Macâz* I, 335, 336, 337, 339, 341,

340, bk. *Fath* VIII, 285-7.

¹²⁴ Buḥârî VI, 80, st. 4-6: *Macâz* I, 340, bk. *Fath* VIII, 287.

سورة الحجر (١٥)

- 125 قال غيره : « كتاب معلوم » (٤) أجل . « لوما تأينا » (٧) هلا تأينا . « شيع » (١٠) أمم وللأولياء ايضاً شيع . « للمتوسمين » (٧٥) للناظرين . « سكرت » (١٥) غشيت . « بروجاً » (١٦) منازل للشمس والقمر . « لواقع » (٢٢) ملاقح ملقحة . « حماء » (٢٦) جماعة حمأة وهو الطين المتغير . و « المسنون » (٢٦) المصبوب . « توجل » (٥٣) تخف . « دابر » (٦٦) آخر . « لبامام ميين » (٧٩) الامام كل ما ائتمت واهتديت به . « الصيحة » (٧٣) الهلكة .
- 126 « المقتسمين » (٩٠) الذين حلفوا ومنه : « لا أقسم » (١ : ٧٥) أي أقسم وتقرأ لأقسم ؛ « قاسمهما » (٢١ : ٧) حلف لهما ولم يخلفا له .

سورة النحل (١٦)

- 127 « روح القدس » (١٠٢) جبريل . « في ضيق » (١٢٧) يقال أمر ضيق وضيق مثل هين وهين ولين ولين وميت وميت .
- 128 وقال غيره : « فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله » (٩٨) هذا مقدم ومؤخر وذلك أن الاستعاذة قبل القراءة ومعناها الاعتصام بالله . « الدفء » (٥) ما استدفأت . « تريحون » (٦) بالعشى و « تسمرحون » (٦) بالغداة . « بشق » (٧) يعنى المشقة . « على تخوف » (٤٧)

¹²⁵ Buḥārī VI, 80, st. 10-13: *Macâz* I, 346, 347, 354, 347, 348, 351, 350, 351, 354, bk. *Faḥ* VIII, 287-91; *Aynī* VIII, 699.

¹²⁶ Buḥārī VI, 81, st. 18-19: *Macâz* I, 355, 212, bk. *Faḥ* VIII, 290.

¹²⁷ Buḥārī VI, 82, st. 5-6: *Macâz* I, 368, 369, bk. *Faḥ* VIII, 291.

¹²⁸ Buḥārī VI, 82, st. 10: *Macâz* I, 368, 356, 360, 362, 366, 367, bk. *Faḥ* VIII, 292.

تنقص . « الأنعام لعبرة » (٦٦) وهي تؤث وتذكر . وكذلك النعم
للأنعام جماعة النعم . « سرايل » (٨١) قص تقيكم الحر وسرايل
تقيكم بأسكم فانها الدروع . « دخلاً بينكم » (٩٤) كل شيء لم يصح
فهو دخل .

129

و « القانت » (١٢٠) المطيع .

سورة بنى اسرائيل (١٧)

130

« فسيدغضون ... » (٥١) وقال غيره : نغضت سنك أى تحركت .
« وقضينا الى بنى اسرائيل » (٤) أخبرناهم أنهم سيفسدون والقضاء على
وجوه : « وقضى ربك » (٢٣) أمر ربك ومنه الحكيم « ان ربك يقضى
بينهم » (٢٧ : ٧٨) ومنه الخلق « فقضاهن سبع سموات » (٤١ : ١٢)
« نفيراً » (٦) من ينفر معه . « وليتبروا » (٧) يدمروا ما علوا .
« حصيراً » (٨) محبسا محصرا . « حق » (١٦) وجب . « مسوراً »
(٢٨) لينا . « خطأ » (٣١) اثماً وهو اسم من خطئت والخطأ مفتوح
مصدره من الاثم خطئت بمعنى أخطأت . « تحرق » (٣٧) تقطع .
« اذ هم نجوى » (٤٧) مصدر من ناجيت فوصفم بها والمعنى يتناجون .
« رفاتاً » (٤٩) حطاماً . « واستفزز » (٦٤) استخف . « بنحلك »
الفرسان . « والرجل » (٦٤) الرجالة واحدها راجل مثل صاحب
وصحب وتاجر وتاجر . « حاصباً » (٦٨) الريح العاصف والحاصب
أيضا ما ترمى به الريح ومنه « حسب جهنم » يرمى به فى جهنم وهو حسبها

¹²⁹ Buḥārī VI, 82, not 13: *Macâz* I, 369.

¹³⁰ Buḥārī VI, 83, st. 1-9: *Macâz* I, 370, 374, 371, 374, 375, 376, 380, 381, 382, 384, 385, 372, bk. *Fath* VIII, 294-6.

ويقال حصب في الارض ذهب والحصب مشتق من الحصباء والحجارة .
« تارة » (٦٩) مرة وجماعته تيرة وتارات . « لأحتكن » (٦٢)
لاستأصلهم يقال احتنك فلان ما عند فلان من علم استقصاه . « طأره »
(١٣) حظه .

- 131 « قاعفاً » (٦٩) ريح تقصف كل شيء . « كرمنا » (٧٠) وأكرمنا واحد .
« ضعف الحياة » (٧٥) عذاب الحياة وعذاب الممات . « خلافاً »
(٧٦) وخلفك سواء . « ونأى » (٨٣) تباعد . « شاكته » (٨٤)
ناحيته وهي من شكله . « ضرفنا » (٨٩) وجهنا . « قبيلاً » (٩٢)
معاينة ومقابلة وقيل القابلة لأنها مقابلتها وتقبل ولدها . « خشية الأفاق »
(١٠٠) أنفق الرجل أملك ونفق الشيء ذهب . « قثوراً » (١٠٠)
مقترأ . « للأذقان » (١٠٧) مجتمع اللحيين والواحد ذفن .

سورة الكهف (١٨)

- 132 « وكان له ثمر » (٣٤) وقال غيره : جماعة الثمر . « باخع » (٦) مهلك .
« أسفاً » (٦) ندما ... « والرقيم » (٩) الكتاب . « مرقوم »
(٩ : ٨٣) مكتوب من الرقم « ربطنا على قلوبهم » (١٤) ألهمناهم
صبوا « لولا أن ربطنا على قلبها » (٣٨ : ١٠) « شططاً » (١٤)
افراطاً . « الوصيد » (١٨) الفناء جمعه وصائد ووصد ويقال الوصيد الباب
مؤصدة مطبقة آصد الباب وأوصد . « بعثناهم » (١٢) أحييناهم . « أزكى »

¹³¹ Buḥārī VI, 83-84, st. 17-19 1-2: *Macâz* I, 386, 387, 389, 390,
(Buḥārī «infâq» kelimesinin izahını *Macâz*'ın «imlâq» (17:31) keli-
mesinin tefsirinden almıştır, bk. *Fatḥ* VIII, 294-303; 'Aynî IX, 3-28;
Qaşṭallânî VII, 190-4.

¹³² Buḥārī VI, 87-88, st. 15-20 1-8: *Macâz* I, 402, 393, 394,
397, 402, 408, 398, 403, 405, 407, 408, 409, bk. *Fatḥ* VI, 308, 322;
'Aynî XI, 19-31; Qaşṭallânî VII, 205-17.

- (١٩) اكثر... « ولم تظلم » (٣٣) تنقص... وقال غيره [« موثلاً »]
 (٥٨) وألت تثل تججو... « رجماً بالغيب » (٢٢) لم يستبن .
 « فرطاً » (٢٨) ندماً . « سرادقها » (٢٩) مثل السرادق والحجرة التي
 تطيف بالفساطيط . « يحاوره » (٣٥) من المحاوره . « لكننا هو الله
 ربى » (٣٩) اى لكن انا هو الله ربى ثم حذف الالف وادغم احدى
 النونين فى الاخرى . « زلقاً » (٤١) لا يثبت فيه قدم . « هنالك
 الولاية » (٤٥) مصدر الولى . « عقباً » (٤٥) عاقبة وعقبى وعقبه
 واحد وهى الآخرة . « قبلاً » (٥٦) وقبلاً وقبلاً استئنافاً . « ليدحضوا »
 (٥٦) ليزيلوا ، الدحض الزلق... « حقياً » (٦١) زماناً وجمعه أحقاب .
 133 « فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما فاتخذ سبيله فى البحر سرباً »
 (٦٢) مذهبا يسرب ، يسلك : ومنه « وسارب بالنهار » (١٣ : ١١) .
 134 « امرأ ، ونكرأ » (٧١ ، ٧٤) داهية . « يتقض » (٧٧) ينقض كما
 تنقض السن . « لتخذت » (٧٨) واتخذت واحد . « رجماً » (٨٢)
 من الرحم وهى أشد مبالغة من الرحمة ونظن أنه من الرحيم وتدعى
 مكة ام رحم اى الرحمة تنزل بها .

سورة مريم (١٩)

- 135 « بكياً » (٥٨) جماعة بك . « صلياً » (٧٠) صلى يصلى .
 « ندياً » (٧٣) والنادى واحد ، مجلساً .

¹³³ Buḥârî VI, 89, st. 19-20: *Macâz* I, 409, bk. *Faṭḥ* VIII, 311.

¹³⁴ Buḥârî VI, 91, st. 15-17: *Macâz* I, 409, 411, 412 (Buḥârî'nin iktibasî elimizdeki *Macâz* nüshalarına uymamaktadır.), bk. *Faṭḥ* VIII, 321-2.

¹³⁵ Buḥârî VI, 93, st. 14: Bk. *Faṭḥ* VIII, 325; 'Aynî IX, 33; *Qaşṭallânî* VII, 222.

سورة طه (٢٠)

- 136 يقال : كل مالم ينطق بحرف او فيه تتممة او فأداة فهي « عقدة »
 (٢٧) . « أزرى » (٣١) ظهري . « فيسحتكم » (٦١) يهلككم .
 « المثلى » (٦٣) تأييد الامثل ، يقول : بدينكم ، يقال : خدا المثلى خذ
 الامثل . « ثم اثتوا صفأ » (٦٤) يقال : هل آتيت الصف اليوم يعنى
 المصلى الذى يصلى فيه . « فأوجس » (٦٧) أضمر خوفا فذهبت
 الواو من « خيفة » لكسرة الحاء . « فى جذوع » (٧١) اى على جذوع .
 « خطبك » (٥٩) بالاك . « مساس » (٩٧) مصدر ماسه مساسا .
 « لننسفنه » (٩٧) لنذرينه .

سورة الانبياء (٢١)

- 137 وقال غيره « احسوا » (١٢) توقعوه ، من احسست . « خامدين »
 (١٥) هامدين . « حصيد » (١٥) مستأصل يقع على الواحد
 والاثنين والجميع . « لا يستحسرون » (١٩) لا يعيون ومنه حسير وحسرت
 بعيرى . « عميق » (٢٧) بعيد . « نكسوا » (٦٥) ردوا . « صنعة
 لبوس » (٨٥) الدروع . « تقطعوا امرهم » (٩٣) اختلفوا . « الحسيس »
 (١٠٢) والحس والجرس والهمس واحد وهو من الصوت الخفى .
 « آذناك » (٤١ - ٤٧) اعلمناك ، آذنتكم اذا اعلمته فأنت وهو على
 سواء لم تغدر .

¹³⁶ Buḥārī 95, st. 7-11: Bk. *Faḥ* VI, 304.

¹³⁷ Buḥārī VI, 97, st. 1-4: Bk. *Faḥ* VIII, 331; Aynī IX, 44-5; Qaṣṭallānī VII, 231.

سورة الحج (٢٢)

- 138 وقال غيره : « يسطون » (٧٢) يفرطون من السطوة ويقال :
يسطون يبطشون .
- 139 « ومن الناس من يعبد الله على حرف » (١١) حرف شك .
- 140 « اترفناهم » (٣٣) وسعناهم .

سورة المؤمنون (٢٣)

- 141 « من سلالة » (١٤) والنطفة السلالة . « والجنة » (٢٥) والجنون
واحد . و « الغناء » (٤١) الزبد وما ارتفع عن الماء وما لا ينتفع به .
- 142 وقال غيره : « يجأرون » (٦٥) يرفعون أصواتهم كما تجأ البقرة .
« على أعقابكم » (٦٦) رجع على عقبيه . « سامراً » (٦٧) من
السمر والجميع السمار والسمار ههنا في موضع الجمع . « تسحرون »
(٨٩) تعمون ، من السحر .

سورة النور (٢٤)

- 143 « من خلاله » (٤٣) من بين أضعاف السحاب . « سنا برقه » (٤٣)
الضياء . « مدعنين » (٤٩) يقال للمستخذي : مدعن . « أشتاتاً » (٦١)
وشتى وشتات وشت واحد ... وقال غيره : سمي « القرآن » (٧٥ : ١٧)

138 Buḥârî VI, 97, st. 15: Bk. *Fatḥ* VIII, 335; 'Aynî IX, 48; Qasṭallânî VII, 233.

139 Buḥârî (VI, 98, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 336.

140 Buḥârî VI, 98, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 336.

141 Buḥârî IV, 99, st. 4-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 338; 'Aynî IX, 50-1.

142 Buḥârî VI, 99, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 338-9; 'Aynî IX, 52-7; Qasṭallânî VII, 239.

143 Buḥârî VI, 99, st. 9-10: Bk. *Fatḥ* VIII, 339.

لجماعة السور وسميت السورة لأنها مقطوعة من الأخرى فلما قرن بعضها الى بعض سمى قرآنا .

144

« أفك » (٢٦ : ٢٢٢) كذاب .

سورة الفرقان (٢٥)

145

وقال غيره : « السعير » (١١) مذكر والتسعر والاضطرام التوقد الشديد . « تملى عليه » (٥) تقرأ عليه من أمليت وأملت . « الرس » (٣٨) المعدن جمعه رساس . « مايعبأ (٧٧) يقال : ماعبأت به شيئاً ، لايعتدبه . « غراماً » (٦٥) هلاكاً .

146

« أناماً » (٦٨) العقوبة .

147

« فسوف يكون لزاماً » (٧٧) هلكة .

سورة الشعراء (٢٦)

148

« ليكة » (١٧) والايكة جمع أيكة وهي جمع شجر .

149

« كالطود » (٦٣) الجبل . « الشردمة » (٥٤) طائفة قليلة .

150

« الربيع » (١٢٨) الإيفاع من الأرض وجمعه ربيعة وأرياع واحد الربعة . « مصانع » (١٢٩) كل بناء فهو مصنعة . « فرهين » (١٤٩) مرحين فرهين بمعناه ويقال فرهين حاذقين . « تعثوا » (١٨٣) أشد

144 Buḥārī VI, 101, st. 12-13: Bk. *Faḥ* VIII, 342.

145 Buḥārī VI, 109, st. 11-12: Bk. *Faḥ* VI, 377-8.

146 Buḥārī VI, 109, st. 18: Bk. *Faḥ* VIII, 378.

147 Buḥārī VI, 110, st. 19: Bk. *Faḥ* VIII, 381.

148 Buḥārī VI, 111, st. 3-4: Bk. *Faḥ* VIII, 381; ‘Aynī IX, 77-9; Qaṣṭallānī VII, 266-7.

149 Buḥārī VI, 111, st. 4-5: Bk. *Faḥ* VIII, 381-2.

150 Buḥārī VI, 111, st. 5-8: Bk. *Faḥ* VIII, 382.

الفساد ، طاك ليميث عيناً . « الجيلة » (١٨٤) الخلق ، جبل خلق ومنه
جبللاً وجبلاً وجبلاً يعني الخلق .

151 الغبرة والقطرة الغبرة هي القطرة .

152 « واخفض جناحك » (٢١٥) الن جانبك .

سورة النمل (٢٧)

153 « لا قبل » (٣٧) لا طاقة . « الصرح » (٤٤) كل ملاط اتخذ
من القوارير . والصرح القصر وجماعته صروح .

154 « اوزعني » (١٩) اجعلني .

سورة القصص (٢٨)

155 « كل شيء هالك الا وجهه » (٨٨) الا ما يديه : الا ما اريد به
وجه الله .

156 « قصيه » (١١) اتبعي أثره .

157 « عن جنب » (١١) عن بعد ، عن جنابة واحد وعن اجتناب
ايضا . « يبطس » (١٦) ويبطش . « يأمرون » (٢٠) يتشاورون .
« العدوان » (٢٨) والعداء والتعدى واحد . « آنس » (٢٩) ابصر .

151 Buḥârî VI, 111, st. 10: Bk. *Faḥ* VIII, 383.

152 Buḥârî VI, 111, st. 13-14: Bk. *Faḥ* VI, 386.

153 Buḥârî VI, 112, st. 8-9: Bk. *Faḥ* VIII, 387-8; 'Aynî IX,

82.

154 Buḥârî VI, 112, st. 112: Bk. *Faḥ* VIII, 388.

155 Buḥârî VI, 112, st. 13: Bk. *Faḥ* VIII, 388.

156 Buḥârî VI, 113, st. 5: Bk. *Faḥ* VI, 305,;

157 Buḥârî VI, 113, st. 6-9: *Faḥ* VI, 303-6; 'Aynî VIII, 82-84;

Qaṣṭallânî VII, 372.

« الجذوة » (٢٩) قطعة غليظة من الخشب ليس فيها لهب والشهاب فيه لهب . [« كأها جان »] (٣١) والحيات اجناس ، الجان والافاعي والاساود . « رءآ » (٣٤) معيناً .

- 158 وقال غيره : « سئشد » (٣٥) سنعينك ، كلما عززت شيئاً فقد جعلت له عضداً . « مقبوحين » (٤٢) مهلكين . « وصلنا » (٥١) بيناه واتمناه . « يجي » (٥٧) يجلب . « بطرت » (٥٨) اشرت . « في امها رسولاً » (٧٩) ام القرى مكة وما حولها . « تكن » (٦٩) تخفى اكننت الشيء اخفيته وكننته اخفيته واظهرته . « ويكأن الله » (٨٢) مثل الم تر ان الله . « يبسط الرزق لمن يشاء ويقدر » (٨٢) يوسع عليه ويضيق عليه .

سورة العنكبوت (٢٩)

- 159 وقال غيره : « الحيوان » (٦٤) والحى واحد . « فليعلمن الله » (٧) علم الله ذلك انما هي بمنزلة فلميزالله كقوله . « ليميزالله الخبيث » (٨ : ٣٨) . « أثقالاً مع انقالهم » (١٣) أوزاراً مع أوزارهم .

سورة الروم (٣٠)

- 160 « يصدعون » (٤٣) يتفرقون ، « فاصدع » (١٥ : ٩٤) .

سورة الاحزاب (٣٣)

- 161 « أقطارها » (١٤) جوانبها . « الفتنة لآ توها » (١٤) لاعطوها .

158 Buḥārī VI, 113, st. 9-12: *Faṭḥ* VIII, 391-3.

159 Buḥārī VI, 113, st. 15-16 ve notu: *Ek. Faṭḥ* VIII, 392-3.

160 Buḥārī VI, 114, st. 2: *Bk. Faṭḥ* VIII, 393-4.

161 Buḥārī VI, 116, st. 15: *Bk. Faṭḥ* VIII, 398.

- 162 وقال معمر : « التبرج » (٢٣) ان تخرج محاسنها . « سنة الله » (٣٨) استنها جعلها .
- 163 يقال : « اناه » (٥٣) ادراكه انى يأتى اناه . « لعل الساعة تكون قريباً » (٦٣) اذا وصفت صفة المؤنث قلت قريبة واذا جعلته ظرفاً وبدلاً ولم ترد الصفة نزع الهاء من المؤنث وكذلك لفظها فى الواحد والاثنين والجميع للذكر والاثنى .

سورة سبأ (٣٤)

- 164 يقال : « معجزين » (١٣٤) مسابقين . « بمعجزين » (٦ : ١٣٤) بفائتين ... « سبقوا » (٨ : ٥٩) فاتوا ، « لا يعجزون » (٨ : ٥٩) لا يفوتون .
- 165 « معشار » (٤٥) عشر . « الاكل » (١٦) الثمر . « باعد » (١٦) وبعده واحد .
- 166 وقال غيره : « العرم » (١٦) الوادى . « السابغات » (١١) الدروع .

سورة الملائكة (٣٥)

- 167 وقال غيره : « الحرور » (٢١) بالنهار مع الشمس وقال ابن عباس : الحرور بالليل والسموم بالنهار .

¹⁶² Buḥârî VI, 117, st. 3-4 ve notu: Bk. *Faḥ* VIII, 399; ‘Aynî IX, 96; Qaṣṭallânî VII, 283.

¹⁶³ Buḥârî VI, 118, st. 12-14: Bk. *Faḥ* VIII, 405-6; ‘Aynî IX, 100.

¹⁶¹ Buḥârî VI, 121, st. 12: Ek. *Faḥ* VIII, 411-13.

¹⁶⁵ Buḥârî VI, 121, st. 14: Bk. *Faḥ* VIII, 411-13.

¹⁶⁶ Buḥârî VI, 121, st. 17: Bk. *Faḥ* VIII, 411-13.

¹⁶⁷ Buḥârî VI, 122, st. 14-15: Bk. *Faḥ* VIII, 415.

سورة الصافات (٣٧)

- 168 « واصب » (٩) دائم . « لآزب » (١١) لازم .
169 « يستسخرون » (١٤) يسخرون .

سورة ص (٣٨)

- 170 « عجاب » (٥) عجب . « القط » (١٦) الصحيفة .

« سورة الزمر (٣٩)

- 171 « حولنا » (٤٩) اعطينا .
172 وقال غيره : « متشاكسون » (٢٩) الشكس العسر لايرضى
بالانصاف . « ورجلاً سلماً » (٢٩) ويقال سلماً صالحاً .
173 « اشمأزت » (٤٥) نقرت . « بمفازتهم » (٦١) من الفوز .
« حافين » (٧٥) اطافوا به مطيفين بحفايه مجوانبه . « متشابهاً » (٢٣)
ليس من الاشتباه ولكن يشبه بعضه بعضاً في التصديق .

سورة المؤمن (٤٠)

- 174 مجازها مجاز اوائل السور ويقال : بل هو اسم لقول شريح بن ابى
أوفى العبسى .

168 Buḥârî VI, 123,, st. 12-13: Bk. *Faḥ* VIII, 417.

169 Buḥârî VI, 123, st. 10: Bk. *Faḥ* VIII, 417.

170 Buḥârî VI, 124, st. 18: Bk. *Faḥ* VIII, 418.

171 Buḥârî VI, 125, st. 13: Bk. *Faḥ* VIII, 422.

172 Buḥârî VI, 125, st. 14: Bk. *Faḥ* VIII, 422.

173 Buḥârî VI, 125, st. 15-16: Bk. *Faḥ* VIII, 422.

174 Buḥârî VI, 126, 127, st 20 1-2: *Faḥ* VIII, 425-6.

يذكرني حاميم والرحم شاجر . فهلا تلا حاميم قبل التقدم
« الطول » (٣) التفضل . « داخرين » (٦٠) خاضعين .

سورة السجدة (٤١)

175 « سواء للسائلين » (١٠) قدرها سواء .

176 « ولي حميم » (٣٤) القريب . « من محيص » (٤٨) حاص حاد .
« مريية » (٥٤) ومريية واحد اى امتراء .

سورة الشورى (٤٢)

177 « شرعوا » (٢١) ابتدعوا .

سورة الزخرف (٤٣)

178 « على امة » (٢٢) على امام .

179 « يصدون » (٥٧) يضجون .

180 « اتى براء مما تعبدون » (٢٦) العرب تقول نحن منك البراء
والحلاء والنواحد والانسان والجميع من المذكور والمؤنث يقال : فيه براء
لانه مصدر ولو قال برىء لقليل فى الاتنين برآن وفى الجميع بريئون .

181 وقال غيره : « مقرنين » (١٣) ضابطين، يقال : فلان مقرن لفلان
ضابط له . و« الاكواب » (٥٦ : ١٨) الاباريق التى لا خراطيم لها .

175 Buḥârî VI, 128, st. 11: *Fatḥ* VIII, 430-431; 'Aynî IX, 131.

176 Buḥârî VI, 128, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 431; 'Aynî IX, 131.

177 Buḥârî VI, 129, st. 15: Bk. *Fatḥ* VIII, 433.

178 Buḥârî VI, 130, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 434; 'Aynî IX, 135-8.

179 Buḥârî VI, 130, st. 9: *Fatḥ* VIII, 436.

180 Buḥârî VI, 130, st. 10-11: Bk. *Fatḥ* VIII, 436.

181 Buḥârî VI, 130, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* VIII, 437.

358

سورة الدخان (٤٤)

182

و « رهوآ » (٢٤) ساكآ .

183

وقال غيره : « تبع » (٣٧) ملوك اليمن كل واحد منهم يسمى تبعاً لانه يتبع صاحبه والظل يسمى تبعاً لانه يتبع الشمس .

سورة الجاثية (٤٥)

184

« نساكم » (٣٤) نترككم .

سورة الاحقاف (٤٦)

185

وقال بعضهم: أثره و اثره و « أنارة » (٤) بقية علم .

سورة محمد (٤٧)

186

« عرفها » (٦) بينها .

187

« آسن » (١٥) متغير .

سورة الفتح (٤٨)

188

« شطآه » (٢٩) فراخه . « فاستغلاظ » (٢٩) غلاظ . « سوقه »

182 Buḥârî VI, 131, st. 4: Bk. *Fath* VIII, 438.

183 Buḥârî VI, 131, st. 5-6: Bk. *Fath* VIII, 438.

184 Buḥârî VI, 133, st. 2: Bk. *Fath* VIII, 441.

185 Buḥârî VI, 133, st. 7: Bk. *Fath* VIII, 442.

186 Buḥârî VI, 134, st. 6: Bk. *Fath* VIII, 445.

187 Buḥârî VI, 134, st. 7: Bk. *Fath* VIII, 445-6.

188 Buḥârî VI, 134, st. 16-17: Bk. *Fath* VIII, 447.

- (٢٩) الساق حاملة الشجرة ويقال : « دائرة السوء » (٦) كقولك :
رجل السوء ودائرة السوء ، العذاب .
- 189 « يلتكم » (٥٢ : ٢١) ينقصكم ، ألتنا نقصنا .
سورة الحجرات (٤٩)
- 190 « تشعرون » (٢) تعلمون ومنه الشاعر .
سورة ق (٥٠)
- 191 « رجع بعيد » (٣) رد . « فروج » (٦) فتوق واحدها فرج .
« وريد » (١٦) في حلقة الجبل جبل العاتق .
- 192 وقال غيره : « نضيد » (١٠) الكفرى مادام فى أكامه ومعناه
منضود بعضه على بعض فاذا خرج من أكامه فليس بنضيد .
سورة الذاريات (٥١)
- 193 [« ذروا »] وقال غيره : « تذروه » (١٨ : ٢٥) تفرقه ... وقال
غيره : « تواسوا » (٥٣) تواطوا . وقال : « مسومة » (٣٤)
معلمة من السيا .
سورة القمر (٥٤)
- 194 يقال : « الاشر » (٢٥) المرح والتجبر .

189 Buḥârî VI, 137, st. 3: Bk. *Fath* VIII, 452.

190 Buḥârî VI, 137, st. 4: Bk. *Fath* VIII, 452.

191 Buḥârî VI, 138, st. 4: Bk. *Fath* VIII, 455.

192 Buḥârî VI, 138, st. 8-9: Bk. *Fath* VIII, 456; 'Aynî VIII, 479.

193 Buḥârî VI, 139, st. 15-16: Bk. *Fath* VIII, 459-461.

194 Buḥârî VI, 142, st. 11-12: Bk. *Fath* VIII, 474.

سورة الرحمن (٥٥)

- 195 وقال غيره : « مارج » (١٥) خالص من النار، يقال : مرج الأمير
رعيته اذا خلاهم يعدو بعضهم على بعض مرج أمر الناس ، مرج ملتبس
مرج اختلط البحران ، من مرجت دابتك ، تركتها . « سففرغ لكم »
(٣١) سنحاسبكم لايشغله شيء عن شيء .

سورة الواقعة (٥٦)

- 196 « بست » (٥) فتت لتت كايلت السويق .
197 « ثورون » (٧١) تستخرجون أوريت أوقدت لغواً باطلاً .

سورة الحديد (٥٧)

- 198 « مولاكم » (١٥) أولى بكم . « لثلا يعلم أهل الكتاب » (٢٩)
ليعلم أهل الكتاب .

سورة المجادلة (٥٨)

- 199 « استحوذ » (١٩) غلب .

سورة الحشر (٥٩)

- 200 « ما قطعتم من لينة » (٥) نخلة ما لم تكن عجوة أو برنية .

¹⁹⁵ Buḥârî VI, 145, st. 6-9: Bk. *Fath* VI, 237.

¹⁹⁶ Buḥârî VI, 146, st. 2: Bk. *Fath* VIII, 480.

¹⁹⁷ Buḥârî VI, 146, st. 13: Bk. *Fath* VI, 236.

¹⁹⁸ Buḥârî VI, 147, st. 1: Bk. *Fath* VIII, 482.

¹⁹⁹ Buḥârî VI, 147, st. 4: Bk. *Fath* VIII, 482.

²⁰⁰ Buḥârî VI, 147, st. 10-11: Bk. *Fath* VIII, 483.

- سورة المنافقين (٦٣)
 201 « حتى ينفضوا » (٧) ويتفرقوا .
- سورة التحريم (٦٦)
 202 « ان تتوبا الى الله فقد صغت قلوبكما » (٤) صغوت وأصغيت
 ملت لتصغى لتميل .
- سورة الملك (٦٧)
 203 « مناكبها » (١٥) جوانبها . « ويقبضن » (٨٩) يضربن
 بأجنحتهن .
- سورة القلم (٦٨)
 204 وقال غيره : « كالصريم » (٢٠) كالصبح انصرم من الليل والليل
 انصرم من النهار وهو أيضا كل رملة انصرمت من معظم الرمل
 والصريم أيضا المصروم مثل قتيل ومقتول .
- سورة الحاقة (٦٩)
 205 ويقال : « بالطاغية » (٥) بطغيانهم .

201 Buḥârî VI, 154, st. 10: Bk. *Fath* VIII, 498.

202 Buḥârî VI, 158, st. 7-8: Bk. *Fath* VIII, 504.

203 Buḥârî VI, 159, st. 1: Bk. *Fath* VI, 248.

204 Buḥârî VI, 159, st. 4-6: Bk. *Fath* VIII, 507.

205 Buḥârî VI, 159, st. 16-17: Bk. *Fath* VIII, 509.

سورة نوح (٧١)

- 206 « أطواراً » (١٤) طورا كذا وطورا كذا .
 207 و « الكبار » (٢٢) أشد من الكبار وكذلك جمال وجميل
 لأنها أشد مبالغة وكبار الكبير وكبار أيضا بالتخفيف .
 208 وقال غيره : « دياراً » (٢٦) أحداً . « تباراً » (٢٨) « لا كاً » .

سورة المزمل (٧٣)

- 209 « ويلاً » (١٦) شديداً .

سورة المدثر (٧٤)

- 210 « مستفزة » (٥) نافرة مذعورة .
 211 « والرجز فاهجر » (٥) يقال : الرجز والرجس العذاب .

سورة الانسان (٧٦)

- 212 « القمطير » (١٠) الشديد ، يقال : يوم قمطير ويوم قاطر .
 و « العبوس » (١٠) والقمطير والقماطر و « العصب » (١١ : ٧٧)
 أشد ما يكون من الايام في البلاء وقال معمر : « أسرهم » (٢٨)
 شدة الخلق وكل شيء شدته من قتب فهو مأسور .

206 Buḥârî VI, 160, st. 4: Bk. *Fath* VI, 205.

207 Buḥârî VI, 160, st. 5-5: Bk. *Fath* VIII, 510.

208 Buḥârî VI, 160, st. 7: Bk. *Fath* VIII, 510.

209 Buḥârî VI, 161, st. 11: Bk. *Fath* VIII, 519.

210 Buḥârî VI, 161, st. 14: Bk. *Fath* VIII, 520.

211 Buḥârî VI, 162, st. 18: Bk. *Fath* VIII, 521.

212 Buḥârî VI, 164, st. 6-7: Bk. *Fath* VIII, 526.

سورة النبأ (٧٧)

- 213 وقال غيره : « غساقاً » (٢٥) غسقت عينه ويغسق الجرح يسيل
 كأن الغساق والمسيق واحد . « عطاءاً حساباً » (٣٦) جزاءً كافياً
 أعطاني ما أحسبني أي كفاني .

سورة النازعات (٧٩)

- 214 وقال غيره : « أيا نمرساها » (٤٢) متى منتهأها ومرسى السفينة
 حيث تنهى .

سورة عبس (٨٠)

- 215 « عبس » (١) كبح وأعرض وتولى .
 216 وقال غيره : « تصدى » (٦) تغافل عنه .

سورة التكوير (٨١)

- 217 والظنين المتهم . و « الضنين » (٢٤) يضمن به .

سورة المطففين (٨٣)

- 218 وقال غيره : « المطفف » (١) لا يوفى غيره .

²¹³ Buḥârî VI, 165, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 529; ^cAynî IX, 252.

²¹⁴ Buḥârî VI, 166, st. 4: Bk. *Fatḥ*, VIII, 530.

²¹⁵ Buḥârî VI, 166, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 530-1.

²¹⁶ Buḥârî VI, 166, st. 12: Bk. *Fatḥ* VIII, 531; ^cAynî IX, 252;

Qaṣṭallânî VII, 395.

²¹⁷ Buḥârî VI, 167, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII 533.

²¹⁸ Buḥârî VI, 167, st. 8: Bk. *Fatḥ* VIII, 534.

سورة الغاشية (٨٨)

219 « بمسيطر » (٢٢) بمساطر .

سورة الفجر (٨٩)

220 وقال غيره : « جابوا » (٩) تقبوا ، بحوب الفلاة يقطعها . « لما » (١٩) لمته أجمع آتيت على آخره .

سورة البلد (٩٠)

221 « مسغبة » (١٤) مجاعة... يقال : « فلا اقتحم العقبة » (١١) فلم يقتحم العقبة في الدنيا ثم فسر العقبة فقال : « وما أدراك ما العقبة فك رقبة أو اطعام في يوم مسغبة » .

سورة « والضحي » (٩٢)

222 « عائلاً » (٨) ذوعيال .

سورة العلق (٩٦)

223 وقال معمر : « الرجى » (٨) المرجع . « لنسفن » (١٦) قال : لناخذن ولنسفن بالنون وهي الخفيفة سفت بيده أخذت .

سورة « انا أنزلنا » (٩٧)

224 « أنزلناه » (١) الهاء كناية عن القرآن ، أنزلناه مخرج الجميع

²¹⁹ Buḥârî VI, 168, st. 16: Bk. *Faḥ* VIII, 538.

²²⁰ Buḥârî VI, 169, st. 7-8: Bk. *Faḥ* VIII, 540.

²²¹ Buḥârî VI, 169, st. 11-12: Bk. *Faḥ* VIII, 541.

²²² Buḥârî VI, 172, st. 2: Bk. *Faḥ* VIII, 545.

²²³ Buḥârî VI, 173, st. 4-5: Bk. *Faḥ* VIII, 549; *ʿAynî* IX, 259.

²²⁴ Buḥârî VI, 175, st. 4-5: Bk. *Faḥ* VIII, 557.

والمنزّل هو الله والعرب تؤكد فعل الواحد فتجعله بلفظ الجميع ليكون
أثبت وأؤكد .

سورة لم يكن (٩٨)

225 « منفيكين » (٢) زائلين . « قيمة » (٦) القائمة ، دين القيمة
أضعاف الدين الى المؤنث .

سورة العاديات (١٠٠)

226 يقال : « فأرن به نقعاً » (٤) رفعن به غباراً . « لحب الخير »
(٨) من أجل الخير . « لشديد » (٨) لبخيل ويقال للبخيل شديد
« حصل » (١٥) ميز .

سورة الماعون (١٠٧)

227 « يدع » (٢) ... يقال هو من دععت . « يدعون » (٥٢ : ١٣)
يدفعون .

سورة الكافرون (١٠٩)

228 وقال غيره : « لا أعبد ما تعبدون » (٢) الآن ولا أجيئكم فيما
بقي من عمرى ولا أتم عابدون ما أعبد .

سورة المسد (١١١)

229 [« تبث »] (١) ، « تتيب » (١ : ١٠١) تدمير .

225 Buḥârî VI, 175, st. 1: Bk. *Fath* VIII, 558.

226 Buḥârî VI, 176, st. 11-12: Bk. *Fath* VIII, 559.

227 Buḥârî VI, 177, st. 10-11: Bk. *Fath* VIII, 562.

228 Buḥârî VI, 178, st. 12-13: Bk. *Fath* VIII, 564.

229 Buḥârî VI, 179, st. 14: Bk. *Fath* VIII, 567.

سورة الاخلاص (١١٢)

- 230 يقال : لاينون « احد » (١) اى واحد .
 231 والعرب تسمى أشرفها « الصمد » (٢) .
 232 « ولم يكن له كفوءاً أحد » (٤) كفوءاً وكفياً وكفءاً واحداً .

Yedinci Cüz

كتاب الطلاق

- 233 « فان فاءوا » (٢ : ٢٢٦) رجعوا . « ثلاثة قروء » (٢ : ٢٢٨)
 234 وقال معمر : يقال أقرأت المرأة اذا دنا حيضها وأقرأت اذا دنا
 ظهرها ويقال : ما قرأت بسلى قط اذا لم تجمع ولدا فى بطنها .

كتاب الاطعمة

- 235 وقول الله تعالى « جاء بعجل حنيد » (١١ : ٦٩) أى مشوى .

كتاب الذبائح والصيد والتسمية على الصيد

- 236 « يسألونك ما ذا احل لهم قل احل لكم الطيبات وما علمتم من

230 Buḥârî VI, 180, st. 11 : Bk. *Fatḥ* VIII, 568-9.

231 Buḥârî VI, 180, st. 15 : Bk. *Fatḥ* VIII, 568-9.

232 Buḥârî VI, 180, st. 19 : Bk. *Fatḥ* VIII, 568-9.

233 Buḥârî VII, 50, st. 1 : Bk. *Fatḥ* IX, 375.

234 Buḥârî VII, 57, st. 12-13 : Bk. *Fatḥ* IX, 420.

235 Buḥârî VII, 72, st. 9-10 : Bk. *Fatḥ* IX, 473.

236 Buḥârî VII, 87, st. 10-11 : Bk. *Fatḥ* IX, 526.

الجوارح « (٥ : ٥) مكليين الصوائد والكواشب . « اجتر حوا »
(٢١ : ٤٥) اکتسبوا .

کتاب الطب

- 237 « ومن شرالفنانات في العقد » (١١٣ : ٤) والنفاث السواحر .
« تسحرون » (٢٣ : ٨٩) تعمون .

Sekizinci Cüz

کتاب الأدب

- 238 باب أم من لا يأمن جاره بواقه : « يوقهن » (٤٢ : ٣٤) يهلكهن . « موبقاً » (١٨ : ٥٢) مهلكاً .
- 239 « ومن يشفع شفاعه سيئة يكن له كفل منها وكان الله على كل شيء مقبلاً » (٤ : ٨٥) كفل نصيب .
- 240 يقال : ماء « غور » (٦٧ : ٣٠) وبئر غور وماآن غور ومياه غور ويقال : الغور الغائر لا تناله الدلاء كل شيء غرت فيه فهو مغارة . « تراور » (١٨ : ٣٧) تميل من الزور .
- باب ماجاء في الرقاق وأن لا عيش الا عيش الآخرة
- 241 « عدن » (٩ : ٧٢) خلدء عدنت بأرض أقت ومنه المعدن ، في معدن صدق في منبت صدق .

237 Buḥârî VII, 136, st. 14: Bk. *Fath* X, 191.

238 Buḥârî VIII, 10, st. 15: Bk. *Fath* X, 370.

239 Buḥârî VIII, 12, st. 11-13: Bk. *Fath* X, 377.

240 Buḥârî VIII, 32, not 1: Bk. *Fath* X, 440-1; 'Aynî X, 416.

241 Buḥârî VIII, 113, st. 15-16: *Fath* XI, 361.

- 243 « أعقابكم تنكصون » (٢٣ : ٦٦) ترجعون على العقب .
 242 يقال : « سحيق » (٢٢ : ٣١) بعيد وأسحقه أبعده .

Dokuzuncu Cüz

Kitâb al-Tawhîd

- 244 « لقول فصل » (٨٦ : ١٣) حق . « وما هو بالهزل » (٨٦ : ١٤)
 بالنعب .
 245 وقال معمر : « ذلك الكتاب » (٢ : ٢) هذا القرآن « هدى
 للمتقين » (٢ : ٢) بيان ودلالة ، كقوله تعالى : « ذلكم حكم الله »
 (٦٠ : ١٠) هذا حكم الله . « لاريب » (٢ : ٢) لا شك . « تلك
 آيات » (٢٧ : ١٠) يعنى هذه أعلام القرآن ومثله « حتى اذا كنتم فى
 الفلك وجرين بهم » (١٠ : ٢٢) يعنى بكم .
 246 يقال : « يتلى » (٢ : ٥) يقرأ .
 247 « ان الانسان خلق هلوعاً اذا مسه الشر جزوعاً واذا مسه الخير
 منوعاً » (٧٠ : ١٩) هلوعاً ضجوراً .
 248 ويقال : « القسط » (٥ : ٤٢) مصدر المقسط وهو العادل وأما
 « القاسط » (٧٢ : ١٤) فهو الجائر .

242 Buḥârî VIII, 120, st. 12: *Faḥ* XI, 413.

243 Buḥârî VIII, 122, st. 1-2: Bk. *Faḥ* XI, 415; *Ayn* X, 696.

244 Buḥârî IX, 143, st. 7: Bk. *Faḥ* XIII, 389.

245 Buḥârî IX, 155, st. 1-4: *Faḥ* XIII, 421.

246 Buḥârî IX, 155, st. 19: *Faḥ* XIII, 425.

247 Buḥârî IX, 156, st. 15-16: Bk. *Faḥ* XIII, 426.

248 Buḥârî IX, 162, st. 17-18: Bk. *Faḥ* XIII, 426.

IV. LÂHİKA

(Farrâ'nın *Ma'ânî'l-Qur'ân*'ından yapılan iktibaslar)

Dördüncü Cüz

كتاب بدء الخلق

- 249 « موضوثة » (١٥ : ٥٦) منسوجة ، منه وضين الناقة . « والكوب »
(١٨ : ٥٦) مالا أذن له ولا عروة . و « الأباريق » (١٨ : ٥٦)
ذوات الآذان والعرا . « عرباً » (٣٧ : ٥٦) مثقلة واحدها عروب
مثل صبور وصبر يسميها أهل مكة العربية وأهل المدينة الغنجة
وأهل العراق الشكلة .

كتاب أحاديث الانبياء

- 250 « صلصال » (١٤ : ٥٥) طين خلط برمل فصلصل كما يصلصل الفخار .
251 « ماتمنون » (٥٨ : ٥٦) النطفة في أرحام النساء .

كتاب الفرائض

- 252 « بركنه » (٣٩ : ٥١) بمن معه لانهم قوته .

²⁴⁹ Buḥârî IV, 117, st. 2-4: Bk. *Fath* VI, 228.

²⁵⁰ Buḥârî IV, 131, st. 5: Bk. *Fath* VI, 257.

²⁵¹ Buḥârî IV, 131, st. 9: Bk. *Fath* VI, 258; *Aynî* VII, 309;

Qaṭallânî V, 307.

²⁵² Buḥârî IV, 148, st. 7: Bk. *Fath* VI, 297.

370

كتاب الحدود

253

« ولا تشطط » (٣٨ : ٢٢) لا تسرف .

Beşinci Cüz

باب مناقب المهاجرين

254 وقال يحيى : « الزباني » (٨٨ : ١٦) الطنافس لها حمل رقيق .
« ميثوثة » (٨٨ : ١٦) كثيرة .

Altıncı Cüz

كتاب التفسير

سورة البقرة (٢)

255 وقال بعضهم : الحبوب التي تؤكل كلها « قوم (٦١) » .

256 « المس » (٢٧٥) الجنون .

سورة الحج (٢٢)

257 ويقال : « أمينته » (٥٢) قراءته . « الا أمانى » (٨٧ : ٢)
يقرءون ولا يكتبون .

²⁵³ Buḥârî IV, 161, st. 6: Bk. *Fatḥ* VI, 328.

²⁵⁴ Buḥârî V, 10, st. 20: Bk. *Fatḥ* VII, 37.

²⁵⁵ Buḥârî VI, 18, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 123; ‘Aynî VIII, 463;

Qaṣṭallâni VII, 9.

²⁵⁶ Buḥârî VI, 32, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 152.

²⁵⁷ Buḥârî VI, 97, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 333; ‘Aynî IX, 48;

Qaṣṭallâni VII, 233.

سورة النور (٢٤)

- 258 وقال : « فرضاها » (١) أنزلنا فيها فرائض مختلفة ، ومن قرأ فرضاها يقول فرضنا عليكم وعلى من بعدكم .

سورة فصلت (٤١)

- 259 « من أكامها » (٤٧) قشر الكفرى هى الكيم .

سورة الذاريات (٥١)

- 260 « وفى أنفسكم » (٢١) تأكل وتشرب فى مدخل واحد ويخرج من موضعين . « فراغ » (٢٦) فرجع . « فصكت » (٢٩) فجمعت أصابعها فضربت جبهتها . و « الرميم » (٤٢) نبات الارض اذا يبس وديس . « لموسعون » (٤٧) أى لذوسعة ، وكذلك « على الموسع قدره » (٢ : ٢٣٦) يعنى القوى . « زوجين » (٤٩) الذكر والانثى ، واختلاف الالوان حلو وحامض فهما زوجان . « ففروا الى الله » (٥٠) من الله اليه . « الا ليعبدون » (٥٦) ما خلقت أهل السعادة من أهل الفريقين الا ليوحدون وقال بعضهم خلقهم ليعملوا ففعل بعض وترك بعض وليس فيه حجة لاهل القدر . « والذنوب » (١٩) الدلو العظيم .

سورة القمر (٥٤)

- 261 « ازدجر » (٩) افتعل من زجرت . « كفر » (١٤) فعلنا به وهم

258 Buḥârî VI, 99, st. 13-14: Bk. *Faḥ* VIII, 340.

259 Buḥârî VI, 128, st. 13 14: Bk. *Faḥ* VIII, 431.

260 Buḥârî VI, 139, st. 9-14: Bk. *Faḥ* VIII, 460-1.

261 Buḥârî VI, 142, st. 10-12: Bk. *Faḥ* VIII, 474.

- 262 ما فعلنا جزاءً لما صنع بنوح وأصحابه . « مستقيم » (٣٨) عذاب حق .
« بل الساعة موعدهم » (٤٦) والساعة أدهى وأمر يعني من المراتة .

سورة الرحمن (٤٥)

- 263 « وأقيموا الوزن » (٩) يريد لسان الميزان . « والعصف » (١٢)
بقل الزرع اذا قطع منه شيء قبل أن يدرك فذلك العصف والريحان
رزقه والحب الذي يؤكل منه والريحان في كلام العرب الرزق وقال
بعضهم والعصف يريد المأكل من الحب والريحان النضيج الذي
لم يؤكل .

- 264 « فاكهة ونخل ورمان » (٦٨) وقال بعضهم ليس الرمان والنخل
بالفاكهة وأما العرب فانها تعدها فاكهة كقوله عز وجل حافظوا « على
الصلوات والصلوة الوسطى » (٢ : ٢٣٨) فأمرهم بالمحافظة على كل
الصلوات ثم أعاد العصر تشديداً لها كما أعيد النخل والرمان « ومثلها ألم
تر أن الله يسجد له من في السموات ومن في الارض » (٢٢ : ١٨)
ثم قال : « وكثير من الناس وكثير حق عليه العذاب » (٢٢ : ١٨) .

سورة الواقعة (٥٦)

- 265 « وقال غيره : تفكهون » (٦٥) تمجبون . « عرباً » (٣٧)
مثقلة واحداً عرب مثل صبور وصبر يسميها أهل مكة العربية وأهل
المدينة الغنجة وأهل العراق الشكيلة وقال في « خافضة » (٣)
لقوم الى النار و « رافعة » (٣) الى الجنة . « موضونة » (١٥)

262 Buḥārī VI, 143, st. 19: Bk. *Faḥ* VIII, 476.

263 Buḥārī VI, 144, st. 8-10: Bk. *Faḥ* VIII, 476-8.

264 Buḥārī VI, 144-145, st. 18-19, 1-3: Bk. *Faḥ* VIII, 476-8.

265 Buḥārī VI, 146, st. 5-12: Bk. *Faḥ* VIII, 480-1.

منسوجة ومنه وضين الناقة . « والسكوب » (١٨) لا آذان له ولا عروة .
« والابريق » (١٨) ذوات الآذان والعري . « مسكوب » (٣١)
جار . « وفرش مرفوعة » (٣٤) بعضها فوق بعض . « مترفين » (٤٥)
متمتعين . « ما تمنون » (٥٨) هي النطفة في ارحام النساء . « للمقوين »
(٧٣) للمسافرين والقي القفر . « بمواقع النجوم » (٥٣) بمحكم
القرآن ويقال بمسقط النجوم اذا سقطن ومواقع وموقع واحد .
« مدهنون » (٨١) مكذبون مثل لو تدهن فيد هنون . « فسلام لك »
(٩١) أى مسلم لك انك « من أصحاب اليمين » (٩١) وألغيت
ان وهو معناها كما تقول أنت مصدق مسافر عن قليل اذا كان قد قال
انى مسافر عن قليل وقد يكون كالدعاء له كقولك : فسقيا من الرجال
ان رفعت السلام فهو من الدعاء .

سورة الحديد (٥٧)

266 يقال « الظاهر » (٢) على كل شيء علماً . « والباطن » (٣)
على كل شيء علماً . « أنظرونا » (١٣) انتظرونا .

سورة الحشر (٥٩)

267 « المفلقون » (٩) الفاترون بالخلود ، الفلاح البقاء ، حى على
الفلاح : عجل .

سورة التحريم (٦٦)

268 « وان تظاهرا عليه » (٤) : تظاهرون تعاونون .

266 Buḥārî VI, 147, st. 1-2: Bk. *Fath* VIII, 482.

267 Buḥārî VI, 148, st. 11-12: Bk. *Fath* VIII, 484.

268 Buḥārî VI, 158, st. 9: Bk. *Fath* VIII, 505.

سورة «تبارك الذى بيده الملك» (٦٧)

- 269 «التفاوت» (٣) الاختلاف والتفاوت واحد . «تميز» (٨)
تقطع . «منأكبها» (١٥) جوانبها . «تدعون» (٢٧) وتدعون
مثل تذكرون وتذكرون

سورة الحاقة (٦٩)

- 270 «القاضية» (٢٧) الموتة الاولى التى متها ثم أحيا بعدها . «من
أحد عنه حاجزين» (٤٧) أحد يكون للجمع وللو احد .

سورة المعارج (٧٠)

- 271 «الفصيحة» (١٣) أصغرآبائه القربى اليه ينتمى من انتمى .
«للسوى» (١٦) اليدان والرجلان والاطراف وجلدة الرأس يقال
لها شواة وما كان غير مقتل فهو شوى . و «العزون» (٣٧) الحلق
والجماعات واحدا عزة .

سورة نوح (٧١)

- 272 [«كباراً»] (٢٢) . . . والعرب تقول رجل حسان وجمال
وحسان مخفف وجمال مخفف . «دياراً» (٢٦) من دور وليكنه
فيعال من الدوران كما قرأ عمر الحى القيام وهى من قت .

269 Buḥârî VI, 158-159, st. 20, 1: Bk. *Faḥ* VIII, 505.

270 Buḥârî VI, 159, st. 15-16: Bk. *Faḥ* VIII, 509.

271 Buḥârî VI, 160, st. 1-2: Bk. *Faḥ* VIII, 509.

272 Buḥârî VI, 160, st. 5-7: Bk. *Faḥ* VIII, 509.

سورة « هل أتى على الانسان » (٧٦)

- 273 يقال : معناه أتى على الانسان وهل تكون مجدا وتكون خيرا وهذا من الخبر يقول كان شيئاً فلم يكن مذكورا وذلك من حين خلقه من طين الى أن ينفخ فيه الروح . « أمشاج » (٢) الاخلاط وماء المرأة وماء الرجل الدم والعلقة ويقال اذا خلط مشيج كقولك خليط ومشوج مثل مخلوط . ويقال : « سلا سلاً وأغلالاً » (٤) ولم يجر بعضهم . « مستطيراً » (٥) ممتداً البلا .

سورة « والنازعات » (٧٩)

- 274 يقال : الناخرة و « النخرة » (١١) سواء مثل الطمع والطامع والباخل والبخيل وقال بعضهم : النخرة البالية والناخرة العظم المخوف الذي تمر فيه الريح فينخر .

سورة « عبس » (٨٠)

- 275 وقال غيره : « مطهرة » (١٤) لا يمسها الا المطهرون وهم الملائكة وهذا مثل قوله « فالدبرات أمراً » (٧٩ : ٥) جعل الملائكة والصحف مطهرة لان الصحف يقع عليها التطهير فجعل التطهير لمن حملها أيضا . « سفرة » (١٥) الملائكة واحدهم سافر سفرت أصلحت بينهم وجعلت الملائكة اذا نزلت بوحي الله وتأديته كالسفير الذي يصلح بين القوم .

273 Buḥārī VI, 164, st. 2-5: Bk. *Fath* VIII, 525; Ayni IX, 247; Qaṣṭallānī VII, 389.

274 Buḥārī VI, 166, st. 2-3: Bk. *Fath* VIII, 530.

275 Buḥārī VI, 166, st. 9-12: Bk. *Fath* VIII, 531-532.

سورة « اذا الشمس كورت » (٨١)

276 « انكدرت » (٢) انتثرت .

277 « والخنس » (١٥) تخنس في مجراها ترجع وتكنس تستتر كما
تكنس الطباء . « تنفس » (١٨) ارتفع النهار .

سورة « اذا السماء انفطرت » (٨٢)

278 وقرأ الأعمش وعاصم « فعدلك » (٧) بالتخفيف وقرأه أهل الحجاز
بالتشديد وأراد « عدل الخلق ومن خفف يعني في : أي صورة شاء أما
حسن وأما قبيح وطويل وقصير .

سورة الغاشية (٨٨)

279 « الضريع » (٦) نبت يقال له الشبرق يسميه أهل الحجاز الضريع
إذا يبس وهو سم .

سورة الفجر (٨٩)

280 وقال غيره : « سوط عذاب » (١٣) كلمة تقولها العرب لكل نوع
من العذاب يدخل فيه السوط . « لبالمرصاد » (١٤) إليه المصير .
« تحاضون » (١٨) تحافظون وتحضون تأمرون باطعامه . « المطهئة »
(٢٧) المصدقة بالثواب .

276 Buḥārī VI, 166, st. 18: Bk. *Faḥ* VIII, 532.

277 Buḥārī VI, 167, st. 1-2: Bk. *Faḥ* VIII, 532-3.

278 Buḥārī VI, 167, st. 5-6: Bk. *Faḥ* VIII, 534.

279 Buḥārī VI, 168, st. 15: Bk. *Faḥ* VIII 538.

280 Buḥārī VI, 169, st. 4-5: Bk. *Faḥ* VIII, 539-40

سورة الضحى (٩٣)

281 « اذا سجدى » (٢) استوى وقال غيره : اظلم وسكن .

سورة التين (٩٥)

282 يقال « فما يكذبك » (٧) فما الذى يكذبك بأن الناس يدانون بأعمالهم كأنه قال ومن يقدر على تكذيبك بالثواب والعقاب .

سورة « انا انزلنا » (٩٧)

283 يقال : « المطالب » (٩٧) هو الطلوع والمطلع الموضع الذى يطلع منه .

سورة القارعة (١٠١)

284 « كالفراش المبثوث » (٤) كغوغاء الجراد يركب بعضه بعضا كذلك الناس يحول بعضهم فى بعض . « كالعهن » (٥) كأتوان العهن وقرأ عبدالله كالصوف .

سورة « والعصر » (١٠٣)

285 وقال يحيى : [« العصر »] (١٠٣) : الدهر اتسم به .

سورة المهزلة

286 « الحطمة » (٤) اسم النار مثل سقر ولظى .

281 Buḥârî VI, 172, st. 2: Bk. *Faḥ* VIII, 544.

282 Buḥârî VIII, 172, st. 15-16: Bk. *Faḥ* VIII, 548.

283 Buḥârî VIII, 175, st. 4: Bk. *Faḥ* VIII, 557.

284 Buḥârî VI, 176 st. 14-15: Bk. *Faḥ* VIII, 560.

285 Buḥârî VI, 177, st. 2-4: Bk. *Faḥ* VIII, 560.

286 Buḥârî VI, 177, st. 2-4: Bk. *Faḥ* VIII, 560.

سورة الماعون (١٠٧)

- 287 « ساهون » (٥) لاهون . و « الماعون » (٧) المعروف كله وقال
بعض العرب الماعون الماء .

سورة الكافرون (١٠٩)

- 288 يقال : « لكم دينكم » (٦) الكفر . « ولي دين » (٦) الاسلام
ولم يقل ديني لان الآيات بالنون فيحذفت الياء كما قال . « يهدين »
(٢٦ : ٧٨) و « يشفبن » (٨٠) .

سورة تبت (١١١)

- 289 يقال من « مسد » (٣) ليف المقل وهي السلسلة التي في النار .

سورة الفلق (١١٣)

- 290 يقال : ايمن من فرق و « فلق » (١) الصبح . « وقب » (٣)
اذا دخل في كل شيء واظام .

Yedinci Cüz

كتاب الطب

- 291 « الكافور » (٧٦ : ٥) والكافور مثل . « كشتت » (٨١ : ١١)
نزعت . وقرأ عبدالله كشتت .

287 Buḥârî VI, 177, st. 11: Bk. *Fatḥ* VIII, 562.

288 Buḥârî VI, 178, st.11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 564.

289 Buḥârî VI, 180, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 568.

290 Buḥârî VI, 181, st. 2-3: Bk. *Fatḥ* VIII, 569-70.

291 Buḥârî VII, 124,, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 124.

Sekizinci Cüz

كتاب الأدب

- 292 وقال أبو عبدالله : يقال هو زور وهؤلاء زور وضيع ومعناه
اضيفه وزواره لانها مصدر مثل قوم رضا وعدل .

Dokuzuncu Cüz

كتاب التوحيد

- 293 قال يحيى : « الظاهر » (٥٧ : ٣) على كل شيء علماً . « والباطن »
(٥٧ : ٣) على كل شيء علماً .

²⁹² Buhârî VIII, 32, st. 1: وهو مأخوذ من كلام القراء قال في معاني القرآن : في قوله تعالى قل أرأيتم ان اصبح ماؤكم غوراً (٦٧ : ٣٠) العرب تقول ماء غور وما آن غور ومياه غور ولا يجتمعون غوراً ولا يثبونه فلم يقولوا ما آن غوران ولا مياه أغوار *Fatḥ*X, 440. وهو بمنزلة الزور يقال هؤلاء زور ... الخ . «

²⁹³ Buhârî IX, 116, st. 1-2: Bk. *Fatḥ* XIII, 307; *ʿAynî* XI, 519; *Qaṣṭallânî* X, 351.

İ N D E K S İ

(Yalnız 1 ilâ 204. sahifeyi işgal eden metne tahsis olunmuştur.)

A

- Abasa sûresi 152.
Abbâs al-ʿAnbârî 60.
Abd b. Humayd 103.
Abdalʿazîz b. Muḥammad 109.
Abdallâh b. Abbâs 9, 22, 54, 62, 76, 101, 102, **120-23**, 128, 136, 147, 154, **160-63**, 176, 184, 186, 187, 192, 199.
Abdallâh b. Amr 4, 9, 27.
Abdallâh b. Câbir 105.
Abdallâh b. ʿAḥmad al-Harawî ʿAbû Zarr 174, 178, 179, **181-86**, 190, 191, 195.
Abdallâh b. ʿAḥmad b. Ḥamûyat as-Sarahsî 180, 182, 190.
Abdallâh b. al-Mubârak 21, 26, 34, 41, 44, 56, 57, 105.
Abdallâh b. Maslama 76, 77.
Abdallâh b. Masʿûd 96, 120, 154, 162.
Abdallâh b. Muḥammad al-Musnadî 62, 66.
Abdallâh b. Mûsaʿl-ʿAbsî 34.
Abdallâh b. Sâlim 109.
Abdallâh b. Abî Şayba Abû Bakr 43, 46, 65, 67, 75, 80, 92, 95.
Abdallâh b. ʿUmar 29, 97.
Abdallâh b. ʿUsmân al-Marwazî 34.
Abdallâh b. Wahb b. Muslim al-Quraşî 22, 43, 97.
Abdallâh b. al-Walîd al-ʿAdanî 56.
Abdallâh b. Yûsuf b. Maḥar al-Firabrî 56, 77, **168-81**, 184, 187, 191, 199.
Abdallâh b. az-Zubayr 102, 120.
Abdalmalik b. Abdalʿazîz 42.
Abdalmalik b. Curaye 38-41.
Abdarraḥmân b. Mahdî 41, 58, 105.
Abdarraḥmân b. ʿUmar b. Yazîd b. Ruşfa 95
Abdarraḥmân b. ʿUmar az-Zuhrî 79.
Abdalwahhâb as-Safâqûsî 135
Abdarrazzâq b. Hammâm 21, 29, 41, 42, 43, 77, 80, 102, 118.
Abuʿl-ʿAbbâs Muḥ. b. Manşûr b. Manşûr b. Munayyir 53.
Abû Abdallâh 136, 176, 186, 187.
Abû Abdallâh b. Manda 72, 88, 97, 99, 193.
Abû Abdallâh al-Ḥumaydî 84, 88.
Abû Abdallâh an-Nîsâbûrî al-Ḥâkim 31, 51, 193.
Abû Abdarraḥmân b. al-Muğîra 43.
Abuʿl-ʿÂliya 120.
Abû ʿÂmir al-ʿAqadî 65.
Abû Amr Abdarraḥmân b. Amr al-ʿAwzâcî 45.
Abû ʿArûba al-Ḥusayn b. Muḥ. b. Mawdûd 40.
Abû Bakr (aḡ-Şiddîq) 62.
Abû Bakr al-ʿÂmirî 59.
Abû Bakr al-Ḥâzimî 193.
Abû Bakr b. Amr b. Ḥazm 12, 14, 77.
Abû Bakr b. al-ʿArabî 73.
Abû Bakr al-ʿİsmâcîlî 35.
Abû Bakr b. Mâlik 31.
Abû Bakr. b. al-Munzir 135.
Abû Bakr ar-Râzî 123.

Abû Ca^çfar b. *Hamdân an-Nisâbüri* 85, 88.
 Abû Ca^çfar al-*Maşâdirî* 137.
 Abû Ca^çfar Muḥ. b. ²Abî *Hâtîm* 172.
 Abû Ca^çfar aṭ-*Tûsî* 11.
 Abû *Dâwûd as-Sicisfânî* 6, 49, 58, 81, 109, 110, 132, 199.
 Abû'l-Farac al-²*İşfahânî* 51.
 Abû ^çAlî al-*Ğaşşânî* 58, 132, 195.
 Abû *Hurayra* 9, 27, 29, 30, 65.
 Abû'l-Haysam 171.
 A ^çü *Hakîm* 34.
 Abû *Hanîfa* 78.
 Abû *Hâtîm ar-Râzî* 110, 123, 195, 199.
 Abû'l-*Hasan ad-Dâraquṭnî* 83, 88, 90, 92, 195.
 A^çu'l-*Hasan aṭ-Ṭarablusî* 180.
 Abû *Hayyân at-Taymî* 65.
 Abû *İsa't-Tirmizî* 109, 125, 199.
 Abû *İşhâq al-İs'arâ'inî* 113.
 Abû'l-*İşbaç* ^çİsâ b. *Sahl al-Asadî* 74.
 Abû'l-*Maḥâsin Muḥ. b. çAlî b. al-Hu-*
sayn al-Husaynî 132.
 Abû *Mâlik* 110.
 Abû *Masçûd* 55.
 Abû *Masçûd ad-Dimaşqî* 175, 195.
²Abû *Muḥammad* 110, 171.
 Abû *Muḥammad çAbdalḥamîd* 113.
 Abû *Muḥammad çAbdalmalik b. Curaye*
 45.
 Abû *Muḥammad aṣ-Şarîfûnî* 31, 32.
 Abû *Musa'l-Aşçarî* 120.
 Abû *Nuçaym al-Huzâcî* 80.
 Abû *Nuçaym al-İşfahânî* 131, 132, 173, 185.
 Abû *Naşr al-Kalâbâzî* 132.
 Abû'l-Qâsim *Hibatallâh aṣ-Şîrâzî* 31, 32.
 Abû *Qilâba* 65.
 Abû *Qurra Mûsâ b. Ṭâriq* 41.
 Abû *Saçid al-Hudrî* 4, 5.
 Abû *Salamat at-Tabûzakî* 35.
 Abû *Şallâm al-Habaşî* 31.
 Abû *Sufyân* 9.
 Abû *Sulaymân al-Ḥaṭṭabî* 73, 79, 84, 124, 159, 168, 173, 195, 196.
 Abû *Şawr* 28.
 Abû *Şâlih* 62, 122.

Abû *Ṭalib al-Makkî* 41.
 Abû *Wâ'il* 121.
 Abû'l-Walîd al-Bâcî 51-53, 73, 74, 167, 171, 177, 195.
 Abû'l-Walîd aṭ-*Tayâlîsî* 199.
 Abû'l-Waqt 182, 184, 185.
 Abû'l-Yamân al-*Hakam b. Nâfiç* 29, 30, 99.
 Abû *Yûsuf* 105.
 Abû ^çUbayd al-Qâsim b. *Sallâm* 72-80, 96, 106, 109, 110, 124 26.
 Abû ^çUbayda *Maçmar b. al-Mugannâ* 51, 72, 99, 111, 124-29, 133-57, 160-3, 175, 176, 184, 187, 190.
 Abû *Zayd* 171.
 Abû'z-Zinâd ^çAbdallâh 29, 30.
 Abû *Zurç'a b. çAmr b. Carîr* 65.
^çAbîd b. *Şaryat al-Curhumî* 20.
Adab al-implâ 26.
-Adab al-Mufrad 100, 126.
 Âdam l. Abî *İyâs* 99.
Afçal al-çibâd 126.
-Ağânî 51.
 Ahlwardt 80.
 Aḥmad 131.
 Aḥmad, III. Ktb. 196.
 Aḥmad b. ^çAbdalwahrâb an-Nuwayrî 183.
 Aḥmad *Amîn* 38, 39, 49.
 Aḥmad b. ^çÂşim 126.
 Aḥmad b. al-*Hasan* 98.
 Aḥmad b. *Hanbal* 28, 31, 38-40, 46, 58, 81, 88, 99, 103, 107, 108, 122, 169.
 Aḥmad b. *Humayd* 123.
 Aḥmad b. *İbrâhîm b. Aḥmad al-Mus-*
tamlî 171, 180, 181, 187.
 Aḥmad b. *Şâlih* 33.
Aḥâdis al-Muwatta^ç 198.
 Aḥzâb sūresi 145.
Aḥbâr al-Yaman wa aṣçaruhâ wa an-
sâbuhâ ala'l-wafâ wa'l-kamâl 20.
^çÂişa 76, 77, 96, 197.
 Akboğa Ktb. 184.
^çAlâ b. ^çAbdarrahmân 15, 54, 109.
^çAlî b. al-*Caçd* 31, 32.
^çAlî b. *Ḥucr* 33.

- ʿAlî b. al-Ḥusayn 121.
 ʿAlî b. al-Mâdinî 31, 57, 80, 108, 168.
 ʿAlî b. al-Mubâarak 60.
 ʿAlî b. Muḥ., b. ʿAbdallâh al-Yûnîni 181.
 ʿAlî b. Mushir 71.
 ʿAlî b. Abî Ṭalḥa 122, 123, 136, 192.
 ʿAlî b. Abî Ṭalîb 22.
 ʿAmmâr b. al-Ḥasan 111, 112.
 ʿAmr b. ʿAbbâs 57.
 ʿAmr b. al-Ḥâris al-Ḥumsî 109.
 ʿAmra bint ʿUbaydallâh b. Kaʿb b. Mâlik 13.
 ʿAmra bint ʿAbdarraḥmân 77.
An Important Manuscript of the Traditions of Bukhârî 168.
 Anas b. Mâlik 65.
 Anas b. Abî Mulayka 62.
 -Anʿâm sûresi 143.
 -Anfâl sûresi 161.
Annâlî dell' Islâm 64, 114.
 -Aʿrac, ʿAbdarraḥmân b. Hurmuz 29, 30.

- Aʿrâf sûresi 30, 142, 150, 185.
 Asad b. Mûsâ b. İbrâhîm al-Umawî 44, 46.
 Asbâṭ aṣ-Şaybânî 123.
 Asmâ bint Abî Bakr 77.
 -*Asmâʿ al mubhama fi'l-Anbaʿ al-muḥ. kama* 132.
 -Aşîlî ʿAbdallâh b. İbrâhîm 179, 189.
 ʿAşr sûresi 157.
 ʿAṭa (b. Abî Rabâḥ) 15, 102, 121.
 ʿAṭa b. Yassâr 76.
 Âtîf ef. Ktb. 45.
 -*Aṭrâf* 175.
 -ʿAwsaṭ 113.
 -Awzâʿî 22.
 Ayosofya Ktb. 118, 123.
 -ʿAynî 70, 72, 95, 96, **98-101**, 103, 106, 128, 129, 131, **133-39**, **142-44**, 147, 148, **157-60**, 163, 172, 184, 186, 187, 192, 194, 197.
 Ayyûb 65

B

- Bağdâd 31.
 Banî İsrâʿîl sûresi 149.
 -Baqara sûresi 139, 140.
 -Barâʿa sûresi 146, 187.
 Basra 40, 41, 51, 127.
 Başîr b. Nahîk 27.
Beitrage zur Literaturgeschichte des Schia 11.

- Birnâmac* 112.
 -Bazdawî 168.
 Brockelmann 4, 5, 10, 11, 20, 33, 34, 43, 44, 59, 70, 80, 84, 118, 119, **125-27**, 132, 134, 158, 173, 179, 182, 193, 195.
 Buḥâra 170.
 Buḥârî 1-204.
 -*Burhân* 113.

C

- Câbir b. ʿAbdallâh 9, 54.
 Caetani 64, 114.
 -Câḥîz 50.
 -*Carḥ wa't-taʿdîl* 51.
 Carîr b. ʿAbdalḥamîd 41.
 -*Camʿ bayna's-şahîhoyn* 83, 173.
 -Câmiʿ 20, 28, 34, 37, 56.
 Câmiʿ al-Azhar Ktb. 182.

- Câmiʿ bayân al-ʿilm wafaqlîh 5, 7, 9, 11, 12.
 -Câmiʿ al-kabîr 7.
 -Câmiʿ li aḥkâm ar-râwî 46.
 Câmiʿ Maʿmar b. Râşîd 67, 77.
 -Câmiʿ (li Sufyân aṣ-Şawrî) 61
 -Câmiʿ aṣ-şagîr 7.
 -Câmiʿ aṣ-şahîḥ (li'l-Buḥârî) 3, 6, 14,

17, 23, 25, 31, 37, 39, 45-48, 51-53, 55-59, 62, 64, 65, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 77-80, 81-84, 88, 90, 93, 95-101, 103-108, 119, 121-27, 132, 135, 153, 155-58, 161, 162, 167-74, 177, 180-82, 184, 188,

190-91, 203-204.

Câmi^c at-Tirmizî 109.

Câmi^c al-uşûl 46.

Charles Pellat 50.

-Cureânî Abû Zayd 179, 187, 189.

D, D

-Damîrî 174.

-Dâraquṣnî 59, 108, 173, 196.

-Dârimî 14, 117.

David Weil 43.

Dimaşq 40.

-Dahhâk 110, 111.

Duḥa'l-islâm 38, 39, 49.

Endülüs 42.

E

F

Faḍâ'il Makka 20.

Faḍâ'il al-Qur'ân 80, 125.

-Farrâ Yahyâ b. Ziyâd 72, 124, 128, 129, 130-36, 141, 154-57, 162, 175, 176, 184, 185.

Fas 184.

Fâtih Ktb. 190.

Faḍîma bint al-Munzir 77.

Fatḥ al-bârî 11, 12, 21, 24, 25, 27, 33, 55-58, 60-62, 71, 72, 74, 78, 80, 90, 92, 95, 103, 106, 122, 124, 125, 127, 129-31, 135-63, 170-71, 180, 181.

Fatḥ sûresi 187.

Fihrist İbn Ḥayr 42, 43, 45, 167-70, 174.

Fihrist İbn an-Nadîm 7, 11, 12, 40, 43, 44, 51, 67, 75.

Fihrist at-Tûsî 117.

Firabr 170.

Fransa 50.

Fuad Sezgin, M. 31.

Fuḍayl 101, 102.

Fück 168, 189.

G

Goldziher 6, 8, 11, 12, 14, 17, 37-40, 44, 48, 49, 69, 175, 188.

Ġarîb al-ḥadîs 79, 109, 125, 126.

-*Ġarîb al-Muşannaf* 125-27.

Ġarîb al-Qur'ân 125.

-*Ġazzâlî*, Abû Ḥâmid 114, 197.

H, H, H

Hadyu's-sârî 45, 46, 52, 53, 56, 69, 74, 75, 78-83, 88, 95, 102, 119, 121, 136, 169, 171, 178, 186, 196-99.

Hammâm b. Munabbih 8, 30, 62, 67.

Hişâm b. Ḥassân 15, 41.

Hişâm b. Muḥ. al-Kalbî 112.

Hişâm b. 'Urwa 76, 77.
 Hişâm b. Yûsuf 85.
 Humaza sûresi 157.
 Huşaym b. Başîr 21, 41.
 Haccâc b. al-Minhâl 99.
 Haccâc b. Muḥ. al-A'war 28, 62, 105.
 Hadîs musannefatının mebdeî ve Ma'amar b. Râsîd'in Câmî'i 31, 37.
 -Hafîz Nâsiraddîn 53.
 -Hakam b. Nâfi' 28.
 -Hamawî: 'Abdallâh b. Aḥmad b. Hamûya
 Hamîdullâh, M. 85.
 Hammâd b. Salama 34, 41, 42, 46, 54.

Hasan al-Başrî 9, 10, 15, 20, 24, 103, 120, 123.
 Hawşab 15.
 Hayât al-ḥayawân 174.
 Hibbân 62.
 Hier sûresi 150.
 Hilgat al-awliyâ 15.
 Humaydî 24, 73, 75, 79, 80.
 Hâlid b. Camîl 41.
 Hâlid b. Maḥlid 70, 71.
 Halifat b. Hayyâf al-'Uşfurî 98.
 -Haḫîb al-Bağdâdî 4-6, 16, 21, 25, 29-31, 35, 41, 46, 114, 132, 196.
 Hizânat al-adab 182.
 Horâsân 41, 56, 57.

İ

İbn 'Abdalbarr 5, 43, 97, 195, 198.
 İbn al-'Arabî 51.
 İbn 'Asâkir 182.
 İbn al-Aşîr 46.
 İbn Burhân 113.
 İbn al-Carrâḫ 42.
 İbn al-Cawzî 5.
 İbn al-Cazarî 107.
 İbn Curaye 'Abdalmâlik 28, 42-44, 62, 95, 102, 105, 109.
 İbn Fuḫayl 41.
 İbn Hişâm 20.
 İbn Hacar 24-27, 41, 46, 55-58, 70-72, 74, 76-80, 84, 87, 89, 99, 102, 119, 121, 124, 125, 128-44, 147, 149, 151, 155-63, 173, 175, 176, 178, 180, 183, 187, 189, 190, 194, 197.
 İbn al-Hanafiya 105.
 İbn Abî Hâtîm ar-Râzî 26, 105, 110, 118, 123-36.
 İbn Hâzîm az-Zâhirî 89.
 İbn Hibbân 37.
 İbn Hayr al-İşbîlî 42, 43, 112, 158, 159, 167, 168.
 İbn Hallikân 15.
 İbn İshâq 42.
 İbn Kullâb 72.

İbn Lahî'a 33.
 İbn Mâca 81.
 İbn Mâlik 182, 183.
 İbn Mulaqqîn 129.
 İbn al-Munzir 123, 136.
 İbn an-Nadîm 7, 10, 39, 40, 43, 51, 67, 75, 121.
 İbn Abî Naciḫ 60.
 İbn Qutayba 4, 9, 15.
 İbn Sa'âda 172.
 İbn Sa'ad 14.
 İbn aş-Şalâh Abû 'Amr 52, 86, 88-90, 92, 93.
 İbn 'Ulayya İsmâ'îl 65.
 İbn Uways 109.
 İbrâhîm b. Başşâr 111.
 İbrâhîm al-Ḥarbî 134, 135.
 İbrâhîm b. Maḥlid 173.
 İbrâhîm b. Musâ 85.
 İbrâhîm an-Naḫâ'î 103, 121.
 İbrâhîm sûresi 148.
 İḫyâ' al-'ulûm 112, 114.
 İḫtilâf al-ḥadîs 49.
 'İkrîma 10, 54, 110, 120, 123.
 'İlal ul-ḥadîs 58.
 'İlâm al-muḥaddîs 84.
 'İlâm as-sunan 195.

-*İlmâc ilâ ma'rifat usûl ar-riwâya wa taqyîd as-samâc* 5, 179.
İlzâmât al-Buhârî 195.
 İmâm al-Haramayn 113, 197.
 İnfâzarat suresi 176.
 -İnsân sûresi 131.
 -*İntiqâ* 43.
İntiqâd al-i'tirâd 134.
 -İrâqî 52, 84, 89, 99, 112.
İrşâd al-arib 10, 110, 111, 119, 121, 125, 127, 135.

İrşâd as-sârî 158.
 İshâq 60, 102.
 İshâq b. Mansûr 21.
 İshâq b. Râhûya 21, 46, 51, 55, 65, 103.
İslâm Ansiklopedisi 184.
 İsmâ'il b. Ca'far b. Abî Kaşîr 33, 109.
 İstanbul 169, 183, 184.
 -*İstidrakât wa't-tatabbu'* 196.
 -*İtqân* 122, 123.
 İzzaddîn 'Abdassalâm 113.

K

Kahf sûresi 140.
 Kahire 184.
 -Karâbîsî 72.
Kaşf al-muğattâ 198.
 -Kaşf wa'l-bayân 10, 60, 121, 123.
 Kâtib Çelebi 10, 42.
 -*Kawakib az-zarârî* 158.
 -Kayyâl at-Tabarî 113.
 -*Kifâya* 15, 20, 21, 22, 25, 28, 29, 35, 40, 44, 106, 112, 114.
 -Kirmânî 69-72, 79, 129, 133, 142, 147, 151, 158-60, 196.
Kitâb al-amwâl 78, 96, 106, 125.
Kitâb al-atiq 44.
Kitâb al-awâ'il 13.
Kitâb al-câmi' 42.
Kitâb fih asqami' şuyûh al-Buhârî
Kitâb al-fitan 45, 80.
Kitâb al-ğarâc 105.
Kitâb al-ğilal 57.

Kitâb al-irsâl 60, 61.
Kitâb al-ıymân 44, 95.
Kitâb al-ma'arif 9, 15.
Kitâb al-manâsik 44.
Kitâb an-nawâdir 24, 79, 80.
Kitâb al-qirâ'ât 126.
Kitâb samâc 60, 61.
Kitâb as-sunan 41, 44.
Kitâb as-sunan fi'l-fiqh 39, 40.
Kitâb as-siqât 37.
Kitâb at-tafsîr 103.
Kitâb at-ticân fi mulûk Himyar 20.
Kitâb at-ğabağât al-kabîr 14.
Kitâb al-umm 78.
Kitâb az-zuhd 44.
 Köprülü Ktb. 32, 33, 90, 183.
 Kûfâ 4, 40, 127.
 -Kuşmayhanî Muğ. b. al-Makkî Abu'l-Haysam 180, 181.
 -*Kutub as-sitta* 81.

L

Lays b. Sa'd 34, 39, 62, 103.
 Leon Bercher 38.

Lisân al-ğarab 12, 148.

M

Ma'âni'l-Qur'ân 132, 136, 137, 156-58,
Macâz al-Qur'ân 92, 111, 133, 134,

186-44, 146, 57, 160-62, 176, 184, 186,
 191, 192.

- Madâ'ini 51.
 -*Madh'al ilâ ma'rifat kitâb al-iklil* 193.
 -Maĥâmilî 168, 174.
 Mâ'ida sûresi 145, 153, 161, 175, 184.
 Makhûl 39.
 Mâlik b. Anas 7, 12, 14, 15, 20, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 40-45, 49, 58, 65, 74-78, 81, 96, 106, 109, 130, 192.
 Ma'mar 92, 130-32, 139, 144, 145, 155, 160, 176, 185.
 Ma'mar b. Râzid 20, 30, 37, 41-3, 67, 77, 132-34, 138, 160.
 Ma'mar b. Sâlim 132.
 Marwân 111.
 -Marwazî 179, 181.
 -*Masâ'il al-mustagraba min al-Buĥârî* 195.
 Masrûq 197.
 -*Maş'ad al-a'îmad* 31, 100, 107.
 Maşâriq al-anwâr 112, 134, 150, 168, 174, 183, 187, 192, 195.
 Mekke 10, 41, 45.
 Merv 41.
 Medine 42.
 Mısır 46, 122.
Le milieu borsien et la formation de Ğahiz 50.
 Mincâb b. al-ĥâriş 111.
 Mingana, A. 169, 189.
 Mu'âwiya b. Qurra 7.
 Mucâhid 10, 60, 101, 110, 120, 121, 123, 128, 139, 151, 152, 154, 160, 162, 187.
Mu'cam al-buldân 32, 170.
Mu'cam ġarib al-Qur'ân 122.
 -*Mudrac* 196, 197.
 Muġîrat b. 'Abdarrahmân 71.
 -*Muġnî fi ŧabaqât al-muĥaddisîn* 10.
 -*Muĥaddis al-Faşil bayna'r-râwî wa'l-wa'î* 12, 22, 32, 40, 90.
 Muĥ. *Stud.* 6, 8, 11, 12, 13, 14, 17, 38, 39, 44, 49, 59, 69, 175, 188.
 Muĥammad b. 'Abalĥayy al-Kattânî 172.
 Muĥ. b. 'Abdallâĥ al-Anşârî 34.
 Muĥ. b. Başşâr 25, 65.
 Muĥ. b. Ca'far 57.
 Muĥ. b. Carir aţ-ŧabarî 110, 118, 123.
 Muĥ. b. al-Ĥasan al-Cawĥarî al-Mişri 22.
 Muĥ. b. al-Ĥasan as-Sam'ânî 132.
 Muĥ. b. al-Ĥasan aş-Şabbâĥ 28.
 Muĥ. b. al-Ĥasan aş-Şaybanî 12.
 Muĥ. b. Ĥalid 99.
 Muĥ. b. Muqâtil 123.
 Muĥ. b. al-Musannâ 65, 66.
 Muĥ. b. ŧâhir al-Maqdisî 193, 194.
 Muĥ. b. Yayĥâ b. Abî 'Umar 65.
 Muĥ. b. Yaĥyâ az-Zuĥlî 99.
 Muĥ. b. Zâhid al-Kawşarî 193.
 Mu'minûn sûresi 177.
Maqaddima (İbn Ĥaldûn) 158, 198.
Maqaddimat al-carĥ wa't-ta'dil 8, 9, 20, 26, 105.
 Murâd Mollâ Ktb. 181, 190.
 Muslim b. al-Ĥaccâc 8, 20, 21, 25, 33, 54-56, 58, 64-67, 90, 92, 100, 104, 109, 111, 117, 120, 141, 157, 163, 173, 194, 198.
 Muslim b. İbrâĥîm 56.
Musnad Aĥmad b. Ĥanbal 31, 58, 81, 98, 99, 103, 107.
Musnad al-Ĥumaydî 80.
Musnad Ĥalîfat b. Ĥayyâţ 98.
Musnad İşĥâq b. Râĥûya 103.
Musnad Musaddad b. Musarĥad 102.
Mustaĥrac Abî Nu'aym 131.
 -*Mustaĥrac 'ala's-şahîĥayn* 31.
 -*Mustaĥrac 'alâ Şĥîĥ al-Buĥârî* 173.
 -*Muğannâ b. İbrâĥîm al-Âmulî* 102.
 Musaddad b. Musarĥad 46, 57, 66, 102.
 Muşannaf 'Abdarrazzâq b. Hammâm 77.
 Mûsul 31.
 -*Mutawârî 'alâ tarâcim al-Buĥârî* 52, 53, 74.
 -*Muĥaffifin sûresi* 141.
 -*Muwaĥĥa'* 11, 14, 20, 27, 29-31, 39, 42, 43, 45, 49, 58, 66, 75-78, 97, 106, 130, 192, 198.

Nacm sûresi 129.
 -Naçr b. Ŗumayl 72, 110, 124, 125.
 Nâfi' mawlâ İbn 'Umar 29.
 -Naĥĥâs 122.
 -Nasâ'î 22, 45, 142, 199.
 -Nasafî İbrâhîm b. Ma'qil 130, 168, 169, 173-77, 184, 185, 187.
 -Nasawî Ĥammâd b. Ŗâkir 168.
 -Nâsiĥ wa'l-mansûĥ 122.

Orientalistische Literaturzeitung 168, 189.

Paris 172.
 Pertev PaŖa Ktb. 190.
 Peygamber 3, 4, 5, 9, 12, 13, 19, 20, 26,

Qadr sûresi 129.
 -Qâğî 'ÿyâđ 5, 114, 134, 150, 179, 183, 192, 195, 196.
 -Qa'nabî 58, 85.
 Qâri'a sûresi 157.
 -Qasfallânî 52, 69, 73, 78, 92, 95, 100, 131, 133, 134, 139, 142, 151, 152, 155, 157, 158, 160, 168, 171, 182-84, 186, 194.
 Qaşas sûresi 143, 176.

-Rabî' b. Anas 110.
 -Rabî' b. ĤuŖaym 121.
 -Rabî' b. Ĥabîb 43.
 -Rabî' b. Ŗubayĥ 41, 45.

N

-Nawawî Ŗarafaddîn 8, 21, 27, 51, 52, 107, 111, 119, 135, 195, 198.
 Nâzi'ât sûresi 176.
 -Nihâya 125.
 Nisâ sûresi 144, 163, 183.
 Nu'aym b. Ĥammâd al-Ĥuzâ'î 44, 46, 111.
 -Nufaylî, Muĥammad 191.
 -Nukat al-wafiyya 42.
 -Nukat al-bađđâdiya 180.

O

The Origins of Muhammadan Jurisprudence 6, 49.

P

27, 34, 46, 51, 107, 112, 152, 155, 190, 197.
 Provençal, L. 172, 184.

Q

Qatâda 120, 162.
 Qays b. Sa'd 34.
 -Qirâ'a ĥalf al-imâm 126.
 -Qur'ân 4, 5, 8, 9, 42, 45, 50, 52, 82, 117-19, 120, 123, 125, 127, 132, 135, 138, 143, 147, 151, 158-61, 184.
 -Qur'ubî 141, 148.
 Qût al-qulûb 42.
 Qutayba b. Sa'id 58, 70, 71.

R

-Râmahurmuzî 3, 4, 12, 22, 37, 41, 46, 90.
 Rampur 182.
 Raĥmân sûresi 188.

Rawh b. al-Qâsim 29.
 Rawh b. 'Ubâda 60.
 Rey 41.
 Ricâl aṣ ṣaḥîhayn 8, 122, 204-303.
 Risâlat Abî Dâwûd as-Sicistânî fi wasf

ta'lifih likitâb as-sunan 82.
 Risâlat aṣ-Ṣâfi'î 28, 36,
 -Riyâfi 110.
 Ru'ba 186.
 Rumûz 'alâ Ṣaḥîḥ al-Buḥârî 178.

S, S, S

Sa'al Sâ'il sûresi 156.
 Sa'ed b. İbrâhîm 30.
 Sahl b. Yûsuf 71, 105.
 Sa'îd b. Abî 'Arûba 38-42, 45.
 Sa'îd b. Cubayr 9, 120, 129.
 Sa'îd b. Kuṣayyir b. 'Ufayr 34.
 Sa'îd b. Manşûr al-Balḥî 43.
 Sa'îd b. Musayyab 121.
 Sa'îd b. as-Sakan 187, 191, 199.
 Schacht 49.
 Sprenger 5, 8, 11, 48.
 Su'âlât al-Âcurri 15, 34, 35, 61.
 -Suddî 161.
 Sufyân b. Ḥusayn 97.
 Sufyân aṣ-Ṣawrî 7, 21, 34, 41, 42, 45,
 46, 55, 56, 61, 95, 105, 109.
 Sufyân b. 'Uyayna 8, 22, 24, 31, 33, 42,
 62, 95, 102, 121, 148.
 Suhayl 54.
 -Sukkarî 137.
 Sultan Abdulhamîd 183.

Sunan Abî Dâwûd 49, 109, 110, 132.
 Sunan ad-Dârimî 7.
 Sunayd 23.
 Supplement (Brockelmann) 4, 5, 10, 11,
 20, 33, 34, 43, 44, 59, 70, 80, 84, 118,
 119, 126, 127, 132, 134, 173, 179, 182,
 193, 195.
 -Suyûfi 13, 25, 46, 88, 112, 132, 194.
 Ṣâbit 54, 62.
 -Ṣa'labî 10, 60, 121, 123.
 -Sâdiqa 9.
 Ṣafwân 23.
 Ṣaḥîfat 'Alî b. Abî Talḥa 122.
 -Ṣagâni 180.
 Ṣaḥîfat Hammâm b. Munabbih 31, 67.
 Ṣaḥîḥ: ul-Câmi' aṣ-ṣaḥîḥ
 Ṣaḥîḥ İmâm Mâlik 78.
 Ṣaḥîḥ Muslim 49, 52, 64, 65, 67, 109.
 -Ṣaḥîḥân 194, 195, 199.
 Ṣâliḥ b. Kaysân 30.
 Ṣarifûn 31, 32.

Ş

-Şâfi'î İbn İdrîs 21, 28, 29, 31, 36, 49,
 71, 72, 78, 92, 96, 113, 123, 198.
 Şaḳîq ar-Râwî 55.
 Şarḥ al-Buḥârî 51, 52, 73, 79, 107, 119,
 124, 168, 173, 196, 198.
 Şarḥ Muslim 8, 22, 108, 111, 195.
 Şarḥ Nuḥbat al-fikar 41.
 Şarḥ at-Tirmizî 26, 41, 109, 125, 198.
 Şawâhid at-tawḍîḥ limuşkilât al-Câmi'
 aṣ-ṣaḥîḥ 182.
 -Şaybanî Muḥ. b. al-Ḥasan 11, 13, 14,
 58, 77, 123, 130.

Şehîd Alî Ktb. 32, 41, 193.
 Şibl b. 'Abbâd al-Makkî 60.
 Şu'arâ sûresi 151, 152.
 Şu'ayb b. Ḥamza 28, 29.
 Şu'ba b. al-Ḥaccâc 20, 37, 45, 109.
 Şurûḫ al-a'imma fi l-qirâ'a wa's-samâc'
 193.
 Şurûḫ al-a'immat al-ḥamsa 193, 194.
 Şurûḫ al-a'immat as-sitta 193, 194, 199.
 Şuyûḫ al-Buḥârî (Bâci): al-Carḥ wa't-
 ta'dîl 167, 171, 195.
 Şuyûḫ al-Buḥârî (Kalabâzî) 52.
 Şuyûḫ al-Buḥârî li'ş-Şagâni 55.

T

- Tâc al-^çarûs* 12.
Tadrîb ar-rawî 11, 18, 22, 25, 41, 46, 55, 90, 92, 97. 103, 104, 109, 113, 119, 194, 198.
Tafsîr ^çAbdarrazzâq ^çan Ma^çmar 103.
Tafsîr İbn Abî Hâtim ar-Râzî 110, 123.
Tafsîr at-^çTabarî 102, 110, 111, 148, 192.
Tahzîb an-Nawawî 80.
Tahzîb at-tahzîb 26, 28, 33-35, 37, 38, 40, 41, 43, 44. 56, 57, 60, 61, 65, 67, 71, 72, 81, 98, 100, 106, 108, 117, 126, 191, 198.
Talbîs iblîs 5.
Ta^çliq at-ta^çliq 79, 84, 99, 105, 121, 125, 136, 137.
Ta^çliqât as-Suyûtî 194, 198.
 -Tanaysî, ^çAbdallâh b. Yûsuf 58.
Tanwir al-hawâlik 11, 12, 14, 42, 46.
 -*Taqasşî* 198.

- Taqyîd al-^çilm* 3-10, 16, 27, 34.
Taqyîd al-al-muhmal 195.
 -*Taqyîd wa'l-idâh* 52, 84, 89, 99.
Târîh Bağdâd 41, 56, 196.
 -*Târîh al-kabîr* 44, 104, 105, 122, 169.
 -*Târîh al-şagîr* 14.
Târîh at-^çTabarî 112.
Ta^çwîl muhtalîf al-hâdis 3, 4.
 -*Tazkirat bima^çrifat al-kutub al-^çaşara* 133, 199.
Tazkirat al-^çhuffâz 7, 10 11, 38, 40, 102, 110.
 -*Tirmizî* 3, 22, 26, 31, 40, 41, 109, 117.
 Topkapu Sarayı 196.
Türkiyat Mecmuası 43.
 Türkiye 134.
Tabaqât İbn Sa^çd 14.
 -*Tabarî* 10, 50, 51, 102, 111, 112, 119, 121, 122, 128, 148, 154, 192.
 Tawûs 110.

U

- ^çUbayd b. ^çUmayr 121.
^çUbaydallâh b. ^çAbdallâh 62.
^çUbaydallâh al-Aşca^çî 123.
^çUbâydallâh b. Mu^çâz 100.
^çUbaydallâh b. Mûsa'l-^çAbsî 21, 46.
^çUmar b. ^çAbdal^çazîz 11, 12, 13, 14, 31, 77, 96.
^çUmar b. al-^çHa^çffâb 62, 120.

- ^çUmdat al-^çqârî? 158.
 Umm Rummân 197.
 Umumî Ktb. 53.
^çUqayl 62.
^çUşmân b. ^çAmr 103.
^çUşmân b. Abî Şayba 46.
^çUşmân b. Şâlih as-Sahmî 33.

W

- Wafayât* 15.
 Wahb b. Munabbih 20.
 Wakî^ç b. al-Carrâh 34, 41, 60.
 -Walîd (Emevî) 15.

- Walîd b. Muslim 41.
 Waqî^ça sûresi 156.
 Wâsi^ç 41.
 Weisweiler 43, 59, 132.

Y

- Yahyâ b. Bukayr 33, 62.
 Yahyâ b. Câbir 109.
 Yahyâ b. ^çAbî Kaşîr 60.

- Yahyâ b. Ma^çin 35, 62, 108, 169.
 Yahyâ b. Sa^çid al-Qa^çttân 22, 77.
 Yahyâ b. Yahyâ 58, 97.

Yaḥyâ b. Zakariyâ b. Abî Zâ'ida 41.
 Yaḥyâ b. Ziyâd : al-Farrâ
 Ya^cqûb b. ^cAḫâ 8.
 Yâqût 110, 111, 119, 121.
 Yazîd b. Hârûn 21.
 Yazîd an-Naḥwî 123.
 Yazîd b. Zuray^c 29.

Yemen 41, 42.
 -Yûnînî, Şarafaddîn 126, 130, 131, 142.
 155, 170, 172, 176, 178, 180. 182-87,
 190.
 Yûsuf al-^cAşş 6.
 Yûsuf sûresi 150, 154.

Z, Z

-Zaccâc 148.
Zahiriten 6.
 Zâriyât 129.
 -Zarkaşî 112.
 Zayd b. Aslam 30, 76, 102.
 -Zubaydî Muḥ. b. al-Walîd 109.
 -Zubayr 54.

Zuhayr b. Ḥarb. 65.
 -Zuhrî İbn Şihâb 10-15, 20, 22, 26, 28,
 45, 62, 81, 99.
 -*Zuhriyât* 99.
 -Zurqânî 11, 12, 14, 29, 31, 46, 58, 107.
 195, 198.
 -Zahabî 10, 40.

İ N D E K S İ I I

"Birinci Lâhika (205 — 304) 'da *Buḥârî'nin kaynakları* diye ayrılan kısma tahsis olunmuştur.,

A

- ʿAbbâd b. ʿAbbâd b. Ḥabîb 281, 285.
 ʿAbbâd b. al-ʿAwwâm 205, 250, 288.
 ʿAbbâd b. Yaʿqûb ar-Rawâcinî 205.
 ʿAbbâs b. al-Ḥusayn Abu'l-Faql 205.
 ʿAbdalʿalâ b. ʿAbdalʿalâ 226, 230, 233, 264, 270, 272, 273, 281, 282.
 ʿAbalʿalâ b. Ḥammâd 205.
 ʿAbalʿalâ b. Mushir Abû Mushir 278.
 ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdallâh b. Uways 206, 261.
 ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdaşşamad 209, 226, 231, 251, 270.
 ʿAbdalʿazîz b. Abî Ḥâzim 206, 207, 208, 255, 275, 285, 287.
 ʿAbdalʿazîz al-Mâcişûn 240.
 ʿAbdalʿazîz b. Maslama 210.
 ʿAbdalʿazîz b. Muḥtâr 258, 281.
 ʿAbdalʿazîz b. Muslim 225, 280.
 ʿAbdalʿazîz b. Abî Salama al-Mâcişûn 208, 237.
 ʿAbdalʿazîz b. Suhayb 207.
 ʿAbdalğaffâr b. Dâwûd b. Mihrân 206.
 ʿAbdalḥamîd b. Dînâr 271.
 ʿAbdalḥamîd b. Abî Uways 249, 255.
 ʿAbdallâh b. ʿAbbâs 243, 248, 256, 287, 290, 296, 302, 303.
 ʿAbdallâh b. ʿAbdalwâhhâb al-Ḥacabî 207.
 ʿAbdallâh b. ʿAbdalwâhid 270.
 ʿAbdallâh b. Aḥmad b. Zâkwân 284.
 ʿAbdallâh b. ʿAmr b. al-Ḥâris 207, 304.
 ʿAbdallâh b. ʿAwn al-Başrî 214, 228, 236, 246, 260.
 ʿAbdallâh b. Bakr b. Ḥabîb 211, 253*
 » » Abî Bakr b. Ḥazm 247.
 » » Burayda 218.
 » » Busr 255.
 » » Caʿfar b. ar-Raḳiy 236.
 » » Dâwûd 230, 281, 282.
 » » Dînâr 225, 284.
 » » Abî Hâşim 241.
 » » İdris 208, 251, 260, 273, 301.
 » » Maʿqil 259.
 » » Maslama 208.
 » » Masʿûd 205, 241, 252.
 » » al-Mubârak 216, 222, 227, 228, 235, 246, 254, 257, 262, 269, 272, 273, 274, 282, 283, 287, 296.
 ʿAbdallâh b. Muḥ. b. Abî'l-Aswad 209, 304.
 ʿAbdallâh b. Muḥ. b. Asmâ 209.
 » » Muḥ. al-Cuʿfi 210.
 » » Munîr 211.
 » » Murra 235, 294.
 » » al-Muşannâ b. ʿAbdallâh 258, 261, 282.
 ʿAbdallâh b. Numayr 229, 253, 261, 273, 293, 303.
 ʿAbdallâh b. Racâ 211.
 » » Saḥbara Abû Maʿmar 294.
 » » Saʿîd b. Abî Hind 256.
 » » Saʿîd ad-Dimişqî 285.
 » » Saʿîd al-Kindî 211.
 » » Sâlim al-Ḥumşî 212.
 » » aş-Şabbâhî 212.

- ʿAbdallâh b. Abî Şayba 208.
 » » ʿUbaydallâh b. Abî Muly-
 ka 290, 296.
 ʿAbdallâh b. ʿUmar an-Numayrî 240.
 » » ʿUmar 219, 239, 257, 278,
 279, 294, 298.
 ʿAbdallâh b. Wabh 212, 213, 220, 223,
 232, 249, 255, 275, 287, 289, 294.
 ʿAbdallâh b. Yaḥyâ b. Kaşîr 242, 281.
 » » Yassâr b. Abî Naciḥ 243.
 » » Yazîd al-Muqrî 212, 226,
 277.
 ʿAbdallâh b. Yûsuf at-Tanaysî 212.
 » » Zakwân abu'z-Zinâd 283.
 » » Zayd Abû Qilâba 247, 274.
 » » az-Zubayr al-Ḥumaydî 213,
 304.
 ʿAbdalmalik b. ʿAmr Abû ʿÂmir 210,
 252, 264, 270, 293.
 ʿAbdalmalik b. Curaye 222, 236, 246,
 256, 283, 289, 293, 295, 299.
 ʿAbdalmalik b. Şabbâh 264.
 ʿAbdalmalik b. ʿUmayr 238, 283, 286.
 ʿAbdalmutaʿâl b. ʿÂlib 213.
 ʿAbdalwâhid b. Ziyâd 209, 258, 264, 267,
 280, 281, 284, 289, 291.
 ʿAbdalwâriş b. Saʿîd 207, 215, 250, 280.
 ʿAbdalquddûs b. al-Ḥaccâc 213, 252, 304.
 ʿAbdalquddûs b. Muḥ. 214.
 ʿAbdarraḥîm al-Muḥâribî 214, 302.
 ʿAbdarraḥmân b. ʿAbdallâh al-İşbahânî
 259.
 ʿAbdarraḥmân b. ʿAbdalmalik b. Şayba
 215.
 ʿAbdarraḥmân b. ʿÂbis 284.
 ʿAbdarraḥmân b. ʿAmr al-Awzâʿî 213,
 215, 222, 236, 243, 268, 274, 278, 293.
 ʿAbdarraḥmân b. Câbir 241.
 » » Gazwân 260.
 » » Hurmuz al-Aʿrac 233.
 » » Ḥammâd 214.
 » » İbrâhîm 215.
 » » Abî Laylâ 243, 265.
 » » Mâhdî 208, 210, 225,
 230, 252, 264, 270, 277, 291.
 ʿAbdarraḥmân b. al-Mubârak 215.
 » » Abî'l-Mawâlî 206, 282,
 285.
 ʿAbdarraḥmân b. al-Muğîra 215.
 » » Muḥ. al-Muḥâribî 273.
 » » Numayr 268.
 » » al-Qâsim 289.
 » » Sulaymân b. al-Gasil
 221, 237, 239, 254.
 ʿAbdarraḥmân b. Şarwân Abû Qays 283.
 » » Yûnus 216.
 ʿAbdassalâm b. Ḥarb 237.
 » » Muṭahhir 216.
 ʿAbdaşşamad b. ʿAbdalwâriş 210, 217,
 229, 243, 252, 253, 264, 277.
 ʿAbdalwahhâb b. ʿAbdalmacîd aş-Şaqafî
 250, 260, 264, 270, 273, 284, 291.
 ʿAbdalwâhid b. Ayman 248.
 » » Giyâş 216.
 » » Wâşil 232, 233.
 ʿAbdarrazzâq b. Hammâm 210, 225, 251,
 253, 256, 277, 297, 298.
 ʿAbdân b. ʿUsmân b. Cabala 217.
 ʿAbda b. ʿAbdallâh 217.
 ʿAbda b. Sulaymân 252, 273, 291, 296.
 ʿAbîda b. Ḥumayd 273.
 Abû ʿAbdarraḥmân as-Sulamî 301.
 Abû Aḥmad az-Zubayrî Muḥ. b. ʿAb-
 dallâh 210, 230, 282, 302.
 Abû ʿAmr aş-Şaybânî Saʿîd b. İyâs 205.
 Abû ʿAlî al-Ḥanafî ʿUbaydallâh b. ʿAb-
 dalmacîd 212.
 Abû ʿAmr Ḥafş b. ʿAbdallâh 219.
 Abu'l-Aswad Muḥ. b. ʿAbdarraḥmân 218.
 Abû ʿAwâna al-Waḍḍâḥ 228, 239, 240,
 242, 244, 264, 267, 280, 281, 285, 291.
 Abû Bakr b. Abî Uways ʿAbdalḥamid
 233, 255.
 Abû Bakr b. ʿAyyâş b. Sâlim 208, 226,
 248, 300.
 Abû Bakr al-Ḥanafî ʿAbdalkabîr b. ʿAb-
 dalmacîd 264.
 Abû Burda b. Abî Musâ 241, 267.
 Abû Gassân Muḥ. b. Muṭarrâf 227.
 Abû Hâşim Yaḥyâ b. Dînâr 267.
 Abu'l-Huşayn al-Filişîni 300.

Abû Hurayra 229, 266, 269, 272, 289,
 295, 296, 300, 301.
 Abû Hafş b. 'Amr 210.
 Abû Hâtîm al-Aşhal b. Hâtîm 211.
 Abû Hâlid al-Aḥmar 302.
 Abû İshâq 'Amr b. 'Abdallâh 224.
 Abû İshâq al-Fazârî İbrâhîm b. 'Abdal-
 lâh 273, 276.
 Abû Mûsa'l-Aş'arî 267.
 Abû Qatâdat al-Anşârî 247.
 Abû Qutayba Silm b. Qutayba 230, 279,
 302.
 Abû Sa'îd al-Hudrî 259.
 Abû Sa'îd Mawlâ Banî Hâşim 239.
 Abû Salama b. 'Abdarrahmân 247, 263.
 Abû Safwân 'Abdallâh b. Sa'îd 225.
 Abû Şâlih Salmuya b. Silm 287, 294,
 300.
 Abû Şihâb 'Abdirabbih b. Nâfi 224.
 Abu't-Tayyâh Yazîd b. Humayd 207.
 Abû Usâma Hammâd b. Usâma 208,
 209, 222, 225, 251.
 Abû 'Usmân Mawla'l-Muğîra b. Şu'ba
 207.
 Abû Zubyân Halîfa b. Ka'b 227.
 Âdam b. Abî İyâs 217.
 'Adîy b. Sa'îd 294.
 'Affân b. Muslîm 218, 252, 262, 277,
 293.
 Aflah b. Humayd 208, 237.
 Aḥmad 218.
 » b. 'Abd 218.
 » » 'Abdallâh b. Yûnus 302.
 » » 'Abdalmalik b. Wâqid 218.
 » » Abî Bakr Abû Muş'ab 219.
 » » Başîr 273.
 » » Abî Dawûd Abû Ca'far 219.
 » » al-Haccâc 219.
 » » al-Ḥasan Abu'l-Ḥasan 220.
 » » Humayd 220.
 » » 'Îsâ b. Ḥassân 220.
 » » İshâq as-Sulamî 220.
 » » İşkâb 221.
 » » Manî' 246.
 » » al-Miqdâm al-clclî 221.

Aḥmad b. Muḥ. b. Ḥanbal 220.
 » » » al-Makkî 221.
 » » » al-Marwazî 222.
 » » Abî Racâ 222.
 » » Abî Salama 273.
 » » Sa'îd Abû 'Abdallâh 222.
 » » Sinân 223.
 » » Abî Şabîb 277.
 » » Şâlih al-Miṣrî 223, 277.
 Aḥmad b. Şâlih b. Sa'îd 223.
 Aḥmad b. Abî Şurayḥ 223.
 Aḥmad b. Abî't-Tayyîb 224.
 Aḥmad b. 'Umar 241.
 Aḥmad b. 'Usmân b. Ḥakîm 224.
 Aḥmad b. Yazîd b. İbrâhîm 278.
 Aḥmad b. Ya'qûb al-Kûfî 224.
 Aḥmad b. Yûnus b. Abdallâh b. Yûnus
 (öl. 227. Rs 5, Tt I, 50) 224.
 'Â'îşa bint Abî Bakr 232, 260, 266, 278,
 287.
 'Â'îşa bint Sa'd 246.
 -'Alâ b. 'Abdarrahmân 225.
 -'Alâ b. al-Musayyab 220.
 'Alî b. 'Abdallâh al-Madîni 225.
 'Alî b. 'Ayyâş 227.
 'Alî b. Ca'd 227.
 'Alî b. Abî Hâşim 228.
 'Alî b. al-Haysam 228.
 'Alî b. Hafş 227.
 'Alî b. al-Ḥakam al-Anşârî 222.
 'Alî b. al-Ḥasan b. Sâbiq 228.
 'Alî b. Ḥucr 229.
 'Alî b. İbrâhîm 229.
 'Alî b. al-Mubârak 288, 296.
 'Alî b. Muslim 229, 230.
 'Alî b. Mushîr 234, 247, 255.
 'Alî b. Salama 229.
 'Alî b. Abî Talḥa 253.
 'Alî b. Abî Tâlib 259, 260, 301.
 'Alî b. Abî Zî'b 208.
 'Âmir b. Sa'd b. Abî Waqqâş 236.
 'Ammâra b. al-Qa'qa' 221.
 'Amr b. 'Abbâs 230.
 'Amr b. 'Âmir 284.
 'Amr b. 'Alî b. Baḥr 230.
 'Amr b. 'Aşim b. 'Ubaydallâh 214, 231.

ʿAmr b. ʿAwn 210, 230.
 ʿAmr b. Dînâr 256, 283.
 ʿAmr b. al-Ĥârîs̄ 213, 220, 232, 299.
 ʿAmr b. Ĥâlîd b. Farrûĥ 231.
 ʿAmr b. ʿÎsâ b. Suwayd 231.
 ʿAmr b. Mawla'l-Muĥfalib 206.
 ʿAmr b. Maymûn 216.
 ʿAmr b. Murra 234, 294.
 ʿAmr b. ar-Rabîʿ b. Târiq 232.
 ʿAmr b. Yahyâ b. Saʿîd 221, 280, 286.
 ʿAmr b. Zurâra 232.
 Anas b. ʿIyâd Abû Damra 209, 219, 249, 285.
 Anas b. Mâlik 213, 214, 231, 236, 245, 250, 253, 254, 259, 271, 274, 277, 279, 286, 301.
 ʿAnbasa b. Ĥâlîd 223.
 Asbâṭ b. Muĥ. 244, 260, 269.

Aşbaġ b. al-Farac al-Miṣrî 232.
 ʿÂsim b. ʿAlî 233, 261.
 ʿÂsim b. Muĥ. b. Zayd 224, 237, 239.
 ʿÂsim b. Sulaymân al-Aĥwal 222, 235, 244, 246, 283, 284.
 ʿÂsim b. Yûsuf 302.
 Aşʿas̄ b. Abî's̄-Şaʿsâ 244, 283.
 ʿAttâb b. Başîr 273.
 ʿAḫâ b. Abî Rabâĥ 245.
 ʿAḫâ b. Yassâr 259.
 ʿAwf b. Abî Camîla 218, 258, 269, 295.
 -ʿAwwâm b. Ĥawşab 228.
 Ayyûb b. an-Naccâr 284.
 Ayyûb b. Sulaymân 233, 301.
 Ayyûb b. Abî Tamîma 207, 218, 258, 286.
 Azhar b. ʿAwn 210.
 Azhar b. Saʿd 225, 230.
 ʿAzra b. Şâbit 236, 237.

B

Badal b. al-Muĥabbir 234.
 Bahz b. Asad 300.
 Bakr b. Muḏar 247, 285, 295, 297.
 Başîr b. ʿUqba 282.
 Bayân b. ʿAmr 234.
 Bayân b. Başîr 254.
 Bayân b. Bişr 224, 254, 297.
 Bişr b. Âdam 234.
 Bişr b. ʿAmr 222.
 Bişr b. Bukayr 269.

Bişr b. al-Ĥayyâṭ 234.
 Bişr b. Ĥâlîd 235.
 Bişr b. al-Mufaḏḏal 207, 225, 239, 242, 281.
 Bişr b. Muĥ. as-Saĥtiyânî 227, 235.
 Bişr b. Sariy 226.
 Bişr b. Şuʿayb 225.
 Bişr b. ʿUbays b. Marĥûm 235.
 Burayd b. ʿAbdallâh b. Abî Burda 267.

C

Câbir b. ʿAbdallâh 258, 271, 282.
 -Caʿd b. Dînâr 216.
 Caʿfar b. ʿAwn 208, 245, 253, 264.
 Caʿfar b. Ĥayyân Abu'l-Aşhab 237.
 Caʿfar b. Rabîʿa 247.
 Caʿfar b. Abî Wahşiya Abû Bişr 244, 265, 288, 303.
 Câmiʿ b. Şaddâd 294.

Carîr b. ʿAbdalĥamîd 225, 251, 273, 277, 284, 296, 299, 302, 303.
 Carîr b. Ĥâzim 240, 257, 264, 280, 282, 290, 296.
 Cumʿa b. ʿAbdallâh 236.
 Cuʿayd b. ʿAbdarrahmân 246, 256.
 Cuwayriya b. Asmâ 240, 280, 281.

D, D

Dawûd b. Râsid 262.
 Dâwûd b. Abi'l-Furat 218, 280.
 Dâwûd b. 'Abdarrahmân al-'Aẓẓâr 285.
 Dâwûd b. Şabîb 236.

-Daḥḥâk b. Maḥlid Abû 'Âşim 210, 226,
 228, 230, 236, 252, 268, 270, 280, 300,
 304.

F

-Faḍl b. al-'Alâ 209.
 -Faḍl b. 'Anbasa 226.
 -Faḍl b. Dukayn Abû Nu'aym 237, 302,
 304.
 -Faḍl b. Mûsa's-Sinanî 246, 257.
 -Faḍl b. Musâwir 270.
 -Faḍl b. Sahl 238.
 -Faḍl b. Ya'qûb b. İbrâhîm 238.

Farwa b. Abi'l-Mağrâ 238.
 Firâs b. Yaḥyâ 271.
 Fuḍayl b. Gazwân 221.
 Fudayl b. 'ÿyâd 208.
 Faḍayl b. Sulaymân 215, 220, 230, 236,
 263, 276, 282.
 Fulayḥ b. Sulaymân Abû Yaḥyâ 232,
 247.

Ġ

Gazra b. Şâbit 207.

H, H, H

Hammâm b. Munabbih 272.
 Hammâm b. Yaḥyâ 214, 222, 231, 236,
 237, 239-241, 245, 274, 280, 282.
 Hârûn b. al-Aş'aş 239.
 Hârûn b. İsmâ'îl 211, 252.
 Hârûn b. Ma'rûf 262.
 Hârûn b. Mûsâ Abû 'Abdallâh 280.
 Hâşim b. Hâşim 236, 256.
 Hâşim b. al-Qâsim Abu'n-Naḍr 210,
 226, 238, 241, 256
 -Hayşam b. Ḥârica 239.
 Hayşama b. 'Abdarrahmân 294.
 Hilâl b. 'Alî 200.
 Hişâm b. Abî 'Abdallâh ad-Dastuwâ'î
 237, 241, 256, 258.
 Hişâm b. 'Abdalmalik Abu'l-Walid 239,
 304.
 Hişâm b. 'Ammar 240.

Hişâm b. Ḥassân 256.
 Hişâm b. 'Urwa 222, 229, 238, 239, 263,
 266, 275, 283, 286, 292, 293.
 Hişâm b. Yûsuf 210, 225, 250.
 Hişâm b. Zayd 277.
 Hudba b. Ḥâlîd 240.
 Huşaym b. Başîr 229, 230, 231, 232,
 240, 260, 264, 265, 273, 274, 281, 283,
 285, 288, 296, 300, 303.
 Ḥabbân b. Hilâl 210, 229, 252, 298.
 Ḥabîb b. Abî 'Amra 215.
 Ḥabîb al-Mu'allim 295.
 -Ḥaccâc b. al-Ḥaccâc 219.
 " " al-Minhâl 240.
 " " Muḥ. b. A'yan 226, 238, 244,
 269, 285, 291.
 Ḥafş b. Giyâs al-Kûfî 251, 294.
 Ḥafş b. Maysara 217, 239, 258, 259.

- Hafş b. 'Umar b. al-Hâriş 241, 262.
 -Hakam b. 'Abdallâh Abu'n-Nu'cman 293.
 - " b. Mûsâ b. Abî Zuhayr 241, 246.
 - " b. Nâfi' Abu'l-Yamân 241, 304.
 - " b. 'Utayba 234.
 Hamdân b. 'Umar 241.
 Hâmîd b. 'Umar b. Hafş 242.
 Hammâd b. Humayd 242.
 " " Mas'ada 261.
 " " Usâma Abû Usâma 251, 252,
 253, 256, 261, 262, 278, 285, 291, 293,
 300, 302.
 Hammâd b. Zayd 207, 215, 218, 230,
 242, 264, 281, 285, 290, 291.
 Hamza b. 'Abdallâh b. 'Umar 274.
 Hanzala b. Abî Sufyân 256, 293.
 Haramayy b. 'Ammâra 216, 226, 263,
 264.
 Harîz b. 'Usmân 227, 255.
 -Hasan al-Başrî 242.
 " b. 'Abdal'azîz Abû 'Alî 242.
 " b. 'Alî al-Huzalî 243.
 " " Bişr b. Silm 243.
 " " İbrâhîm al-Kirmânî 278.
 " " Halaf b. Ziyâd 243.
 " " İshâq b. Ziyâd 243.
 " " Manşûr b. İbrâhîm 244.
 " " Mudrik 244.
 " " Muḥ. b. Şabbâh 244.
 " " Mûsa'l-Aşyab 228.
 " " ar-Rabî' b. Sulaymân 244.
 " " Şabbâh al-Bazzâr 245.
 " " 'Umar aş-Şaqîq 245.
 Hassân b. 'Abdallâh al-Wâsi'î 245.
 " b. Hassân al-Wâsi'î 245.
 Haşîn b. 'Abdarrahmân 301.
 Hâtîm b. İsmâ'îl 207, 208, 218, 236, 249,
 275, 284.
 Hâtîm b. Wardân 226, 302.
 Haywa b. Şurayḥ 212, 236, 299.
 Hazm b. Abî Hazm 215.
 Hibbân b. Mûsâ 246.
 Hucayn b. al-Muganna'l-Yamâmî 260.
 Humayd b. 'Abdarrahmân 285.
 Humayd b. al-Aswad 209.
 Humayd b. Hilâl 301.
 Humayd aṭ-Ṭawîl 214, 222, 228, 261.
 Humrân b. Abân 259.
 Husayn b. 'Abdarrahmân 258.
 Husayn al-Cu'fî 217, 251, 253.
 " b. al-Hasan b. Yassâr 270.
 " b. Hurays b. al-Hasan 246.
 " İbrâhîm al-'Âmirî 267.
 " b. 'İsâ b. Humrân 247.
 - " b. al-Mu'allim 207.
 " b. Muḥ. al-Marwazî 238, 250,
 261, 267.
 -Husayn b. Muḥ. b. Ziyâd 246.
 - " al-Mukattib 235.
 - " b. Yaḥyâ b. Ca'far 246.
 " b. 'Abdarrahmân 252.
 Halaf b. Hâlid al-Quraşî 247.
 Hâlid b. 'Abdallâh 230, 241, 252, 254,
 269, 281.
 Hâlid b. al-Hâriş 207, 226, 230, 251,
 263, 270, 284, 294.
 Hâlid al-Hazzâ 254, 276, 284.
 " b. Haliyy 247, 304.
 " b. Maḥlid 247, 276.
 " b. Sa'îd 246.
 " b. Yazîd al-Kâhilî 248,
 Halîfa b. Hayyâf b. Halîfa 248.
 Hallâd b. Yaḥyâ b. Şafwân 248.
 Haṭṭâb b. 'Usmân 248.

İ

- İbrâhîm b. 'Abdarrahmân 228.
 " b. Hamza b. Muḥ. 249.
 " b. al-Hâriş b. İsmâ'îl 249.
 " b. Humayd ar-Ru'asî 292.
 İbrâhîm b. al-Munzir Abû İshâq 249,
 265.
 İbrâhîm b. Mûsâ b. Yazîd 250.
 " b. Nâfi' 237, 248.

İbrâhîm an-Naḥâcî 235.
 » b. Sa'îd 206, 208, 228, 239, 249,
 255, 260, 265, 275, 299, 300, 301.
 İbrâhîm b. Suwayd 287.
 » b. Şihâb 206.
 » b. Tahmân 219, 295.
 » b. Abî'l-Wazîr 210.
 » b. Yazîd at-Taymî 294.
 » b. Yûsuf b. Abî İshâq 224, 262.
 İkrîma Mavlâ İbn 'Abbâs 256, 296.
 İmrân b. Maysara 250.
 İrâk b. Mâlik 247.
 İsâ b. Tahmân 248.
 İsâ b. Yûnus 229, 250-252, 254, 275,
 281, 296.
 İshâq b. 'Abdallâh b. Abî Talḥa 214,
 234.
 İshâq b. İbrâhîm b. 'Abdarrahmân 250.
 İshâq b. İbrâhîm b. Naṣr 251.
 » b. İbrâhîm b. Râhûya 252.
 » b. İbrâhîm aş-Şawwâf 253.
 » b. Abî İsâ 253.
 » b. Abî İshâq 221.
 » b. Maṣûr b. Bahrâm 222, 253.
 » b. Sa'îd b. 'Amr 221, 226, 237,
 239 .

Kahmas b. al-Hasan 212.

Lahîq b. Humayd Abû Miclaz 253, 260.
 Lays b. Sa'îd b. 'Abdarrahmân 206, 208,

Mahdî b. Maymûn 239, 264, 280, 291.
 Maḥbûb b. Ḥaşan 212.
 Maḥmûd b. Gaylân 256.
 Maḥlid b. Malik b. Câbir 256.
 Maḥlid b. Yazîd 273.

İshâq b. Sulaymân 222.
 » b. Şâhîm Abû Bişr 251.
 » b. Abî Talḥat al-Anṣârî 251.
 » b. Wahb b. Ziyâd 254.
 » b. Yûsuf al-Azraq 210, 213, 245,
 251, 270.
 İshâq b. Yazîd 251.
 İsmâ'il b. Abân al-Warrâq 254.
 » b. Ca'fâr 262, 273, 290.
 » b. Ḥabîb 212.
 » b. Ḥucr 229.
 » b. Abî Hâlid 222, 292, 293.
 » b. Hâilî Abû 'Abdallâh 255.
 » b. İbrâhîm b. Ma'mar 225, 262.
 » b. İbrâhîm b. 'Uqba 255, 287.
 » b. Mucâhid 221.
 » b. 'Ulayya 207, 209, 226, 232,
 255, 258, 273, 281, 284, 285, 291, 300,
 301.
 İsmâ'il b. Umayya 301.
 » b. Zakaryâ 274.
 » b. Abî Uways 255.
 » b. Yûnus 257.
 İsrâ'îl b. Yûnus 211, 217, 248, 249, 266,
 278, 293.
 İşâm b. Hâlid al-Ḥadramî 255.
 İyâs b. Salama b. 'Amr 300.

K

Kuşayyir b. Şinzîr 207.

L

217, 231, 232, 239, 284, 288, 289, 297,
 299.

M

Makkî b. İbrâhîm b. Başîr 256, 263.
 Mâlik b. Anas 206, 208, 209, 212, 236,
 237, 239, 248, 255, 257, 279, 284, 297,
 299.
 Mâlik b. İsmâ'il b. Ziyâd 257.

- Mâlik b. Miğwal 243, 278.
 Mâlik b. Sa^cîr 226, 229.
 Ma^cmar b. Râşid 235, 246, 272.
 Ma^cmar b. Yaḥyâ 237.
 Ma^cn b. ^cÎsâ 249.
 Ma^cn b. Muḥ. al-Gaffâr 216.
 Maṣṣûr b. al-Mu^ctaşim 286.
 Maṣṣûr b. Salama Abû Salama 262.
 Maṣṣûr b. Şafiyya 283, 299.
 Marḥûm b. ^cAbdal^cazîz 226, 281.
 Marrâr b. Ḥammûya Abû Aḥmad 257, 304.
 Ma^crûf b. Ḥarbûz 293.
 -Ma^crûr b. Suwayd 294.
 Maḥar b. al-Faḍl 257.
 Marwân al-Aşşar 243.
 Marwân b. Mu^câwiyat al-Kûfi 210, 213, 225, 236.
 Marwân b. Şu^cba*246.
 Masrûq b. ^cAbdarrahmân 294.
 Mis^car b. Ḥabîb 248.
 Mis^car b. Kidâm 237, 289, 291.
 Miş^cab b. Sa^cd 238.
 Mu^câfâ b. ^cİmrân b. Nufayl 243.
 Mu^callâ b. Asad 258.
 Mu^callâ b. Maṣṣûr 228, 262.
 Mu^cammal b. Hişâm 258.
 Mu^câwiya b. ^cAmr 210, 222, 258, 262.
 Mu^câwiya b. İshâq 283.
 Mu^câwiya b. Abî Muzarrad 235.
 Mu^câz b. Asad b. Abî Saḥbara 257.
 Mu^câz b. Başşâr 264.
 Mu^câz b. Faḍâla Abû Zayd 258.
 Mu^câz b. Hişâm 209, 225, 230, 251, 264, 270.
 Mu^câz b. Hânî 230.
 Mu^câz b. Ḥassân b. Naşr 242.
 Mu^câz b. Mu^câz 218, 230, 248, 264, 270, 271.
 Mubaşşir b. İsmâ^cîl 205.
 Mucâhid b. Câbir 265, 288, 294.
 -Mufaḍḍal b. Faḍâla 245, 285.
 -Muğira b. ^cAbdarrahmân 219, 249, 285, 291.
 -Muğira b. Şu^cba 292.
 Muḥammad b. ^cAbbâd b. Mûsâ 259.
 Muḥammad b. Abân b. al-Wazîr 259.
 » » ^cAbdal^cazîz b. Muḥ. 259.
 » » ^cAbdal^cazîz b. Abî Rizma 287.
 Muḥammad b. ^cAbdallâh b. Ḥawşab 260.
 » » » b. İsmâ^cîl 260.
 » » » b. al-Mubârak 260.
 Muḥammad b. ^cAbdallâh b. ^cAbdalmalîk 260.
 Muḥammad b. ^cAbdallâh b. al-Muṣanna 226, 244, 248, 261, 264, 270, 277, 285, 297.
 Muḥammad b. ^cAbdallâh b. Numayr 261, 268, 304.
 Muḥammad b. ^cAbdallâh b. az-Zubayr 208, 210, 262.
 Muḥammad b. ^cAbdarrahîm b. Abî Zuhayr 262.
 Muḥ. b. ^cAbdarrahmân Abu'l-Munzir 226.
 » b. ^cAbdarrahmân aḥ-Ṭafawî 221.
 » b. Abî ^cAdî 264, 270.
 » b. al-^cAlâ b. Kurayb 262, 304.
 » b. ^cAmr as-Sawwâq 262.
 » b. ^cAr^cara b. al-Birind 263.
 » b. Abî Bakr b. ^cAlî al-Muqaddamî 263, 304.
 Muḥ. b. Bakr b. ^cUşmân 293, 298.
 » b. Başşâr b. ^cUşmân b. Dâwûd 264.
 » b. Bişr 225, 251, 261.
 » b. Ca^cfar 206, 226, 230, 235, 259, 264, 270, 276, 287, 291, 299.
 Muḥ. b. Cahḍam 298.
 » b. al-Faḍl ^cÂrim 210, 264.
 » b. Fuḍayl 208, 210, 220, 230, 233, 249, 251, 261, 262, 266, 273, 289, 303.
 Muḥ. b. Abî Gâlib Abû ^cAbdallâh 255.
 b. b. Gurayr b. al-Walîd b. İbrâhîm 265.
 Muḥ. b. Hişâm b. ^cÎsâ b. Sulaymân 265.
 » b. al-Ḥakam al-Marwazî 266.
 » b. Ḥarb b. Ḥirmân 247, 266.
 » b. al-Ḥasan al-Asadî 295.
 » b. Ḥâtîm b. Bazî^c al-Başrî 266.
 » b. Ḥimyar 248.
 » b. Ḥasan al-Wâsiḥî 273.

- Muḥ. b. Abî Ḥusayn Ca'far as-Simnânî 266.
- Muḥ. b. al-Ḥusayn b. İbrâhîm al-Âmirî 267.
- Muḥ. b. Ḥalaf b. Târiq Abû Bakr 267.
- » b. Ḥâzim Abû Mu'âwiya 225, 262, 270, 273, 281, 285, 291, 297, 299.
- Muḥ. b. İbrâhîm b. Dînâr 219, 278.
- » b. İsmâ'îl b. Abî Fudayk 215, 249.
- » b. İsmâ'îl b. Abî Samîna 265.
- » b. Kaşîr al-Abdî Abû Abdallâh 267.
- Muḥ. b. Maḥbûb Abû Abdallâh 267.
- » b. Ma'ar Abû Abdallâh 268.
- » b. Ma'n 249.
- » b. Maymûn Abû Ḥamza 217, 240.
- » b. Minḥâl al-Aẓẓâr al-Miṣrî 268.
- » b. Mihrân al-Cammâl Abû Ca'far 268.
- Muḥ. b. Miskîn b. Nuwayla 269.
- » b. al-Mubârak 252.
- » b. al-Munkadir 233, 242, 282, 283.
- » b. Muqâtil al-Marwazî 269.
- » b. Mûsâ b. A'yan 277.
- » b. Musa'l-Qaẓfân 269.
- » b. al-Muṣannâ b. Ubayd b. Qays 270, 302.
- Muḥ. b. Muḥarraf Abû Gassân 287.
- » b. an-Naḍr 271.
- » b. Râfi' b. Abî Zayd al-Quṣayrî 271.
- Muḥ. Sâbiq Abû Ca'far 238, 243, 245, 261.
- Muḥ. b. Sa'îd b. Sulaymân 272.
- » b. Sa'îd b. al-Walîd al-Ḥuzâ'î 272.
- » b. Sallâm Abû Abdallâh 273.
- » b. Sinân al-Bâhilî 274.
- » b. Sawwâr 231.
- » b. aṣ-Şabbâḥ ad-Dawlabî 274.
- » b. aṣ-Şalt al-Baṣrî 274.
- » b. aṣ-Şalt al-Ḥaccâc 274.
- » b. Ṭalḥa 237, 290.
- » b. Ubâda al-Buḥturî 275.
- » b. Ubayd b. Maymûn 251, 261, 275.
- Muḥ. b. Ubaydallâh b. Muḥ. b. Zayd 275.
- » b. Uqba b. al Muğîra 276.
- » b. Usmân b. Karâma 276.
- » b. al-Walîd b. Abdalḥamîd 247, 276.
- Muḥ. b. Yaḥyâ b. Abdallâh 277.
- » b. Yaḥyâ b. Abî Abî Gassân 257.
- » b. Yaḥyâ b. Abdal'azîz al-Yaşkurî 277.
- Muḥ. b. Abî Ya'qûb al-Kirmânî 278.
- » b. Yazîd al-Kûfî 278.
- » b. Yûnus al-Buḥarî 278.
- » b. Yûsuf 216.
- » b. Zayd 298.
- » b. Ziyâd 295.
- Munzir b. al-Walîd b. Abdarraḥmân 279, 304.
- Muḥâriq b. Abdallâh 241.
- Muqaddam b. Muḥ. b. Yaḥya'l-Hilâlî
- Mûsâ b. Anas 279.
- » b. İsmâ'îl at-Tabuzakî 280.
- » b. Mas'ûd Abû Ḥuzayfat an-Nahdî 280.
- Mûsâ b. Nâfi' Abû Şihâb 237.
- » b. Uqba 222, 235.
- » b. Ṭalḥa 276.
- Musaddad b. Musarhad b. Musarbal 281.
- Muslim b. İbrâhîm al-Azdî al-Farâhidî 282.
- Muslim b. Qutayba 302.
- Muṣannâ b. Sa'îd 302.
- Mu'tamir b. Sulaymân 209, 212, 220, 230, 233, 240, 245, 248, 251, 260, 263, 264, 280, 281.
- Muḥarraf b. Abdallâh b. Muḥarraf 282.

N

-Naḍr b. Muḥammad al-Yamâmî 292.

-Naḍr b. Şumayl 211, 222, 251-53, 256, 266, 269.

Nâfi' Mawlâ İbn 'Umar 209, 219, 228, 239, 257, 241, 245, 265, 268, 279, 292.

Nâfi' b. 'Umar 248, 287, 294, 301.

Naşr b. 'Alî b. Naşr b. 'Alî al-Azdî 282.
Naşr b. 'İmrân Abû Camra 227, 240,

302.

Nu'aym b. Hammâd b. Mu'âwiya b. al-Hârîs 283.

Q

Qabîşat b. 'Uqba b. Muḥ. b. Sufyân 283.
-Qâsim b. Mâlik 232, 296.
-Qâsim b. Muḥammad b. Abî Bakr 260.
-Qâsim b. Muḥaymira 241.
-Qâsim b. Yaḥyâ b. 'Aṭâ 279.
Qatâda b. Di'âma 205, 213, 222, 231, 234, 236, 240, 245, 250, 253, 286.
Qays b. Ḥafs b. Qa'qa' ad-Dârimî 284.

Qays b. 'Ubâd 260.
Qays b. 'Uqba 253.
Qurayş b. Anas 209.
Qurra b. Ḥabîb 242.
Qurra b. Ḥâlid 282.
Qutayba b. Sa'îd b. Camîl 284.
Quṭn Abu'l-Haysam 207.

R

-Rabî' b. Nâfi' 245.
» » Yaḥyâ Abu'l-Faḍl 286.
Raqaba b. Maşqala 228.
Rawḥ b. 'Abdalḥamîd al-Huzalî 286.

Rawḥ b. al-Qâsim 295.
Rawḥ b. 'Ubâda 210, 218, 219, 229, 245, 251-53, 257, 262, 268, 297, 300.

S, S, S

Sa'îd b. Hafş Abû Muḥ. al-Kûfi 286.
Sa'îd b. İbrâhîm b. 'Abdarrahmân 242, 293.
Sa'îd aṭ-Ṭâ'î 266.
Sa'îd b. 'Ubayda 235, 301.
Sa'îd b. Abî Waqqâş 236, 238, 246.
Sahl b. Bakkâr b. Bişr ad-Dârimî 286.
Sahl b. Yûsuf 285.
Sa'îd b. 'Abdarrahmân 232.
Sa'îd b. 'Âmir 226, 256.
Sa'îd b. Abî 'Arûba 205, 207, 212, 219, 235, 286.
Sa'îd b. Cubayr 246, 248, 303.
» » al-Ḥakam b. Muḥ. 287, 304.
» b. al-Ḥârîs 299.
» b. İbrâhîm b. 'Abdarrahmân 234, 282.
Sa'îd b. Maşûr 298.
» al-Maqburî 233, 288.

Sa'îd b. Marwân b. 'Alî Abû 'Uşmân al-Baghdâdî 287.
Sa'îd b. Abî Maryam 261.
» » Masrûq 228, 282.
» » Mîna 289.
» » Muḥ. b. Sa'îd al-Carmî 287.
» » an-Naḍr al-Baghdâdî Abû 'Uşmân 288.
Sa'îd b. ar-Rabî' Abû Zayd al-Harawî 262, 288.
Sa'îd b. Abî Sa'îd 301.
» » Sulaymân aḍ-Ḍabbî 262, 288.
» » Şuraḥbîl al-Kindî 288.
» » Talîd Abû 'Uşmân 289.
» » 'Ubayd 237, 294.
» » 'Ufayr b. Muslim 289.
» » Yaḥyâ b. Sa'îd 289.
» » » Abû Sufyân 269.
Salama b. 'Amr b. al-Akwa' 300.

Buḥârî'nin kaynakları F. 26

Salama b. Dînâr İbn Abî Hâzim 249.
 Salama b. Racâ 255.
 Salama b. Sulaymân 222.
 Sâlim b. Abdallâh 278.
 Sâlim al-Afṣaṣ 246.
 Sâlim b. Abî'l-Ca'îd 258, 294.
 Sâlim b. Hayyân b. Bistâm 289.
 Sâlim Abu'n-Naḍr 234.
 Sallâm b. Abî Muḥîc 280.
 Sallâm b. Miskîn 282.
 Sallâm b. Sulayman Abu'l-Aḥwaṣ 244,
 254, 273, 281, 285.
 Sayf b. Abî Sulaymân 237.
 Sayyâr Abu'l-Hakam 276.
 Sîdân b. Muḍâr b. Abî Muḥ. al-Bâhili
 290.
 Silm b. Zurayc 239.
 Sufyân (aṣ-Ṣawrî, İbn Uyyayna 208, 210,
 213, 214, 220, 222, 224, 234, 237, 240, 241,
 245, 246, 256, 257, 259, 273, 278, 279,
 281, 283, 284, 290, 291, 299.
 Sulaym b. Şarik 206.
 Sulaymân b. Bilâl 208, 233, 247, 253,
 255, 287, 299.

Sulaymân b. Dâwûd abu'r-Rabi^c 290,
 304.
 Sulaymân b. Harb al-Azdî 290.
 Sulaymân b. Hayyân 243, 274, 275, 291.
 Sulaymân b. Hibbân 275.
 Şulaymân b. Mihrân al-A^cmaṣ 227, 229
 235, 237, 244, 275, 283, 289, 293. 294,
 297, 298.
 Sulaymân b. al-Mugîra 217.
 Sulaymân aṣ-Şaybânî Abû İshâq 244,
 292.
 Sulaymân b. Tîrhân 260.
 Sulaymân b. Yassâr 216.
 Surayc b. an-Nu^cmân 273.
 Surayc b. Yûnus 262, 271.
 Şâbit b. Aslam 218.
 Şâbit b. İclân 248.
 Şâbit b. Muḥ. Abû Muḥ. 291.
 Şâbit b. Yazîd 264, 280.
 Şawr b. Yazîd 236.
 Şadaqa b. al-Faḍl 291.
 Şadaqa b. Hâlid 240.
 Şahr b. Cuwayriya 238, 292.
 Şâlih b. Kaysân 233, 264, 265, 287.
 -Şalt b. Muḥ. b. Muḥ. b. Abdarraḥmân
 b. Abî'l-Mugîra 291.

S

Şaqîq b. Abî Abdallâh 294.
 Şabâba b. Sawwâr 210, 223, 225, 245,
 256, 257, 262, 271, 297.
 -Şa^cbî Âmir 271, 294.
 Şazân al-Aswad b. Âmir 260.
 Şazân Abdal^cazîz b. Usmân 277.
 Şaybân b. Abdarraḥmân an-Naḥwî 217,
 237, 250, 271, 286, 293.
 Şihâb b. Abbâd al-Kûfî Abû Amr 292.
 Şu^cayb b. Abî Hamza 227, 241.
 Şu^cayb b. Harb 300.

Şu^cayb b. İshâq 254.
 Şu^cayb b. Lays 256.
 Şu^cba b. al-Haccâc 211, 217, 218, 222,
 227, 229, 234, 235, 239-42, 246, 253, 259,
 262, 266; 271, 276, 277, 279, 282, 288,
 290, 298.
 Şucâc b. al-Walîd Abu'l-Lays 256.
 Şucâc b. al-Walîd b. Qays Abû Badr
 263.
 Şurayḥ b. Maslama 224.

T

Talḥat b. Yaḥyâ 296.
 Talq b. Gannâm b. Talq 292.
 Târiq b. Abdarraḥmân 284.

Târiq b. Şihâb 241.
 Tawbat al-Anbârî 276.

U

ʿUbayd b. ʿAbdarrahmân 296.
 ʿUbayd b. Hâlid ʿAqîl 245.
 ʿUbayd b. İsmâʿîl Abû Muḥ., al-Kûfî 292.
 ʿUbaydallâh b. ʿAbdallâh b. Masʿûd 247,
 292.
 ʿUbaydallâh b. al-Aḥnas Abû Mâlik 290.
 ʿUbaydallâh b. ʿAmr 219, 283.
 ʿUbaydallâh b. ʿAbdarrahmân al-Aşcaʿî
 220, 241.
 ʿUbaydallâh b. Muʿâz 218, 242, 271.
 ʿUbaydallâh b. Mûsâ 208, 220, 223, 252,
 256, 267, 273, 277, 302.
 ʿUbaydallâh b. Saʿd b. İbrâhîm b. ʿAb-
 darrahmân az-Zuhrî 293.
 ʿUbaydallâh b. Saʿîd b. Yaḥyaʾl-Yaşkurî
 293.
 ʿUbaydallâh b. ʿUmar b. Ḥafş 211, 234,
 275, 279, 294.
 Ubaydallâh b. ʿUmar b. Maysara 294.
 ʿUmar b. Abî Zâʿida 263.
 ʿUmar b. ʿAlî al-Muqaddamî 216, 248,
 263.

ʿUmar b. Ḥafş b. Giyâs 266, 277, 294.
 » » Muḥ. b. al-Ḥasan 236, 295, 299,
 » » Muḥ. b. Zayd 268.
 » » Saʿîd 236, 246, 275, 296.
 » » ʿUbayd aḡ-Tanâfisî 273.
 » » Yûnus 254.
 » » Zarr 237, 248.

Umayya b. Bisfâm b. al-Muntaşir 295.
 Umm Salama 266.
 ʿUqba b. Hâlid 211.
 ʿUrwa b. az-Zubayr 229, 233, 238, 239,
 266, 277, 287.
 Usâma b. Ḥafş at-Madanî 275.
 ʿUsmân b. al-Aswad 243, 293.
 ʿUsmân b. Cabala 216, 277.
 » b. al-Haysam b. Cahm b. ʿİsâ
 295.
 ʿUsmân b. Şâlih b. Şafwân 295.
 » b. Abî Şayba 296.
 » b. ʿUmar b. Fâris 210, 261, 264,
 270, 272, 277.
 ʿUtba ʿAbdallâh b. ʿAbî'l-ʿUmays 237.

W

Wahb b. Carîr 210, 211, 222, 226, 230,
 252, 256, 270, 303.
 Wakîʿ b. al-Carrâh 208, 252, 261, 270,
 273, 297, 298, 302.
 -Walîd b. ʿAyzar Abû İshâq aş-Şaybânî
 205.
 -Walîd b. ʿAbdarrahmân al-Cârûdî 279.
 -Walîd b. Kaşîr 287.
 -Walîd b. Muslim 213, 215, 225, 233,

249, 250, 251, 268, 270, 274, 278, 291,
 302.
 Wâqid b. Muḥammad 298.
 Wâqid b. Şâlih an-Naḥḥâs 296.
 Warqâ b. ʿUmar 217, 223, 237, 243, 278.
 Wâsil b. Ḥayyân 283.
 Wuhayb b. Hâlid b. ʿİclân 205, 258, 280,
 282, 286, 290.

Y

Yaḥyâ b. ʿAbbâd 244.
 » » ʿAbdallâh b. Bukayr 249, 297.
 » » ʿAbdalmalik b. Abî Ganiyya
 237.

Yaḥyâ b. ʿAbdalmalik b. Ziyâd as-Sula-
 mî 296.
 Yaḥyâ b. Ayyûb 287.
 » » Âdam 205, 217, 222, 251.

- Yaḥyâ b. Bişr b. Kaşîr 297.
 » » Abî Bukayr 300.
 » » Ca'far b. A'cyan 297.
 » » Dînâr Abû Hâşim 284.
 » » Ḥammâd b. Abî Ziyâd as-Şay-
 banî 244, 297.
 Yaḥyâ b. Ḥamza 212, 240, 241, 254.
 » » Ḥassân b. Ḥibbân 242, 269.
 » » İbrâhîm at-Tustarî 208.
 » » Abî İshâq 207.
 » » Abî Kaşîr 270, 278, 286.
 » » Ma'în 205, 210, 298.
 » » Muḥ. b. as-Sakan b. Ḥabîb
 al-Quraşî 298.
 Yaḥyâ b. Mûsâ b. 'Abdirabbih b. Sâlim
 298.
 Yaḥyâ b. Qaza'at al-Quraşî 298.
 » » Sa'id Abû Ayyûb 289.
 » » Sa'id al-Qaṭṭân 208, 209, 215,
 222, 225, 230, 234, 256, 264, 270, 281,
 291, 296, 300.
 Yaḥyâ b. Sulaym 235, 298, 301.
 » » Şâlih Abû Şâlih aş-Şâmî 251,
 252, 277, 299.
 Yaḥyâ b. Wâḍih Abû Tumayla 273.
 » » Yaḥyâ b. Bukayr al-Ḥanzalî
 299.
 Yaḥyâ b. al-Ḥâriş al-Muḥâribî 300.
 » » Yûsuf b. Abî Karîma 300.
 » » Zakariyâ 229.
 » » Abî Zakariyâ Abu Marwân 266.
 » » 'Ubayd 220.

- » » al-Ḥâriş al-Muḥâribî 300.
 Ya'clâ b. 'Ubayd 261, 269, 273.
 Ya'qûb b. 'Abdarrahmân 206, 284, 289,
 297.
 Ya'qûb b. İbrâhîm b. Kaşîr b. Zayd al-
 'Abdî 298, 300.
 Ya'qûb b. İbrâhîm b. Sa'd 210, 225,
 231, 252, 253, 303.
 Ya'qûb b. İbrâhîm b. Sa'd 265, 287.
 Yasara b. Şafwân b. Camîl 301.
 Yazîd al-'Adanî 211.
 » b. Hârûn 210, 211, 223, 226, 230,
 252, 253, 257, 261, 262, 270, 273, 275,
 297, 298, 300, 302.
 Yazîd b. Abî Habîb 288.
 » » İbrâhîm 240, 241.
 » » Abî 'Ubayd 236, 256.
 » » Abî Yazîd 207, 287.
 » » Zurayf 205, 207, 208, 209, 211,
 217, 225, 245, 250, 258, 263, 268, 280,
 285, 286, 291, 295.
 Yûnus b. Muḥammad 208, 210, 247.
 » b. al-Qâsim 254.
 » » 'Ubayd b. Dînâr 219.
 » » Yazîd 220, 222, 223, 232, 235,
 246, 274, 277, 299.
 Yûsuf b. Bahlûl at-Tamîmî 301.
 » » al-Mâcişûn 206, 226.
 » » al-Manşûr 281.
 » » Muḥ. b. Sâbiq 301.
 » » Mûsâ b. Râjîd b. Bilâl 302.
 » » Ya'qûb as-Sadûsî 253, 301.
 » » Yazîd Abû Ma'şar 263, 290

Z, Z

- Zâ'ida b. Qudâma 214, 224, 239, 243,
 258, 280, 286, 292.
 Zakariyâ b. 'Adî 262.
 Zakariyâ b. İshâq 236, 246.
 Zakariya b. Yaḥyâ b. 'Amr al-Kûfî 302.
 Zakariya b. Abî Zâ'ida 232, 250, 293.
 Zayd b. Aḥzam Abû Ṭâbib al-Makkî 302.
 Zayd b. Aslam 259, 283.
 Zayd b. Wahb 294.
 Ziyâd b. Ayyûb b. Ziyâd al-Bağdâdî 303.

- Ziyâd b. ar-Rabîc 272.
 -Zuhayr b. al-Ḥirriṭ 296.
 Zuhayr b. Mu'âwiya 224, 231, 237, 249,
 257.
 Zuhayr b. Ḥarb b. Şaddâd 302.
 -Zuhrî Muḥ. b. Muslim b. Şihâb 222,
 233, 241, 245, 247, 268, 274, 278, 287.
 Zakwân Abû 'Amr 232.
 Zakwân Abû Şâlih 229.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
15	6	hâdisler	hadisler
16	13	künyelerini	künyeleri
30	21	mukabele ile	ile mukabele
39	9	İbn an-Nâdîm	Ibn an-Nadîm
40	2	hâdisleri	hadisleri
41	18	Rây	Ray
41	29	muḥbat	Nuḥbat
48	34	diğе	diğеr
57	27, 30	حدث... المرزى... فحدثه	حدث... المرزى... فحدثه
58	7	Zuhrî'nin 'İlal al-ḥadîsinde	'İlal ḥadîs az-Zuhrî'de
71	17	şeylerinin	şeyhlerinin
74	15	itraf	itiraf
75	16	Buḥârî'n	Buḥârî'nin
76	13	ayni hadisin	hadisin ayni
79	11	kitaplarına	kitaplarının
87	6	cevabında	cevazında
92	32	والمول	والمولى
95	27	حس	خمس
96	2, 4, 6, 28	للايمان.. فا.. يبلغ.. بتر.. بتر	للايمان.. فا.. يبلغ.. بتر
109	32	بحص	بحمص
111	5	al-Başşâr	Başşâr
120	8, 10	eden... ait malzemeyi	eden... ait
126	22	Abû al-	Abû 'Ubayd al-
129	13	من	ما يقال من
131	14	kitaba	kenara
134	25	macâz	Macâz
135	30	İlm	İbn
137	1	Ma'ânî,	Ma'ânî'l-
144	22, 29	müstensihlar... adip	müstensihler... edip
146	7	bunun bir	bunun
152	5	mucâhid	Mucâhid
163	24	tarafını	tarafı
168	32	Orientalische	Orientalistische
173	17, 19	ihfirad... 43	infirâd... 430
174	12	kırâ'ât	qırâ'at
179	15	ivayetle	rivayetle

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
181	18	muhrelif	muhtelif
183	1	meselesi	meseleleri
207	14	Urwa	Arûba
207	24	Rs ; Tt	Rs 326 ; Tt
209	1	Abdallâh... Asmâ	Abdallâh... Asmâ
			Cuwayriya b. Asmâ
211	13	al-Adawî	al-Adanî
215	19 (2. not)	131	263
219	17	Muîrat	Muğîrat
224	2	Zubayr	Zuhayr
227	20	Hurayz	Harîz
228	18	Abî	Alî
231	1	Amr b. Muḥ. b. Ḥasan	Amr b. Muḥ. b. Bukayr
238	1	Abî i-	Abî'l-
239	(3. not)	346	46
242	11	Waşr	Naşr
244	27	sAbâf	Asbâf
247	21	İlm	İbn
253	23	b. at-Taymî	at-Taymî
261	1	Umayr	Numayr
269	13	Aşaḡ	Asbâḡ
270	24	Hâzim	Hâzim
275	6	al-Maḏnî	al-Madanî
284	22	Amir	Âşim
292	26	b. Abû	b. Abî
300	19	Haşîn	Huşayn
302	7	Abû Ḥamza	Abu Camra
304	12	Muḥammad b. Abdallâh	Abdalquddûs b. al-Ḥaccâc
321	20	İlm	İbn
339	12		عياه
341	22	250	245
350	10	الانبياء	الانبياء
356	14	أى	ابى
368	4	Kitâb at-Tawḥîd	كتاب التوحيد
375	2	حجدا	حجدا
Muhtelif sahifelerde		Muwaḡḡa	Muwaḡḡa ²

Bunlardan başka her türlü sehv ve zuhûlden ve önüne geçilemiyen transkripsiyon hatalarından dolayı okuyucudan özür dilerim.

D Ü Z E L T M E L E R

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
15	6	hâdisler	hadisler
16	13	künyelerini	künyeleri
30	21	mukabele ile	ile mukabele
39	9	İbn an-Nâdîm	Ibn an-Nadîm
40	2	hâdisleri	hadisleri
41	18	Rây	Ray
41	29	muḥbat	Nuḥbat
48	34	diğе	diğер
57	27, 30	حدث ... المرزى ... فحدثه	حدث ... المرزى ... فحدثه
58	7	Zuhrî'nin 'İlal al-ḥadîsinde	'İlal ḥadîs az-Zuhrî'de
71	17	şeylerinin	şeyhlerinin
74	15	itraf	itiraf
75	16	Buḥârî'n	Buḥârî'nin
76	13	aynî hadisin	hadisin aynî
79	11	kitaplarına	kitaplarının
87	6	cevabında	cevazında
92	32	والمول	والمولى
95	27	حس	حس
96	2, 4, 6, 28	للايمان..فا.. يبلغ.. بتر.. بتر	للايمان .. فا .. يبلغ .. بتر
109	32	بمحص	بمحص
111	5	al-Başşâr	Başşâr
120	8, 10	eden... ait malzemeyi	eden... ait
126	22	Abû al-	Abû 'Ubayd al-
129	13	من	ماقال من
131	14	kitaba	kenara
134	25	macâz	Macâz
135	30	İlm	İbn
137	1	Ma'anî,	Ma'ânî'l-
144	22, 29	müstensihlar... adip	müstensihler... edip
146	7	bunun bir	bunun
152	5	mucâhid	Mucâhid
163	24	tarafını	tarafı
168	32	Orientalische	Orientalistische
173	17, 19	ihîrad... 43	inîrâd... 430
174	12	kırâ'ât	qirâ'at
179	15	ivayetle	rivayetle

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
181	18	muhrelif	muhtelif
183	1	meselesi	meseleleri
207	14	Urwa	Arûba
207	24	Rs ; Tt	Rs 326 ; Tt
209	1	Abdallâh... Asmâ	Abdallâh... Asmâ
			Cuwayriya b. Asmâ
211	13	al-Adawî	al-Adanî
215	19 (2. not)	131	263
219	17	Muîrat	Muğîrat
224	2	Zubayr	Zuhayr
227	20	Ḥurayz	Ḥarîz
228	18	Abî	Alî
231	1	Amr b. Muḥ. b. Ḥasan	Amr b. Muḥ. b. Bukayr
238	1	Abî i-	Abî'l-
239	(3. not)	346	46
242	11	Waşr	Naşr
244	27	sAbâf	Asbâf
247	21	ilm	İbn
253	23	b. at-Taymî	at-Taymî
261	1	Umayr	Numayr
269	13	Ashaḫ	Asbâḫ
270	24	Ḥâzîm	Ḥâzîm
275	6	al-Madnî	al-Madanî
284	22	Amir	Âşîm
292	26	b. Abû	b. Abî
300	19	Ḥaşîn	Ḥuşayn
302	7	Abû Ḥamza	Abu Camra
304	12	Muḥammad b. Abdallâh	Abdalquddûs b. al-Ḥaccâc
321	20	ilm	İbn
339	12		عیناه
341	22	250	245
350	10	الایاء	الانبياء
356	14	انی	ابی
368	4	Kitâb at-Tawḥîd	کتاب التوحید
375	2	حجدا	حجدا
Muhtelif sahifelerde		Muwaḫḫa	Muwaḫḫa?

Bunlardan başka her türlü sehv ve zuhûlden ve önüne geçilemiyen transkripsiyon hatalarından dolayı okuyucudan özür dilerim.